

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Тернопільська обласна державна адміністрація
Тернопільська обласна рада
Тернопільська міська рада
Тернопільський обласний краєзнавчий музей
Державний архів Тернопільської області
Молодіжне науково-пошукове товариство
«Обереги Тернопільщини»

МАТЕРІАЛИ
III МІЖНАРОДНОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ
«Тернопіль і Тернопілля в історії
та культурі України і світу
(від найдавніших часів –
до сьогодення)»

13–15 вересня 2017 р.
м. Тернопіль

УДК 93
ББК 63

Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до – сьогодення)» / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: «Вектор», 2017. 212 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 24 жовтня 2017 р. (протокол № 3).

У збірнику матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів – до сьогодення)» друкуються оригінальні дослідження, що охоплюють широке коло проблем історії, біографістики, джерелознавства та історіографії, історії культури Тернопілля.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією рідного краю.

ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ І СТАН ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Володимир Данилейко

СЕЛО КРИВЧЕ ТА ЗАМОК КОНТСЬКИХ У БОРЩІВСЬКОМУ РАЙОНІ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (НА ПІДСТАВІ НОВИХ АРХІВНИХ ТА ІКОНОГРАФІЧНИХ ДАНИХ)

У Борщівському районі унікальні можливості для розвитку туристичної та рекреаційної інфраструктури, що пов'язано із наявністю багатьох пам'яток природи, культури, історії та архітектури, особливим мікрокліматом, наявністю мінеральних вод, лісових масивів, унікальних ландшафтів долини річки Дністер. Загалом на території району розміщені 72 пам'ятки природи державного значення і 42 – місцевого значення. Це один із найбагатших печерних районів світу. Тут зосереджено 9 печер – пам'яток природи державного значення («Оптимістична» – найдовша гіпсова печера світу (207 км), «Озерна» – 114 км, «Кришталева» – діюча електрифікована, обладнана під екскурсійний маршрут, «Вертеба», де розміщено музей трипільської культури).

Через Кривче Горішнє і Кривче Долішнє (Нижнє) веде головний шлях із Борщова через Гермаківку і Мельницю-Подільську – до Окопів і Кам'яця-Подільського, що має в тому місці стрімкий схил до яру із п'ятьма закрутами – кривинами на зразок серпантини, можливо, що від цього і походить назва Кривча. Люди казали про накручені межі: «У тебе наша межа, як у Кривчі гостинець».

Історія села Кривче, з найдавніших часів і до кінця XVIII ст. у документах висвітлено незначною мірою. Про найдавніші часи і початковий період давньоруського часу свідчать археологічні розкопки, що проводилися на території села. Перші поселення на цій території відносяться до епохи енеоліту.

Поблизу села на початку XX ст. зафіксовано наявність городища. Встановлено, що городище належить голіградській групі фракійського гальштату. В 1967 р. городище обстежувалося експедицією І. Святнікова. Розкопками експедицій Ю. Малеева виявлено вал і рів (670 м), які захищали городище з північного боку. У вищих шарах ґрунту городища знайдено сліди поселення давньоруського періоду.

Борщівщина ще з кінця V ст. була заселена слов'янськими етнічними масивами празько-корчанської археологічної культури. На базі останньої в другій половині I-го тисячоліття формуються старожитності степу Луки-Райковецької.

Згідно із даними різноманітних літописних списків та візантійських джерел, у згаданому регіоні більшість дослідників локалізує хорватське племінне об'єднання. У 992 р. після походу Володимира Святославовича на хорватів, землі верхнього Придністров'я були включені до складу Русі. Упродовж наступних століть етнонім «хорвати», який представляв одне зі слов'янських угруповань, витіснено етнічною назвою «Руси», що залишилася домінуючою у літописних джерелах та актових документах XIII–XV ст.

Давньоруський матеріал пам'ятки Кривче I представлений виключно XII – початком XIII ст. У цей час територія сучасного села входила до складу різних державних утворень Тербовлянського, Галицького та Галицько-Волинського князівств, а з середини XV ст. приєднана до Польського королівства.

Порубіжне розташування Поділля спричинилося до появи на його теренах потужних фортифікацій, котрим, на думку А. Кирпичникова, треба завдячувати могутньому військово-технічному злету Київської Русі, який упродовж тривалого часу впливав на розвиток військової техніки і тактики, а також організації оборонного будівництва.

Село Кривче Долішнє, або як ще його називають – Нижнє Кривче, розташоване у яру річки Циганки, яка пливе через село Цигани, від якого взяла назву, далі через села Мушкатівку, Волківці і Сапогів і Нижнє Кривче.

Перша писемна згадка стосовно поселення Кривче (тут мається на увазі Нижнє Кривче), датується 1563 р. У 1563 р. с. Кривче перебувало у власності міського кам'янецького судді Лаврентія Мілеського. У головному архіві давніх актів у Варшаві, зокрема, архіву скарбу коронного, у книзі реєстру надходжень 1570 р., в розділі I, частині 45, на сторінках 277–278, згадується міський кам'янецький суддя, шляхтич Л. Мілеський, який був серед осіб із найближчого оточення генерального старости подільського і кам'янецького – Мацея (Матвія)

Влодка з Германова. Л. Мілеський був досвідченим депутатом сеймі з Подільського воєводства, брав участь у п'яти сеймах в часи Сигізмунда Августа. Він збирав податки у Подільському воєводстві у 1570 р. У цьому ж документі згадується, що Л. Мілеський був власником сіл Кривче і Бабинці Скальського повіту, з яких платив податок саме у 1563 р. [1, с. 277].

У 1627 р. польський король Сигізмунд Ваза дозволив містечку проводити торги і ярмарки.

Особливості природної топографії Подільської височини, порізаної численними притоками Дністра, річища яких лежать у глибоких долинах і мають безліч вигинів та закрутів, утворюючи численні миси, підняті на десятки метрів над заплавами річок, виявили суттєвий вплив на фортифікацію. Мисовий тип демонструє безліч городищ, розкиданих притоками Дністра. Такий тип укріплення є досить архаїчним, але на Поділлі він зустрічається аж до XVII ст. включно. До нього належить і замок у с. Кривче Борщівського району.

Існуючі на сьогоднішній день дані щодо замку в с. Кривче є досить мізерними за своїм обсягом. Його історія описується у низці писемних джерел та праць науковців. У багатьох сучасних джерелах, наукових чи публіцистичних статтях, можна зустріти датування першої писемної згадки с. Кривче 1639 р., яке пов'язується із будівництвом замку. Але тут є важливим акцентувати увагу саме на Кривчі Горішньому, яке є частиною с. Кривче. У 1639 р. магнати Миколай-Станіслав та Войцех Контські на високому лівому березі Циганки, між двома її притоками, розпочали зведення регулярного замку [2]. Будівництво оборонного замку було важливим етапом розвитку с. Кривче та поступового заселення території сучасного Кривча Горішнього забудовою декількома житловими оселями (див. фото 1).

Кривченський замок був одним із найкращих оборонних замків того часу на Східному Поділлі – мав розвинуту систему сухих оборонних ровів. Навіть ті рештки замкових укріплень, які дійшли до нашого часу, дають достатнє уявлення про масштабність будівництва, яке тривало не один рік. Згідно із планувальною конфігурацією, він належить до регулярних, прямокутних замків із наріжними вежами та арсеналом. Зі східного боку знаходилася в'їзна брама. У стінах веж знаходилися бійниці, на двох нижніх ярусах із лучковими перемичками, на третьому – ключоподібні. Закладені отвори бійниць у підвальному ярусі веж дають підстави стверджувати, що первісно рівень поверхні ґрунту був нижчий і вежі були чотириярусними. Залишки мурів свідчать про існування прибудованого до західної стіни, з боку замкового подвір'я, палацу. Неподалік від замку, із західного боку, на цьому ж мисі, що й замок, знаходилася замкова порохівниця.

Доля новозбудованого замку була типовою для подільських фортець. Замок у с. Кривче теж став розмінною монетою у міжнародних військово-політичних баталіях. Замок багато разів займали татари і турки. Під час національно-визвольної війни українського народу, в липні 1648 р., козацькі загони Богдана Хмельницького зайняли замок, вигнавши з нього польський гарнізон. Правда, поляки через деякий час все ж таки зуміли повернути замок [2].

У другій половині XVII ст. замок відіграв важливе стратегічне значення у воєнних діях Польщі проти Туреччини [3, с. 2]. У 1672 р., після підписання Бучацької угоди між Польщею та Туреччиною, замок у с. Кривче разом із більшою частиною Поділля перейшов у володіння турецького султана. Повернути ці втрачені землі до польської корони вдалося лише через 7 років. Повертаючись із Бучача, турецький султан Магомет IV захопив замок у с. Кривче. До 1675 р. замок контролювався турецьким гарнізоном. У 1675 р. Ян III Собеський наказав взяти в облогу цю твердиню. Під час якої оборонні споруди зазнали значних пошкоджень. У тому ж році в зруйнованій фортеці засів Кричинський з загоном татар. Замок був пошкоджений, але через його важливе військово-стратегічне значення, цю твердиню швидко відбудували [4, с. 7].

Пізніше, у 1687 р. вже татарські загони взяли в облогу поляків, що знайшли захист за мурами замку. Взагалі, його досить часто брали чи то штурмом, чи то облогою [5, с. 24].

Село декілька разів було спалене. Багато місцевих жителів потрапило у турецьку неволю. Згадкою про ті часи залишається назва сільського – «Оплакана». Згідно із легендою, це був хутір, розташований на невеликій відстані від села. Турки спалили його і винищили жителів [4, с. 7].

Після звільнення Поділля від турків у 1699 р. для с. Кривче настали мирні часи. У XVIII ст. на Поділлі стає спокійніше, відпала загроза нападу татар і турків, через це замок втрачає своє оборонне призначення, його почали відбудовувати і він поступово перебудовується із фортеці на панський маєток, село також почало відбудовуватися і розширюватися. Тепер жителі масово почали селитися і на горі біля замку.

У 1723 р., неподалік замку, із західного боку, магнатами Контськими до замкової порохівниці прибудовано костел Святої Анни (див. фото 2).

Після поділу Польщі, у 1772 р. с. Кривче разом із іншими територіями Борщівщини потрапляє під владу Австрійської імперії. І хоча Австрія була на той час відсталою країною Європи, Борщівщина, як і інші західноукраїнські землі, в економічному відношенні відставала від розвитку корінних австрійських земель. Спочатку с. Кривче входило до Заліщицького, пізніше до Чортківського округів [2].

У кінці XVIII ст. і – до середини XIX ст. повновладним господарем замку залишався польський поміщик Ян Беатрик Голєєвський (1789–1862 рр.), який у ньому проживав. Сільські жителі виконували його розпорядження, а державі сплачували земельний податок, розмір якого становив 16,6 % «чистого прибутку» від селянського господарства. Крім панщини селяни виконували різні додаткові повинності, працювали на гуральні та броварні.

Очевидно, що у цей період замкові оборонні мури були понижені, сухі оборонні рови – засипані. Призамковий костел Святої Анни, у першій половині XIX ст. рід Голєєвських використовував як усипальницю. Про ймовірний вигляд Кривченського замку на початку XIX ст., коли у ньому проживав польський поміщик Ян Беатрик Голєєвський, можна судити за збереженою аквареллю Емануеля Кромбаха (робота 1825 р.), яка зберігається у Львівському історичному музеї (розмір 49 на 33 см, інвентарний номер Г-4428) (див. фото 3).

На акварелі видно величні вежі та споруди, що свідчило про наявність великого триповерхового палацу на території оборонної споруди в цей період. З північного боку проглядаються прибудовані до оборонної ескарпової стіни приміщення. Також на акварелі добре видно костел Святої Анни, побудований біля порохової вежі 100 років тому – до зображення його на акварелі. Вважаємо, що допоки замок належав поміщику Яну Беатрику Голєєвському, то він зберігався у цілісності.

Після скасування панщини в Австро-Угорщині у 1848 р. панські маєтності надаються в оренду та у відкуп євреям. В середині XIX ст. Ян Беатрик Голєєвський продав замок єврейському перекупнику Лазару Зейдману. Будучи байдужим до історичних подій минулого, підприємливий ділок за короткий час розібрав на каміння дві замкові вежі, північні та східні мури оборонної фортеці, а також північні приміщення та розпочав руйнування палацу в західній частині замку. З «історичного» каміння Л. Зейдман побудував винокурню, решту продав селянам. На сьогодні у селі збереглися споруди, побудовані з того каменю. Тільки завдячуючи втручанням спілки охорони та консервації пам'яток архітектури руйнація замку була зупинена.

У 1870-х рр. власником замку був Соломон Шуцман. Камінь зі стін якого продовжували розбирати для будівництва винокурні і будинків. У 1892 р. польський історик А. Чоловський ще бачив фундаменти розібраних веж і майже повністю розібрані стіни палацу [6, с. 60]. Про вигляд замку в цей період можна судити за збереженою світлиною 1890-х рр. [7] (див. фото 4).

У цей же час, в XIX ст., нащадки будівничих замку, магнатів Миколая-Станіслава та Войцеха Контських – брати Кароль, Аполлінарій і Антоній Контські досить уславилися, були відомими і талановитими особам. Перші двоє – відомі скрипалі а Антоній (1817–1899 рр.) – композитор, піаніст, автор фортепіанного капризу «Пробудження лева». Останній був знайомий із Тарасом Шевченком [8].

Згідно зі статистикою 1900 р., громада с. Кривче Горішне, складалася із християнського населення (1578 мешканців) і єврейського містечка (466 мешканців) у центрі [2].

На початку XX ст. замком володів Лазар Мельцер. З первісних замкових споруд, перед Першою світовою війною, збереглися південно-західна і південно-східна оборонні вежі та фрагмент оборонного муру, а також частина в'їзної вежі (див. фото 5).

Л. Мельцер віддав у дарунок землі, на яких розташований вхід до печери й залишки замку, Подільському туристично-краєзнавчому товариству, завдяки чому в 1924 р. цим товариством зроблено другу спробу реставрації замку. На той час відновили і накрили одну вежу. В середині якої обладнали декілька приміщень на зимовий та літній періоди для туристів (див. фото 6). Після вибуху війни у 1939 р. більшовицька влада вивезла родину Мельцерів на Далекий Схід [2].

На фото із зображенням замкової брами у с. Кривче у 1934 р., можна побачити незавершений дах будівлі (див. фото 7). Якщо це будівництво сільського клубу, то це суперечить сучасним твердженням, про те, що, нібито, залишки в'їзної вежі були розібрані в 1950-і рр. саме під час цього будівництва. Скоріш за все, розбирати як в'їзну браму, так і залишки мурів, розпочали у 1946 р. для будівництва дороги. Весь камінь з фундаментів зруйнованих стін і веж повибирали місцеві жителі.

Третя спроба реставрації замку зроблена у 1990 р. Тоді місцевий колгосп доклав багато зусиль і коштів, щоб врятувати історичну пам'ять про оборонну твердиню, ініціювавши її

реставрацію. Перед початком ремонтних робіт, у 1990 р., експедиція з Києво-Печерського заповідника під керівництвом О. Сиромятнікова провела архітектурно-археологічні обстеження замку в с. Кривче [9]. Завдяки їхній наполегливій роботі вдалося розчистити майже повністю засипаний землею і сміттям перший ярус двох веж, знайдено залишки оборонного муру. Під час розкопок археологи знайшли: декілька польських та польсько-литовських монет XVII ст., кахлі з XVII ст., кілька козацьких люльок, леміш для плуга та чавунне гарматне ядро, скляні посудини середньовічного часу.

У звіті зазначено, що усі ці знахідки потрапили до фондів Києво-Печерського заповідника. Сам звіт про археологічні дослідження знаходиться у науковому архіві Інституту археології НАН України.

Окремі знахідки археологічних матеріалів більше раннього часу свідчать про можливість виявлення на її території пам'ятників трипільського і фракійського часів. О. Сиромятніков зробив висновок про те, що фортеця, мабуть, зразу до кінця добудована не була. І що досить цікаво, що шар материкової глини знаходиться вище за нижній рівень бійниці.

Після археологічних досліджень експедицією Києво-Печерського заповідника, під час земляних робіт в процесі реконструкції оборонної стіни і двох веж, замок обстежено експедицією Борщівського краєзнавчого музею. У підвалах веж знайдено матеріал XVII–XVIII ст., а саме: скляний посуд, фрагменти гончарного посуду, кахлі [4, с. 8].

Із включенням замку до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля», виникла необхідність в узагальненні і аналізі результатів вже існуючих досліджень та проведення нових.

Здійснюючи архітектурні дослідження Кривченського замку, а також паспортизацію пам'ятки, виникла проблема у встановленні її меж. З цією метою у липні 2011 р. експедицією Національного заповідника «Замки Тернопілля» під керівництвом В. Данилейка проводилися археологічні розвідки в західній околиці замку на предмет підтвердження чи спростування рішення Кривченської сільської ради від 15 серпня 2010 р. № 376 про встановлення меж фортеці в існуючих на сьогодні межах збережених двох веж і дитинця.

В результаті досліджень визначено, що мурованих оборонних споруд (мурів) по межах досліджуваної території мису, які б належали до замку XVII ст., окрім порохівниці замку, не виявлено, що свідчить про її відсутність у цей період. Обстежені земляні вали, а також стратиграфія ґрунту шурфа П, на місці згарища дерев'яної споруди, відноситься до більш раннього періоду, а саме трипільського і фракійського часів. Усі матеріали результатів досліджень 2011 р. зберігаються у фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» [10].

Як виняток від загального стану території Поділля, досить цінними є науково-дослідницькі роботи та виготовлення ескізного проекту часткової реставрації та консервації залишків Кривченського замку інститутом «Укрзахідпроектреставрація» [11].

У нинішній час замок збережений фрагментарно, про колишній замок нагадують лише дві шестигранні вежі-бастей на всю первісну висоту до рівня карнизів – південно-східна та південно-західна, оборонний мур між ними частково збережений до рівня другого ярусу веж (див. фото 8).

Південно-західна оборонна вежа – має найліпший технічний стан збереженості. В середині поштукатурена, ще у 1920-х рр. накрита.

Південно-східна оборонна вежа за планувальною структурою і об'ємом аналогічна південно-західній, але технічний стан її збереження трохи гірший – стіни мають наскрізні вертикальні тріщини. Інститутом «Укрзахідпроектреставрація» розроблено ескізний проект реставрації цієї вежі.

Оборонний мур між цими двома вежами вимуруваний реставраторами на висоту 4 м, тобто збережений до рівня підлог другого ярусу. Товщина муру – 2,3 м. У первісному варіанті оборонні мури сягали до рівня верху третього ярусу, висотою 7 м, але на межі XVIII–XIX ст. були понижені до рівня підлог третього ярусу [11].

В'їзна брама на сьогодні відсутня. Від колишньої в'їзної брами, що була посередині східної частини, із землі виступають тепер лиш окремі камені. Взавши до уваги збережену частину замку і сліди від колишніх мурів і веж, можна припустити, що розміри його були 82 x 80 м. Уся площа замку становила приблизно 0,7 га.

Щодо проектів пристосування та використання Кривченського замку XVII ст., то є доцільним відтворення на його базі ретроготелю-притулку та туристично-спелеологічного центру. Багато важливих питань дослідження Кривченського замку залишаються невисвітленими через відсутність джерельних матеріалів. Але завдяки акварелі Е. Кромбаха

1825 р., а також світлин XIX – початку XX ст. маємо інформацію про вигляд Кривченського замку в ці періоди.

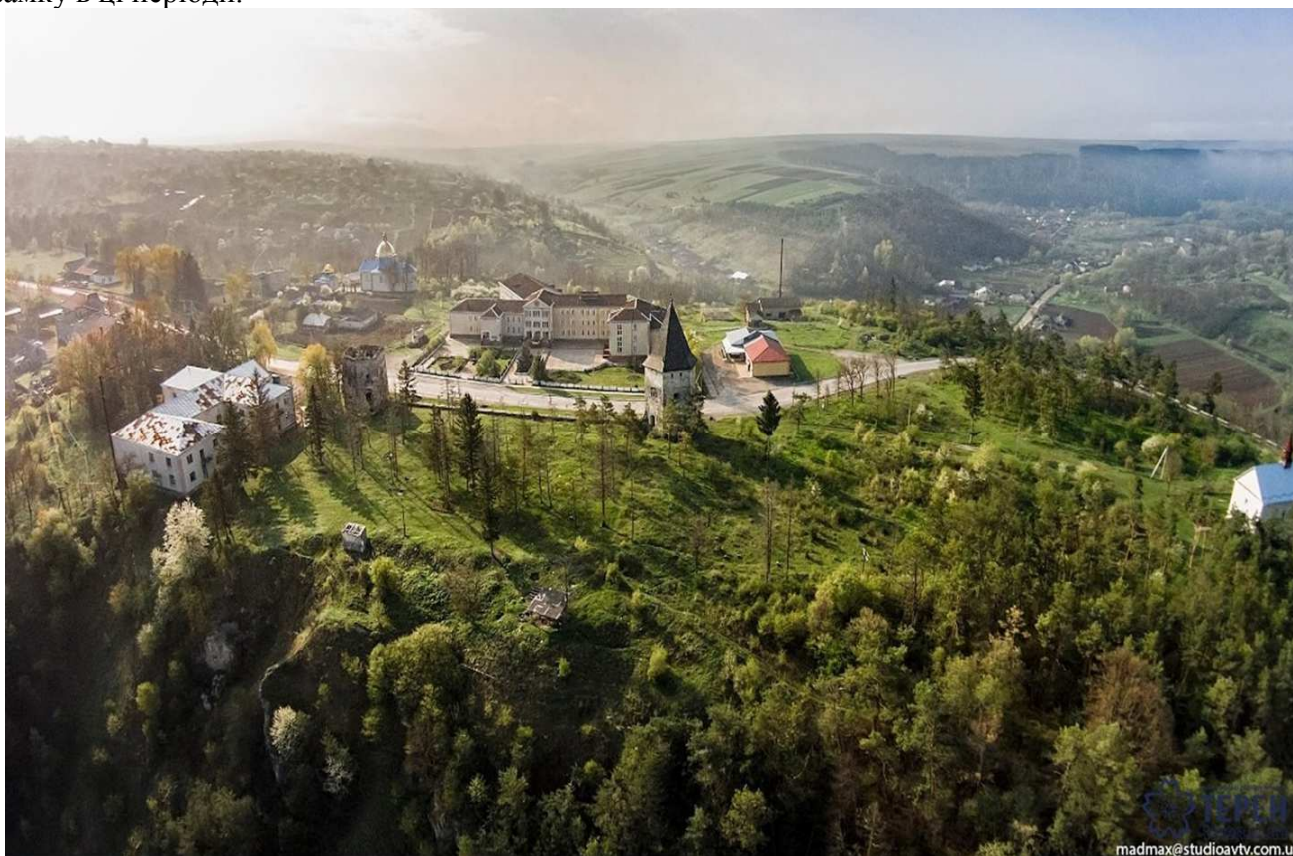

Фото 1. Вигляд Кривченського замку з висоти 100 м (фото з квадрокоптера).

Фото 2. Костел Святої Анни, прибудований у 1723 р. до замкової порохівниці
(у першій половині XIX ст. – усипальниця Голєєвських).

Фото 3. Кривченський замок на акварелі Е. Кромбаха 1825 р. (розмір 49 x 33 см, Львівський історичний музей, інвентарний номер Г-4428).

Фото 4. Вигляд Кривченського замку (1890-і рр.) [7].

Фото 5. Кривченський замок (1918 р.).

Фото 6. Накрита південно-західна вежа замку в 1924 р. (фото Грабовського).

Фото 7. Товариство «Луг» на фоні замкової брами у с. Кривче (1934 р.)

Фото 8. Замок у с. Кривче в сучасності.

Список використаних джерел

1. Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego. Regestrum exactionis omnium [...] / Dział I, sygn.45, k.277v-278, anno 1570.
2. Соневицька О., Стефанович Б., Дrajншовський Р. Чортківська округа. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Діловий комітет Земляків Чортківської округи, Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. Т. XXVI, 1974. 923 с.
3. Маметов В. «Золота Брига. Історія фортеці у Нижньому Кривчому» // Ровесник. 19 травня.1970. С. 2.
4. Сохацький М. Оборонні замки Борщівщини // «Літопис Борщівщини». Видання Борщівського краєзнавчого музею, ред. Скочеляс І., Сохацький М. Борщів: КТ «Джерело», 1994. № 6 С. 7–8.
5. Kunzek T. Przewodnik po wojewodztwie Tarnopolskiem. Tarnopol, 1928. S.24.
6. Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej. Lwow, 1892. S. 60.
7. URL: <https://polona.pl/item/40218218/0/> (дата звернення 01.09.2017).
8. Крушинська О., Малаков Д., Козаріс Ю. Два береги Збруча. К.: Грані-Т, 2008. 104 с.
9. Сыромятников А. К. Отчёт о архитектурно-археологических исследованиях замка XVII в. в селе Кривче Борщовского района Тернопольской области. Киев, 1990.
10. Данилейко В. Звіт археологічних досліджень експедиції НЗ «Замки Тернопілля» у 2011 році. Збараж, 2012.
11. Андрушко І. О. Ескізний проект консервації та часткової реставрації замку в с. Кривче Борщівського району Тернопільської області. Львів: Укрзахідпроектреставрація 1990. Т 71–1, 71–4.
12. Данилейко В. Історія археологічних досліджень пам'ятки оборонно-фортифікаційного мистецтва – замку в с. Кривче Борщівського району Тернопільщини // Наукові записки. Видання Національного заповідника «Замки Тернопілля». Збараж. 2011. № 2. С. 63–68.
13. Данилейко В. До питання історії археологічних досліджень оборонно-фортифікаційних споруд Тернопільщини // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Ч. I. С. 38–43.

Сергій Гулик, Оксана Гулик

КАДАСТРОВІ КАРТИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (НА ОСНОВІ ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Основою історико-географічного дослідження служать історичні джерела – ті фактичні дані, які дійшли до наших днів від минулих епох розвитку людського суспільства. Для історії картографії та географії особливо цінними є карти, географічні праці та інші письмові джерела – безпосередні свідчення про минуле.

Дослідження історичних кадастрових карт є актуальним з багатьох сторін – наукової, пізнавальної, навчально-краєзнавчої, практичної. Останній напрямок дослідження і використання кадастрових карт продиктований, зокрема, розпаюванням земельних угідь, що активно проводиться в умовах аграрної реформи; ознайомленням із колишнім досвідом землеустрою, в зв'язку із необхідністю виконання вимог нового Земельного Кодексу України.

Перші поземельні кадастри Галичини, відомі в науковій літературі під назвою «Йосифінської» (1785–1788 рр.) і «Францисканської» (1819–1820 рр.) метрик, є невичерпним джерелом для вивчення історії розвитку продуктивних сил у сільському господарстві й промисловості, суспільно-економічних відносин і культури на західноукраїнських землях. Метрики, крім докладних даних про земельні ресурси маєтків і громад, зібраних за єдиним принципом, в один час, детально аналізують стан і використання сільськогосподарських угідь та охоплюють усі без винятку продуктивні землі досліджуваної території [3].

Початок створенню Йосифінського кадастру поклав патент від 12 квітня 1785 р. До нього додано «Інструкцію для земельних властей, мандат аріїв або їх заступників і упорядників, а також для громад про те, що вони мають робити при наступному переписі, обмірі і фасіюванні або зізнанні ґрунтів». Перепис й оцінка земель покладалася на місцеві комісії в складі громадського вїята, присяжних та обраних громадою 6 представників – «мужів довір'я». Сусідні громади об'єднувалися в одну кадастральну громаду. Місцеву комісію мав очолювати двірський упорядник, якого домінія мала виділити для цього спеціально. Догляд за роботою цих комісій належав створюваним при кожному циркулі урбаріальним підкомісіям (Unterkommissionen) в складі циркулярного комісара, економа й інженера.

Латинський термін «кадастр» означає «облік і економічну оцінку нерухомого майна». Створення кадастрів – це одна з гілок економічної політики держави, що здійснюється за окремими урядовими розпорядженнями. Створення кадастрів у Галичині бере початок від Йосифінського (1785–1788 рр.) та Францисканського кадастру (1819–1820 рр.). У 1817 р. законом встановлювалася нова система оподаткування ґрунтів. З метою визначення розміру податку проводилися такі заходи: вимірювання земельного майна, виготовлення карт, класифікація ґрунтів та оцінка прибутків від землі.

Оцінку земель у складі австрійського земельного кадастру за «чистим» прибутком, беручи до уваги природні особливості території, зокрема фізичні і хімічні властивості ґрунту, рельєф,

водний режим і кліматичні умови місцевості, для одержання даних робили ґрунтові обстеження, у процесі яких визначали глибину гумусного горизонту, механічний склад, структуру, вологість та інші властивості ґрунту. За наведеними властивостями відбирали типові парцели, на основі яких знаходили «чистий» прибуток.

У травні 1869 р. Міністерство фінансів створило у Львові крайову земельно-податкову комісію Міністерства землеробства та аграрних реформ з рівноправними підкомісіями у Кракові та Тернополі. Комісія припинила діяльність у 1918 р. Польський уряд реорганізував її в окружне земельне управління (яке діяло до 1939 р.).

В результаті проведення «постійного кадастру» в Галичині, а також діяльності крайової земельно-податкової комісії, відклалася величезна кількість документів, які зберігаються у Державному архіві Тернопільської області (далі – Держархіві Тернопільської обл.), Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), невелика кількість кадастрових карт зберігаються в Державному архіві Івано-Франківської області [2].

Найбільше кадастрових карт Галичини зберігається в ЦДІАЛ України. До фондів архіву в 50–60-х рр. ХХ ст. зі Станіславського обласного державного архіву надійшло п'ять тон так званого «розсипу» (кадастрових карт). У цей же час з різних райцентрів Львівської і Станіславської областей привезено ще сотні кадастрових карт. Зараз колекція нараховує 29043 справи за 1813–1939 рр., з них 208 карт Тернопільського округу і 137 карт Чортківського округу [5].

У фондах Держархіву Тернопільської обл., згідно із офіційними даними, зберігаються кадастрові карти у кількості 1137 справ, що відклалися у тернопільській підкомісії.

Кадастрові карти є трьох типів: великоформатні, які прийнято називати «оригінальними», карти на твердій основі та робочі. Оригінальна кадастрова карта (див. рис. 4) добре промальована з чітко нанесеними межами ділянок та угідь громади. Вона складається з окремих аркушів, розміром 65x52 см, які укладаються згідно з директрисою. Папір оригінальної кадастрової карти, вироблений в Австрії, має водяні знаки захисту, які чітко проглядаються при просвічуванні.

На кадастровій карті відсутня легенда. На середину ХІХ ст. в усій Австрії прийнято єдину систему позначень на кадастрових картах. Інструкція дозволяла геометрам застосовувати до 34 типів позначень, на практиці використовувалося значно менше.

Кадастрова карта обов'язково має директрису і зазначений масштаб. Відсутність в окремих картах директриси і масштабу пояснюється неповним обсягом карт.

Земельно-кадастрові мензульні зйомки проводилися в масштабі 1:2880, тому масштаб кадастрових карт 1:2880, 1 wz = 40 kl (1 один віденський цоль = 40 кляфтерів). Оскільки 1 wz=2,634 см, а 1kl= 189,65 см, то це співвідношення складає 1:2880 (див. рис. 1).

При такому масштабі, крім чітких меж іміні можливим є аналіз природних умов: типу ґрунтів, гідрографічної мережі, рослинності; типу та характеру розміщення урбаністичної одиниці (міста, села, містечка); планувальної структури дрібніших елементів (палацово-паркових; монастирських комплексів, сільської садиби); характеру ведення господарства. Знакові та колірні позначення на кадастрових картах є досить інформативними. Гідрографічна мережа (ріки, потоки, канали, ставки, озера) мають традиційне позначення – заливку блакитного кольору. Напрямок ріки вказаний стрілкою, а назва ріки пишеться вздовж русла.

Згідно із офіційними даними, у фондах Держархіву Тернопільської обл. зберігається 1120 кадастрових карт Галичини ХІХ – початку ХХ ст. Закартографовано 540 населених пунктів Тернопільської області. Загалом, в межах сучасної території області, нараховується 843 поселення. Тоді у цих же територіальних межах було 984 населених пункти.

Показники різняться у зв'язку з колективізацією, коли укрупнювалися колгоспи і внаслідок цього відбувалося об'єднання населених пунктів. Ще однією причиною було масове переселення населення та еміграція.

Рис. 1. Титульний аркуш кадастрової карти [9].

Найбільша кількість населених пунктів закартографовано кадастровими картами у Борщівському районі 56 із 60, що становить 90 %. Трохи менше в Гусятинському – 83 %, Заліщицькому – 81 %, Тернопільському – 80 % (табл. 1). Біля 50 % населених пунктів закартографовано в Бережанському, Зборівському, Монастирському, Терехівському. Найменше у Збаразькому – 37 %. Загалом, з 843 населених пунктів районів області, які в XIX ст. входили до Галичини закартографовано кадастровими картами 540, що становить 64 %.

Порівнюючи кількість кадастрових карт та кількість закартографованих населених пунктів бачимо, що показники різняться удвічі. Це пояснюється тим, що на один населений пункт є по 2,3 кадастрових карти різних років. Наприклад, с. Тростянець Монастирського району закартографовано у 1851 та 1826 рр., с. Худіївці Борщівського району – 1826, 1856, 1860 рр.

Цікавою є хронологія виготовлення карт. Найдавнішою картою з досліджуваних є карта містечка Борщів, датована 1824 р., кольорова, малого формату, на твердій основі. Багато карт з 1826 р., також малого формату, на твердій основі. Найбільша кількість раних кадастрових карт з Борщівського повіту – 20, та Заліщицького – 17. Зі Скалатського 9 – датовані 1828–1829 рр. (див. рис. 2).

Упродовж 1830–1840-х рр. кадастрових карт не виявлено (див. рис. 2). Небагато виготовлено і в 1840–1849 рр. всього 29 карт, з них у Бережанському районі – 17 і Бучацькому – 12. Кількість сучасних населених пунктів, охоплених кадастровими картами, які наявні у Держархіві Тернопільської обл. подано у таблиці 1*.

Таблиця 1

№ з/п	Район	Кількість населених пунктів, станом на 1.01.2002 р.	Кількість населених пунктів, закартографованих кадастровими картами	%
1.	Бережанський	56	28	50
2.	Борщівський	60	56	93
3.	Бучачський	58	39	67
4.	Гусятинський	62	52	83
5.	Заліщицький	54	44	81

*Згідно із даними статистичного щорічника та матеріалів Держархіву Тернопільської обл.

**Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу
(від найдавніших часів до сьогодення)»**

6.	Збаразький	72	27	37
7.	Зборівський	88	46	52
8.	Козівський	55	33	60
9.	Монастирський	48	25	52
10.	Підволочиський	62	36	58
11.	Підгаєцький	36	24	66
12.	Теребовлянський	78	42	53
13.	Тернопільський	57	46	80
14.	Чортківський	57	42	73
Разом		843	540	64

Пік виготовлення кадастрових карт припадає на 1850–1869 рр. (див. рис. 7). За цей період виготовлено 218 карт, що складає 46 % від загальної кількості досліджуваних карт. Найбільше карт датовано 1850, 1851 та 1860, 1861 рр. Спостерігається деяка закономірність: наприклад, у 1848 р. виготовлена робоча карта, а у 1850–1858 рр. – оригінальна.

На кадастрових картах подано дві дати – дата виготовлення та рік зібрання закартографованих матеріалів. На основі аналізу значної частини документів можна зробити висновки, що період між зніманням та виготовленням карти займав 2–3 роки. Однак є карти з більшим періодом часу між зніманням і виготовленням. Максимальна різниця становить 81 рік – кадастрова карта с. Трійця 1907 р. виготовлення, а дані за 1826 р. Багато карт, виготовлених у 50–60-х рр. ХІХ ст. подають інформацію за 1826–1828 рр.

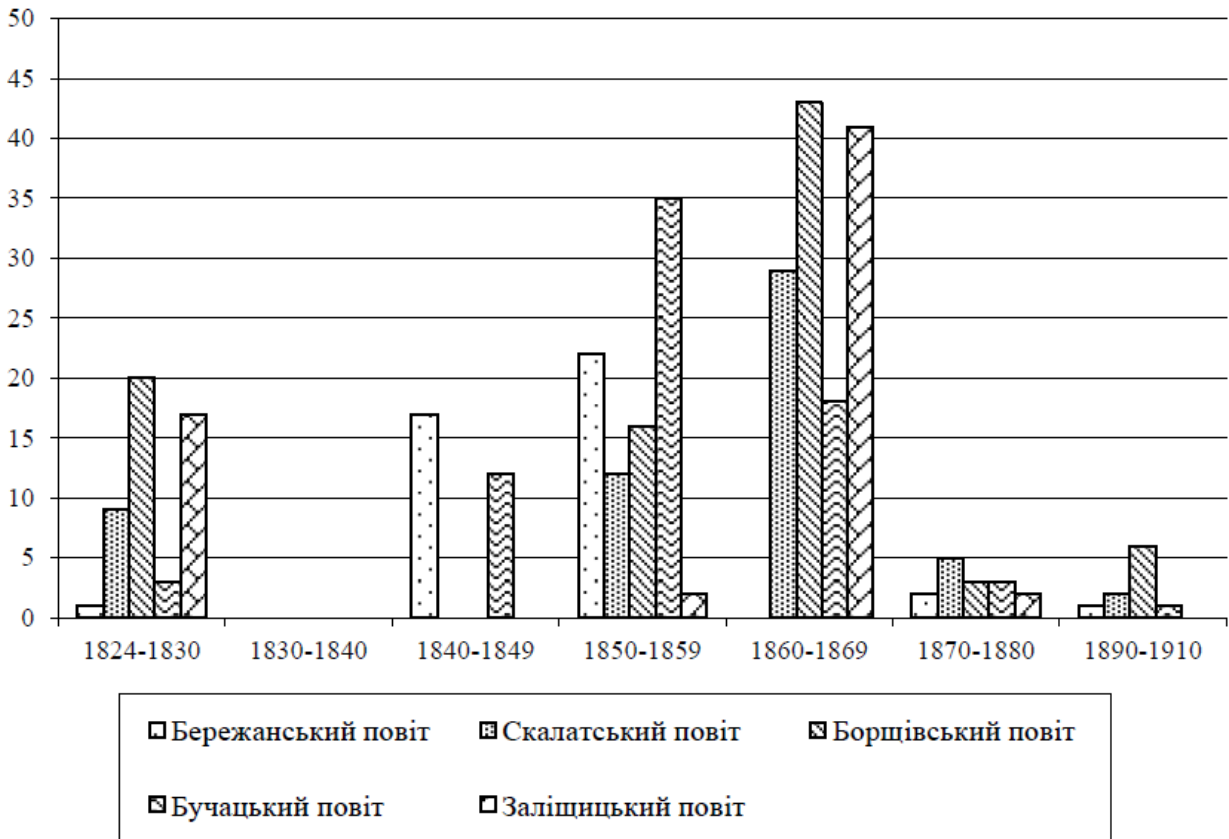

Рис. 2. Кількість кадастрових карт Тернопільської області за часом створення.

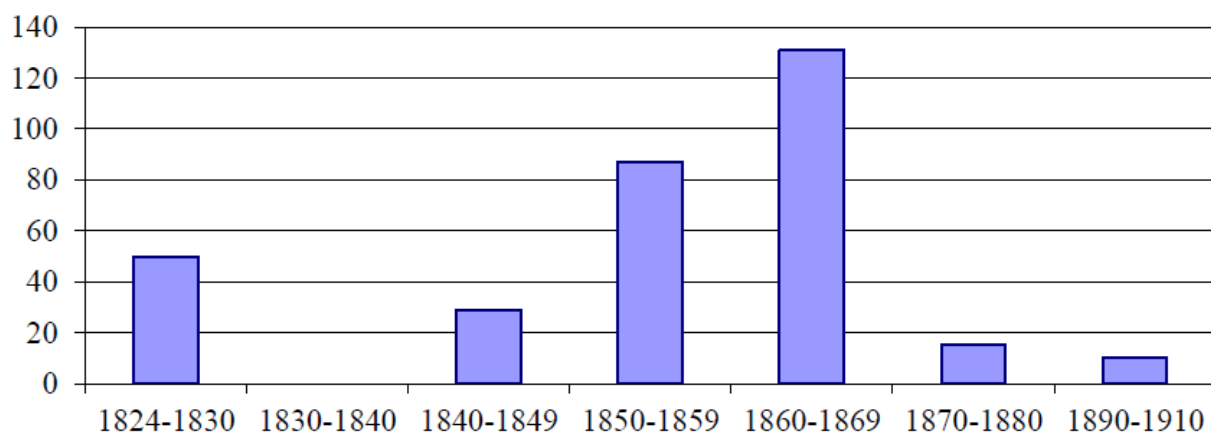

Рис. 3. Кількість кадастрових карт Тернопільської області (1824–1910 рр.).

Кадастрова карта створювалася у масштабі 1:2880 – 1 см на карті відповідає 28 м на місцевості. Картографуючи населені пункти, отримували карти розміром 3×4, 4×4 метри в залежності від охопленої території. У зв'язку з цим, карту поділяли на секції, які розміщували на окремих аркушах. Секції складали згідно з директрисою, яка обов'язково була біля назви населеного пункту, який картографували. Середня кількість секцій оригінальних карт була V–IX, робочих – від X – до XV секцій.

Рис. 4. Фрагмент кадастрової карти у с. Богатківці [9].

Аналізуючи наявність аркушів кадастрових карт відмітимо, що найбільше карт, які мають 1–9 аркушів – це оригінальні карти, вони більшого формату 75×65 см. Менше карт, які мають 10–29 аркушів. Це оригінальні карти, на яких зображені землі великих населених пунктів або карти, у яких аркуші загублені.

Значна кількість карт мають 30–39 аркушів – це робочі кадастрові карти. Їх аркуші мають розміри 32×26 см. 9 карт мають більше 50 аркушів (найбільше 132 аркуші) [6–7].

Кадастрові карти є кольоровими та чорно-білими. Кольорові – оригінальні кадастрові карти та карти на твердій основі. Чорно-білими є карти незакінчені та робочі. Найбільше кольорових карт Бережанського повіту (89), Бучацького (63), Заліщицького (54). Дещо менше Бережанського та Скалатського.

Отже, кадастрові карти Тернопільщини можна використовувати у науково-пізнавальних цілях для аналізу зміни природних умов території та ландшафтних змін, проводити дослідження топонімів, встановлювати через назви урочищ розташування різних об'єктів, які зникли. Досліджувати демографічну ситуацію, зокрема природний рух населення, механічний рух населення, національну структуру населених пунктів, етнічний та релігійний склад населення. Важливе значення кадастрових карт для дослідження стану сільського господарства в XIX ст., розвитку садибно-паркових комплексів. Кадастрові карти містять матеріали для дослідників сфрагістики, палеографії, мовознавства, філігранології і метрології, топоніміки.

Список використаних джерел

1. Гулик С. Кадастрові карти як джерело вивчення стану земельних ресурсів Галичини XVII – поч. XX ст. // Історія української географії, Вип. 11. Тернопіль, 2005. С. 85–88.
2. Йосифінська і Францисканська метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів / Відп. ред. П. Захаршина. К.: Наукова думка, 1965. 335 с.
3. Лісовська Є. Кадастрові карти, як джерело до історії Галичини XIX століття // Картографія та історія України. Збірник наукових праць. Львів-Київ-Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць; 2000. С. 245–251.
4. Соснова Н. Інформативність кадастрових карт (до питання вивчення планувальних структур садибно-паркових комплексів Галичини середини XIX ст.) // Картографія та історія України. Збірник наукових праць. Львів-Київ-Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць; 2000.
5. Держархів Тернопільської обл. Ф.146. Оп. 1–3.
6. Там само. Ф. 146. Оп. 3. Спр. 198.
7. Там само. Спр. 315.
8. Там само. Ф. 146. Оп.1. Спр. 219.
9. Там само. Ф.146. Оп. 1. Спр. 18–32.
10. ЦДІАЛ України. Ф. 720. Оп.1. Спр. 196. 28 арк.

Ігор Саламаха

«КОЛО КОНСЕРВАТОРІВ ТА КОРЕСПОНДЕНТІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ» ТА ЙОГО РОЛЬ У ЗБЕРЕЖЕННІ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Згідно з указом цісаря Франца-Йосифа, від 31 грудня 1850 р., уся пам'яткоохоронна діяльність у державі мала перебувати під контролем спеціальних урядовців-консерваторів, до безпосередніх обов'язків яких увійшли організація та контроль за проведенням реставраційних робіт у краї, запобігання руйнуванню історичних пам'яток, їх інвентаризація. У 1889 р. усі консерватори Східної Галичини об'єдналися в організацію під назвою «Коло консерваторів та кореспондентів Східної Галичини», яка з 1906 р. змінила свою назву на «Гроно консерваторів та кореспондентів Східної Галичини». Впродовж наступних двадцяти п'яти років усі справи пов'язані зі збереженням історичних пам'яток у східній частині Галичини перебували під безпосереднім контролем цієї інституції.

Вже з перших років свого існування «Коло консерваторів...» розгорнуло активну діяльність щодо збереження пам'яток старовини Тернопільщини. Так, у першій половині 90-х рр. XIX ст. східногалицькі консерватори запобігли руйнації багатьох старовинних замків, зокрема у Раківці [1, арк. 23 зв. – 24] та Чернелиці [2, арк. 28] (обидва знаходилися поблизу Городенки), Буданові (біля Чорткова) та Збаражі [3, арк. 13 зв.]. Інколи про намір зруйнувати ту чи іншу будівлю пам'яткоохоронці дізнавалися з газет, як це було у випадку і замком у Буданові, що належав монастирю сестер милосердя. Довідавшись з газетної статті у «Кур'єрі Львівському» про загрозу знищення замку «Коло консерваторів...» звернулося до староства у Тереховлі з відповідною вимогою і добилося офіційної заборони місцевої влади руйнувати цю архітектурну пам'ятку [4, арк. 16 зв., 43–45].

Часто «Коло...» особисто виступало у ролі організатора реставрації і оплачувало з власних коштів витрати на її проведення. Так, у 1897 р. воно прийняло рішення виділити 200 гульденів на підмурування однієї з веж Чортківського замку [5, арк. 3].

На жаль, не усі ініціативи пам'яткоохоронців були такими вдалимими. Так, починаючи з 1897 р. «Коло...» безуспішно намагалося організувати реставрацію стародавнього замку в Збаражі, який на той час знаходився у приватній власності. Архітектор М. Ковальчук, відвідавши, за дорученням пам'яткоохоронців, Збараж, визначив що майбутня реставрація замку коштуватиме за найскромнішими підрахунками 3000 гульденів [6, арк. 82]. Саме цю

суму консерватори сподівалися отримати від крайового віділу у вигляді сеймової субвенції. Власник збараського замку К. Нементовський пообіцяв у разі фінансової допомоги від крайового уряду компенсувати частину витрат реставрації за власний рахунок, а також безкоштовно придбати будівельні матеріали. Проте неодноразові звернення «Коло...» упродовж 1897–1899 рр. до крайового віділу про виділення коштів з крайового бюджету не дали жодних результатів. Крайовий уряд категорично відмовився фінансувати реставрацію збараського замку і запланована консерваторами реставрація так і не відбулася [5, арк. 3 зв.].

Окремо варто відзначити, що у 90-х рр. XIX ст. «Коло...» завершило відновлення тих пам'яток реставрації, які у минулому десятилітті були заплановані консерватором Войцехом Дідушицьким, але з тих чи інших причин не були проведені.

Передовсім йдеться про реставрацію іконостасу в церкві у Синяві, поблизу Збаража. Крайовий сейм виділив у 1882 р. 500 гульденів на його реставрацію. Однак В. Дідушицький, вказану суму потратив на відновлення Богородчанського іконостасу. У 1898 р. «Коло...» добилось від крайового сейму виділення нової субвенції на відновлення пам'ятки у розмірі 300 гульденів і реставрація була доведена до кінця під особистим наглядом консерватора Яна Шептицького [3, арк. 33, 49].

На початку XX ст. пам'яткоохоронці запобігли руйнуванню замків у с. Кривче Борщівського повіту [7, s. 2], с. Токах (на схід від Збаража) [8, s. 23] і м. Бучачі. У Кривче замок почав розбирати їх власник Ш. Мельзер (єврей за національністю), однак своєчасне звернення консерваторів до місцевої влади запобігло знищенню цієї архітектурної пам'ятки [9, s. 2]. А у Чорткові консерватори доклали усіх зусиль, щоб місцевий замок перейшов у власність молодіжно-спортивного товариства «Сокіл», яке пообіцяло реставрувати цю архітектурну пам'ятку і утримувати її у належному стані. Впродовж 1902–1903 рр. у замку відбулися реставраційні роботи, внаслідок яких підмуровано одну із замкових веж. Реставрацію провів місцевий архітектор Ян Білянський, а її фінансування взяло на себе безпосередньо «Коло консерваторів...», яке виділило на відновлення пам'ятки з власних коштів 400 крон [10, s. 1–2]. У пізніші роки об'єктами професійного зацікавлення пам'яткоохоронців неодноразово ставали замки у Сидорові, Горішній Вигнанці (поблизу Чорткова), Бережанах, Токах, Завалові, Збаражі, Теребовлі. У деяких з них, зокрема, у Завалові, проведено широкомасштабні реставраційні роботи [11, арк. 148, 255].

Приблизно у цей же час консерватори зайнялися реставрацією оборонних мурів старовинного монастиря кармелітів у Теребовлі. Підрахувавши, що вартість реставраційних робіт становитиме 4000 крон, «Гроно консерваторів...» доклало всіх зусиль, щоб половину згаданої суми (2000 крон) асигнував крайовий віділ. Решту коштів збрала місцева влада. Відновлювальні роботи проведено упродовж 1907–1911 рр. архітектором Юзефом Закревським під наглядом професора М. Таловського та делегованих «Гроном...» пам'яткоохоронців [11, арк. 129].

На початку XX ст. консерватори зацікавилися архітектурними пам'ятками у с. Окопи. У 1692 р. польський король Ян III Собеський, з метою блокування турецького гарнізону в Кам'янці-Подільському, наказав збудувати укріплення, які незабаром отримали назву «Окопи св. Трійці». Одночасно з будівництвом оборонних валів для релігійних потреб гарнізону збудованого й костел. Після перемоги над турками потреба в укріпленнях зникла і вони почали повільно руйнуватися. До середини XIX ст. від них залишилися лише дві брами – Львівська та Кам'янецька. У 60-х рр. цього ж століття пам'яткою зацікавився консерватор М. Потоцький, який доклав чимало зусиль, щоб обидві брами укріплень св. Трійці підмурували за кошти, асигновані крайовим урядом. Однак на початку XX ст. пам'ятка знову вимагала реставрації, як і старовинний костел, на відновлення якого місцеві жителі вже більш як тридцять років намагалися зібрати гроші [5, арк. 37].

На початку 1902 р. завдяки ініціативі графа Мечислав Борковського, відомого громадського та політичного діяча і одночасно президента Борщівської повітової ради, розпочалися довгоочікувані реставраційні роботи у костелі с. Окопи, які завершилися лише через два роки. Після відповідної петиції М. Борковського крайовий сейм навіть виділив на відновлення пам'ятки 6 тис. крон. 3 липня 1904 р., після завершення усіх робіт, костел св. Трійці урочисто посвячено [12, s. 6]. Варто відзначити, що відновлення цієї архітектурної пам'ятки виключно заслугою М. Борковського. Участь консерваторів у цій справі звелася здебільшого до моральної підтримки. Однак щодо реставрації старовинних брам в Окопах, це – ініціатива східногалицьких консерваторів. Власне вони переконали крайовий уряд у доцільності її проведення, добились від крайового сейму досить значної субвенції у розмірі 4

тис. крон на реставрацію. Однак безпосередньо на місці організацією реставраційних робіт займався М. Борковський, який у січні 1905 р. повідомив «Коло...», що реставрація старовинних брам у с. Окопи успішно завершена [8, s. 22].

У 1909 р., за сприяння пам'яткоохоронців, відреставровано два стародавні унікальні іконостаси у церкві в Озерній Тернопільського повіту, на відновлення якої крайовий сейм виділив декілька тисяч крон [5, арк. 86 зв.]. Приблизно в цей же час за участі консерваторів відреставровано старовинний костел у м. Тернополі [11, арк. 152]. Напередодні Першої світової війни консерватори організували реставраційні роботи у костелі бернардинів у м. Збаражі. На реставрацію костелу віденський уряд призначив субвенцію у розмірі 5 тис. крон [13, арк. 20; 14, s. 63].

Таким чином, «Коло консерваторів та кореспондентів Східної Галичини» зробило суттєвий внесок у збереження історичної спадщини нашого краю і чимало пам'яток Тернопільщини збереглися до наших днів лише завдяки наполегливій та самовідданій праці галицьких урядовців-консерваторів.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 616. Оп. 1. Спр. 14.
2. Там само, спр. 28. 3. Там само, спр. 17. 4. Там само, спр. 11. 5. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 26, оп. 1, спр. УК-5. 6. ЦДІАЛ України. Ф. 616. Оп. 1. Спр. 16. 7. Sprawozdania Koła c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej. Teka. T. 3. Styczeń-luty 1903 r. № 4–5. 8. Sprawozdania Koła c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej. Teka. T. 3. Marzec-grudzień 1905 r. № 30–40. 9. Sprawozdania Koła c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej. Teka. T. 3. Lipiec 1904 r. marzec 1905 r. № 22–30. 10. Sprawozdania Koła c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej. Teka. T. 3. Maj-lipiec 1903 r. № 8–10. 11. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 26, оп. 1, спр. УК-7. 12. Sprawozdania Koła c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej. Teka. T. 3. Luty-lipiec 1904 r. № 18–22. 13. ЦДІАЛ України. Ф. 616. Оп. 1. Спр. 75. 14. Budżet krajowy na rok 1913, uchwalony na posiedzeniu sejmowym dnia 3 marca 1914. Łwów, 1914 // Budżet krajowy na rok 1913. Łwów, 1914. S. 1–83.

Олександр Петровський

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІДЕЙНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНИЦТВА НА ТЕРЕНАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ЧАС

Фахівці з пам'яткоохоронної проблематики справедливо зауважують складність проблеми і процесів становлення системи охорони культурної спадщини. Завжди актуальним залишається історичний досвід виникнення та розвитку пам'яткоохоронної справи в Україні, зокрема в її західних землях у період між двома світовими війнами.

Важливою складовою українського національного пам'яткоохоронного руху на теренах Західної України міжвоєнного періоду було музейництво. Воно ґрунтувалося на теоретичних та ідейних засадах, вироблених не лише світовою музейною практикою, але й українськими теоретиками і практиками пам'яткоохоронного руху, видатними діячами української культури тощо.

Несподівано актуальними для характеристики обставин, за яких посилювалося прагнення української еліти захистити історичну пам'ять свого народу та її «карби» – пам'ятки історії та культури, звучать слова видатного польського теоретика та історика пам'яткоохоронної справи: «народ у своїй тисячолітній історії зазнав величезних, ... непоправних втрат у своїй культурній спадщині. Ті втрати є чи не найбільшими серед європейських країн. Багато разів вороги намагались позбавити нас нашої ідентичності, ... нашої багатовікової традиції. ... Робили вони це в справедливому переконанні, що народ, позбавлений своєї культурної спадщини та традиції, не здатний до ефективного опору Ще недавно ми були свідками варварського нищення..., ... облудної ненависті, ... до об'єктів пам'яті, що є живими символами нашої самостійної державності!».

Політика Польщі у ставленні до корінного населення захоплених українських земель характеризувалася посиленням різних форм впливу на масову свідомість українців, прагненням позбавити його національної та політичної ідентичності, а також власного історичного минулого і, як наслідок, остаточного закріплення територіальних завоювань у складі Польщі. Пам'ятки історії та культури на підвладних Другій Речі Посполиті територіях, зокрема і західноукраїнських, трактувалися офіційною владою як історична та культурна спадщина польського народу, що було несправедливо.

Становлення українського музейництва краю відбувалося, швидше, в умовах протидії, ніж підтримки з боку польської влади ба, навіть, польської наукової громадськості, яка зосереджувалася, в дусі польського «прометеїзму», на потребі поширення польської культури. Проте, українська національна інтелігенція, свідомо значення музейної справи для збереження українських культурних традицій і пам'яток, прагнула зміцнення та розповсюдження ідеї українського музейництва як складника національного пам'яткоохоронного руху.

Важливу роль у цій справі відігравали музейні секції при товариствах «Просвіта» та «Рідна школа». До того ж, на початку 1920-х рр. у Східній Галичині почали формуватися так звані «Провінційні громадські музейні осередки».

На думку дослідників цього явища (наприклад, А. Козицького), створення регіональних центрів збереження та вивчення пам'яток минулого було для місцевих краєзнавців, насамперед, виявом життєздатності національного організму в умовах іноземного гноблення, способом ствердження української приналежності галицьких земель.

Одним із натхненників руху за збереження історико-культурної спадщини українського народу та його музейної складової був митрополит Андрей Шептицький. На урочистостях з нагоди відкриття Національного музею у Львові, 13 грудня 1913 р., у викладі «З історії проблем нашої штуки» він закликав українську громаду вбачати у пам'ятках не що інше як святині предків, які повинні бути збережені для нащадків, бо лише у такий спосіб музеєм могла стати «<...>кожда церков, кожда хата», а консерватором – «кожда письменна людина». А. Шептицький вважав старі дерев'яні церкви – неоціненними пам'ятками культури та мистецтва, а їх збереження називав «постулятом нашої культури». До завдань національного музейництва, поряд з охороною старовини, належало відродження культури. Митрополит наголошував: «Не хочемо бути сторожами гробів; хочемо радше бути свідками відродження. <...> поступ національної культури тільки тоді тривкий, коли він є висловом народної душі, розцвітом дрімучих в народі культурних сил». При цьому, основну роль у пам'яткоохоронній справі митрополит Андрей відводив українському музейництву, зокрема Національному музею у Львові.

Ідеї національного музейництва розвинуто в міжвоєнні десятиліття. Так, у 1920 р. на урочистому відкритті музею НТШ, голова товариства Василь Щурат окреслив ідейну основу для українських музейних установ. Він закликав довести життєздатність народу шляхом збереження пам'яті про його величне минуле, і, у такий спосіб, захистити його від «убивчого» зовнішнього впливу. Промовець наголошував: «Отворення нового музею має бути одним з доказів того, що убита віра народу не була утопією, що витрачена сила не пішла на марне. Коли нам витручено одне оружє з рук, треба взятися за друге – бо горе тому побіженому, що повалений ворогом лежить без пам'яті».

Інший галицький культурний діяч і митець Іван Труш називав основним завданням музейництва доведення самотності української нації. Пам'яткоохоронець визначав метою музейної справи піднесення рівня мистецтва нації, а музей трактував як збірку «<...> усього, що нація витворила, <...> що являється пластичним виразом її життя, бажань і зусиль...», усього, що потрібно народу, аби бути господарем на власній землі. Активний діяч українського руху за збереження пам'яток старовини вважав, що незважаючи на важкі повоєнні умови, розвиток національного музейництва доцільний і актуальний, оскільки доля народу вирішується не лише у битвах. Він наполягав на тому, що про збереження та зміцнення духовної культури слід пам'ятати як під час перемог, так і під час поразок. На думку митця, музей повинен стати дзеркалом, у якому народ побачить себе «не як відірваний від дерева листок, а як свіжа і плодотворна вітка цілої культури Європи». У цьому вбачав І. Труш суть і призначення національного музейництва.

Важливу роль у розробці методології українського музейництва відіграв Іларіон Свенціцький – директор Національного музею у Львові. Він справедливо стверджував: чим глибші взаємини громадян з музейними збірками, тим більший вплив історико-культурні надбання справляють на суспільство, зокрема на зростання національної самоповаги («самопошани» – у автора), налагодження взаємозв'язків народу із світовою культурою.

Важливими, з огляду на предмет дослідження, стали праці І. Свенціцького «Про музеї і музейництво» (1920 р.) та «Музеї і книгозбірні сучасної України» (1927 р.). Аналізуючи становище українських музеїв краю, науковець відзначав політичну ангажованість ставлення громадськості до таких установ. Так, уже на початку 1920-х рр. у Східній Галичині думка громадськості щодо тієї чи іншої музейної установи часто залежала від того, до якої партії належали члени її правління. А це, зрозуміло, не сприяло зміцненню національного музейного

руху. До того ж, відповідну політику роздмухування ворожнечі та підтримки суперництва між музейними інституціями та політичними лідерами, проводила польська держава, і це також стримувало розвиток музейної складової національного пам'яткоохоронного руху.

На основі аналізу розвитку світового музейництва І. Свенціцький дійшов висновку про необхідність переходу усіх збірок загального значення у власність та підпорядкування «держави – краю – нації – людства». Видатний теоретик і практик музейної справи вважав, що пам'ятки національного значення є підставою розвитку народу, то і належати мають народові та перебувати під його опікою. У цьому контексті він розглядав необхідність розвитку музейництва краю, зокрема шляхом концентрації дрібних приватних збірок поодинокими осередками культурно-національного життя, а далі – перерозподілу фондового матеріалу відповідно до його змісту та організації окремих спеціалізованих музеїв. Вчений вважав, що зосередження дрібних збірок у поважних українських музеях зробило би останні провідними осередками науки та мистецтва краю, джерелом пізнання культурно-національного життя народу та його землі.

Щодо управлінської структури музейництва І. Свенціцький висловив ідею об'єднання управ поодиноких збірок в обласні кружки з осередком, зокрема, в «Товаристві охорони української старовини». Метою діяльності таких обласних установ науковець визначав створення фахових обласних музеїв історичного, етнографічного чи культурно-національного спрямування.

На думку І. Свенціцького, фінансуванню спеціалізованих закладів мали б займатися управління національних областей (наприклад, Галичини).

Для уникнення суперництва між поодинокими музеями консерватор пропонував прийняти загальнообов'язковий «музейницький правильник». Останній також мав стати на заваді тенденції централізації пам'яток, що, за словами І. Свенціцького, проявлялася «в загарбуванні з чужої національної території інтересного добра», зрозуміло, йшлося про тенденцію наповнення фондів польських музеїв за рахунок пам'яток української культури і побуту.

Вчений справедливо порівнював музей із банком, зауваживши, «що при добрій господарці приносить дуже високі відсотки». Тим самим він підкреслював значення пам'яткоохоронної праці музейних закладів, завдяки якій формувалися джерела духовної творчості та скарбниці культури певного народу і людства. Тому, музейні збірки, без огляду на територіальну чи й національну приналежність, називав збірками світового значення. А досягнення такого рівня за якістю і кількістю накопиченого матеріалу, І. Свенціцький, визначав заповітною мрією кожного обласного національного музею.

Такі міркування автора дратували провідників польської музейної політики, оскільки прирівнювали українські музеї до польських.

Розробляючи загальні засади українського музейництва, а також вважаючи компроміс неминучим, науковець пропонував сформувати з представників існуючих українських та польських музеїв особливий, спільний для них, відділ державного органу влади, у функції якого б входили організація публічних збірок та обласних спеціалізованих музеїв.

І. Свенціцький, маючи досвід як директор Національного музею, ґрунтуючись на результатах своїх досліджень, визначив обов'язкові умови ефективної пам'яткоохоронної роботи музейних установ, а саме: чітку програму діяльності, фаховий персонал без обмежень ініціативи, повне матеріальне забезпечення, а також наявність «... доброго організатора музейної справи».

Зауважимо, що реальне становище музейництва, в тому числі й польського, часто не відповідало поставленим вимогам. Відсутність цілісної програми збирання матеріалу перетворювали, за досить емоційним висловом І. Свенціцького, музейні осередки на «смітники» пам'яток. Негативним чинником розвитку і польського, і українського музейного руху на західноукраїнських теренах міжвоєнного часу, була відсутність відповідних фахівців та постійний брак коштів, відсутність належного приміщення тощо. Тому науковець наголошував, що для розвитку національного музейництва та збереження історико-культурної спадщини краю недостатньо жменьки фанатів, потрібна підтримка і розуміння усієї громадськості.

У процесі становлення та розвитку українського пам'яткоохоронного руху краю у міжвоєнний період перед музейниками поставали нові й нові проблеми організації діяльності. Вже у 1930 р. талановитий музейник І. Свенціцький зумів синтезувати накопичений досвід і конкретизував завдання західноукраїнського музейництва – сформувати мережу регіональних музейних установ, які б розвантажили центральні львівські музеї, перебравши на себе частину

пам'яткоохоронних повноважень. Такі музейні заклади провадили б спеціалізовану діяльність на визначених теренах, а найцінніші із зібраних пам'яток передавали б до центральних львівських музеїв. Відтак, останні мали б змогу посилити напрямок наукового дослідження краю та його історико-культурного надбання. З цього приводу, І. Свенціцький зазначає: «До такого розподілу праці збирання і систематизації рідних пам'яток велить нам усім приступити в найближчому часі загальнонаціональний інтерес належного показу і пошани рідної старини і пам'яток творчого генія нації». І сьогодні ці слова звучать актуально.

Володимир Салук

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ДЕПОРТАЦІЙ УКРАЇНЦІВ В 1944–1947 РР. НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

У 2017 р. відзначається 70 років з часу проведення операції «Вісла» – депортації українців з їхніх етнічних територій. Це була етнічна чистка, організована комуністичними урядами СРСР та Польщі з метою «остаточного вирішення української проблеми».

Слід зазначити, що насильне виселення українців 1947 р. під назвою «Вісла» не стосувалося безпосередньо території Тернопільщини, адже переселення сюди проходило у 1944–1946 рр. Власне, метою проведення операції «Вісла» була депортація залишків українського населення Закерзоння на північні та західні терени Польщі. Проте ці трагічні події слід розглядати в комплексі зі всіма злочинними депортаціями комуністичних режимів. Загалом, з Польщі до УРСР депортовано 482 тис. осіб, а під час операції «Вісла» насильно переселено більше 140 тис. громадян, із Західної Бойківщини переміщено – 32 тис. [17, с. 382].

Тернопільщина у 40-х рр. ХХ ст. стала осідком для розселення близько 173 тис. примусово депортованих корінних мешканців етнічних українських земель Надсяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя [10, с. 38]. На Тернопільщину прийшли представники самобутніх українських етнічних груп. Із собою вони принесли свою багатотисячову культуру, чим збагатили і до того розмаїтий, хоч і невеликий регіон. Разом з тим, попри асиміляцію, в області переселенці створювали свої громади, закладали поселення, утворювали невеличкі анклавні спільноти родин. Заселялися вони на місці спорожнених польських садіб або на ново виділених ділянках землі, що зазвичай супроводжувалося виснажливими злиднями [4, с. 364–376]. На поселеннях приїжджим вдалося зберегти свої етнічні особливості і надбання, родинні спогади та реліквії, не забули й власних говірок та фольклору. Звичайно, що крім діалекту, переселенці легко відрізнялися від немісцевого населення ще й традиційним народним вбранням, народні майстри передали свої навички молодшому поколінню, не розучилися вони й власних ремесел та розвинули різні мистецькі напрямки. Переселенці зарекомендували себе хазяйновитими господарниками, бо не цуралися важкої праці, а на родючіших нових ґрунтах збирали щедрі врожаї.

Запорукою подальшого збереження цієї багатой спадщини виселених регіонів стали організовані земляцькі товариства. Зародження ідеї та подальша розбудова таких товариств змогла реалізуватися лише після розвалу СРСР на початку 1990-х рр., зокрема, у Тернополі засновано обласні товариства «Надсяння», «Лемківщина» та «Холмщина»; при перших двох обласних осередках – сформовано районні відділення та деякі сільські представництва. Усі ці товариства налагодили спільну та плідну діяльність в межах області, України та солідаризувалися із побратимами близького і дальнього зарубіжжя [5].

У Тернопільській області, завдяки активній діяльності різних товариств переселенців та співпраці з місцевими мешканцями, увічнено трагічні сторінки нашої історії – депортації українців 1944–1946 рр. (так званий «обмін населенням»), 1947 р. (операція «Вісла») та 1951 р. («обмін територіями») [8; 16]. Усі ці події, біль і туга за рідним краєм відобразилися у створених чисельних пам'ятниках, пам'ятних знаках, меморіальних та музейних комплексах, церквах та каплицях.

У радянський час про зведення пам'ятників жертвам депортації навіть не могло йти мови, адже це було б свідченням чергового злочину комуністичної тоталітарної системи проти своїх громадян. Лише в часи незалежної України, на відзначення трагедії депортацій, небайдужі громадяни почали встановлювати пам'ятні знаки. У кожному населеному пункті таким об'єктам виділяють почесні місця – на майданах, церковних подвір'ях, скверах.

Перший в Україні пам'ятник до 50-річчя депортації українців встановлений у м. Бережани у вересні 1996 р. та освячений 27 жовтня того ж року з ініціативи товариства «Лемківщина» та на пожертви депортованих українців. Дата відкриття прив'язана до подій 1946 р., адже саме у цей час переміщено найбільшу кількість родин на територію Бережанщини [15]. Пам'ятник

має вигляд триступінчатої фігури: внизу – постамент із чотирма нішами, у яких розміщені герби українських етнічних земель; вище – на колоні із різьбленою капітеллю, стоїть стилізована капличка покрита дерев'яною гонтою, що теж має чотири ніші, в яких – барельєфи ікон; капличка накрита гонтою та вивершується хрестом на вершині [2].

Більшість пам'ятних знаків та споруд на Тернопільщині зведені у 2000-х рр. [2]. У Чорткові, в історичному центрі міста, у 2004 р. відкрито пам'ятник депортованим. Його споруджено навпроти старої ратуші, в частині якої розмістилася лемківська світлиця (з 1997 р.). Монумент виглядає, як розсічена надвоє скеля з хрестом на вершині та дзвоном між розділеними частинами. Того ж року оригінальний пам'ятник скомпонували у м. Теребовля в стилі кубізму – кожна геометрична фігура зазначена виселеним регіоном, внутрішня порожнина згромаджених брил утворює форму хреста.

У Теребовлянському районі знаходиться кар'єр із добування червоного каменю-пісковика, який використовується для виготовлення багатьох пам'ятних знаків. До прикладу, з такого матеріалу витесана плита у с. Слобідка із прізвищами переселених родин українців.

Найбільш оригінальним та високомистецьким витвором, присвяченим жертвам депортації, можна вважати пам'ятник у Тернополі, відкритий у 2014 р. [9]. І це не випадково, адже після перемоги в конкурсі проектів, над створенням монументу працювали добре відомі творці. Авторами тернопільського «дерева депортованих» є архітектор Олег Головчак (м. Тернопіль) та скульптори зі Львова брати Андрій та Володимир Сухорські (сини майстра дерев'яної різьби із Лемківщини Андрія Сухорського) та Володимир Стасюк (м. Рівне) [13]. Композиція монументу – це стилізоване двометрове бронзове дерево із вирваним корінням, як образ тих народностей, яких «вирвали» зі своїх земель і насильно депортували. У кроні дерева виступають рельєфні постаті згорьованих людей, які, зібравши пожитки на вози, покидають свої домівки, залишаючи храми, цвинтарі, хати. Є там і самотній сумний лелека в гнізді, як символ житла, залишеного на малій Батьківщині. З чотирьох боків на гранях постаменту викарбувані назви втрачених українських етнічних земель [6, с. 1]. Згідно із проектом, висота пам'ятника сягає 2,75 м (скульптура – 1,8 м) [7, с. 1].

Своєрідний меморіальний комплекс зведений у м. Хоросткові 2015 р. Значний за розмірами та площею, він складається з центральної фігури – скульптури Ісуса Христа на великому постаменті та бокових стін, які мають трикутні форми, нагадуючи гірські вершини. На цьому тлі на плитах розміщено написи про сум за рідним краєм та зображення родини, яка покидає палаюче село [2].

У м. Бучач в пам'ять 70-х роковин депортації встановлено анотаційну дошку на фасаді старої української церкви Покрови Пресвятої Богородиці (пам'ятці архітектури національного значення).

У Збаражі є аж два пам'ятники жертвам комуно-сталінських депортацій та репресій. У цьому бачимо символіку, адже люди, запідозрені в участі у національно-визвольному русі, ще не отямившись від однієї депортації, наражались на повторну, уже на Далекий Схід радянської Росії. Центральними датами виступають 1946–1947 рр. Перший пам'ятний знак – дерев'яна капличка й гранітна плита із картою депортації українців з Польщі до України. Другий – високий металевий хрест у підніжку зі зрізаним загатованим глобусом, на якому виписані міста спецпоселень українців на Далекий Схід [2].

Депортація дала поштовх відродженню. Так, жителі с. Травневе на Збаражчині переосмислили події переселення. Вони звели молитовну каплицю і пам'ятний знак з нагоди 65-річчя відродження опустілого польського села українськими переселенцями у 2012 р. [18]. Жорна, як постамент, символізують долі людей, перемелених історією. Поруч цього місця стоїть пам'ятник Небесній Сотні, наймолодшим учасником якої був уродженець села – Герой України Назар Войтович – нащадок родини переселенців і Лемківщини [11].

Більш простими в композиційному вирішенні є пам'ятні знаки із викарбуваними зображеннями на фігурних гранітних плитах (Копичинці, Великий Ходачків, Підгайчики, Теофіпілка, Соборне) [3, с. 1; 14, с. 2]. Два з них однотипні (до 60-ліття депортації), проте все ж у кожному селі майстри творчо підійшли до створення власних композицій. На таких пам'ятних плитах зображують ікони, пейзажі покинутих країв, транспорт, виписують пропам'ятні тексти, переліки осіб чи сіл переселених. Ще один вид релігійних пам'ятних знаків – це поєднання типових скульптур та встановлених окремо анотаційних дощок (с. Королівка на Борщівщині та Вікторівка на Козівщині) [2].

Авторами багатьох пам'ятників жертвам депортації, зазвичай, є нащадки переселенців, яким близький серцю біль рідних [12].

В усіх наявних пам'ятних знаках закладено духовний зміст, оскільки згадані регіони заховують давні християнські традиції, що й дозволило їм зберегти свою самобутність дотепер. Символом духовного єднання громади, місцем молитви, зібрань, спілкування та святкувань для закерзонців завжди була Церква. Вона залишається невід'ємним архетипом їхньої культури. Матеріальним втіленням етнічних особливостей є своєрідна архітектура. Церкви Надсяння схожі за типом до галицьких, а холмські – близькі до волинського архітектурного стилю. Значно відрізняється від них Лемківщина, на території якої сформувався власний тип сакрального будівництва. Їхня церква – це тридільна дерев'яна споруда, зазвичай, з вежами-дзвіницями над входом/бабинцем. Зруби бувають багатоярусні і завжди покриті гонтою. З часом, риси дерев'яної церковної архітектури Закерзоння лягли в основу інших мурованих церков.

Громади депортованих українців до двох десятків літ мріяли про свій власний «собор» в обласному центрі. І врешті, спільними зусиллями вдалося збудувати святиню і дочекатися її освячення в червні 2016 р. Церква Вознесіння Господнього на вулиці Львівській в Тернополі побудована з дерев'яних брусів в традиційному лемківському стилі карпатськими майстрами. Можна вважати, що для лемків та всіх переселенців – це центральний храм-пам'ятка в області. Він став ще одним велелюдним місцем зустрічі переселенців, де вони відтворюють свою культуру. Тепер з'явилася можливість спільно зустрічати свої свята та кермеш (храмовий празник). Зараз при церкві формується етнографічний музей, у планах є створення музею під відкритим небом, що розташується на довколишній території [5; 12].

У с. Пастуше Чортківського району в 2014 р. освячено нову муровану церкву. Нащадок переселенців, архітектор Богдан Дудяк, працюючи над храмом Божим, прагнув створити образ гордого духу горян, зберегти традиційність стилю лемківських церков, відобразити динаміку гір і витесати в камені сучасною архітектурною мовою пам'ятник лемкам на добру і довгу пам'ять. У цьому ж селищі організовано лемківський осередок, створено кімнату-музей.

Близькою до лемківського стилю побудови вважається церква священномученика Йосафата в Тернополі (2002 р.). Вибір її форми зумовлений потребою просторового вирішення. Святиня розміщується в сучасному районі міста між багатоповерхівками, наче між високими горами, тому архітектор Олег Головчак вирішив її спроектувати подібною до тих, що між вершинами.

Також в області в пам'ять депортації встановлені невеличкі християнські каплички, оформлені як легкі металеві конструкції або збудовані з дерева (Збараж, Вікторівка, Травневе, лемківське село при Монастириську). Традиційними символами пам'яті та жалоби для українців є хрести. Такі пропам'ятні фігури встановлені й на згадку депортацій з Польщі. Нам відомі пам'ятні знаки у формі простих хрестів (дерев'яного та бетонного), встановлені ще у 1997–1998 рр. у Вільхівчику та в Копичинцях Гусятинського району [2]. До 70-річчя операції «Вісла» на Тернопільщині очікується відкриття нових пам'ятних знаків депортованим. Зокрема, у 2017 р. має постати пам'ятник у Козовій – скульптура роботи майстра Івана Сонсядла, на якій постане картина опустілого села та перехід вигнанців до невідомих земель [12].

У перспективі залишається встановлення пам'ятника в Монастириську, про що свідчить кам'яна брила із відповідним написом на місці майбутньої локації. Проте, це містечко вже давно стало відомим центром лемківської культури. У 1996 р. відкрито музей лемківської культури й побуту, а згодом на його базі створено «Музейний комплекс «Лемківське село» (2011 р.). Це єдиний музей в Україні, у якому зосереджено найбільшу збірку пам'яток історії, мистецтва і побуту переселенців-лемків. Там функціонує 8 експозиційних залів і споруджено декілька дерев'яних та мурованих споруд в етнічному стилі (садиба, капличка, дзвіниця, криниця, будинки ремісників) [19]. Наразі розбудова музейного комплексу продовжується, а Лемківське село оживає завдяки відвідувачам і збереженій матеріальній і духовній спадщині.

Багаті своїм наповненням музеї, народні світлиці, музейні кімнати, що функціонують в Тернополі, Чорткові, Бережанах та в інших містечках і селищах (найвідоміші з них – у Гутиську на Бережанщині та Пастушому Чортківського району). Таке розмаїття пам'ятників, пам'ятних знаків, сакральних споруд, що з'явилися на Тернопільщині в роки незалежності свідчать про те, що в пам'яті народу назавжди закарбувалися трагічні сторінки історії, пов'язані із насильними депортаціями українців різних етнічних груп.

Переконоючі карти і території, окупанти України не змогли знищити самобутню і самодостатню матеріальну та духовну культуру, яка розвивалася тисячоліттями на українських етнічних землях і продовжує жити на Тернопільщині пам'ятках.

Список використаних джерел

1. Акція «Вісла» – завершальний етап депортації українців Польщі. Історична спадщина і суспільна свідомість. Зб. наук. праць. Львів, 2013. 147 с.
2. Архів Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини.
3. Бек В. Про це має знати кожен // Дзвони Лемківщини. 2011. № 3. С. 1.
4. Боднарчук Ю. Житлово-побутові умови розселення на Тернопіллі депортованого з території Польщі українського населення у 1944–1946 роках // Формування економічних відносин в умовах становлення ринку. Збірник наукових праць ТДЕУ: Випуск 9. Тернопіль, 2005. С. 364–376.
5. Венгринович О. Лемки в Україні // Всеукраїнське Товариство «Лемківщина». URL: <http://lemky.org.ua/nasha-istoriia/istoriia-lemkiv/323-lemky-v-ukraini> (дата звернення: 01.09.2017).
6. Ганчова І. Українцям – жертвам депортації в 1944–46, 1951 // Дзвони Лемківщини. 2014. С. 1.
7. Головчак О. Проект пам'ятного знаку на відзначення 70 річниці депортації українців Лемківщини, Надсяння, Холмщини в парку тихого відпочинку обмеженого вулицею Січових Стрільців – бульв. Т. Шевченка в м. Тернополі. Тернопіль, 2014. 4 с.
8. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. 1939–1945 рр. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер». У трьох томах, 1996; 1998; 2002.
9. Дохват М. Депортацію лемків увіковічили в пам'ятнику Посилання на джерело // 20 хвилин. 2014. URL: https://te.20minut.ua/Podii/deportatsiyu-lemkiv-uvikovichnili-v-pamyatniku-10412164.html#page_comments (дата звернення: 01.09.2017).
10. Кіцак В. Розселення українців Польщі в Тернопільській області та їх соціально-економічна адаптація // Матеріали науково-методичної конференції «Краєзнавство в системі підготовки сучасного вчителя». Тернопіль: редакційно-видавничий відділ історичного факультету «Літопис», 2000. С. 38–42.
11. Лашенко С. Лемки – це українці із знаком якості // Дзвони Лемківщини. 2015. № 4. С. 3.
12. Матеріали музею лемківської культури товариства «Лемківщина» в м. Тернополі.
13. Осадчук Л. У Тернополі з'явився пам'ятник жертвам депортації // День. – 2014. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/250814-u-ternopoli-zyavivsvya-pamyatnik-zhertvam-deportaciyi> (дата звернення: 01.09.2017)
14. Пам'ятник на спомин // Дзвони Лемківщини. 2011. № 3. С. 2.
15. Проців Г. Перший пам'ятник депортованим українцям споруджено в Бережанах: 20 років потому // Номер один. 2016. URL: <http://www.gazeta1.com/statti/pershyj-pam-yatnyk-deportovanyim-ukrayintyam-sporudzheno-v-berezhanaх-20-rokiv-potomu/> (дата звернення: 01.09.2017).
16. Свинко Й., Лановик Б. Межовий край у вогні (Польсько-українські взаємини у 1944–1947 рр.). Тернопіль: «Воля», 2004. 340 с.
17. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль: книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. 440 с.
18. Сиско І. У Травневому відкрили пам'ятник з нагоди 65-річчя відродження села переселенцями з Польщі // Народне слово. – 2012. URL: <http://narodne-slovo.te.ua/2012/05/30/u-travnevomu-vidkryly-pamyatnyk-z-nahody-65-richchya-vidrozhennya-sela-pereselentsyamy-z-polschi/> (дата звернення: 01.09.2017).
19. Тиханський М. Лемківське село // Всеукраїнське Товариство «Лемківщина». URL: <http://lemky.org.ua/kultura/muzei/329-> (дата звернення: 01.09.2017).

ОСВІТА І НАУКА КРАЮ

Іванна Лучаківська

НАУКОВА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТЕРНОПІЛЛЯ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

На сьогоднішній день значної ваги набувають дослідження історії в особах, наукової і творчої спадщини учених, громадсько-політичних, культурних і державних діячів, які зробили свій внесок у розвиток вітчизняної та світової історії. Висвітлення їх життєвого й творчого шляху є надзвичайно актуальним і має неocenенне наукове, політичне й соціальне значення.

Інтелігенція кінця ХІХ – початку ХХ ст. відрізнялася високим ступенем суспільної свідомості, яка базувалася на широкій освіті. Прогресивна інтелігенція того часу захоплювалася літературною працею, просвітницькою діяльністю, брала участь у національно-культурному русі, громадській діяльності.

У цій розвідці розглянемо основні віхи діяльності вчених зі світовим ім'ям, вихідців з Тернопільщини.

Слід зауважити, що окремі аспекти досліджуваної проблематики знайшли відображення у працях сучасних українських вчених [1–4]. Проте ще досі немає цілісної роботи щодо наукової інтелігенції Тернопілля зазначеного періоду.

Визначний фізик Іван Пулюй народився 2 лютого 1845 р. у містечку Гримайлів (зараз – Гусятинський район Тернопільська область) у греко-католицькій родині заможного й освіченого господаря Павла Пулюя і його дружини Катерини (з дому Бурштинська).

Початкову школу закінчив у Гримайлові та поступив до Тернопільської класичної гімназії, де разом з братами Олександром та Володимиром Барвінськими став співзасновником та активним діячем таємного товариства української молоді «Громада» [5, с. 60].

У 1865 р. І. Пулюй вступив до греко-католицької духовної семінарії у Відні, де поєднував навчання з перекладами духовної літератури українською мовою і з цього приводу 1869 р. вперше зустрівся з П. Кулішем. Будучи студентом першого курсу, він переклав українською мовою підручник з геометрії для українських гімназій. У 1868 р. разом з іншими українськими студентами-громадівцями заснував у Відні студентське товариство «Січ».

Окрім того, І. Пулюй відвідував лекції з математики, фізики та астрономії у Віденському університеті, внаслідок чого він вирішив не висвячуватися на священника, а стати студентом філософського факультету цього університету, де навчався упродовж 1869–1872 рр.

У 1874 р. І. Пулюй опублікував перші статті, присвячені експериментальному дослідженню залежності внутрішнього тертя повітря від температури, в журналі «Доповіді Віденської академії наук».

Упродовж 1874–1875 рр. викладав фізику, механіку та математику у військово-морській академії в місті Фіюме (нині – Рієка, Хорватія). Там сконструював прилад для вимірювання механічного еквівалента теплоти, який став широко відомим у науковому світі й у 1878 р. відзначено срібною медаллю на Всесвітній виставці у Парижі.

У 1875–1876 рр. І. Пулюй, як стипендіат австрійського Міністерства освіти, навчався і працював у Страсбурзькому університеті, в фізичному інституті професора Августа Кундта. У 1876 р. захистив дисертацію «Залежність внутрішнього тертя газів від температури» і здобув ступінь доктора філософії Страсбурзького університету.

Упродовж 1880–1882 рр. у «Доповідях Віденської академії наук» опубліковано його статті, присвячені катодним променям, які мали значний резонанс у середовищі фізиків. У 1881 р. на Всесвітній електротехнічній виставці у Парижі, сконструйовані І. Пулюєм електричні апарати, відзначено дипломами. Його винаходи викликали значне зацікавлення, наслідком чого стало його запрошення відомим підприємцем Й. Верндлем, власником званої у Європі фірми, переїхати до міста Штайра (Австрія), де І. Пулюй працював упродовж 1883–1884 рр. працював на посадах консультанта та директора фабрики освітлювальних ламп власної конструкції. У 1884 р. зайняв посаду професора експериментальної і технічної фізики Німецької вищої технічної школи у Празі. Тут він читав лекції з фізики, електротехніки, розробив системний план з організації відповідних досліджень у празькій політехніці. На 1888–1889 навчальний рік І. Пулюя обрано ректором політехніки, а 1890 р. – деканом машинобудівного факультету.

На початку 1896 р. І. Пулюй провів фундаментальні дослідження природи та властивостей х-променів, результати яких опублікував у «Доповідах Віденської академії наук».

У 90-х рр. XIX ст. він спроектував електростанції на змінному струмі у Чехії. Якість проектів і їх реалізації були дуже високими, із дотриманням екологічних вимог навіть сучасного рівня. У 1902 р. він заснував і очолив кафедру електротехніки. У 1913 р. І. Пулюя обрали почесним членом Віденського електротехнічного товариства.

Визначний вчений-медик Іван Горбачевський народився 15 травня 1854 р. у селі Зарубинцях, поблизу Збаража, на Тернопільщині, у родині священика. Навчався у Тернопільській гімназії, де виявив хист та любов до природничих наук.

Наукову роботу І. Горбачевський почав із характеристики вестибулярного нерва. Оригінальність цих описів послужила підставою для його першої публікації «Ueber den Nervus Vestibule» у 1875 р. в Працях цісарської Академії наук у Відні.

У кінці липня 1877 р. він закінчив медичний факультет Віденського університету, де захистив дисертацію та здобув науковий ступінь доктора медичних наук, присвятивши себе праці в Інституті лікарської хімії [2, с. 10–12].

Наступна наукова публікація ученого «Про продукти розкладу, які утворюються під дією соляної кислоти на альбуміноїди» з'явилася у 1879 р. Об'єктом вивчення автор обрав роги, волосся, глютин і рогівку ока з метою встановлення будови цих тіл.

Наукова діяльність І. Горбачевського тісно пов'язана з клінічними медичними науками. Він брав безпосередню участь у розробці низки питань експериментальної клінічної медицини. Проаналізувавши власні дослідження за клінічними даними, учений уже в 1883 р. опублікував статтю «До питання вивчення уремії» клініко-біохімічного скерування, що засвідчила аналітичність нових наукових пошуків автора, його вміння поєднати експериментальні та клінічні досягнення. У 1882 р. опубліковано працю «Про травлення еластину».

Нове скерування досліджень професор започаткував у 1889 р. Він почав вивчати утворення сечової кислоти в організмі ссавців, і в 1890 р. у німецькому місячнику з хімії опубліковано його працю, присвячену цій проблематиці. У 1891 р. він першим серед біохіміків-клініцистів встановив зв'язок між утворенням в організмі ссавців сечової кислоти і перетворенням ксантинових основ, утворених з нуклеїнової кислоти. Це засвідчили його досліді на лейкоцитах ссавців, унаслідок яких з'ясовано, що сечова кислота утворюється з розпаду ядрових елементів клітин [2].

Праці професора І. Горбачевського, опубліковані українською, чеською та німецькою мовами, відзначаються оригінальністю, сміливістю ідей, глибоким обґрунтуванням, лабораторними дослідженнями. Його наукова спадщина – це вагомий внесок у розвиток української, чеської та й зрештою – світової науки [6, с. 159].

Визначним фахівцем у галузі літературознавства та мовознавства був Кирило Студинський. Він народився 4 жовтня 1868 р. у с. Кип'ячці (нині Тернопільського району) в сім'ї священика. Його мати була дочкою відомого культурного діяча та політика о. Степана Качали – одного з фундаторів та засновників НТШ у Львові.

Після закінчення Львівської гімназії, К. Студинський продовжив навчання на філософських факультетах Львівського та Віденського університетів. У Відні, в славнозвісного професора В. Ягіча, академіка Петербурзької Академії наук, три роки (1891–1893 рр.) студював філологічні дисципліни, зокрема літературознавство, текстологію та фольклористику. Під керівництвом визначного ученого-славіста в 1893 р. написав першу важливу наукову працю – «Огляд української літератури XVI–XVII ст. «з спеціальним оглядом календарної справи. На жаль, праця не була надрукована. Та вона визначила головний напрямок діяльності К. Студинського – літературознавство [7, с. 2]. У Відні він брав також активну участь у заснуванні товариства «Громада».

17 лютого 1894 р. здобув титул доктора філософії. Потім на власні кошти поглиблював знання в Берліні і як стипендіат Міністерства освіти – у Києві та Петербурзі. Там «працював, – писав він у листі 7 серпня 1896 р. до відомого бібліографа І. Левицького, – через цілий рік по бібліотеках і архівах. У Києві слухав я (за дозволом ректорату університету) викладів проф. Антоновича, Голубєва, Владімірова» [8, с. 144–145].

На 1930 р. у доробку вченого було 18 праць з української медієвістики. Ці студії охоплювали період часу від 1500 – до 1740 рр. і обіймали близько 80 назв католицьких і 70 православних видань. Підсумовуючи доробок К. Студинського на терені українського полемічного письменства, його учень, дійсний член НТШ, Ярослав Гординський, писав:

«Студія академіка, професора, доктора Кирила Студинського про кінець XVI й початок XVII ст. творять одну з найкращих сторінок в історії української філології, а своїми багатими вислідами належать без сумніву до першорядних досягнень не тільки української, але й загалом слов'янської науки. Вже нині можна сказати, що рівних йому знавців на тому полі знайдеться дуже мало – проф. Студинський є одним із нечисленних авторитетів у тій трудній ділянці, що вимагає довголітнього ріжнобічного підготовлення, незвичайно пильної праці, бистрого осуду та живої орієнтації в дуже складних проявах. Вимагає вона ще одного – влєсне горячої любови до свого предмету...» [9, с. 11].

Важливим напрямком літературознавчих досліджень К. Студинського були його студії, пов'язані з діяльністю «Руської трійці». Ще у Кракові з'явилася перша розвідка – невелика стаття про Маркіяна Шашкевича, написана польською мовою. У пору розквіту та творчої діяльності учений зосередив свою дослідницьку увагу на культурно-національному житті Західної України 30–40-х рр. XIX ст. І це було логічним продовженням плідної праці на терені медієвістики. Адже так зване «галицьке відродження» 1833–1849 рр. було природним, закономірним результатом попередніх відроджень культурно-національного життя українців.

Особливо плідними в дослідженні вченим галицького культурно-національного відродження були 1910–1920 рр. Серед низки праць, присвячених цій проблемі, написаних тоді й раніше – «Генега поетичних творів Маркіяна Шашкевича» (українською мовою, 1910 рр.), «Причинки до історії культурного життя Галицької Русі 1833–1847 рр.» (1909 р.), «Кореспонденція Якова Головацького» (1909 р.), «Псевдо-Послання Маркіяна Шашкевича» (1935 р.), «Карло Яромір Ербен і Яків Головацький» (1935 р.). І знову його студії – результат тривалої клопіткої роботи над дослідженнями (опрацював їх понад 80), численним листуванням видатних діячів української культури, урядовими матеріалами, зібраними в різних архівах та бібліотеках, спогадами сучасників, текстами. «Все можна було б зібрати у п'ять поважних за обсягом та змістом томів. Завдяки його працям, – писав М. Тершаковець, – працям його учеників, працям дослідників старшої і молодшої генереції студії над галицьким відродженням протягом приблизно останніх 30 літ посунули справу так далеко, як се досі не бувало. Ми нині вже не полишені на ласку споминів, написаних... односторонньо і суб'єктивно самими авторами відродження або особами, що стояли близько біля них, нині ми маємо вже ріжнородні дані та документи, котрі всесторонньо та об'єктивно висвітлюють діяльність і характер їх авторів» [10, с. 18].

Учнем Михайла Грушевського, талановитим істориком був Мирон Кордуба, який народився 2 березня 1876 р. у с. Острів, поблизу Тернополя, у священничій сім'ї.

Змістом його історичних пошуків і досліджень стала схема розвитку українського історичного процесу. М. Кордуба підніс роль козацтва та державні прагнення гетьманських урядів, зокрема Богдана Хмельницького, довів історичну послідовність давньої, середньовічної, нової та новітньої доби історії України.

Основою національно-державницької концепції ученого стали принципи державництва, територіальної єдності українських етнографічних земель, опори на власні сили, соборності України, ідея еліти та її роль у суспільному і науковому рухах. Дискусія щодо походження українського етносу, започаткована статтею М. Кордуби «Найважливіший момент в історії України», викликала бурхливий інтерес у широких колах української інтелігенції [4].

Досліджуючи княжу, козацьку та сучасну добу, історик дав позитивну відповідь щодо існування традицій українського державотворення, при цьому одним із найважливіших періодів історії України вважав литовсько-польську добу, оскільки саме в цей час, на думку вченого, прискорився процес творення української нації, з'явилося почуття національної ідентифікації. Прагнення М. Кордуби проаналізувати історичний досвід державного буття українського народу, щоб довести історичну обґрунтованість (соціально-економічну, державно-правову, культурну) тривалості національних державних традицій мало політичне та ідеологічне спрямування, що було необхідним в умовах бездержавності нації.

Саме М. Кордуба обґрунтовував автохтонне походження терміну «Русь», не шукаючи його генези у Фінляндії, Індії чи Скандинавії. Натомість він пов'язував назву «Русь» із землею полян: «поляни заснували державу, яку назвали Русію, а їх город Київ над Дніпром став столицею тої держави» [11, с. 11]. Зв'язок цієї назви з Київщиною підтверджують також географічні назви рік Рось або Русь, Росава, літописна назва області над обома цими ріками – Поросся, село Русанів тощо [11, с. 2].

9 травня 1871 р. у с. Велеснів (тепер – Монастириський район Тернопільської області) в родині освіченого дяка-селянина народився талановитий етнограф та фольклорист Володимир Гнатюк.

Навчався у сільській однокласній школі, з осені 1883 р. у міській школі, у гімназіях: василіанській – у Бучачі (з 1885 р.) та Станиславі (тепер – Івано-Франківськ; закінчив 1894 р.) [12, с. 129].

Під час навчання у Станиславові публікувався у бережанській газеті «Посланник», де надруковано його першу статтю «Рукомиш».

У 1894 р. В. Гнатюк поступив на філософський факультет Львівського університету (слов'янська філологія, вивчав українську мову, літературу; студіював у М. Грушевського й Олександра Колесси).

У роки навчання студіював фольклористику та етнографію, саме тоді вийшли його перші праці в часописах «Житє і слово», «Народ» тощо. Усього опубліковано майже 1000 наукових праць. У 1896 р. опубліковано першу розвідку «Лірники: Лірницькі пісні, молитви, слова, звістки і т. ін. про лірників повіту Бучацького». У 1897 р. видав першу книжку шеститомника «Етнографічні матеріали з Угорської Русі». Під керівництвом Івана Франка редагував етнографічний збірник «Матеріали до української етнології». Видав низку наукових праць про лемків закарпатської смуги, а також югославських русинів.

Зібрані матеріали відзначаються точністю запису і мають велике значення для дальшого вивчення культури і побуту українців, зокрема лемків. Створив регулярну мережу для збору етнографічних та фольклористичних матеріалів.

Більшість народних пісенних зразків (зафіксував понад 1500 текстів) записана В. Гнатюком у селах Косівського, Бучацького, Монастирського, Старосамбірського, Стрийського, Надвірнянського повітів, на Берегівщині, Пряшівщині.

В. Гнатюк виділив основні жанрово-тематичні групи фольклорного матеріалу: обрядові пісні, історичні пісні, побутові пісні, дрібні пісні, духовні пісні, сороміцькі пісні, чужі пісні, мелодії пісень, замовляння, драматичні представлення, ігри, казки, байки, міфи, легенди, перекази, новели, анекдоти (приказки), приповідки, загадки, ліки, вірування.

Упродовж 1895–1903 рр. він перебував у народознавчій подорожі на Закарпатті, результатом якої стало видання його шеститомної праці «Етнографічні матеріали з Угорської Русі». Лемківські фольклорні матеріали, записані під час відвідування В. Гнатюком Пряшівщини в 1896 і 1899 рр., увійшли до перших трьох томів «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі». В. Гнатюк був першим, хто вивів українську фольклористику в європейську науку.

Таким чином, Тернопільщина дала українській та світовій науці фахівців у різних сферах життєдіяльності. Ці науковці хоча й проживали та працювали більшу частину свого життя поза межами краю, проте ніколи не поривали зв'язок з малою Батьківщиною.

Список використаних джерел

1. Кліш А. Б. Кирило Студинський: життя та діяльність: монографія. Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. 220 с. + іл.
2. Лахманюк Т. Іван Горбачевський: науково-педагогічна та громадсько-політична діяльність. Тернопіль: Вектор, 2012. 159 с.
3. Головацький І. Іван Горбачевський (1854–1942): життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1995. 125 с.
4. Федорів І. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.). Тернопіль: Тернопіль Онлайн, 2001. 127 с.
5. Брега Г. С., Васильєва Н. Ф. Пулюй Іван Павлович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2012. Т. 9: С. 60.
6. Юркевич О. Г. Український учений світової слави // Аксіоми для нащадків. Львів, 1991. С. 152–160.
7. Веретюк О. Огонь життя, принесений на жертівник рідної землі // Русалка Дністрова. 1993. № 18 (жовт.).
8. Заслужений перед українством // Качкан В. Українське народознавство в іменах. У 2 ч. К., 1995. Ч. 2. С. 144–152.
9. Гординський Я. Академік Кирило Студинський як дослідник літератури XVI–XVII ст. Львів: Друк. НТШ, 1929.
10. Тершаковець М. Акад. К. Студинський як дослідник галицько-українського відродження // ЗНТШ. Т. 99. Львів, 1930. Ч. 1.
11. Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. Чернівці, 1906. 87 с.
12. Романенчук Б. Володимир Гнатюк, 1871–1926 // Бучач і Бучаччина. Історично-мемуарний збірник / ред. колегія Михайло Островерха та інші. Нью Йорк-Лондон-Париж-Сідней-Торонто: НТШ, Український архів, 1972. Т. XXVII. С. 128–144.

Михайло Ревуцький

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ТА СТАН ОСВІТИ В ТЕРНОПОЛІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)

Етно-культурна спільнота, яка тривалий час компактно проживає на певній території, продукує різноманітні за характером об'єднання своїх членів. Це традиційно є релігійні чи релігійно-конфесійні об'єднання, навчально-просвітницькі центри, мистецько-розважальні товариства тощо.

Тернопіль в минулому був досить поліетнічним, багатонаціональним населеним пунктом. І ті етноси, які проживали у місті, створювали свої відповідні організаційні структури для задоволення духовних потреб, що в свою чергу надавало Тернополю характерного та особливого колориту.

Починаючи з другої половини ХІХ – і у першій третині ХХ ст. у Тернополі найбільшими за чисельністю були громади українців (русинів), поляків та євреїв. У 1849 р., коли відбувалися вибори до крайового сейму в Львові, Тернопіль мав 16167 мешканців, з них 9632 – євреї, 3483 – українці, 3032 – поляки [1]. Володимир Кубійович констатує, що станом на 1 січня 1939 р. у Тернополі проживало 37500 осіб, у тому числі українців – 7200, поляків – 14880, євреїв – 14730, латинників – 540, німців – 150. Віросповідання «латинників» – римокатолицьке, але розмовна мова – українська, національні почуття – не зрозумілі [9]. Логічно очікувати, що у відповідній пропорції були у місті і представлені осередки релігійного та культурно-освітнього життя.

Варто зазначити, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. мешканці міста жили своїми замкнутими національними громадами, переважно у різних частинах міста, але між міщанами різних національностей ворожнечі не було [5, с. 314].

У 1765 р. в Тернополі проживало 1246 євреїв і прогресивна освіта для єврейських дітей, під впливом ідей німецького Просвітництва, починає розвиватися з кінця ХVІІІ ст. Як зазначає електронна єврейська енциклопедія, один з засновників Хаскали («гаскала», «аскала» – «єврейське просвітництво» – примітка автора) чеський маскіл (маскілім) Герц Хомберг активно відкривав єврейські школи (Львів, Станіславів, Тарнув, Болехів), у яких викладання велося німецькою мовою і читалися світські предмети. Така школа була відкрита і у Тернополі в 1788 р. Але, незабаром, через нападки ортодоксів, усі ці школи були закриті у 1806 р. [10].

Освітні зусилля Г. Хомберга активно підтримував на початку ХІХ ст. тернопільський письменник-сатирик Іосиф Перл [11]. У 1813 р. він на власні кошти заснував школу, в якій поряд з іудаїзмом викладали світські науки. Згодом Тернопіль стає центром видатних єврейських просвітян (маскілім) Галичини. І. Перл був незмінним директором школи і своїм впливом передав її на утримання громади міста. Зробити це було не так складно, оскільки вже з 1874 р. євреї посідали половину місць у міській раді, а три вулиці носили імена відомих євреїв – Перла, барона Гірша – банкіра, фінансиста і філантропа, та тернопільського рабина Іосифа Бабада [10]. Згодом син І. Перла, Мехель – міський аптекар, очолив школу, засновану батьком. Школа Перлів, крім традиційних релігійних, давала також ґрунтовні знання із загальноосвітніх предметів, збільшувалася кількість учнів (якщо у 1813 р. було лише 16 учнів, то в 1873 р. їх кількість збільшилася до 700) [12, с. 69–70].

Метою Перлів було також виховання освіченого ремісника і купця європейського зразка, навчанням єврейської молоді ремісничим професіям, на що вони виділяли немалі кошти. Школа Перла служила громаді – кагалові Тернополя аж до 1939 р.

У другій половині ХІХ ст. кількість єврейського населення у місті значно збільшилося: у 1868 р. – 11 тис. осіб (52 % від загальної кількості мешканців), а в 1880 р. – 13468. У подальшому, через погіршення економічного стану та еміграції до США, кількість євреїв у Тернополі не зростала. У 1900 р. у місті проживало 30415 мешканців, з них 13 493 євреї, що складало 44 % населення міста [4].

Згідно із офіційною польською статистикою, у 1939 р. в Тернополі мешкало 13768 євреїв. Хоча є і інші цифри. На думку голови обласної організації «Єврейська община», єврейської релігійної громади області, Ігора Бензерука (Іцхака Кацнера), до Другої світової війни у Тернополі було майже 15 тис. євреїв [8]. Скоріш за все І. Бензерук керується цифрами, які подавав В. Кубійович [9].

До характеристики єврейської освіти, на прикладі подвижництва Перлів, можна констатувати, що освіта сприймалася не тільки як засіб збереження релігійного життя і перешкода проти асиміляції єврейського народу, але і як самоціль. Тисячолітня система

єврейської освіти (також і з модернізацією Перлів) відіграла вирішальну роль у збереженні цілісності єврейського народу і розвитку його культури.

Українське ж населення краю в Австро-Угорській монархії і Польській державі найбільше зазнавало утисків у національно-культурній та освітній сферах. Насильницька полонізація та онімечування населення, переслідування української мови, офіційне усунення її з шкіл згубно позначалося на всіх ділянках культури [3, с.73–74].

У 1820 р. відкрита Тернопільська гімназія єзуїтів, спочатку (до 1848 р.), нею опікувалися єзуїти костелу домініканців. Ситуація з освітою ніби покращилася, але не набагато, оскільки навчалися у ній, переважно діти німецьких, польських та єврейських родин. Навчалися у гімназії і нащадки дрібної галицької шляхти, священників «...чи селян («мужиків»)» [5, с. 309]. Так пише про контингент учнів Першої Тернопільської гімназії один з сучасних дослідників, цитуючи спогади відомого юриста, громадського діяча, співголови товариства «Просвіта» у Львові, Євгена Олесницького. Звичайно Є. Олесницький вийшов з Тернополя з «підвищеним рівнем освіченості» і «модернізованим», прийшовши на навчання сільським «хлопцем-дїтваком» [5, с. 309–310], хоча й, належав до польських шляхтичів Олесницьких з родоводом від краківського архієпископа. Але відбувалося таке становлення за умов, коли навчання впродовж всього часу існування гімназії велося спочатку німецькою а потім польською мовами. Лише з липня 1851 р., згідно із цісарським вердиктом, викладання одного предмету – релігії велося українською мовою. Драматичний гурток гімназії ставив комедії і трагедії польських та німецьких авторів [5, с. 309]. Тому приклад Є. Олесницького не є типовим, а вказує на той щасливий випадок, коли деякі з діячів українського галицького відродження (поряд з іншими викладачами польськомовної державної гімназії – Омеляном Партицьким, Євгеном Згарським та Костем Горбалем) [5, с. 312] не піддалися ополяченню чи онімечуванню, метою якого, при всій відомій демократичності, («у гімназії навчали незалежно від національності та віросповідання, безкоштовно») [5, с. 309] і була діяльність єзуїтів на ниві освіти. Зокрема, у 1895/1896 навчальному році з 583 учнів гімназії лише 6 походили з українських сімей [2, с. 39]. Оскільки випускникам гімназії надавалося право вступу до університету, а значить і кар'єрного росту до вищих прошарків суспільства.

З 1884 р. гімназія стала називатися вищою, а з 1925 р. відома як Державна гімназія № 1 імені Вінцента Поля [6] – польського поета, етнографа і перекладача, який навчався в Тернопільській гімназії єзуїтів.

У жовтні 1898 р., завдяки зусиллям Олександра Барвінського, розпочалися заняття у першому українському класі цісарсько-королівської гімназії. Ось як згадує цю подію Богдан Остапюк: «Перший клас містився в бічному коридорі домініканського монастиря. Коли о 8 ранку прийшли ми на науку, при вході до коридору стояв директор Мацішевський і питався: «Русін»? Якщо це був «русін» то його спрямовували до першої зали. На дверях чорніла таблиця, на якій по-українськи, білим по чорному стояло «Перша кляса». Такий був початок української державної гімназії в Тернополі» [13, с. 120]. Поступово кількість україномовних класів зростала і в 1911 р. була відкрита вже самостійна класична гімназія з українською мовою навчання в новобудові на вул. Костюшка, 9. На фронтоні гімназії був напис: «ЦК (цісарсько-королівська – примітка автора) Руська гімназія ім. Франца-Йосифа I в Тернополі» [13, с. 121]. У вересні 1930 р. польська влада, діючи у рамках пацифікації, ліквідувала українську гімназію [7].

У повоєнний період Державна гімназія з українською мовою навчання відновила свою діяльність і була розташована у будинку колишнього учительського ліцею. Навчання ускладнювалося відсутністю підручників, не опалювалися приміщення та високими вимогами до знання латинської та німецької мов, через що п'ята частина учнів мала негативні оцінки [7].

У 1873 р. зусиллями громадськості міста збудовано приміщення Української бурси названої на честь ініціатора і засновника священика Степана Качали. Тут бурса перебувала до початку Першої світової війни, у 1921–1939 рр. в приміщеннях бурси, після закриття польською владою Руської гімназії ім. Франца-Йосифа, працювала гімназія українського педагогічного товариства «Рідна школа» [2, с. 39].

У другій половині XIX ст. відкрито дворічну реальні школа (1855 р) для підготовки робітників – майстрів, та дві чотирикласні народні школи (1870 р) – чоловіча і жіноча, що утримувалися коштом магістрату. У 1875 р. в Тернополі з'явилася учительська (чоловіча та жіноча) семінарія, яка готувала учителів для сільських початкових шкіл. Упродовж 1921–1937 рр. контингент учнів наполовину складали поляки, незважаючи на те, що у селах, куди йшли працювати випускники, проживали переважно українці і розмовляли українською.

Незважаючи на те, що семінарія була народною (ТСЛ – «Товариство шкіл людових» – примітка автора) і офіційно двомовною, насправді адміністрування та викладання всіх предметів, крім української мови, відбувалося польською мовою [14, с. 124]. Після закінчення семінарії тільки одиниці українців допускали працювати учителями [14, с. 127].

У Польщі після прийняття закону «Права мови» в липні 1924 р. запроваджувалася утравквістична (двомовна) школа, розпочалася реалізація політики колонізації в сфері освіти. За відмову викладати польською вчителів-українців звільняли з роботи. Зі шкільних бібліотек вилучалися усі українські книжки. У 1925/1926 навчальному році з 12 шкіл міста 10 повністю перевели на навчання польською мовою і тільки дві початкові школи були двомовні. З 3232 учнів 2661 навчалися в польських школах і лише 571 в змішаних де крім фізкультури, рукоділля і релігії решту предметів викладали лише польською мовою [3, с. 80].

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. у місті були «руська», польська і єврейська бурси, «руський інститут Педагогічного Товариства», ремісничка бурса ім. Кілінського, інтернати для семінаристів і дівчат [2, с. 40].

Згідно із даними 1938 р., населення міста становило 45 тис. осіб [2, с. 52]. У Тернополі на той час було три церкви, три костели, кілька синагог (крім того до сорока іудейських молитовних будинків), діяли 4 початкові школи (1–2 класи) та 7 семирічних шкіл, з яких лише в одній початковій і одній семирічній школі викладання здійснювалося українською мовою. Крім того для єврейських дітей найбільшою була школа І. Перла (500 учнів) та існували ще дві ортодоксальні школи з викладанням на івриті (системи Тарбут і Мізрахі) і талмуд-тори та дві єврейські приватні гімназії [15]. У цілому, в місті працювало 8 гімназій, чотири з яких були приватними. Оскільки навчання було платним, в гімназіях навчалися головним чином діти заможної верхівки міста і Тернопільського воєводства [3, с. 82–83].

Список використаних джерел

1. Возняк Т. Єврейський Тернопіль. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n63texts/voznjak.htm> (дата звернення: 01.09.2017).
2. Гаврилюк О., Крочак І., Петровський О. Тернопіль: сторінки минулого і сьогодення. Тернопіль: Вид-во Астон, 2010. 120 с.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. Київ: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973.
4. Тернопіль. Стара синагога. URL: <https://templesua.jimdo.com> (дата звернення: 01.09.2017).
5. Окаринський В. Тернопіль. Історія міста від кінця XVIII до початку XXI ст. // Тернопільщина. Історія міст і сіл: у 3-х томах Том 1. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2014. 688 с.
6. Sprawozdanie dyrekcji panstw. Gimnazjum 1. im. W. Pola w Ternopolu URL: <http://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra> (дата звернення: 01.09.2017).
7. Тернопільська українська гімназія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 01.09.2017).
8. Тернопільські євреї. URL: http://religioterno.ucoz.ua/publ/ternopilski_evreji/1-1-0-247 (дата звернення: 01.09.2017).
9. За даними д-ра Володимира Кубійовича URL: http://tarnopol.te.ua/books/book_3_12.html (дата звернення: 01.09.2017).
10. Тернополь. Электронная еврейская энциклопедия. URL: <http://www.eleven.co.il/article/14093> (дата звернення: 01.09.2017).
11. Перл Йосеф. Электронная еврейская энциклопедия URL: <http://www.eleven.co.il/article/13192> (дата звернення: 01.09.2017).
12. Бойцун Л. Вулиці Тернополя. Тернопіль. Історичні нариси. Тернопіль, Джура: 2016. 192 с.
13. Остапюк Б. Наша святиня науки в Тернополі // Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. Тернопіль, 1992.
14. Шегедин М. Учительська семінарія в Тернополі // Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. Тернопіль, 1992.
15. Історія єврейської громади Тернополя URL: http://spogadproternopil.blogspot.com/2017/02/blog-post_93.html#more (дата звернення: 01.09.2017).

Наталія Ігнатенко

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ТА МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (1900–1939 РР.)

В історії становлення шкільництва Тернопільщини помітне місце займає період 1900–1939 рр. Для нього характерна не лише боротьба за існування української школи, а й пошук шляхів оновлення загальноосвітньої системи, переосмислення мети і змісту навчально-виховного процесу. Аналіз джерел дозволяє зробити висновок про інтенсивні пошуки способів розв'язання окреслених проблем при вивченні предметів гуманітарного циклу. Тому закономірно, що на початку XX ст. в теорії і практиці вивчення історії відбуваються кардинальні зміни.

Під впливом становлення нових теорій освіти і виховання у Західній Європі та США відбувалися якісні зрушення і в педагогічній думці Східної Галичини. Герберторіанство з його теорією і практикою, виховуючи чемного і старанного робітника, не орієнтованого на творчість, поступалося місцем ідеям реформаторської педагогіки, в центрі уваги якої стояла вільна, енергійна людина з активною життєвою позицією. Наслідком такої ідеології стали

безупинні домагання тодішньої дидактики: не працювати за учня (методично підготовлений виступ учителя), а лише допомагати йому, де потрібно, залучати до участі в творчій і самостійній праці [1, с. 84]. «Всі хиби і причини лихих успіхів дотеперішньої школи та малої користі з неї у відсутності практики», – писав у праці «Grundfragen der Schulorganisation» відомий знавець і організатор народного шкільництва в Австро-Угорщині Г. Кершенштейнер.

В основу навчально-виховного процесу покладено практику. Європейські періодичні видання розгортали на своїх шпальтах широкі дискусії з цієї проблеми, публікували методичні рекомендації для учителів, зразки уроків тощо. Теза А. Фер'єра про те, що «навчання без життя є нічим» домінувала у педагогічних пошуках багатьох учителів і науковців [1, с. 84].

Нові концепції учбового процесу і змісту освіти пов'язувалися з новим трактуванням методів навчання. У традиційній педагогіці і «передача знань», і «викладання» передбачали догматичне набуття інформації, розраховане переважно на роботу пам'яті. На противагу цьому, інноваційні дидактичні концепції розглядали метод не як спосіб передачі знань, а як шлях учня до знань. Реформатори провели розмежування між активними та пасивними методами навчання і довели, що педагогічну доцільність мають лише ті із них, які стимулюють самодіяльну активність учня і відповідають законам ірності пізнання взагалі й пізнавальної діяльності дитини зокрема.

Науковий доробок у сфері педагогіки, поглиблений розширенням досліджень у галузях психології, соціології, філософсько-гуманітарних дисциплін, за короткий час був максимально популяризований і викликав зацікавлення в передового учительства Тернопільщини. У перше десятиліття ХХ ст., під впливом реформаційних ідей європейської педагогічної думки, суттєві зміни відбулися в методиці навчання історії. По-перше, реформа 1900–1905 рр. завершила становлення історії як самостійної навчальної дисципліни, відокремивши її від географії. По-друге, зросла кількість годин на вивчення історії (якщо у 1887/1888рр. на вивчення історії і географії загалом припадало 27 годин, то у 1909/1910 рр. лише на історію відводилася 21 година) [2, с. 196]. По-третє, науковий план, уведений в дію внаслідок реформи, передбачав часткове перегрупування матеріалу та формування нового підходу до тлумачення історичних подій. Явища суспільного життя витіснили на другий план війни, історію панівних родин, надмірні генеалогічні подробиці тощо [2, с. 86]. По-четверте, затверджено години для вивчення рідної історії (по 2 год. на тиждень у I та VIII кл. гімназії).

У наступні роки навчальні програми ставали гнучкішими («фрмовими») Вони орієнтуватися на вік і психічний розвиток дитини, залишали учителю повну свободу щодо вибору матеріалу та змісту, яким можна заповнити окреслені «фрами» [3, с. 190].

Вивчення історії розпочиналося у V класі загальноосвітньої школи і реалізовувалося через інтегрований курс «Польща і її культура». Вивчення предмету мало на меті «без особливого натиску на систематичність, познайомити учнів з рядом епізодичних тем у хронологічній послідовності» [4, с. 7]. За основу взято історію Австро-Угорщини, пізніше Польщі. Навколо тем із загальної історії панівних держав групувалися відомості із локальної й регіональної історії. Вивчення курсу передбачало: формування поняття про елементарні чинники соціально-політичного життя (Батьківщина, край, провінція, селище; рід, плем'я, народ; селянин, колоніст; солтис, купець; міщанин, ремісник; воєвода, священник тощо); розвиток історичного мислення та історичної уяви; виховання громадської свідомості й почуття патріотизму; теоретична підготовка до подальшого пізнання минулого через прочитання літератури історичного спрямування, вивчення деяких зразків речових, писемних та усних джерел тощо [5, с. 2].

Програма V кл. охоплювала історію від праслов'янських часів – до середини ХІІІ ст.; у VI кл. вивчали історію з середини ХІІІ ст. – до кінця ХVІІІ ст.; історія VII класу розглядала події ХІХ–ХХ ст.; в VIII класі учні поглиблено вивчали новітній період історії Польщі та світу [6, с. 131–136].

Загальноосвітньою реформою 1900 р. у Східній Галичині, одній з останніх провінцій Австро-Угорської імперії, запроваджено двоступеневу систему загальної середньої освіти і створено гімназію двох рівнів – нижчого (I–IV кл.) та вищого (V–VIII кл.). Відповідно до реорганізації, переглянуто навчальні плани. Вивчення історії розпочиналося у IV класі. У II–III класах в контексті німецької, польської, української або мов інших національних меншин, які входять до навчальних планів закладу [7, с. 10–11]. У I та VIII класах введено обов'язкове вивчення рідної історії. На відміну від попередніх років, під цим поняттям уже розуміли не лише історію панівної держави, а й народу, який етнічно був складовою імперії. У навчальних планах Тернопільської гімназії імені Франца-Йосифа I за 1909/1910 навчальний рік додалося 2

додаткові години на вивчення історії Австро-Угорської монархії та «історії Руси». Позитивна динаміка спостерігатиметься і в наступні роки. Зокрема у 1915/1916 навчальному році історичний матеріал у вищій гімназії розподілявся так: 2 год. історії стародавнього Сходу, Греції і Риму з поглибленим вивченням питань культури і 1 год. рідної історії у V класі; 4 год. на тиж.: по 2 год. на історію середніх віків і рідну історію у VI класі; 2 год. нової історії з поглибленим вивченням минулого Австрії, пізніше Польщі і 1 год. на тиждень рідної історії у VII класі; 4 год. на тиж.: по 2 год. на повторення історії монархії і рідну історію [8, с. 196–198].

Після отримання Польщею незалежності виникла потреба у консолідації багатонаціонального населення держави. «Необхідно було, – за словами Я. Морачевського, – збудити в серцях людей почуття громадянської приналежності і відповідальності за долю держави, яка є його державою» [9, с. 107]. Його думку розвинув у так званій «освітній програмі» К. Праусс. Він писав: «Школа повинна, на засадах патріотизму і громадянської приналежності виховувати молоде покоління поляків, добре обізнаних із традиціями та звичаями Батьківщини, особливостями її економічного, політичного, соціального розвитку, готових творчо й натхненно працювати задля добробуту своєї держави і співгромадян» [9, с. 107].

Проголошений К. Прауссом принцип громадянського виховання став ідеологічним підґрунтям нового шкільного закону 1919 р. [9, с. 14]. Згідно його положень, в програму навчання для VIII класу вводився новий предмет: «Nauka o Polsce współczesnej» (34 години на тиждень), що мав на меті: через систематично і планово ведені бесід про сучасне становище Польщі, її державний лад, населення, економіку, культуру, соціально-політичну ситуацію прищепити учням основи громадянського виховання, навиків співіснування в громадянському суспільстві [10, с. 16]. Відтак збільшилася кількість годин на вивчення рідної історії («рідної» – в розумінні історії Польщі). На неї у цілому припадало 13 годин на тиждень – по дві в II–VII і три у VIII класах. Історія національних меншин, зокрема українців, не творила окремого предмета і розглядалася в курсі історії Польщі як обов'язковий факультативний курс.

Значні зміни відбулися в навчанні історії після загальноосвітньої реформи 1932 р. У Польщі запроваджувалася загальна треступенева система освіти, яка включала початкову школу II-го або III-го організаційних рівнів, чотирирічну гімназію і дво- трирічний професійний ліцей та гуманітарний ліцей. Молодь, яка закінчила народну школу, до вісімнадцятилітнього віку перебувала під опікою «доповняючих» курсів або «доповняючих шкіл» [11, с. 8–18].

Введення у дію нових програм викликало і низку проблем. Відсутність методичної літератури, підручників, які не встигали перевидаватися відповідно до нових вимог, предметів наочності ускладнювали процес навчання та виконання поставлених інструкціями завдань. Часом записані нашвидкуруч тексти лекцій, підготовлені учителем, були для учнів чи не єдиним джерелом знань, яке компенсувало брак підручників, – згадувала Марія Махобей, випускниця Тернопільської дівочої гімназії [12, с. 299]. Аналізуючи підручник з історії для I класу гімназій Мошинської-Морозовської, Д. Козій писав: «Подумаймо, який глузд можуть мати такі завдання (призначені для 13-літніх!): «З'ясуйте, яке було відношення Олександра В. до грецької культури»; або: «Зіставте всі подані у книжці зразки єгипетської різьби та з'ясуйте, в чому їхня краса» [13, с. 51].

Особливу проблему складала підручники з історії України. Проглянувши рік видання книжок, затверджених і рекомендованих міністерством освіти для використання в українських школах Галичини у 1900–1918 рр., зауважимо, що більшість із них видані ще до 1900 р., а значить були застарілі. Зокрема, йдеться про підручник польської історії Левицького-Матвієва з боєм писав відомий український історик Б. Барвінський: «... його не вважали ніколи підручником, відповідним до молодіжних руских середніх шкіл по тій причині, що ... зображена там... часть історії Польщі». Про цінність цього підручника і методику викладання рідної історії окремими вчителями з обуренням говорив також і А. Крушельницький: «Се просто скандал, аби історію якогось народу вчити із підручника до історії чужого народу, як отсе в нас – історію України вчать з підручника історії Польщі». Автор аналізував й інші підручники і дійшов думки, що навіть кращі з них не відповідають меті виховання української дитини [2, с. 43].

Отже, тенденція до оновлення навчально-виховного процесу, що спостерігалася в педагогіці початку XX ст., спонукала до кардинальних змін у формуванні змісту навчання загальноосвітніх закладів Тернопільщини. Навчальним програмам з усіх предметів були притаманні антропоцентризм і гуманізм, спрямованість на саморозвиток і самовиховання

учня, гнучкість і свобода у виборі форм та методів навчання, що відкривало перед учителем широкі межі для творчості в організації навчального процесу.

Розв'язання ідейно-освітніх завдань курсу історії відбувалось із врахуванням вікових особливостей учнів. Вивчення історії в V класі відбувалося через інтеграцію з іншими загальноосвітніми курсами – літературою, географією тощо. Навчальні програми зумовлювали також характер навчання історії в школах національних меншин. Зокрема, інструкції до програми за 1934 р. з історії українського народу для публічних народних шкіл третього ступеня для дітей української національності визначали характер національної історії як «логічне та органічне доповнення і закруглення знання історії Польщі».

Список використаних джерел

1. Ярка А. Зі сучасних напрямків навчання історії // Шлях виховання й навчання. 1933. Ч. 4. С. 81–92.
2. Курляк І. Є. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864–1918 pp.). Львів, 1997. 220 с.
3. Бень В. Новий устрій польського шкільництва // Шлях виховання й навчання. 1933. Ч. 4. С. 212–215.
4. Orsza H. O nauczaniu historii w szkole początkowej. Szkic programu. Dądrowa Górnicza: Mirka, 1915. 42 s.
5. Ustawa o przywacniczych szkołach i zakładach naukowych z dnia 11 marca 1932 roku // Organizacja systemu edukacyjnego w Polsce w latach 1932–1993. Antologia dokumentów i materiałów. Kielce: Strzelc, 1994. Część II. S. 20–22.
6. Наукові програми в народних школах // Шляхи виховання і навчання. 1934. Ч. 4. С. 131–136.
7. Klos E., Kurlak I. Z historii rozwoju ukraińskiej oświaty – gimnazja klasyczne w Galicji (1864–1918) // Edukacja młodego pokolenia polaków i ukraińców w kontekście integracji europejskiej. Lublin: UMCS, 1998. S. 321–328.
8. Pieczkowski S. Nauczyciele włodawscy. Fragmenty wspomnień inspektora szkolnego z lat 1934–1939 // Przegląd historyczno-oświatowy. 1988. № 2. S. 194–206.
9. Porożyński H. Wychowanie obywatelskie w programach oświatowych Polski lat 1918–1939 // Przegląd historyczno-oświatowy. 1999. № 1–2. S. 107–114.
10. Balicki J. Problem współdziałania historii i literatury w ramach szkoły średniej ogólnokształcącej. Lwów. 1925. 19 s.
11. Ustaw u tzw. Sejmu Nauczycielskiego z 1919 roku // Materiały do ćwiczeń z historii wychowania. Część III. Warszawa: Zak, 1995. 198 s.
12. Кравченко О. З минулих літ // Ювілейна книга української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898–1998. Тернопіль; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка; Львівське крайове товариство «Рідна Школа», 1998. С. 282–299.
13. Козій Д. Деякі психологічні моменти завдання домашніх письмових праць // Шлях виховання й навчання. 1939. Ч. 8. С. 50.

Оксана Сампара

ЛАНДШАФТ ПАМ'ЯТІ ТА ГЕОГРАФІЧНИЙ ОБРАЗ – НЕВІД'ЄМНІ СКЛАДОВІ ІМАЖИНАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Свідомість складається з активації візуалізації й мислення. На підставі філософського осмислення географічного простору Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, які констатували, що «географія...подібно пейзажу...постає не лише географією природи й людини, але й географією розуму» [3]. В сукупності двох вимірів – розуму (ментального) і природи (фізичного) формується ландшафт пам'яті. Д. Замятін зауважував, що, географія гуманітарна може включати різноманітні аспекти вивчення політичної, соціальної й економічної географії, пов'язані з інтерпретаціями земного простору; позиціонується як міждисциплінарна наукова галузь; переносить центр дослідницької діяльності на процеси формування й розвитку ментальних конструктів, які описують, характеризують і структурують початкові комплекси просторового сприйняття й уявлень [5].

Своєрідним науково-ідеологічним ядром гуманітарної географії є культурне ландшафтознавство, образна (імажинальна) географія, когнітивна географія, міфогеографія, сакральна географія.

Актуальною для нашого дослідження є інформація про новий міждисциплінарний науковий напрям, який виокремлюється у межах гуманітарної географії, – імажинальна географія. Остання розвивається на перетині культурної географії, культурології, культурної антропології, культурного ландшафтознавства, когнітивної географії, міфогеографії, історії, філософії, політології, мистецтвознавства, мовознавства, літературознавства, соціології, психології.

Імажинальна географія вивчає особливості й закономірності формування географічних образів, їх структуру, специфіку моделювання, способи й типи репрезентації й інтерпретації. Саме поняття «географічний образ» є ключовим поняттям імажинальної географії.

Концептуальне поле імажинальної географії концентрується навколо таких понять гуманітарних наук як «поетика простору», «геній місця», а також основних понять гуманітарної географії «локальний міф» («просторовий міф»), «регіональна ідентичність» («регіональна самосвідомість»), «культурний ландшафт» («ландшафт»), «етнокультурний

ландшафт»). До понятійного апарату імажинальної географії увійшли поняття образно-географічної системи, образного простору(образно-географічного простору), ментального географічного простору, метапростору [5].

Основними(базовими) поняттями, якими оперує гуманітарна географія, є: культурний ландшафт(також етнокультурний ландшафт); географічний образ; регіональна(просторова) ідентичність; просторовий чи локальний міф (регіональна міфологія) [9].

Географічний образ – це система взаємопов'язаних та таких, що взаємодіють знаків, символів, архетипів і стереотипів, що яскраво й водночас достатньо просто репрезентують, характеризують якусь територію (місце, ландшафт, регіон, країну). Географічний образ є феномен культури. Відтак географічні образи залежать від розвитку культури й водночас дають підстави для визначення стану розвитку культури; форми репрезентації географічних образів залежать від рівня розвитку культури [5]. В залежності від образів ландшафту конкретного географічного простору відбувається інтерпретація пам'яттєвих смислів.

При відтворенні ландшафту пам'яті важливим є ще одне поняття імажинальної географії – поняття знакового місця – це простір(територія, ландшафт). Знаковим місцем може бути будівля(світська чи культова), будь-яка візуальна домінанта ландшафту, пагорб, дзвіниця, болото, джерело, річка, озеро, пам'ятник чи територія навколо/поряд нього, розмежувальна лінія штучного походження, поле, луг, урочище тощо, або в цілому будь-який географічний простір, який осмислюється шляхом історико-культурної, соціальної, політичної, географічної уяви на основі реальних чи вигаданих подій(наприклад, місце битви, прийняття політичних рішень, народження чи смерті конкретної людини, місце, пов'язане з життєвим поворотом тощо) [1].

«Ландшафт пам'яті» можна розглядати всебічно. З одного боку, він виступає як метод пояснення: передусім дає не знання, а розуміння того, як народжується думка. Формуючи образ міста Тернополя виокремлюємо об'єкти, які формують уяву жителів та гостей міста. Історико-архітектурні, географічні ландшафти розкривають зв'язок природного та ментально-історичного минулого і сьогодення городян, закарбовуються у пам'яті як образ – Тернопільський став, замок, парки, фонтани. З іншого боку, «ландшафт пам'яті» – метод реконструкції минулого. Саме хід від одного усвідомлення – осягнення до іншого. Елементи ландшафту слугують своєрідними маяками відтворення пам'яті-спогаду, до яких звертається пам'ять у процесі відновлення чи конструювання образу через певний час. Візитною карткою міста може стати мережа тернопільських підземель. Особливо виразна їх наявність між найдавнішими спорудами міста: церквою Різдва Христового, катедральним собором Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці, замком і вул. Старий Ринок. Згідно із даними методу біолокації, ширина кожного з підземних ходів 2,5–4,5 м. Створення моделі підземного міста в межах історичної частини Тернополя, облаштування верхніх частин підземель, розробка екскурсійних маршрутів додадуть атрактивності регіону, формуватимуть образ особливого історичного міста.

Список використаних джерел

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. К.: Ніка-Центр, 2012. 440 с.
2. Гримич М. Два виміри національного характеру // Наука і суспільство. 1991. № 8. 3. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия / пер. с фр. и послесл. С. Зенкина. М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: АЛЕТЕЙЯ, 1998. 288 с.
4. Замятин Д. Н. Гуманитарная география: пространство, воображение и взаимодействие современных гуманитарных наук // Социологическое обозрение. 2010. Т. 9. № 3. С. 26–50.
5. Замятин Д. Н. Имажинальная (образная) география. Материалы к словарю гуманитарной географии // Гуманитарная география. Научный и культурно-просветительский альманах. Вып. 4. М.: Институт наследия, 2007. С. 291–296.
6. Киричук О. В. Ментальність: сутність, функції, генеза // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості. Тези доповідей Міжнародної наук.-практ. конф. К., Луцьк, 1994. С. 7–20.
7. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К.: ІПіЕНД, 2012. 328 с.
8. Поппер К. Предположения и опровержения: Рост научного знания: пер. с англ. М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПЛ»Ермак», 2004. 638, [2] с.
9. Рудоміно-Дусятьська О. В. Екологічна психологія. Навчальний посібник К.: Інститут післядипломної освіти КНУ ім. Тараса Шевченка. 2001. 71 с.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Петро Гуцал

ЛИСТОПАДОВИЙ ЧИН У ТЕРНОПОЛІ

1 листопада 1918 р. у Львові внаслідок збройного виступу, який здійснив за мінімальних збройних сил Центральний військовий комітет (далі – ЦВК) під керівництвом сотника Дмитра Вітовського, постала Українська держава. Влада перейшла до Української Національної Ради (далі – УНРада), котра 13 листопада 1918 р. офіційно проголосила незалежну Західно-Українську Народну Республіку (далі – ЗУНР) [11, с. 51–54, 59–62]. Упродовж декількох днів майже повсюдно у Східній Галичині українці перебрали владу. В історію краю ці події увійшли як Листопадовий чин.

За час, що минув від вказаного історичного періоду – а це вже 99 років, донині належно не з'ясовані деякі питання історії ЗУНР, зокрема, утвердження української влади на місцях, становлення і діяльність органів державної влади у містах і повітах, проведення соціальної політики тощо. Поширюється, наприклад, помилкова інформація про те, що вже 1 листопада 1918 р. міста Тернопіль, Збараж, Чортків і Бучач опанувала нова українська влада.

Особливо потребує розгляду Листопадовий чин у Тернополі, адже досі в деяких публікаціях говориться, начебто перебрання українцями влади розпочалося 31 жовтня і вже вранці наступного дня над містом майорів український прапор [3, с. 83; 7, с. 261]. На жаль, таке невірне твердження поширилося внаслідок некритичного сприйняття відомостей зі спогадів деяких учасників Листопадового чину в Тернополі [1, с. 33]. Свої спомини останні писали у діаспорі через декілька десятиліть після вказаних історичних подій, тож їхня пам'ять не зберегла точності у відтворенні подій минулого. Крім того, таке твердження явно суперечить очевидному факту, що Листопадовий чин розпочався у Львові і звідси поширився Східною Галичиною.

Нині маємо змогу, опираючись на матеріали газети «Голос Поділля», яка виходила в Тернополі у листопаді 1918 р. [5], статтю-спомин чільного учасника листопадових подій у місті Петра Карманського, опубліковану в 1919 р. у віденському «Українському прапорі» й передруковану в діаспорних виданнях, у тому числі україномовній «Свободі» у США [8], а також спомин Анатолія Курдидика [9], з більшою вірогідністю розповісти про цю історичну подію.

Відзначимо, що ЦВК у Львові не вів підготовчої роботи в Тернополі. Австро-угорський гарнізон у місті був невеликий і в його підрозділах вояків-українців не було. Через рік після Листопадового чину П. Карманський, одним з його організаторів у Тернополі, писав про становище у переддень цієї події: «У нас ні одного жовніра, за виїмкою двох молодих офіцерів. Ні одного кріса, ні одного револьвера» [5].

Ввечері 31 жовтня 1918 р. відбули зі Львова у повітові центри посланці з повідомленням про збройний виступ з наказом встановити українську владу. На місці наказ необхідно було передати українським громадським діячам, військовикам або священикам. За деякими даними, таким посланцем у Тернопіль був семінарист Степан Колянківський. Однак справа з його виконанням ускладнилася, про що свідчить те, що на 1 листопада призначено зібрання у Львові представників («мужів довір'я») з повітів [2, арк. 1]. Тож зранку цього дня багато чільних повітових діячів були у столиці Галичини. Навіть якщо деякі українські діячі Тернополя й обговорювали можливість перебрання влади у місті, то у них не було для цього збройної сили. На цій нараді у Львові від тернопільської громади був П. Карманський і, як припускаємо на підставі аналізу розвитку подій у Тернополі в перші дні листопада, С. Сидоряк – обидва професори української гімназії.

Тож ранок 1 листопада (це була п'ятниця) виявився у Тернополі спокійним, міські жителі звично займалися своїми справами. Ніщо, здавалося, не віщувало бурхливих подій у найближчий час. Надвечір ситуація у місті різко змінилася. У Львові заступник галицького намісника, генерала Карла Гуйна, котрий був інтернований, українець Володимир Децикевич офіційно за відповідним протоколом передав УНРаді владу від австрійської адміністрації та

розіслав телеграфом розпорядження усім повітовим старостам у краї передати владу українським представникам [11, с. 53]. Прибула така депеша і у Тернопіль.

Повітовий староста, за національністю поляк, Генрик Фрідріх, наказав коменданту австро-угорського міського гарнізону (його прізвище нам невідоме, знаємо лише, що це був полковник, за походженням угорець – примітка автора) виконати отриманий зі Львова наказ. Останній запросив до себе найстаршого за званням старшину-українця, яким виявився капелан-четар Василь Кузьма. Йому, як представникові українців, запропоновано перебрати владу [10].

У цей час в місті вже діяв повітовий комітет з п'яти осіб (Василь Болюх, Ілярій Брикович, Петро Карманський, Андрій Музичка Семен Сидоряк), за твердженням П. Карманського, котрий очолював цей комітет, – таємний. Йому В. Кузьма повідомив про отриманий наказ військового коменданта від імені повітового старости. Відбулися зустрічі із суддями, адвокатами, педагогами, службовцями й іншими діячами, щоб обговорити питання встановлення у місті української влади і забезпечення правопорядку, передусім недопущення грабунків. У місті служили лише майже сорок резервістів-українців – так званих «ляндштурмістів». Зрозуміло, що їх було дуже мало для опанування містом. Крім того, вони виявилися ненадійними, бо відразу, після оголошення про падіння австро-угорської влади, більшість із них покинули службу і відправилися додому.

У зв'язку з цим прийнято цілком таке рішення: сформувати загони зі студентської і гімназійної молоді, а також скерувати у найближчі села посланців, щоб вони привели у місто озброєних людей. Зауважимо, що студенти й гімназисти не мали зброї, а тому надійно охороняти об'єкти й установи не могли. Перебрання влади мали намір здійснити в суботу.

П. Карманський виїхав в суботу вранці у Золочів за військовою допомогою. Не отримавши її, оскільки там йому заявили: «Се нас не обходить – для нас важніший Львів і Красне» [8], повернувся у Тернопіль ввечері цього ж дня.

Про події 2 листопада в місті П. Карманський писав так: «Комітет п'ятьох виділився з громади і почав свою останню воєнну раду. Ми порішили в ночі о 12-й годині приступити до діла» [8]. Отже, планувалося остаточно опанувати містом у ніч з 2 на 3 листопада. Під вечір цього дня у Тернопіль почали входити з різних боків групи чоловіків із навколишніх сіл, які й стали військовою силою, що опанувала містом та стала опорою нової влади. Зазвичай, ці загони очолювали старшини або стрільці колишньої австро-угорської армії. Зброєю мали одиниці із прибулих, але навіть за цих умов поява українських загонів стала вирішальною в утвердженні нової влади.

Учитель, підхорунжий Григорій Лучанко, очолив селянський загін із Білої, який увечері зайняв товарну станцію Тернополя. Семен Сидоряк привів групу жителів із Чернихівців, Павло Баб'як – із Курників і Лозової. Прийшли у місто також чоловіки із Великого Глибочка, Малашівців, Настасова і навіть далеких Денисова та Купчинців. Із Чернелева-Руського прибули чоловіки на чолі із колишнім старшим десятником австро-угорської армії Антоном Куньком (згодом обраний делегатом УНРади ЗУНР від Тернопільського повіту, отримав військове звання четаря УГА – примітка автора).

Той факт, що на поклик повітового комітету опановували Тернопіль селяни із навколишніх сіл, свідчить про відсутність вояків-українців у військових частинах, які дислокувалися у місті. Залізничний вокзал («двірець») взяв під охорону великий загін зі Збаража, в складі якого були юнаки із Базаринців, Доброводів, Добромірки, Залужжя, Капустинців та інших сіл Збаразького повіту. Командував цим загоном професор української гімназії Андрій Музичка (у грудні 1918 р. обраний делегатом УНРади ЗУНР від Тернополя, а з переходом УГА за Збруч у липні 1919 р. став її поручником – примітка автора).

Про кульмінаційний період цієї події у першому номері «Голосу Поділля» в статті без підпису «Великі дні» (її автором був очевидно П. Карманський – примітка автора) мовиться так: «В суботу вечером роздалась від сторони двірця гучна пальба: на місто впав переполох. До города увійшла збаражська дружина і займила його протягом кільканадцять хвиль... В неділю рано город проснувся з сим почуттям, що він не той, який був ще вчора вечером. Перед усіма урядами стояли вже міліціонери і берегли народної власності» [5].

Про це ж пише П. Карманський у споміні через два роки після Листопадового чину: «Цілу ніч шла пальба з крісів... Поляки сиділи в льохах і дзвоніли зубами». Слідуючого ранку (а була се неділя) улиці роїлися від наших хлопців і крісів. Обідрані, босі, молоденькі, виповнювали свою службу як уміли На жидівській дільниці таку службу робила жидівська

міліція». І далі: «Ми переймали уряди і видали першу відозву Се було 3 листопада. Все йшло спонтанно, елементарно, без ніяких катаклізмів» [8].

Першим випробуванням для новопосталої української влади став конфлікт із польською громадою. Немає сумніву, що поляки готувалися до захоплення влади у місті після приїзду до Львова ліквідаційної комісії та прилучення Східної Галичини до польської держави, яку мали проголосити. Однак виступ українців нівелював їхні намагання. Конфлікт виник і міг ускладнитися через дві події. На вулиці Смиковецькій вранці 3 листопада був убитий український вартовий. Хто вчинив злочин – так і не розкрито, але цілком очевидно, що це була справа польських бойовиків. Історія зберегла ім'я українця – єдиної жертви в утвердженні української влади у Тернополі: Василь Гевусь із Добромірки поблизу Збаража. «Поляг 3 падолиста сего року геройською смертю, сповнивши свій обов'язок, з руки невідомого злочинця», – повідомлялося у «Голосі Поділля» (ч. 2) [5]. Тоді ж виявилось, що хтось пострілом із гвинтівки пошкодив на пам'ятнику Адаму Міцкевичу обличчя поета, що обурило польську спільноту.

Щоб унеможливити антипольські та антиукраїнські дії, повітовий комітет закликав поляків, як і представників інших національностей у місті – євреїв, німців, угорців, до лояльності. Польські діячі зробили цього ж дня відповідну заяву, бачачи утвердження української влади та її очевидну перевагу. Так, радник Юзеф Чернецький, від імені польської громади, звернувся до міського пароха Володимира Громницького досягти порозуміння, провести перемовини. Вони тривали три дні у будинку магістрату. 5 листопада з поляками підписано угоду про порозуміння. Визнано право польської громади на самоуправління, але не дозволено їй створити свою міліцію і носити зброю, польську мову не визнано обов'язковою у спілкуванні в державних органах Української держави, усі громадянські права були застережені до припинення польсько-українського конфлікту в краї. Українська влада міста пообіцяла згодом відновити пошкоджений пам'ятник А. Міцкевичу [9, с. 68].

Уповноважені представники єврейської громади заявили про її повну лояльність до українських властей.

Отож, 3 листопада 1918 р. в Тернополі переможно утвердилася українська влада. Над найвищим будинком у місті – ратушею замайорів синьо-жовтий прапор. Його підняв 22-річний Севастьян-Людомил Зубрицький – правнук відомого галицького історика ХІХ ст. Дениса Зубрицького. Український національний прапор був піднятий і над будинком колишнього австрійського повітового староства.

Цього дня ж був сформований основний склад повітового і міського комісаріатів. У літературі [3, с. 84–85; 4, с. 14] вказані особи, котрі тоді обійняли відповідні посади, однак найбільш достовірним джерелом щодо цього є часопис «Голос Поділля» [5]. Повітовим комісаром став суддя Олексій Сальвицький, а секретарем повітового комісаріату – професор української гімназії Ілярій Брикович (через декілька днів його призначили заступником повітового комісара). Відділи («уряди») в повітовому комісаріаті очолили: скарбу – правник, фінансовий урядник Іван Топольницький; податків – доктор права Володимир Коморовський, а контролером призначений Дмитро Огар; пошти – урядник Осип Котецький. Була створена ліквідаційна комісія, на яку покладено завдання забезпечити перехід у відання нової влади усього майна в місті і повіті; до неї входили професор гімназії Іван Боднар, професор вчительської семінарії Яків Миколайчук і директор народної школи Онуфрій Солтис. Президентом окружного суду став доктор права Микола Козицький, віце-президентом – доктор права Костянтин Онишкевич.

Комісаром Тернополя призначено професора гімназії С. Сидоряка. Його ж обрали головою Тернопільської повітової національної ради і він зберігав цю посаду увесь період ЗУНР. Отож, твердження в літературі, що цю посаду обіймав П. Карманський [4, с. 84; 12, с. 36], є помилковим. Секретарем ради працював випускник Львівської духовної семінарії Євген Мацелюх. Заступником міського комісара був призначений адвокат, доктор права, асесор ради міста Станіслав Чикалюк. У міському комісаріаті певний час працювали викладачі української гімназії Іван Галушинський, Микола Малицький і Лев Цегельський, священник Микола Конрад й ін.

За нових умов продовжувала діяти міська рада (магістрат), однак з обмеженими функціями; замість бургомистра, посада якого була скасована, у ній брав участь представник повітового комісара.

У наступні дні тривало формування органів української влади, призначено нових керівників. У повітовому комісаріаті «уряд» відбудови очолив адвокат Степан Брикович,

податків – урядник Іван Ремеза замість В. Коморовського, харчу – Яків Миколаєвич, народних шкіл – Онуфрій Солтис. У складі повітового і міського комісаріатів надалі відбувалися кадрові зміни. У кінці листопада 1918 р. уряд ЗУНР, який у той час перебував у Тернополі, призначив повітовим комісаром суддю окружного суду, доктора права Осипа Білинського, котрий замінив на цій посаді 64-річного Олексія Сальвицького. В середині лютого 1919 р. заступником повітового комісара призначено помічника адвоката Івана Якимчука. Такі зміни пов'язані передусім із переходом їх працівників на службу в інші державні структури чи мобілізацією у військо.

6 листопада 1918 р. повітовий комітет у Тернополі припинив існування. Його голова П. Карманський склав свої повноваження і у владні органи не ввійшов, а зайнявся виданням газети «Голос Поділля»; через півтора місяця його, як і А. Музичку, оберуть делегатом УНРади ЗУНР від Тернополя.

Новий етап в роботі української влади в Тернополі розпочався з приїздом у місто 12 листопада сотника УСС Никифора Гірняка, котрий наказом Державного Секретаріату військових справ був призначений комендантом Тернопільської окружної військової команди [4, с. 13]. Відтоді повітовий і міський комісаріати більшу увагу зосередили на організації допомоги українському війську, мобілізації необхідних для нього матеріальних і людських ресурсів на фронті.

В усіх осіб, які здійснили Листопадовий чин у Тернополі, як загалом й в інших повітових центрах Східної Галичини, не було досвіду державного управління, що, відповідно, створювало труднощі в роботі органів влади. Однак була у них віра в молоду Українську державу, на захист і розбудову якої вони стали, готовність працювати для неї [6, с. 50].

Під час Листопадового чину українська влада утвердилася в Тернополі загалом мирним шляхом, хоч і не без кровопролиття – загинув один молодий українець. Надалі на розвиток подій у місті, на життя тернополян впливала виснажлива і нерівна війна ЗУНР із Польщею. Обставини цієї війни виразно позначилися на діяльності міського і повітового комісаріатів.

Початок листопада 1918 р. показав, що галицькі українці, як частина великого українського народу, незважаючи на складні, почасти трагічні умови понад 550-річного іноземного панування в краї, зберегли прагнення до державної самостійності і реалізували його в історичний момент, як і інші народи колишньої Австро-Угорської монархії. У цьому найважливіше значення Листопадового чину для сьогодення. Це спонукає нині пам'ятати, як постала ЗУНР, і проявити гідну пошану до всіх, хто її творив і за неї боровся.

Список використаних джерел

1. Баб'як П. Як ми підготовлювали і перебирали владу в Тернополі 31-го жовтня 1918 року (автобіографічний спогад) // Українське Козацтво. (Чикаго). 1978. Ч. 1–2 (46–47). С. 32–35.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 1581. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 1–5.
3. Гамуляк В. Тернопіль у боротьбі за державність // Шляхами золотого Поділля: Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний історично-мемуарний збірник. Т. III. Філадельфія, Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1983. С. 80–97.
4. Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи // Літопис Червоної Калини. 1938. Ч. 9. С. 13–15.
5. Голос Поділля. Ч. 5. 1918.
6. Гуцал П. «Листопадовий зрив» у Тернополі // Рада: інформаційно-методичний вісник. 2005. № 11. С. 48–50.
7. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923: ілюстрована історія. Львів; Івано-Франківськ: Манускрипт, 2008. 524 с.
8. Карманський П. З великих днів // Свобода. (Джерсі-Сіті). 1920. 20 грудня. 9. Курдидик А. Пам'ятаю Тернопіль 1918–1919 років // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1996. Річник 86-ий. Джерсі Сіті, Нью-Йорк: Вид-во «Свобода», 1996. С. 62–71.
10. о. Лебедович І. Спогади про Отців-Духовників в Українській Галицькій Армії // Шлях. (Філадельфія). 1960. 24 лютого.
11. Макарчук С. А. Українська республіка галичан. Львів: Світ, 1997. 191 с.
12. Микитюк Д. Запільні органи правопорядку ЗО УНР // Українська Галицька Армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918–1920 рр.: Матеріали до історії. Т. II. Вінніпег, 1960. С. 31–44.
13. Штик Ф. Тернопіль у час визвольної боротьби 1918–1919 рр. (спомин) // Шляхами золотого Поділля: Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний історично-мемуарний збірник. Т. III. Філадельфія, Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1983. С. 726–730.

Роман Мельник, Віра Мельник

ВІЙСЬКОВІ ДІЇ УГА НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

Процес творення Галицької армії розпочався відразу після Листопадового повстання 1918 р. у Львові. Початок українсько-польської війни 1918–1919 рр. змусив уряд ЗУНР приділити особливу увагу розбудові власних збройних сил. 13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада ЗУНР 30-УНР 1918–1919 рр. видала закон про загальну військову службу громадян ЗУНР. Відповідно до цього закону Державний секретаріат військових справ проголосив загальну мобілізацію чоловічого українського населення віком від 18 до 35 років та встановив військово-територіальний поділ держави [3, с. 67].

Територію ЗУНР поділено на три військові області: Львів, Тернопіль, Станіслав, на чолі кожної стояв військовий командант. До обов'язків команданта входили набір новобранців, їхній вишкіл та поповнення діючої армії вишколеними підрозділами. Перші польові формації Галицької армії творилися стихійно, мали напівпартизанський характер. У грудні 1918 р. вже існувало 15 бойових груп різної величини. До їх складу входили самостійні полки, курені, навіть самостійні сотні. Нечіткість і різнобій військових формацій Галицької армії, їхня непорядкованість змусили Начальну команду на поч. січня 1919 р. провести повну реорганізацію для перетворення Збройних сил ЗУНР у регулярну армію. Ідея реорганізації і її проведення належала тодішньому начальникові штабу НКГА полковникові Є. Мишковському [2, с.289]. Усі військові формування звели до трьох корпусів. До корпусу входило 4 бригади, кожна з яких складалася з 3–5 піхотних куренів, полку артилерії, кінної сотні, сотні зв'язку, технічної сотні і допоміжних формацій. Назви корпусів і бригад мали порядкові номери, а бригади, окрім числа, отримували ще й назву тієї місцевості, де вони починали формуватися.

Вісімнадцята Тернопільська бригада Української Галицької Армії – військова частина 4-го корпусу УГА була сформована для оборони міста Тернополя у червні 1919 р. під час Чортківської офензиви. Підрозділ утворювали: Окружна Команда, її запасний Кіш в м. Тернополі та інтендатура, польова жандармерія [1, с.134]. Штаб бригади створили старшини з Окружної Команди Тернополя. Командантом був сотник Ілько Цьокан – колишній окружний комендант Тернополя. До цієї бригади належали старшини-сотники: Гриць Куріца, Іван Стадник, Микола Кошак, Василь Болюх та інші. Ця бригада брала участь у бою під Велика Плавучою над Стрипою. Річку Збруч перейшла в селі Збриж. Бригада мала два курені піхоти. Одним з них командував поручник Назаревич (тут командантом 6-ої сотні був четар Проскурко). Комендантом другого куреня був поручник І. Салаяк [4, с. 3343].

Збараська (21-ша) бригада Української Галицької Армії – військова частина 4-го корпусу УГА. Командир – отаман Богуслав Шашкевич. Бригаду сформовано у травні 1919 з тилових військових підрозділів і новобранців Збараського й частин Тернопільського та Скалатського повітів. Бригада не була укомплектована за штатним розписом: мала 2 курені піхоти, легкий гарматний полк (3 батареї), чоту кінноти, чоту зв'язку [5, с. 33]. Під час Чортківської офензиви підпорядковувалася 1-у корпусу, наступала в напрямку на Тернопіль.

Після переходу УГА за Збруч у липні 1919 р. увійшла до складу 2-го корпусу, зайняла містечко Меджибіж (нині – смт Хмельницької області). 16 серпня 1919 р. 21 бригада УГА і 1 бригада УСС вибили червоних з Шепетівки і зайняли місто. Згодом розформована, її стрільці та старшини продовжували воювати в інших військових частинах.

Одночасно із військовим будівництвом ЗУНР здійснювало спроби організувати літунство. Постали два літунські відділи, з яких один зорганізував син Івана Франка, поручник Петро Франко, другий у Тернополі – поручник В. Томенко. Разом з прибулими наддніпрянцями ці відділи створили Галицький літунський відділ. Його головний аеродром був в Красному на Львівщині [6, с.56].

На цьому аеродромі залишилися по австрійцях великі майстерні, що їх очолив поручник Степан Слезак – колишній конструктор австрійських гідропланів. Він зорганізував до праці фахівців-механіків, що їх спроваджував навіть з Відня і розгорнув широку роботу над направою і комплектуванням літаків. Майстерні ці привели до бойової готовості чимало літаків.

У грудні 1918 та січні 1919 р. Літунський відділ Галицької армії постійно розвивався. На початку лютого 1919 р. прибула до відділу ціла низка літунів з колишньої російської та австрійської армії. Це дало змогу перетворити Літунський відділ на полк, що сталося на початку квітня 1919 р. З цього часу літунський полк Галицької армії складався з 3 бойових сотень та літунської бази.

1-ша сотня була розташована в Дулібах коло Стрия. Командиром її був поручник Антін Хрущ, а серед старшин-літунів були: сотники Євський, Алелюхін, поручники Огар, Земик, Заславський, чотарі Сериків, Коцко (брат Адама), Мовчук, Фелікс Шепарович (брат Едмунда, командира 1-ї кінної бригади), Яцура та інші. На стані цієї сотні перебував вістун Михайло Шарик. На стані цієї сотні перебував теж Лев Шанковський, коли вчився в Старшинській школі КошаЗвідомного полку в Станиславові (Івано-Франківськ). 2-га сотня залишилася в Красному, де теж перебувала Запасна сотня з Кошем полку, а теж майстерні поручника Слезака. 3-тя сотня під проводом сотника Залозного перебувала в Тернополі [7, с. 43].

Літунський відділ, а потім Літунський полк Галицької армії провадили живу бойову діяльність на польському фронті. 1-ша літунська сотня обслуговувала фронт III Галицького корпусу від Карпатських гір до м. Львова. 2 і 3 літунські сотні обслуговували фронт I і II Галицького корпусу. На польському фронті, українська авіація мала перевагу над польською авіацією, яка негайно зникала з повітря при появі українського літака. Причиною, була не чисельна перевага, бо від квітня поляки мали чисельну перевагу над українцями, але якісна перевага українських літунів, що навіть на гірших машинах перемагали польських літунів. Про це свідчить відношення втрат: у повітряних боях поляки втратили 16 літаків, українці тільки 1. Переможцями у повітряних боях були сотн. Євський, що зібрав найбільше перемог (9), а далі пор. Шеремецький, сотн. Алелюхін, чот. Сериків, пор. Рудольфер. Не допомогла і «Ескадра льотніча ім. Тадеуша Косцюшкі», що була зорганізована в США і якої два американські літуни (не-поляки) згинули в повітряному бою з українськими літунами, втрачаючи теж два літаки [7, с. 89].

Під час польського травневого 1919 р. наступу, коли на I корпус полковника О. Микитки навалилися вишколені корпуси армії генерала Ю. Галлера, що прибула із Франції, 5-й гарматний полк вдало відбивав ворожі атаки, прикривав відступ своєї бригади. Особливо відзначився у боях під Золочевом, Зборовом, Тернополем. У ході наступальної Чортківської операції (8–28 червня) прицільним вогнем прокладав шлях стрілецьким частинам у тій же місцевості в напрямку Тернопіль-Зборів-Золочів. Артилеристи полку проявили себе й на Правобережній Україні, під час наступу на Київ одними з перших вступили на його вулиці. Рішучим нападом на казарми Київського кадетського корпусу четар О. Мельникович зі своїми бійцями захопив батарею 107-мм важких гармат. Після приєднання Галицької армії до червоних, навесні 1920 р. полк розформовано. Його батареї влилися до важкого гарматного дивізіону, а четаря О. Мельниковича з гарматами й легкими гарматами долучили до складу 2-го кінного полку ЧУГА.

Отже, УГА на Тернопільщині була добре організована, дисциплінована й боєздатна. Бездоганна дисципліна відзначалася високою національною свідомістю старшин і вояків. Слабкістю УГА була нестача старшин, зокрема вищого ступеня. Престиж старшин УГА був високий, бо вони здебільшого мали вищу освіту і значний життєвий досвід. Про боєздатність УГА свідчать її численні перемоги, часто над краще озброєними противниками. Не зважаючи на велику нестачу матеріальних засобів та труднощі, УГА була найкращою армією серед тих, що постали на руїнах Австро-Угорщини.

Існування УГА має велике історичне значення: вона відновила українську військову традицію на Західних Українських Землях і змогла поширити її серед широких мас люду. Інтенсивне плекання цих традицій було головною рушійною силою відновлення збройної боротьби в лавах Української повстанської армії, Українській Національній Армії та інших українських збройних формаціях у роки Другої світової війни.

Список використаних джерел

1. Гуцал П. Двадцять перша (Збаразька) бригада УГА // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004. Т. 1: А-Й. С. 469.
2. Мельничук Б., Сенік А. Тернопільська (18-а) бригада // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2008. Т. 3: П-Я. С. 407.
3. Українська Галицька Армія – У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. Вінніпег, 1958. С. 126.
4. Українська Галицька Армія. // Енциклопедія Українознавства. Т. 9. Перевидання в Україні. Львів, 2000. Ретпринтне відтворення видання 1955–1984 років. С. 3343–3347.
5. Весна Х., Мельничук Б. Кіжук Корнило // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2005. Т. 2: К-О. С. 75.
6. Шанковський Л. До історії української авіації. 1968.
7. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. Вінніпег, 1974.

Іван Зуляк

СЛІДЧА І АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА РОБОТА НКВС НА ТЕРНОПІЛЛІ У 1939 Р.

Досліджувана проблема є надзвичайно актуальною, оскільки дає змогу проаналізувати дії НКВС УРСР у вересні 1939 р., пов'язані із приходом Червоної армії і встановленням радянської влади на українських землях колишньої Другої Речі Посполитої. Важливу роль у процесі встановлення радянської влади у Західній Україні, після 17 вересня 1939 р., відігравали органи внутрішніх справ, на які покладалися завдання не лише дотримання «соціалістичної законності», але й слідча і агентурно-оперативна робота у Тернопільській області.

Практично усі державні структури у радянській Україні і на території Західної України охоплено розгалуженою мережею агентурно-оперативної роботи НКВС, оскільки політичне керівництво СРСР вимагало тотального контролю за громадянами з метою посилення диктату і нагнітання страху, прикриваючись соціалістичними ідеями загальної рівності і справедливості, боротьбою з «ворогами народу».

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усієї зазначеної проблематики, однак її автор вважав за необхідне зосередити увагу саме на дослідженні механізму репресивної дії внутрішніх органів на Тернопілля, розвіяти створений більшовицькою пропагандою міф про дотримання «законності» дій НКВС, «об'єктивність» слідства, «неупередженість» органів внутрішніх справ тощо.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Зокрема, негативний вплив сталінського тоталітарного режиму на західноукраїнську інтелігенцію розкрито у монографічному дослідженні О. Рубльова і Ю. Черченка [1]. Важливою у розширенні документальної бази репресивно-каральної системи служить дослідження І. Біласа [2]. У праці Б. Яроша з позицій історико-політологічного підходу проаналізовано становище, вплив і наслідки тоталітарного режиму на західноукраїнських землях у 30–50-ті рр. ХХ ст. [3]. Вплив тоталітарної системи на розвиток українського села дослідив О. Малярчук [4].

Державно-правові чинники встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. аналізувала С. Кондратюк [5]. Історико-правові аспекти діяльності військ НКВС (МВС) в Україні упродовж 1939–1953 рр. вивчав О. Калюк [6] та інші науковці [7].

Використовуючи документальну базу архівів українських і польських спеціальних служб, І. Льюшин аналізував антирадянське підпілля в Західній Україні і НКВС в 1939–1941 рр. [8].

Аналізуючи історіографічні праці і джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації вперше зроблено спробу дослідження слідчої та агентурно-оперативної роботи НКВС на Тернопілля у 1939 р.

Ситуація, що склалася у Західній Україні з приходом Червоної армії, після 17 вересня 1939 р., діаметрально відрізнялася від тих умов, у яких діяли органи внутрішніх справ у радянській Україні. Сталінське керівництво свій похід за оволодіння Західною Україною трактувало як визвольну місію, скеровану на захист українського населення, що проживало на території Польщі і роками терпіло соціальні й національні утиски з боку польського уряду.

А відразу після вступу на ці землі радянських військ наводило ще один аргумент – вимогу соборності України: трудящі західноукраїнських земель матимуть змогу здійснити свою віковичну мрію про возз'єднання в єдиній Українській державі. Ці аргументи стали не лише політичною легітимацією, якою радянський уряд виправдовував свій крок, – вони були розраховані й на те, щоб завоювати симпатії західноукраїнського населення [10, с. 149].

Особливість роботи НКВС у Західній Україні в 1939 р. обумовлювалася тим, що для боротьби із контрреволюційними елементами й агентами іноземних розвідок при обласному управлінні внутрішніх справ створено такі відділи, як 2 і 3, ІНО (закордонний – примітка автора), ЕКО (економічний – примітка автора), слідчий, 1 і 3 спецвідділи. Їх діяльність скеровувалася на розширення агентурної мережі з метою виявлення «ворогів народу» і їх подальшої ліквідації. Використовувалися перевірені у радянській Україні методи примусу і тиску, фальсифікації даних, відсутність доказової бази тощо.

Адміністративно-командні методи радянського керівництва вплинули на усі аспекти життя західноукраїнського суспільства. «За кілька тижнів після приєднання НКВС установив контроль над усіма сферами життя. Масові арешти проведено вже в другій половині жовтня

1939 року... кількість їх зростає. Заарештовували переважно польських військових офіцерів, землевласників, бізнесменів, поліцаїв і членів довоєнних польських організацій, таких як скаути й «Союз стрільців». Іноді людей арештовували невмотивовано. У великих і малих містах у в'язницях сиділи тисячі. НКВС заарештував українських політичних лідерів і членів українського націоналістичного підпілля. Тисячі українських активістів тікали до окупованої німцями Польщі» [11, с. 144].

Секретний наказ наркома внутрішніх справ за № 00211 від 23 грудня 1939 р. стосувався роботи управління НКВС у Тернопільській області. У ньому зокрема йшлося про те, що завдяки оперативним діям обласного управління органів внутрішніх справ нанесено серйозний удар у розгромі антирадянських формувань і розвідувальних структур колишньої Польщі, що дало змогу паралізувати відкритий спротив контрреволюційних елементів, перейти до планової роботи з забезпечення втілення у життя завдань партії і уряду [9, арк. 1].

Відзначалося й те, що в оперативно-слідчій роботі в області, були такі недоліки, як, низький рівень розширення агентурної мережі, відсутність професійного кадрового потенціалу серед оперативників, що не давало змоги завдати серйозного удару контрреволюційному підпіллю, значна частина завербованих агентів, без належної і поверхової перевірки, передавала дезінформацію, відмовлялася від співпраці тощо. Оперативно-агентурні обліки управлінь кількісно і якісно поповнювалися повільно. Агентурні слідчі матеріали і архіви колишніх польських органів і антирадянських політичних партій майже не систематизувалися і не вивчалися. Окрім того, у більшості випадків в оперативних відділах управління були відсутні конспіративні квартири, агентуру приймали здебільшого у приміщеннях органів внутрішніх справ, на вулицях, квартирах співробітників, що призводило до розкриття агентурної мережі [9, арк. 1–1 зв.].

НКВС звертав основну увагу на практичну відсутність агентурної роботи з виявлення можливих контактів контрреволюційних елементів західноукраїнських областей з підпіллям інших регіонів України, особливо українськими націоналістами. Крім загальних недоліків у роботі обласного управління НКВС, можна виділити й систематизувати ті, що мали безпосереднє відношення до функціонування певних відділів. Так, 2-й відділ традиційно займався секретно-політичними питаннями і працював із донощиками. Як свідчить аналіз, їх діяльність була не на високому рівні, незважаючи на те, що саме у Західній Україні, зокрема, на Тернопіллі, як вважав наркомат внутрішніх справ, концентрувалися вороги більшовицької влади, які з приходом Червоної армії перейшли у глибоке підпілля і проводили підривну антирадянську роботу [9, арк. 1 зв., 2].

Згідно з секретними даними НКВС на 1 грудня 1939 р., 2-й відділ Тернопільського УНКВС нараховував 56 осіб, з них 12 агентів. Можна порівняти зі Станіславівським – 98 осіб, з них 27 агентів, Луцьким – 48 осіб, з них 9 агентів, Львівським – 227 осіб [9, арк. 2]. Варто відзначити, що незважаючи на таку кількість працівників і агентів цих відділів, практично була відсутня агентура серед колишніх польських поліцейських, духовенства, інтелігенції та інших соціальних верств. Незначну агентуру вони мали серед членів польських колоністів-осадників і представників українських політичних партій, хоча і вона була доволі незначною. Так, наприклад, працівники Тернопільського управління НКВС мали 9 агентів, з них 2 – у середовищі УНДО, 3 – БУНД, 4 – УСРП [9, арк. 2]. Аналогічною була ситуація і в інших західних областях України.

Про відсутність серйозної агентури в націоналістичних колах на той час свідчить організований виступ ОУН у Збарзькому повіті Тернопільської області, про що не відомо в обласному управлінні НКВС. Тим не менше у Тернопільському управлінні було 4 агентурні справи під назвами «Павутина», «Вояки» та інші і ще 50 справ-формулярів у стані напрацювання. Для порівняння у Станіславівському – 2 агентурні справи, Львівському – 27 агентурних справ («Месники», «Єзуїти», «Шкільна організація «Свобода» та інші і 190 справ-формулярів у стані напрацювання, Луцькому – 9 агентурних справ («Зрадники», «Петлюрівці», «Пани» та інші [9, арк. 2, 2 зв.].

Серед справ, що перебували у стані напрацювання варто виокремити той факт, що вони не мали серйозного фактологічного підтвердження і значного агентурного підкріплення. До них варто віднести такі у Тернопільському УНКВС, як «Вояки» [9, арк. 2 зв.].

Більшість агентурних справ 2-го відділу управління НКВС мали слабку документальну і доказову базу, стосувалися в основному різних соціальних верств населення, які могли би гіпотетично мати відношення до так званих «контрреволюційних кіл» Західної України.

Насаджуючи «радянський варіант» побудови громадянського суспільства, органи внутрішніх справ намагалися контролювати ситуацію за рахунок розгалуженої агентурної мережі.

Третій відділ обласного управління НКВС займався агентурно-розвідувальною контрреволюційною діяльністю. В основному його діяльність пов'язувалася з польськими і українськими контрреволюційними елементами. Основним недоліком роботи 3-го відділу було те, що зовсім не пророблявся німецький напрямок агентури, боротьби з тероризмом й агентами іноземних розвідок. До них традиційно відносили колишніх польських офіцерів, осадників, стрільців. До справ, що перебували у стані напрацювання можна віднести у Тернопільському управлінні – 8 справ – «Вояки», «Вороги», «Незадоволені» та інші й заведених 77 справ-формулярів [9, арк. 3].

Відділ ІНО займався роботою із закордонними агентами, що входила до сфери діяльності начальника 3-го відділу управління НКВС, яку їх зобов'язував виконувати начальник обласного управління, що входило вже до сфери їхніх повноважень. Основний напрям роботи скеровувався на засилання агентів у польські емігрантські кола, українські закордонні центри, розвідки іноземних держав [9, арк. 3, 3 зв.].

Аналіз секретного наказу свідчить про те, за кордоном перебувала значна кількість агентів НКВС. Варто відзначити, що органи НКВС довіряли не усім, особливо це стосувалося кур'єрів. Крім підписок про співпрацю із органами внутрішніх справ, серйозних агентурних донесень в управління НКВС не поступало. Були випадки вербування агентів і відправки за кордон начальником обласного управління без санкції керівництва НКВС. Зокрема, Тернопільським – агент «Клин» [9, арк. 3 зв.].

Для відділу ЕКО характерним було розширення агентури на підприємствах Західної України. У Тернопільському УНКВС агентурна мережа складалася з 9 агентів і 27 донощиків. Для порівняння в Луцькому управлінні – 10 агентів і 32 донощики, Львівському – 104 донощиків [9, арк. 3 зв.]. Серед торгівельних структур і підприємств, що перебували у приватній власності, інформація щодо агентури відсутня. Також практично не охоплено агентурною мережею куркулів і валютчиків. Так, у Тернопільському управлінні заведено 3 агентурних справи («Куркулі», «Злі», «Поляки») і ще 16 перебувало у стані напрацювання [9, арк. 4]. Деякі справи не мали серйозної агентурної розробки і не були ретельно перевірені. У Тернопільському управлінні – «Поляки», «Злі» [9, арк. 4]. Йдеться про неналежне виконання слідчими органами своїх посадових обов'язків, зловживання службовим становищем, перевищення повноважень. Власне мова йшла не про встановлення вини чи виправдання арештованого, а про використання репресивної системи державних органів у боротьбі з «пошуком ворогів» у цілому, і в корисливих інтересах окремих посадових осіб зокрема.

Робота слідчих відділів управління НКВС у Тернопільській області характеризувалася тенденціями до спрощеного і поверхового ведення слідчими справ і якнайшвидшої їх передачі до судових інстанцій. Однак НКВС вимагав розширення слідчих справ. Слідчі частини обмежувалися вузькими питаннями в'язнення обставин справи і її завершення. Варто відзначити, що у ході слідства незначна увага приділялася в'язненню і встановленню організаційної й структурної побудови і методів роботи колишніх польських розвідувальних органів, антирадянських партій, а також розкриття агентури польської розвідки, що діяла у Німеччині, Румунії та інших країнах і навпаки, агентів іноземних розвідок, що працювали на території Польщі.

Оперативні відділи не орієнтували слідчі частини про нові методи роботи антирадянських партій і контрреволюційних формувань. Взаємозв'язок між оперативними відділами і слідчими частинами був доволі незначним, що призводило до арештів слідчими органами агентури одних і тих же осіб, ведення одних і тих же слідчих справ [9, арк. 4].

Окремі слідчі і оперативні відділи обласного управління НКВС були перевантажені слідчими справами й арештованими, що негативно відобразалося на ефективності їх роботи. Варто наголосити на тому, що в обласному управлінні НКВС були серйозні порушення кримінально-процесуального кодексу. Зокрема, арештованим зовсім не пред'являли обвинувачень, вони перебували в ув'язненні без санкції прокурора тощо [9, арк. 4 зв.]. Значна кількість арештантів незаконно перебувала в ув'язненні по декілька місяців без допитів, слідства. Слідчі справи технічно оформлялися без дотримання форми, мали місце виправлення, закреслення тощо.

Необхідно наголосити на тому, що більшість агентурних справ і справи, що перебували у стані напрацювання, були вигаданими і сфальсифікованими, про це свідчила як відсутність злочину, свідків, речових доказів, так і документальних даних. Однак саме такими діями

обласне управління намагалися показати свою роботу, основне завдання якої полягало у пошуку «ворогів народу» і розкритті «контрреволюційних елементів».

1-й спецвідділ займався повним обліком арештованих, слідчих справ, після чого вони потрапляли у прокуратуру. Втрата вимогливості спецвідділом призводила до несвоєчасної реєстрації арештованих і слідчих справ. Спецвідділ не мав змоги вести щоденний контроль за слідством, володіти інформацією про стан слідчих справ, обліком арештованих і заведенням нових справ-формулярів. Обліково-статистична і контрольна картотека не були повністю створені в обласному управлінні НКВС [9, арк. 4 зв., 5].

3-й спецвідділ займався зовнішньою розвідкою і мав надавати допомогу оперативним відділам. Основними недоліками у роботі було зволікання зі створення мережі резидентур, залучення працівників спецвідділів до арештів, проведення обшуків, незнання польської мови, відсутність необхідного гардеробу, манер поведінки тощо. Названі недоліки приводили до розкриття агентів зовнішньої розвідки. Спецвідділ в основному орієнтувався на вокзали й готелі, куди прибували іноземці. Вони постійно відчували потребу в перевірених і надійних кадрах. Так, у Тернопільському управлінні із 7 агентів, на об'єктах, які контролював спецвідділ, постійно перебувало лише 3 особи [9, арк. 5]. Якісний і кількісний склад працівників обласного управління НКВС був недостатньо високим за освітнім і професійним рівнем, що позначалося на якості слідчих справ, недбайливому ставленні до виконання посадових обов'язків тощо.

Отже, слідча і агентурно-оперативна робота управління НКВС у Тернопільській області у 1939 р. ґрунтувалася на ствердженні радянської влади, яка прикривалася соціалістичними ідеями загальної рівності і справедливості, боротьбою з так званими «ворогами народу».

Список використаних джерел

1. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки ХХ ст.). К.: Наукова думка, 1994. 350 с.
2. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали. У 2 кн. К.: Либідь – Військо України, 1994. Кн. 2. 688 с.
3. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. 176 с.
4. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 228 с.
5. Кондратюк Світлана Костянтинівна. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. (державно-правовий аспект): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Л., 2003. 18 с.
6. Калюк О. М. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939–1953 рр.): історико-правовий аспект: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київський національний ун-т внутрішніх справ. К., 2006. 18 с.
7. Ковалик Володимир Васильович. Діяльність органів міліції Станіславської області в 1939–1946 роках. Історико-правовий аспект: автореф. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Ужгород, 2008. 18 с.
8. Ільошин І. І. Антирадянське підпілля в Західній Україні і НКВС в 1939–1941 рр. (за документами з архівів українських і польських спеціальних служб). Матеріали Міжнародної наукової конференції «Западна Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы». URL: <http://www.vostslavia.narod.ru/conference1939/Ilijushin1939.htm> (дата звернення: 01.09.2017).
9. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 9. Спр. 25. Арк. 1, 1 зв, 2, 2 зв, 3, 3 зв, 4, 4 зв, 5, 59, 59 зв, 64, 64 зв, 65, 66, 66 зв, 108, 108 зв, 109, 109 зв, 110, 110 зв, 111, 112, 112 зв, 113.
10. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) Малик Я. Й., Вол Б. Д., Гелей С. Д. та ін. Львів: Світ, 2001. 246 с.
11. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2002. 328 с.
12. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 26. Арк. 114–115.

Ярослав Секо

ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ПАРТІЇ

Українська республіканська партія (далі – УРП) на Тернопіллі постала на основі організаційних структур обласної філії Української гельсінської групи (далі – УГС) і стала однією із впливових політичних організацій в області та Україні в період боротьби за незалежність. Попри це, її історія ще не написана, і на сьогодні найкращими залишаються роботи її багаторічного керівника Левка Горохівського [1–3], у яких значний документальний матеріал та особисті спогади переплетені з ідеологічними конструкціями та суб'єктивними оцінками.

УГС важко входила у політичне життя області. 7 серпня 1988 р. за рекомендацією М. Гориня та В. Чорновола, Л. Горохівський розпочав створення ініціативної групи. Після тривалих розмов і всупереч протидії правоохоронних органів до неї увійшли Л. Драпак, Я. Чирський, Й. Титор, О. Жмуд, В. Скакун, В. Мармус, Р. Шкробут, Я. Чикурлій, Я. Вовк. Перша спроба створити осередок була зірвана владою, і лише 26 січня 1989 р. на квартирі

Л. Горохівського, в присутності М. Гориня, відбулися установчі збори Тернопільської обласної організації УГС [4, арк.1–3].

Одним із її головних завдань стало розширення соціальної бази національного руху. Тому її члени долучилися до ініціатив створення обласних осередків культурницьких товариств – Товариства української мови й Меморіалу, а також підтримали тернопільських письменників, насамперед Г. Петрука-Попика, у створенні першого в Україні крайового осередку Народного руху України за перебудову (НРУ).

Доступні матеріали дозволяють виділити основні форми участі тернопільських угеесівців у тогочасному суспільно-політичному житті, які продовжилися в діяльності УРП: 1) активна допомога в організації осередків НРУ в області; 2) повернення та утвердження національної символіки під час громадсько-політичних засобів; 3) організація поїздок активістів УГС у Москву на заходи щодо відновлення діяльності УГКЦ; 4) проведення зборів, мітингів, громадських панахид; 5) виготовлення та розповсюдження серед населення листівок; 6) організація на Тернопільщині молодіжних структур Співки незалежної української молоді (СНУМ); 7) участь у виборчих кампаніях 1990 р. до рад різних рівнів; 8) організація перших пікетів Верховної Ради УРСР та пропагандистські поїздки в східні області [5, с. 2].

На протигагу, а точніше – в доповнення, поміркованим діячам, УГС від початку акцентувала увагу на національній ідеї та прагнула політизації руху в області. Пріоритетом для неї стало зміцнення власних позицій у керівних структурах названих організацій. Діяти поза ними, або ж самостійно, УГС, безперечно, не могла. Цим, наприклад, пояснюється підтримка на виборах народних депутатів СРСР у 1989 р. поміркованого Р. Гром'яка, спільна участь у проведенні мітингів та інших патріотичних акцій у Тернополі. Без прикриття з боку НРУ, ТУМу та Меморіалу, позиції УГС були дуже вразливими.

І все ж, можна окреслити сфери де присутність УГС була визначальною. По-перше, це рух за відродження УГКЦ. Спільно зі священниками, які виходили з підпілля, проводилися мітинги-панахиди та мітинги-молебні. Початком цього руху можна вважати події 15 жовтня 1989 р. на тернопільському Театральному майдані та міському кладовищі, де попри протидію правоохоронних органів відбулися мітинги-молебні із закликами до легалізації УГКЦ [6, арк. 23]. Мітинги-молебні та мітинги-панахиди стали дуже популярними за межами обласного центру. Впродовж грудня 1989 р. – травня 1990 р. за участі членів УГС Я. Демидася, Є. Поважного, І. Скорохода, П. Маленького проведено 26 заходів [4, арк. 4–6; 5, с. 2–3].

По-друге, УГС намагалася радикалізувати місцевий осередок НРУ. Заступник голови ТОО УРП Роман Сидяга відзначав підконтрольність крайового НРУ місцевою владою, тоді як УГС перебувала з нею в постійному конфлікті. Будучи одночасно й членом НРУ, Р. Сидяга на засіданнях вносив пропозиції по радикалізації гасел [7]. Це ж робили й інші члени УГС, що посилювало внутрішню конфліктність в обласному НРУ. Як результат, на позачерговій конференції НРУ в грудні 1989 р. обрано п'ять співголів, серед яких і керівника УГС Л. Горохівського.

По-третє, помітна визначальна роль УГС в політизації «мітингової демократії» в області, про що повідомляли численні аналітичні записки Тернопільського обкому КПУ. У відповідь влада вдавалася до тиску і штрафів активістів. УГС вдалося легко політизувати суспільство з огляду на те, що комуністична влада оголосила про альтернативність виборів до рад усіх рівнів. При НРУ створено виборчий штаб на чолі з членом УГС В. Турецьким для координації роботи [8, с. 455]. Саме кандидат від УГС Л. Горохівський запропонував найрадикальнішу на той час передвиборчу програму, розглядаючи надання Україні більшої самостійності в межах СРСР лише початком повного державного суверенітету [9, с.2].

На початку 1990 р., після введення в СРСР багатопартійності, стала очевидною застарілість існуючої моделі діяльності демократичних сил. Усе більше наростали протиріччя між УГС і НРУ. Та й програма УГС – «Декларація принципів», не відповідала вимогам часу. Саме тому в республіканському керівництві УГС прийнято рішення про створення партії. Рішення виявилось не легким і супроводжувалося розколами [10, с. 18].

У середовищі УГС посилювалося невдоволення з приводу відтоку лідерів до НРУ (із 11 секретарів Руху 7 – члени УГС), і можливість розчинення Співки в цій організації. Як вихід І. Деркач запропонував провести з'їзд і перетворитися на партію [11, арк. 28]. На початку березня за це ж однозначно висловився голова львівської УГС Б. Горинь [12, арк. 73], а 17–18 березня на науково-теоретичній конференції та засіданні Всеукраїнської координаційної ради УГС схвалено рішення про створення УРП. На установчих зборах у Києві 29–30 квітня

більшість підтримала ідею створення УРП на чолі із В. Чорноволом відмежувались від такого рішення, посилаючись на авторитарні мотиви, властиві програмним документам [13, арк. 7].

На київських установчих зборах була присутня делегація із Тернопільщини в складі 35 осіб, а її керівник Л. Горохівський у виступі підтримав ідею створення нової партії. Тож після повернення розпочалася організаційна робота з проведення загальних зборів тернопільської філії УГС. Вони відбулися 6 травня 1990 р. і проголосили створення Тернопільської обласної організації УРП (ТОО УРП). Її очолив Л. Горохівський, заступником обрано Р. Сидягу, а секретарями – Я. Демидася (теоретичний відділ), П. Маленького (організаційний відділ) та І. Дмитрика (інформаційно-пресовий відділ) [4, арк. 5].

2 вересня 1990 р. у приміщенні музично-драматичного театру відбулися загальні збори ТОО УРП на яких прийнято програму діяльності та проведено зміни в керівництві. Із посад теоретичного секретаря та інформаційно-пресового секретаря звільнено Я. Демидася та І. Дмитрика в зв'язку з переходом в Комітет захисту УГКЦ [4, арк. 6; 14, арк. 5].

Важливу роль в утвердженні ТОО УРП відіграли обласні звітно-виборні збори 13 січня 1991 р. в будинку культури «Березіль» за присутності відповідального секретаря з Києва Романа Ковалю. Новими секретарями ТОО УРП стали Б. Амрожий (організаційний секретар), І. Польовий (теоретичний секретар) та П. Маленький. У серпні 1991 р. інформаційно-пресовим секретарем призначено П. Атаманчука [14, арк. 5, 8].

Пріоритетним напрямком для партії стало нарощення організаційної структури. З одного боку, це відбувалося шляхом реорганізації існуючих осередків УГС, з іншого – створення нових осередків. Так, 31 травня за присутності 4 членів проведено установчі збори Шумської районної організації (керівник – М. Прокопчук), 9 серпня – Лановецької (керівник – В. Волошин), 16 серпня – Гусятинської (керівник – В. Рута), 19 серпня – Козівської (керівник – П. Мотрук), 13 листопада – Тернопільської (керівник – Р. Замковий) [4, арк. 6, 8].

Труднощі виникали не лише із залученням надійних людей, але і з державною реєстрацією. Лише 21 серпня – Тернопільська міська рада зареєструвала Тернопільську міську організацію УРП, що стало першою реєстрацією в Україні. А 30 серпня Тернопільський облвиконком зареєстрував ТОО УРП [4, арк. 7].

До січня 1991 р. районні осередки існували в усіх районних центрах. Проте їх активність і мережа була не однаковою. Обласним керівництвом позитивно оцінювалася робота Борщівської, Чортківської, Монастирської, Підволочиської та Бережанської організацій, близькою до них – Лановецької й Кременецької. А от діяльність Шумської організації вимагала помітного покращення. І проблема там полягала не в людях, а в труднощах, які виникали через активну протидію партапарату [15].

Зростала чисельність партійних рядів. Якщо у квітні 1990 р. тернопільська обласна організація УГС налічувала 270 членів [1, с. 49], то у жовтні 1990 р. ТОО УРП – 720, а в січні 1991 – майже 860 членів та кандидатів у члени. Середній вік членів УРП був доволі високим – 42–43 роки, а в етнічному складі переважали українці. Найдинамічніше розвивалися районні та сільські осередки на півдні області. Керівництво не приховувало, що в першу чергу зацікавлене в активній підтримці селянства, яке мало сильні позиції в області. Так, у окремих районах – Борщівському, Чортківському – у 60–70 % сіл були низові осередки УРП, майже 50 % – у Тернопільському [15].

Водночас, осередки переважно були малочисельними. Згідно партійної інформації на початок лютого 1991 р. Шумська організація нараховувала 14 осіб, а Ланівська – 11 [16, арк. 1; 17, арк. 1]. Але траплялися й винятки. Так у с. Козівка членами УРП було майже 40 осіб [15]. Діяльність районних осередків мало контролювалася центральними органами, та й рівень комунікації викликав чимало запитань. Найпотужнішою була Тернопільська міська організація, якою з жовтня 1990 р. керував І. Польовий.

Та попри відомі труднощі становлення, керівництвом партії ставилося питання щодо поширення агітаційної роботи районних осередків на всеукраїнському рівні. Так, окремі східні й південні області були закріплені за районними організаціями ТОО УРП: Донецька – за Тернопільською міською й Тернопільською районною організаціями; Кримська – за Борщівською; Миколаївська – за Чортківською, Збараською, Лановецькою, Кременецькою і Шумською; Полтавська – за Підволочиською і Гусятинською; Черкаська – за Тербовлянською і Бучацькою; Чернівецька – за Підгаєцькою; Херсонська – за Козівською, Бережанською та Зборівською. У контексті цієї роботи на схід спрямовувалися члени партії, а звітні – приїжджали аби перейняти організаційний досвід. Також виїжджали групи з вертепами та агітаційними матеріалами [15].

Важливим для становлення тернопільської обласної організації було забезпечення належного фінансування. Головними джерелами поповнення партійної каси був продаж газети «Терновий шлях» і членські внески. Так, за вересень – грудень 1990 р. на партійний рахунок надійшло 57738 крб., зокрема: членські внески – 3823 крб., пожертви – 18437 крб., продаж «Тернистого шляху» – 26629 крб., продаж літератури і атрибутики – 8549 крб., інші надходження – 300 крб. Витрати склали 37911 крб., зокрема: зарплата – 4760 крб., проведення заходів – 3048 крб., друк преси – 12871 крб., придбання літератури і атрибутики – 4485 крб., транспортні витрати – 3133 крб., 30 % внесок у центральний провід – 3480 крб., інші витрати – 6164 крб. Таким чином, за звітний період прибуток склав 19827 крб. [18].

Перед обласною організацією УРП ставилося чимало завдань, але найперше – проведення партійної лінії в суспільно-політичному житті області. Це передбачало протидію місцевому партапарату через підтримку й консолідовану діяльність демократичних сил. По-друге – пропаганда ідей національного відродження та ідеалу державності, що здійснювалося через підняття питання про реабілітацію ОУН і УПА, легалізацію й відродження служіння УГКЦ і УАПЦ, поширення національної символіки. Одним із практичних завдань було формування у населення позитивного сприймання терміну «націоналізм» та усвідомлення ним нетоталітарної суті ОУН [19]. По-третє, ТОО УРП мала стати активним учасником всеукраїнських політичних і культурницьких заходах, без чого робота в області була позбавлена практичного сенсу.

У партійному середовищі постійно дебатувалися питання внутрішньополітичної ситуації в СРСР та УРСР, давалася їх політична оцінка й розроблялися питання стратегії й тактики боротьби. Так, на січневих зборах 1991 р. ТОО УРП констатувалося, що в країні «відбувся тихий правий переворот», ознакою якого стало застосування владою зброї в Литві. Передбачалося, що КППС спробує перехопити ініціативу за допомогою «ідеї спокою», тим більше, що багато політиків із опозиційного табору ставилися до цього прихильно.

Доповідач із цього питання – народний депутат УРСР, секретар УРП Р. Коваль змушений був визнати неготовність демократичних сил, окрім голодуючого студентства, до такого розгортання подій. Ситуація, на його думку, ускладнювалася вайлуватими діями очільників національного руху, чисельними прогалинами в агітаційній роботі та пропаганді. Не випадково підкреслювалася необхідність боротьби «за умі, за маси», і, навіть, пропонувалося на обласному рівні створити відділ контрпропаганди [19].

Активність тернопільських радикалів проявлялася в різноманітних обласних заходах. ТОО УРП стало активним учасником «мітингової демократії», провівши в обласному центрі низку мітингів з актуальних суспільних проблем. Так, 27 травня 1990 р. в Тернополі на Співочому полі відбувся перший багатолюдний мітинг на тему «Право нації на самовизначення», ведучим якого був Я. Демидась. Перед тернополянами виступили Л. Горохівський, П. Маленький, Р. Сидяга, Я. Чикурлій, О. Жмуд, П. Касінчук М. Шнуровський та інші. Наступний захід – мітинг під назвою «Державна самостійність» відбувся також на Співочому полі 1 липня 1990 р. На ньому озвучено вимоги республіканців: оголошення КПУ поза законом як злочинної організації, розпуск КДБ, створення національної служби безпеки та утворення національних збройних сил. Це стало своєрідною підготовкою до однієї з головних акцій – демонтажу пам'ятника В. Леніну в обласному центрі, яка відбулася 8 серпня 1990 р. під організаційним керівництвом Я. Демидаса [4, арк. 6].

Черговий мітинг відбувся на Театральному майдані 2 вересня одразу після проведення загальних зборів ТОО УРП, а 21–23 вересня республіканці активно пікетували Тернопільський обком КПУ з вимогами конфіскації партійного майна, надання рівноправних умов всім демократичним партіям та організаціям, проведення декомунізації підприємств, установ та навчальних закладів, виведення звітти парткомів. Відповідальними за пікет були обрані Р. Сидяга та П. Маленький, а керував – Я. Демидась. Підсумком переговорів за «круглим столом» стали часткові поступки комуністів: звільнено третій і сьомий поверхи обкому КПУ, а також приміщення партархіву, яке знаходилося в колишньому приміщенні «Української бесіди» [4, арк. 7].

Цю ж лінію продовжили мітинги на Театральному майдані. 9 грудня проведено захід присвячений 42-й річниці прийняття ООН Загальної декларації прав людини, а 22 січня 1991 р. – Дню Злуки. На них виступали Л. Горохівський, Р. Сидяга, П. Маленький, М. Сташок. Проведення вище названих заходів, а також окремих акцій на місцях членами УРП відбувалося за активної перешкоди органів влади відповідних рівнів.

Новим епізодом, який мав помітний вплив на ситуацію в області став арешт 6 листопада 1990 р. Я. Демидася. Останній став помітною фігурою не лише в крайовій, але й республіканській політиці. З цього приводу 11 листопада республіканці спільно з рухівцями провели мітинг-протест проти незаконного арешту і ув'язнення активістів УРП С. Хмари та Я. Демидася за участі лідерів –Л. Горохівського, П. Маленького, М. Сташка, Р. Сидяги, В. Колінця [4, арк. 8].

Продовженням цієї лінії стали мітинги-протести 10 лютого 1991 р. в районах Тернопільської області, проведені спільними зусиллями обласних організацій УРП, Руху, Християнсько-демократичної партії, «Союзу українок» та «Просвіти» з вимогою звільнення Я. Демидася та С. Хмари. А вже 11 лютого майже 300 тернополян під керівництвом Р. Сидяги та П. Маленького пікетували Київський міський суд із аналогічною вимогою. На судовому процесі 12 лютого – 27 березня 1991 р. в Києві були присутні Л. Горохівський, П. Касінчук, І. Дмитрик та інші члени ТОО УРП, а в райцентрах Тернопільської області проводилися мітинги та збиралися підписи [4, арк. 8].

Влітку 1991 р. особливою активністю відзначилася Тернопільська міська організація, яка організувала на Співочому полі 16 червня мітинг-зустріч із С. Хмарою, а 16 липня – з головою УРП та кандидатом у президенти України Л. Лук'яненком. Ведучим обох заходів був І. Полевий, який у вересні після переходу Р. Сидяги в апарат облвиконкому став заступником голови ТОО УРП.

Окремим напрямком діяльності була участь у виборах і змагання за владу. Так, ТОО УРП мало своїх представників у Верховній Раді УРСР – Л. Горохівський, В. Колінець, М. Куземко, у Тернопільській міській раді – Ю. Моргун, М. Новосільський, з листопада 1991 – Х. Чумак. Подальші успіхи партії мали місце після 1 грудня 1991 р., коли на виборах до Підволочиської і Борщівської районних рад члени УРП зайняли майже 50 % [4, арк. 10].

Однією з головних причин успішної політичної діяльності ТОО УРП можна назвати налагодження тісних зв'язків із центральним партійним проводом у Києві та координація дій з обласними організаціями західного регіону. Делегати від ТОО УРП були активними учасниками всіх партійних форумів. Так, 23–24 лютого 1991 р. на київській теоретичній конференції УРП на тему «Ідеологія УРП» від Тернопільської обласної організації виступили Л. Горохівський та В. Колінець. 30 березня Р. Сидяга та П. Маленький взяли участь у роботі регіонального засідання у Львові, а 1–2 червня 1991 р. 50 делегатів ТОО УРП взяли участь у II з'їзді УРП [4, арк. 9].

Тернополяни були учасниками загальноукраїнських акцій. 13 травня делегація ТОО УРП і Руху на чолі з П. Маленьким та М. Шнуровським виїхала на відзначення ювілею Симона Петлюри в Полтаву, але в дорозі була затримана. Тернополяни до Полтави добралися лише з другої спроби. 7 липня, коли приїхали на вшанування українських воїнів, які загинули в Полтавській битві 1709 р. Також тернополяни взяли участь у святкуванні 500-річчя Запорізької Січі (3 серпня), а народні депутати України, члени ТОО УРП долучилися до голодування студентів у жовтні 1990 р.: Л. Горохівський голодував 7 діб, а В. Колінець та М. Куземко – одну добу [4, арк. 9].

Серпень 1991 р. виявився надзвичайно плідним для обласної організації УРП. Насамперед вона спільно з іншими демократичними силами рішуче засудила спробу державного перевороту, а 1 вересня 1991 р. на Співочому полі проведено багатолюдний мітинг, присвячений проголошенню незалежності України.

Оскільки результати місцевого референдуму в березні 1991 р. дозволяли говорити про підтримку населенням Тернопільщини ідеї незалежності України, прийнято рішення про залучення активістів УРП до агітації в інших областях України. Паралельно до цього члени УРП агітували за Л. Лук'яненка як кандидата на посаду президента України. Так, народний депутат України і голова ТОО УРП Л. Горохівський 5 жовтня виступав у Одесі, 22 жовтня – Сімферополі, 9 листопада – в Згурівці Київської області. З 9 листопада по 2 грудня групи УРП (п'ять автобусів із бензовозом) активно агітували в Донецькій, Миколаївській, Кримській, Херсонській, Дніпропетровській областях [4, арк. 9–10].

Безперечно, що ця робота відбувалася скоординовано з іншими демократичними силами, насамперед із НРУ. Керівником республіканського штабу «Референдум-91» був тернополянин, член УГС В. Турецький. Райони східної України були поділені між відповідними адміністративними структурами Галичини (в середньому по 5-6 районів). За Тернопільською областю були закріплені Хмельницька, Полтавська, Сумська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Кримська області. З Тернопільщини поїхало 100 художньо-агітаційних

бригад (2400 чоловік), пізніше – близько ста референтів, а останніми – 1050 спостерігачів (400 з міста й 750 з районів), з яких 380 вчителів, 270 робітників, 150 пенсіонерів, а також представників інших соціальних груп [20, с. 28, 34].

Не в останню чергу завдяки агітації тернополян, населення тих областей на грудневому референдумі підтримало ідею незалежності. Що ж стосується самого Тернопілля, то 98,7 % громадян висловилося в підтримку серпневого Акту Верховної Ради.

У статті головна увага зосереджена на заходах обласного рівня, а була ще робота на місцях. Інша лінія, яка вимагає розвитку – протидія діяльності ТОО УРП з боку партапарату. Та попри це, можна констатувати, що ТОО УРП стала помітним гравцем на політичній арені області, активним учасником змагань за державну незалежність, будителем національної свідомості. У своїх рядах вона згуртувала чимало людей із чіткою громадянською позицією, надавши їм вектор для діяльності в складних умовах суспільно-політичної боротьби. Водночас, не можливо оминати увагою окремі проблеми організаційної роботи як от підбір кадрів, їх теоретичний та ідейний вишкіл, слабкість у концептуальному баченні проблем області та окремих районів у перехідний період тощо. У стрімкому вирі тогочасних політичних подій вони були непомітними, а подекуди другорядними, однак, суттєво вплинули на включеність і потенціал впливу ТОО УРП в нових реаліях незалежної Української держави.

Список використаних джерел

1. Горохівський Л. Діяльність Української Гельсінської Спілки на Тернопільщині та нинішня реалізація принципів УГС. Тернопіль: Астон, 2009. 88 с.
2. Горохівський Л. На зламі епох. Хроніка громадянської та національної активізації на Тернопільщині. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2011. 168 с.
3. Горохівський Л. Діяльність УГС на Тернопільщині // Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах / гол. ред. Олесь Шевченко. К.: Ярославів Вал, 2012. С. 205–239.
4. Важливі віхи діяльності Тернопільської обласної організації Української Гельсінської Спілки – Української республіканської партії // Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. Р-3447. Оп. 1. Од. зб. 1. 11 арк.
5. Витяг із хроніки подій («Тернистий шлях», № 1–5, 1990) // Тернистий шлях. 2009. Ювілейний випуск. Січень. С. 2–3.
6. Про прояви уніатського екстремізму в області // Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 39. Од. зб. 27. 38 арк.
7. Інтерв'ю з Романом Сидягою, проведене Ярославом Секо 23 листопада 2016 року.
8. Петрук-Попик Г. Аура слова й борні (1984–1991). Сьома книга акросеміології життя. Очима і серцем. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 743 с.
9. Горохівський Л. За новий договір // Вільне життя. 1990. 16 лютого.
10. Лук'яненко Л. УРП: запитання і відповіді // Розбудова держави. 1992. № 1. С. 16–19.
11. Протокол засідання ради обласної Гельсінської філії від 8 січня 1990 р. // ентральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 271. Оп. 1. Од. зб. 1. 132 арк.
12. Протокол засідання ради обласної Гельсінської філії від 12 березня 1990 р. // ЦДАГО України. Ф. 271. Оп. 1. Од. зб. 1. 132 арк.
13. Інформація о съезде по созданию Украинской республиканской партии // Державний архів Івано-Франківської області. Ф. П-1. Оп. 1. Од. зб. 5572. 14 арк.
14. Резолюції, ухвали обласної Ради Проводу організації // Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-3447. Оп. 1. Од. зб. 5. 11 арк.
15. Виступ Романа Сидяги на обласних звітно-виборних зборах 13 січня 1991 р. Аудіозапис // Архів Романа Сидяги.
16. Список членів Шумської районної організації УРП // Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-3447. Оп. 1. Од. зб. 7. 15 арк.
17. Список членів Ланівецької організації УРП // Там само. Од. зб. 6. 22 арк.
18. Виступ на обласних звітно-виборних зборах 13 січня 1991 р. Аудіозапис // Архів Романа Сидяги.
19. Виступ Романа Ковалю на обласних звітно-виборних зборах 13 січня 1991 р. Аудіозапис // Архів Романа Сидяги.
20. Шостак Й. Відродження держави. Тернопільщина у Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року (документи і спогади учасників). Тернопіль: Джура, 2001. 448 с.

МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ КРАЮ

Надія Білик, Аліна Угрин

ВНЕСОК ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ В ПОПУЛЯРИЗАЦІЮ ТВОРЧОСТІ І.-Г. ПІНЗЕЛЯ

Вагомою складовою багатогранної діяльності Тернопільського обласного краєзнавчого музею (далі – ТОКМ) є організація виставок робіт талановитих особистостей – живописців, графіків і скульпторів. Серед відомих діячів краю, творчість яких активно популяризує музей упродовж багатьох років, варто виділити відомого скульптора Іоанна-Георгія Пінзеля. Завдяки подвижницькій праці музейників нині у фондах краєзнавчого музею зібрано унікальні роботи майстра доби бароко.

Мета студії – дослідити діяльність ТОКМ щодо збереження та популяризації творчого доробку скульптора І.-Г. Пінзеля; висвітлити тематичне й жанрове різноманіття його культурної спадщини в музейних фондах, зокрема окремої виставкової «зали Іоанна-Георгія Пінзеля»; проаналізувати зміст видань про творчість скульптора, впорядкованих співробітницею музею Вірою Стецько.

ТОКМ належить до найдавніших закладів культури Західної України, в 2013 р. установі виповнилося 100 років від часу заснування. Фондові збірки музею – вагомий матеріал, який є унікальною джерельною базою для науковців широкого профілю (істориків, істориків культури, культурологів, етнографів, мистецтвознавців, краєзнавців тощо). Представлені у музеї експонати відтворюють не лише природу та історичне минуле краю, а й багатогранну культурну спадщину регіону. Сьогодні у фондах музею зберігається 180 тис. матеріальних пам'яток, зокрема стародруки, старовинна зброя, рідкісні світлини та документи, предмети міського та сільського побуту, збірка національного одягу, філателістична та нумізматична колекція, особисті речі й архіви видатних уродженців краю – все те, що створив український народ упродовж століть.

У музеї представлена доволі чисельна колекція творів мистецтва: художня група (живопис, графіка, скульптура) налічує 3790 одиниць збереження [1, с. 137]. Гордістю музейної колекції сакрального мистецтва є твори скульптора І.-Г. Пінзеля, основоположника нової експресивної пізньобарокової пластики другої половини XVIII ст.

І.-Г. Пінзель (рік народження невідомий – 1761 р.) – знаний скульптор доби бароко, який жив на Тернопільщині. Творчість «галицького Мікеланджело», як нині прийнято називати майстра XVIII ст., пов'язана з Бучачем, де мистець створив більшість своїх шедеврів на замовлення мецената, графа, канівського старости Миколи Потоцького (1712–1782 рр.), який був на той час власником міста.

Сьогодні у фондах ТОКМ зберігається вісім скульптур і рельєфів І.-Г. Пінзеля, згадана музейна колекція «сформувалася як систематизоване досліджене мистецьке явище на початку 90-х рр. XX ст.» [2, с. 475]. Зокрема, у статті В. Стецько, відомої дослідниці творчості скульптора, подано інформацію про представлені у фондах ТОКМ оригінальні роботи майстра: «Це матеріали з церкви Покрова Пресвятої Богородиці у Бучачі: алегоричні постаті Віри (ТКМС-250), Мужності (ТКМС-252), Мудрості (ТКМС-268), св. Товія (ТКМС-251), рельєфи – «Відсічення голови Іоанну Предтечі» (ТКМС-35), «Чудо св. Миколая» (ТКМС-36) та скульптури св. Вікентій а Пауло (ТКМС-253), св. Франциск Борджія (ТКМС-254) з костюлу Успіння Богородиці у Бучачі. Три твори, зокрема дияконські двері «Благовіщення» (ТОХМСк-15), «Ангел-Охоронець» (ТОХМСк-16), а також рельєф «По дорозі в Емаус» (ТОХМСк-17), що поступили у фонди музею разом з рештою експонатів із Бучача у 1978 р., у 1990 р. передані у Тернопільський обласний художній музей, створений на базі картинної галереї – відділу Тернопільського обласного краєзнавчого музею» [2, с. 475].

У 1993 р. скульптури І.-Г. Пінзеля виставлено в постійній експозиції ТОКМ у розділі «Культура краю кінця XVII – I половини XIX ст.». У результаті цього «представлені сакральні твори в експозиції музею набули нової якості в процесі вивчення, дослідження і пропаганди пам'яток, як музейних експонатів, що представляють культуру краю XVIII ст.» [2, с. 476].

У 2014 р. роботи скульптора розмістили в окремій виставковій залі ТОКМ, оформленій у стилі бароко. Нині у так званій «залі Іоанна-Георгія Пінзеля» зберігається вісім скульптур та

рельєфів мистця: алегоричні постаті Віри, Мужності, Мудрості, св. Товія, рельєфи – «Відсічення голови Іоанну Предтечі», «Чудо св. Миколая» (з церкви Покрова Пресвятої Богородиці в Бучачі) та скульптури св. Вікентій і св. Франциск Борджіа (з костелу Успіння Богородиці в Бучачі).

Слід зазначити, що для своїх скульптур І.-Г. Пінзель використовував дерево. Вже навіть його ранні твори, різьблені для церкви Покрови в Бучачі, були позначені «виразними анатомічними пластичними пошуками у заокругленнях форм, що характерні для творів невеликих розмірів, які дещо нагадують різьбу в мармурі» [2, с. 485]. Більшість робіт майстра пофарбовано в білий колір, на окремих елементах автор використав позолоту («Алегорія Мужності», «св. Товій»).

Створюючи свої скульптури для храмів Тернопільщини, І.-Г. Пінзель, безперечно, запозичував усе краще з відомих взірців італійського мистецтва, зокрема, з робіт основоположника бароко, придворного скульптора римських пап у Ватикані, італійця Д. Берніні. Водночас, відчувається у творчій манері галицького майстра і захоплення культурною спадщиною, близького йому по духу титана доби Ренесансу, Мікеланджело. Зокрема, у своїх творах І.-Г. Пінзель талановито зреалізував естетичний принцип епохи Відродження: «Висока людяність, увага не тільки на почуттях, а й на значимості героїв». Відомий дослідник творчості галицького скульптора Борис Возницький слушно зауважив: «Сприйняття Пінзелем (подібно до іншого європейського художника Ель Греко) традицій візантинізму і застосування їх у досягненнях європейського бароко-рококо, свідчить про надзвичайне обдарування, чутливість та високу естетичну культуру мистця-новатора» [3, с. 104].

Вагомий внесок у збереження та популяризацію творчого доробку скульптора І.-Г. Пінзеля належить українській дослідниці «галицького Мікеланджело», мистецтвознавцю, краєзнавцю, громадській діячці, науковому співробітнику ТОКМ В. Стецько (1956–2016 рр.). Закінчивши факультет журналістики Львівського державного університету ім. Івана Франка, вона розпочала свою роботу в Тернопільському краєзнавчому музеї у 1984 р. Мистецтвознавець стала ініціатором створення художнього музею у м. Тернополі (1991 р.), була автором проекту обласної мистецької премії ім. Михайла Бойчука (1989 р.). Дослідниця стажувалася в Одеському художньому музеї, Львівській картинній галереї, Ермітажі; була куратором понад 300 мистецьких виставок в Україні та за кордоном; опублікувала близько 200 статей про барокову скульптуру, каталоги творів мистців Тернопільщини.

Під керівництвом Б. Возницького, на той час директора Львівської картинної галереї, В. Стецько працювала в експедиціях з обстеження архітектурних комплексів Бучача, Монастириська, Буданова, Рукомиша. Разом із Б. Возницьким тернопільська дослідниця заново відкрила унікального українського мистця не лише для українців, а й для європейської спільноти, тим самим зробила вагомий внесок у збереження світової культурної спадщини. Йдеться, насамперед, про впорядковані В. Стецько видання, присвячені творчості галицького скульптора доби бароко. Зокрема, у 2007 р. дослідницею опубліковано науково-популярне видання «Пінзель і Тернопільщина», на сторінках якого висвітлено внесок І.-Г. Пінзеля в створення «художнього образу» м. Бучача за сприяння власника міста, одного з нащадків герба «Пілава» – М. Потоцького (1712–1782 рр.). Мистецтвознавець ґрунтовно дослідила скульптури «галицького Мікеланджело», створені на кошти мецената, а саме: мистецькі роботи Бучацької ратуші, Покровської та Воздвиженської церков, Успенського парафіяльного костелу, придорожніх статуй Богоматері та Яна Непомука, які «відповідали духові часу та смакам самого фундатора, увібрали найхарактерніші ознаки пограничностильової системи бароко та рококо, які паралельно розвивалися в рамках стилю епохи на Західній Україні у другій половині XVIII ст. Саме у XVIII ст. Бучач формувався як місто-музей архітектурних пам'яток та скульптурних шедеврів, саме з цим містом пов'язане ім'я Іоанна-Георгія Пінзеля, скульптора, чия творчість сьогодні визначає цілий період в розвитку пластики бароко, його апофеоз» [4, с. 5].

У 2012 р. В. Стецько впорядкувала до друку мистецьке видання під назвою «Таїна Пінзеля» [5], опубліковане напередодні виставки «Іоанн Георгій Пінзель: бароковий скульптор в Україні середини XVIII ст.» у Луврі в Парижі. Вихід цього альбому та його презентація громадськості стали своєрідним підсумком багаторічної ґрунтовної дослідницької роботи В. Стецько над поверненням імені мистця сучасникам.

Видання альбому «Таїна Пінзеля» [5] присвячене світлій пам'яті Б. Возницького, який трагічно загинув незадовго до відкриття виставки І.-Г. Пінзеля у Луврі. Це перше повне

зібрання творів скульптора, відомих в Україні, атрибутованих на основі архівних документів та стилістичних порівнянь. У книзі представлено 55 зразків дерев'яної та кам'яної пластики, що репрезентують твори майстра, які нині зберігаються не лише в музеях, а й виставлені у храмах Галичини, для яких скульптор створював свої шедеври.

Репродукції Костянтина Сачека передають найхарактерніші ракурси експресивних скульптур І.-Г. Пінзеля. Фотохудожник вміло обіграв роботи світлом, створивши містичне дійство з геніальних образів майстра. На обкладинці поміщено одну з кращих робіт І.-Г. Пінзеля – «Святий Вікентій а Пауло», що походить з костьола Успіння Пресвятої Богородиці в м. Бучач. У виданні також поміщено мапу трьох областей Західної України – Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, – з позначками місць, де можна побачити роботи геніального скульптора XVIII ст. Завершує видання вичерпний каталог 55 скульптурних творів І.-Г. Пінзеля з музейних збірок, у т.ч. ТОКМ, а також із храмів Галичини, де нині вони зберігаються. Альбом виданий українською й англійською мовами, а підписи під репродукціями – ще й французькою. Меценатом видання став тернопільський підприємець Тарас Демкура.

Таким чином, у ТОКМ близько сорока років зберігаються роботи відомого скульптора І.-Г. Пінзеля, твори якого стали феноменом європейського мистецтва доби бароко. Сьогодні кожен відвідувач музейної установи має можливість пізнати геніальність майстра, який у власних творах зумів поєднати європейські художні традиції з каноном місцевої професійної різьби, створив новий феномен скульптури, що ввійшла в європейський контекст як українська експресивна пізньобарокова пластика другої половини XVIII ст. Саме завдяки подвижницькій праці В. Стецько заново відкрито скульптури унікального українського мистця не лише для українців, а й для європейської спільноти.

Список використаних джерел

1. Гайдукевич Я., Костюк С. Тернопільський обласний краєзнавчий музей // Збірник праць: том 8. Музеї Тернопільщини / Тернопільський осередок Наукового товариства ім. Шевченка / ред. Е. Бистрицька. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2013. С. 136-151.
2. Стецько В. Відображення творчості Іоанна-Георгія Пінзеля у збірці Тернопільського обласного краєзнавчого музею // Збірник праць: том 8. Музеї Тернопільщини / Тернопільський осередок Наукового товариства ім. Шевченка / ред. Е. Бистрицька. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2013. – С. 475-495.
3. Возницький Б. Микола Потоцький. Бернард Меретин. Іоанн-Георгій Пінзель. Л.: Центр Європи, 2005.
4. Стецько В. Пінзель і Тернопільщина. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007.
5. Таїна Пінзеля: альбом / упорядкування та передмова Віри Стецько. К.: Майстер книг, 2012.
6. Фонди ТОКМ.

Галина Зуляк

ЛЕСЬ КУРБАС І ТЕРНОПІЛЛЯ

В історії культури кожного народу існує кілька видатних осіб, на які зорієнтовано весь культурологічний простір. Вони або найповніше відображають потреби й проблеми свого часу, або випереджають його. Для української культури такою постаттю був Лесь Курбас – режисер, актор, театральний діяч, представник українського модерну, що повною мірою розділив трагічну долю свого покоління. Він подарував світовій художній культурі оригінальну та самобутню режисерську систему, що увійшла в історію світового театру як система Курбаса [1, с. 3].

Красень із гарною поставою, високим чолом, бровами-крилами, виразними очима – такий він був видатний український режисер, актор, теоретик театру Лесь Курбас.

Л. Курбасом можемо пишатися не менше, а може, навіть більше, аніж поляки – Єжи Гротовським, німці – Бертольдом Брехтом. Кожен з них шукав суть театального мистецтва, його основу і завдання професії режисера, організації, сценічного простору і музичної структури вистави. Митець знав вісім європейських мов, перекладав п'єси з німецької, норвезької, польської [2].

Навчався Л. Курбас у Тернопільській українській гімназії, жив у бурсі товариства «Рідна школа» (вул. Качали, приміщення теперішнього «Укрсоцбанку»). Про цей період життя майбутнього режисера містянам нагадує меморіальна дошка, встановлена у 1989 р. Після закінчення гімназії (1907 р.) були філософські факультети Львівського і Віденського університетів, драматична школа вільного слухача при Віденській консерваторії, Гуцульський театр Гната Хоткевича, львівське товариство «Руська бесіда» [3].

Під час гастролей у 1914 р. Перша світова війна застає театральну трупу в Борщові (райцентр на Тернопільщині). Л. Курбас із товаришами М. Бенцалем, Т. Бенцалевою, Н. Горленко, Ф. Лопатинською, Г. Юрчаковою, І. Рубчак (акторами «Руської бесіди») не

змогли повернутися до Львова через лінію фронту, відтак осіли у Тернополі і створили групу «Тернопільські театральні вечори». До професійних акторів приєдналися аматори [3].

На запрошення Л. Курбаса до Тернополя прибули професійні актори Теодозія Бенцалева (жила тоді з чоловіком у підміському селі Довжанка), Ганна Юрчакова з Тербовлі, дещо пізніше – відома співачка Філомена Лопатинська із сином Фаустом з Копичинець. Зголосилися до театру Я. Бортник, В. Калин, Т. Демчук, С. Зубрицький, Т. Ковальський, Ольга Волинець, Софія Брояківська, Марія Кромпівна, Марія Калинівна та інші [4].

Репетиції проводили у помешканні Л. Курбаса, а грали на сцені «Міщанського братства» (нинішня філармонія), «замкового палацу» (готель «Тернопіль»), СКТ «Сокіл» (кінотеатр ім. І. Франка), кінозалі «Світязь» (сучасний бульвар Т. Шевченка) [3].

Цьому сприяла й наявність у Тернополі просторого залу зі сценою на першому поверсі так званого «замкового палацу», збудованого в кінці XVIII ст. (знищений війною 1944 р., стояв над озером біля сучасної будівлі замку). У ньому з 1865 р. відбувалися вистави театру «Бесіди», аматорів міста та концерти. Приваблював міщан актовий зал зі сценою у будинку спортивно-культурного товариства «Сокіл» (збудований 1893 р. – сьогодні «Кінопалац»). Удень у ньому відбувалися гімнастичні вправи гімназистів та спортивні огляди-вечори, а ввечері – вистави мандрівних театрів або концерти [4].

Л. Курбас був режисером-реформатором, організатор власного театру, актор нової формації. «Тернопільські театральні вечори» – перший стаціонарний український професійний театр, що виник у складних умовах Першої світової війни і діяв з жовтня 1915 р. – до початку серпня 1917 р. Л. Курбас дізнався, що взимку і навесні 1915 р. випускники гімназії та студенти ставили в Тернополі концерти, які відвідували солдати російської армії. Для воєнної влади міста ці концерти були розвагою для солдатів, а зібрані гроші призначалися для потреб голодуючих. «Царський воєнний цензор» дозволив ставити в концертах одноактові водевілі й комедії у кінотеатрі «Світязь». Аматорами театру була поставлена п'єса на користь бідних Тернополя «Наталка-Полтавка» – опера І. Котляревського [2].

Л. Курбас не поспішав, готував прем'єру «Наталки Полтавки». Приміщення «Сокола» і «Міщанського братства», що мали сцени, були зайняті російськими військовими. Довелося використовувати сцену кінотеатрів. Був організований з молоді симфонічний оркестр під керівництвом Й. Бамволі.

«Наталку Полтавку» для відкриття театру Л. Курбас взяв не випадково. По-перше, вона була символічною як безсмертна праматір української драматургії. По-друге, як музична вистава з участю обдарованих співачок М. Коссак-Чернявської, Ф. Лопатинської, Т. Бенцалевої, вона мала сподобатися всім, навіть запрошеному «воєнному начальству» царської армії з канцелярії Тернопільського генерал-губернатора та повітового управління, і тим «утвердити» дальшу постійну діяльність театру.

З цією ж метою вдумливо була випущена афіша прем'єри, у якій підкреслювались участь «видатних артистів» і дозвіл воєнної влади, що заохочувало до театру і цивільне населення в умовах «комендантської години».

Військові пости були повідомлені, що квитки на виставу треба вважати перепусткою для громадян, що повертаються додому в пізній час. Вистава пройшла зі значним успіхом 18 жовтня 1915 р. Її побачили також солдати й офіцери царської армії, серед яких було чимало українців. Це був перший крок Л. Курбаса на шляху долання численних заборон російських царських властей.

Успіх вистави «Наталки Полтавки» спричинився до налагодження «знайомства» Л. Курбаса з російською військовою владою Тернополя. Це допомогло вирвати з тернопільської в'язниці актора Миколу Бенцалю, якому загрожувала смертна кара за «шпигунства» на користь австрійської армії [4].

Афіша вистави «Наталка-Полтавка» послужила Л. Курбасу поштовхом до організацій стаціонарного театру в Тернополі. На афішах перших вистав зазначалося «Гастролі акторів Львівського театру». Коли йшлося про офіційну назву театру, запропоновану Л. Курбасом, то цензор дав тільки згоду на назву «Тернопільські театральні вечори». На запрошення Л. Курбаса в театр прибули професійні актори. Ядром цього мистецького колективу, який організував Л. Курбас, стали актори Львівського театру, товариства «Українська бесіда» та обдарована молодь. Театр працював у тоді прифронтовому Тернополі під суворим контролем і цензурою військової влади царської армії. Тернопільські театральні вечори зберегли розпорошений війною театр на західноукраїнських землях, були спадкоємцем усього найкращого, що мав до 1914 р. Львівський театр [2].

Згодом були «Сватання на Гончарівці», «Циганка Аза», «Суета», «Ой не ходи, Грицю...», «Мартин Боруля». Із тогочасної драматургії грали «Чорна пантера і білий ведмідь» за п'єсою В. Винниченка. За невеликий відрізок часу Л. Курбас поставив кілька десятків вистав. Після його від'їзду з Тернополя (навесні 1916 р.) театральні традиції продовжив М. Бенцаль.

Коли російські війська відступили і Тернопіль захопила кайзерівська німецька армія, «Тернопільські театральні вечори» припинили існування. Згодом вони відновилися під іншими назвами: «Український театр» у Тернополі, «Новий Львівський театр» [2].

Власне, у Тернополі Л. Курбас народився як режисер. Той недовгий період став вирішальним у подальшій творчій долі. Далі був Київ («Молодий театр») і Харків (театр «Березіль»), де він не боявся сміливих на той час експериментів у театрі, не боявся не бути популярним, не боявся ставити твори «інакомислячих» драматургів, насамперед, Миколи Куліша [3].

Л. Курбас був не просто реформатором сучасного професійного українського театру, – він був його архітектором. У тому, напевно, його найбільша геніальність. Тому який би не був терор, які б не були репресії, але мистецтво, інтелігентність – цінності, що були і будуть вічними, щоденними, а не короткочасними [5].

Для тернополян Л. Курбас завжди буде славетним земляком, хоча його біографія пов'язана й з іншими містами. Іменем режисера в обласному центрі названі Палац культури «Березіль» і вулиця, традицію його «Тернопільських театральних вечорів» бережуть в обласному академічному драмтеатрі ім. Т. Шевченка (у 1999 р. фестиваль із аналогічною назвою започаткував М. Форгель), п'ятикімнатну родинну садибу у Старому Скалаті до сторіччя митця облаштували під меморіальний музей, на вул. Качали в Тернополі про Л. Курбаса нагадує пам'ятна дошка [3]. Л. Курбасу присвоїли звання «Почесного громадянина Тернополя» з нагоди Дня міста. Ухвалу про його особливу відзнаку депутати міської ради ухвалили 17 серпня 2012 р. [6].

Список використаних джерел

1. Лесь Курбас: життя і творчість. Методично-бібліографічні поради. Тернопіль, 2007. С. 3.
2. Качуровська Н. Лесь Курбас – Тернопільські театральні вечори URL. http://2biblternopil.blogspot.com/2012/02/blog-post_16.html (дата звернення: 01.09.2017).
3. Колтун Н. Тернопільщина у долі Леся Курбаса. До 130-річчя митця // Рідне Тернопілля. URL. <http://te.ridna.ua/2017/02/25/ternopilschyna-u-doli-lesya-kurbasa-do-130-richchya-myttysya/> (дата звернення: 25.02.2017).
4. Медведик, П. Тернопільські театральні вечори // Театральна Тернопільщина: бібліогр. покажчик / уклад.: П. К. Медведик, В. Я. Миськів, Н. К. Іванко. Тернопіль, 2001. 264 с. URL. <http://irp.te.ua/ternopil-s-ki-teatral-ni-vechory/> (дата звернення: 01.09.2017).
5. Осадчук Л. Трагічна і приголомшлива амплітуда долі Арлекіна // День. 24 лютого 2012. URL. <https://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/tragichna-i-prigolomshliva-amplituda-doli-arlekina> (дата звернення: 01.09.2017).
6. Новак Н. Лесь Курбас у Тернополі став почесним // 20 хвилин. 17 серпня 2012. URL. <https://te.20minut.ua/Podii/les-kurbasa-u-ternopoli-stav-pochesnim-10240393.html> (дата звернення: 01.09.2017).

Богдан Черномаз

УКРАЇНСЬКІ САМОЦВІТИ

Загальноприйнято вважати, що місією історика є дослідження минулого і документування своїх напрацювань. Але не менш важливим є документування історичних фактів і подій, які відбуваються в сучасному світі. Історикам під силу описати сучасні історичні факти і події, дотримуючись засад історизму і об'єктивізму. Принаймні виконання цієї місії дотримуються історики в усіх цивілізованих державах, які сповідують істину: «без минулого немає майбутнього». Передусім, зазначимо, що українська історична наука надто довгий період перебувала у досить специфічному становищі. «Специфіка» полягає в тому, що, незважаючи на те, що Україна вже чверть століття як проголосила незалежність, в історії України досі багато «білих плям». «Білі плями» – це періоди українського буття, про які комуно-російська влада забороняла українцям навіть цікавитись і про них залишилися в пам'яті громадян лише нечіткі спогади. Так було тому, що пріоритети і парадигми внутрішньої політики домінуючого в Україні російсько-комуністичного режиму були налаштовані на те, щоб українцям були недоступними знання своєї історії, щоб українці навечно забули про своїх предків і не знали, за що вони боролись і вмирили, щоб українці остаточно збайдужили до своєї етнічної ідентичності. Якщо сказати іншими словами, то проти України, а це означає, що і проти кожного з нас, велася інформаційна війна, початок якої покладено ще у XVII–XVIII ст.ст.

Завдяки працям дослідників, які представляють істориків нового покоління, таких, як Георгій Касьянов [2], Анатолій Русначенко [3], Володимир В'ятрович [4] та багатьох інших,

переконаємося, що існує небезпека, що повз увагу істориків може пройти важливий аспект історичного процесу, який досі відносимо до «білої плями в нашій історії». Цей «аспект» умовно назвемо «аспектом створених в умовах неволі зразків образотворчого мистецтва». Тут було б доречно подати інформацію про рівень наукового напрацювання цієї теми, але, крім епізодичних згадок у ЗМІ та скупі інформації у пошуковій системі «Internet» про художника Опанаса Заливаху та Богдана Сороку, досліджень на тему образотворчого мистецтва, створеного в умовах радянських концтаборів**, немає. Нам невідомі наукові праці, у яких було б відображено дослідження на тему образотворчого мистецтва, створеного у місцях ув'язнення. Ця тема повинна могла б бути «предметом» зацікавлення мистецтвознавців, але так виходить, що вона стала об'єктом зацікавлення істориків. Ми розуміємо, що дослідження творчості в'язнів комуністично-російських концтаборів не навечно «випали» з уваги дослідників: до неї просто ще не визріла пора, як кажуть в середовищі народу – «не дійшли руки».

Отож, розпочинаємо дослідження нового пласту історії образотворчого мистецтва. Оскільки цей «пласт» може «канути в небуття», то зробимо спробу зупинити цей процес. Відстоюючи таку думку, усвідомлюємо, що з фіксацією деяких історичних фактів українські історики запізнюються, і оті багаті на знахідки «пласти» можуть розчинитися у плині часу.

Як ілюстрацію існуючої на сучасну пору небезпеки втрати деяких історичних фактів, які є дуже важливими, і пам'ять про них має національну вартість, наведемо такий приклад: усі ми знаємо, що в тих випадках, коли у «специфічних» умовах (маємо на увазі умови масового страху бути репресованим або боязнь можливого початку штучного голоду, тобто виникнення штучно створюваних життєво небезпечних умов) опиняється значна кількість етносу, організованого соціуму, народу чи нації, то в середовищі її загалу завжди викристалізуються особистості, які створюють зразки мистецтва, що є проявом колективного духовного життя. Творчість таких особистостей часто виражається у несподівано незвичному вигляді чи в якомусь особливому жанрі, або стилі. Усе залежить від таланту та інтелектуально-освітнього рівня творців отої духовної субстанції, яка твориться у, як сказано в попередньому реченні, «специфічних» умовах. До таких «специфічних умов» відносимо умови перебування значної кількості вояків-українців в окопах на передовій ділянці фронту під час війн, перебування в еміграції або просто на заробітках тощо.

Мету написання пропонованої статті визначаємо як спробу концентрації уваги на одному зі зразків образотворчого мистецтва, який народився в умовах неволі. Якщо сказати іншими словами, то йдеться про творчість в'язнів-українців, яких мільйонами російсько-комуністична влада тримала за ґратами.

Вважаємо, що українські науковці ще не зуміли дослідити ні пам'яток невідьницького епосу (XX ст.), ні зразків якогось іншого прикладного чи будь-якого іншого виду духовного, чи духовно-матеріального мистецтва, які були створені в неволі.

Наше завдання зафіксувати у плині історичного процесу конкретний факт прояву художньої творчості одного з мільйонів українців, які були ув'язнені за звинуваченням у боротьбі за волю народу.

Передусім зауважимо, що знайти матеріал для дослідження цієї галузі історичної науки не так просто. Адже спецслужби імперського комуністичного режиму пильно стежили за тим, щоб зразки творчості будь-кого з в'язнів не попали «на волю» і не стали предметом уваги мистецтвознавців.

Щоб не допустити вивезення із місць ув'язнення творів мистецької чи інтелектуальної творчості спецслужби використовували давно перевірені методи – обшуки, конфіскації, заборони, а «порушників дисципліни» жорстоко карали.

Коли в одного із в'язнів закінчувався термін ув'язнення, то всім іншим в'язням була відома процедура, при якій наглядачі старанно обшукували звільнених в'язнів, щоб вони часом не вивезли із табору щоденників із записами, рукописних віршів або, наприклад, творів образотворчого мистецтва, або якоїсь іншої дрібниці, яку можна було віднести до зразків художньої чи інтелектуальної творчості. Навіть, коли вже пройшли роки після звільнення з таборів українських поетів, письменників чи художників, російським спецслужбам все одно не давала спокою можливість популяризації зразків творчості колишніх в'язнів. Для ілюстрації наведемо такий приклад: У 90-х рр. минулого століття українські колишні політв'язні на

* Термін «концтабори» вжитий не випадково. Згідно «Постановлення Совета Народных Комиссаров О красном тероре» виданого 5 вересня 1918 року Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом Країни Рад створена система концтаборів (у тексті документу ці табори так і названо).

запрошення російського «Меморіалу» приїхали у Пермську область на місце колишнього табору у «посьолку» Кучіно (зона № 36), яку ще називали «Зона смерті», бо саме у ній загинув Василь Стус і Юрій Литвин).

Табір на той час росіяни вже закрили, але перший барак вони зберегли і відкрили у ньому тематичний музей. До речі, усі члени делегації з України не так давно у цьому музеї свого часу вже побували в якості в'язнів. Для українців росіяни гостинно організували екскурсію, і після її проведення адміністрація музею попросила після приїзду додому обов'язково пошукати у своїх домашніх речах, і в тому разі, якщо хтось знайде, будь-які речі, які мають відношення до перебування у таборі, надіслати їх в музей як експонат-подарунок. Отримані речі адміністрація музею обіцяла виставити, як частину експозиції, у вітринах музею. Мусимо сказати, що деякі колишні дисиденти повірили росіянам і надіслали в їхній музей свої, приховані при звільненні і, таким чином, вивезені з табору речі, малюнки тощо. Росіяни зі словами подяки їх прийняли і з відповідними письмовими коментарями розмістили у вітринах музею. Слід зазначити, що експозиція була досить вдало підібрана і діяла на глядача досить переконливо.

Коли росіяни вирішили, що матеріалів для експозиції зібрано досить, то дерев'яний музей «з невстановлених причин» одного дня згорів дотла разом з усіма експонатами.

У контексті сказаного розглянемо декілька біографічних штрихів Григорія Герчака, сина Андрія, оскільки волею долі він є прикладом стійкості українського духу. Духу незламності і живучості творчої української душі. Також згадаємо про ту невеличку кількість його творів, які авторів цих рядків вдалося вивезти з «36-ої зони». Маємо на увазі малюнки, які він створив у сибірських таборах і які вдалося з застосуванням «зеківських хитрощів» вивезти і зберегти.

Г. Герчак народився 10 грудня 1931 р. у селі Солоне Заліщицького району Тернопільської області. Постать Григорія цікава тим, що він пішов у національно-патріотичне підпілля, коли йому було 14 років за дуже цікавих обставин. Одного дня 1944 р., під час жнив, коли майже усі дорослі селяни були в полі, чотирнадцятирічний Гриць був удома. Несподівано в село приїхали парокінною «фірою» декілька «москалів». Разом з ними був і голова сільради. Біля хати старенького діда, який мешкав по сусідству з Герчаками, «фіра» зупинилася і москалі зайшли на обійстя діда. Щось вони в нього хотіли випитати, але дід не хотів говорити. Тоді «енкаведисти» кинули діда на землю і на очах у Гриця жорстоко побили.

Г. Герчак не був обділений здоров'ям та силою. Як і кожен національно-свідомий підліток Галичини він в ту пору мав зброю і вмів нею користуватися. Побачивши, що «енкаведисти» вже від'їжджають з села, він взяв заряджений «дідтяр» і побіг напереріз москалям. Почекавши поки москалі під'їдуть ближче, Гриць випустив довгу чергу з «дідтяра» по москалях. Москалі і голова сільради дременули, але голова сільради його впізнав. Після цього випадку Гриць був вимушений покинути рідну хату і податися у підпілля. Отримавши псевдо «Скала», він у складі загону провідника «Гонти» «гуляв» рідними селами і лісами захопленої ворогами рідної землі. У підпіллі перебував доти, поки його у 1952 р. не зловили «енкаведисти». Суд засудив його до розстрілу, але, потримавши його 6 місяців «під розстрілом», розстріл замінили на 25 років ув'язнення. Гриць відбув свій термін «від дзвінка до дзвінка».

Життєпис Г. Герчака надзвичайно цікавий, але мета автора пропонованої статті звернути увагу не на бойові будні Гриця, а висвітлити значення його постаті, як явища в розвитку української національної культури, а саме: в галузі образотворчого мистецтва. Хоча зразу ж висловимо застереження – Г. Герчак проявив себе не тільки на ниві образотворчого мистецтва. Перебуваючи у нелюдських умовах російсько-комуністичних концтаборів, він виріс і як талановитий музикант. Безумовно, це є окрема тема для розмови, але, оскільки фраза «талановитий музикант» сказана, то внесемо до неї коротеньке пояснення: Гриць в умовах неволі намагався відтворити репертуар лірників, пісні яких вразлива його пам'ять, закарбувала в малолітстві.

Поєднання таких понять, як художня творчість і життя в умовах підпільної боротьби чи в умовах ув'язнення погано вкладається в уяві нормальної людини.

Загальноприйнято вважати, що за увесь період домінування Московії в Україні, українську культуру москалі довели до стагнації і поступового занепаду. В особливо важкому становищі перебували ті види мистецтва, які виражали своєрідність і національний стиль українського етносу. Але українське образотворче мистецтво вижило, і історія його розвитку не має «білих плям».

Якщо порівняти долі багатьох видатних українських художників XVIII–XIX ст. з долями художників XX ст., то побачимо, що між ними багато спільного. Усі вони були обмежені кількома шляхами, ідучи по яких могли функціонувати як художники.

Перший шлях, яким довелося йти частині українських митців – це шлях цілковитого конформізму щодо тоталітарної імперської системи. До цієї категорії належать художники, які творили в стилі «соцреалізму». «Соцреалісти» за свій конформізм отримували щедру винагороду – їм влада забезпечувала приналежність до привілейованого прошарку суспільства, до так званих «робітників ідеологічного фронту». Зображуване ними «щасливе радянське життя» у всіх можливих ракурсах, забезпечувало їм порівняно високий прожитковий рівень і створювало ілюзію суспільної значимості.

Другий шлях – це утвердження себе, як художника гідного уваги у цивілізаційному вимірі без ознак конформізму до політичної системи і угодовства. Прикладами таких художників може бути Михайло Бойчук, Василь Кіквідзе, а якщо вести мову про художників другої половини XX ст., то слід назвати імена таких художників, як Іван Марчук, Алла Горська, Галина Севрук, Опанас Заливаха й ін. Їхня доля була незавидна, а іноді й трагічна. Якщо спецслужби виявляли когось із середовища художників, що мав ознаки вільнодумства і був незгодний проявляти угодовство і конформізм, його влада або знищувала, або позбавляла умов творити за покликом душі.

Третій шлях діячів українського образотворчого мистецтва – це нечисленні художники-дисиденти, які опинилися за ґратами ГУТАБ вже зрілими і сформованими художниками. Обставини склалися так, що зрілі художники, такі як Опанас Заливаха і Богдан Сорока в умовах неволі зуміли силою своїх творів написати цілу сторінку у розвитку образотворчого мистецтва України. Таких художників дуже мало і прийнято вважати, що про них знає цивілізований світ. Схоже на те, що нас ще чекають в цьому сенсі несподіванки.

Давно назріла пора історикам зайнятися пошуком митців, які вирости і сформувались в умовах підпілля чи навіть тюрем. А це є ще один шлях розвитку українського невраженого угодовством мистецтва і констатації фактів існування творців цього мистецтва.

На цьому шляху яскравим і, на нашу думку, закономірним явищем є поява на мистецькому небосхилі України поряд з «підпілякою» Нілом Хасевичем і «зека» Григорія Герчака. Постать Г. Герчака привертає увагу поєднанням патріотизму і нелогічності та неправдоподібністю появи у світі мистецтва в ролі художника. Його поява в світі мистецтва була наче зухвалим викликом більшовицькій людиновбивчій національній політиці. Г. Герчак утверджувався як художник у таких нелюдських умовах, в яких, за розрахунком кремлівських спецслужб, 22-річний романтик-патріот повинен був загинути або, як мінімум, втратити розум.

У Григорія було тонке відчуття справедливості. Перебуваючи півроку з виголошеним «смертним» вирок, він мав би за час «сидіння» у камері «смертників», щонайменше, втратити морально-психологічні орієнтири (якщо висловитись «зечкою» мовою – «чокнутись»). Але цього не сталося. Через рік постійних очікувань «візиту» «розстрільної команди», смертний вирок Грицеві замінено на 25 років таборів.

Якщо вести мову про те, як ставилися російсько-більшовицькі спецслужби до різних проявів духовного життя «зеків» у концтаборах, то слід зазначити, що ставлення ніколи не було однаковим. У більшовицьких концтаборах було кілька періодів, коли «зекам» дозволялося навіть малювати. І не тільки олівцем або чорнилом, а олійними фарбами. Правда, невідомо чи така ситуація була в усіх таборах, але у таборі «Ново-Чунка» деякий час (1956 р.) таке було. Принаймні у власності автора є написаний олійними фарбами портрет «політзека» Чорномаза Данила Григоровича, написаний художником з Кубані Самопаленком (ім'я невідоме).

Та повернемося до творчості Г. Герчака. Як і кожен художник, Гриць пройшов довгий період навчання художньої майстерності. У період спілкування автора статті з Грицем він часто називав прізвища художників, поради яких він використовував у перших спробах опанувати ази теорії композиції малюнка, зображення перспективи тощо. Коли Грицеві доводилося відбувати термін ув'язнення в мордовських таборах, то доля звела його із нині відомим художником-дисидентом О. Заливахою. Судячи з того, як Гриць висловлювався про О. Заливаху, а також з того, що він серед свого невеликого «зеківського скарбу» зберігав кілька ліногравюр О. Заливахи, можна прийти до висновку, що на стиль творчості Г. Герчака мала вплив творчість О. Заливахи. Але виявляти такі тонкощі це робота критиків, а ми ж маємо стосунок лише до історії.

Сьогодні приходимо до висновку, що наш обов'язок зафіксувати в процесі еволюційного розвитку українського образотворчого мистецтва таке явище, як творчість в умовах неволі. Безумовно, це явище гідне окремого дослідження фахівцями-мистецтвознавцями, хоча в цьому відношенні ми мусимо набратись терпіння і дочекатись того часу, коли це відбудеться.

Грицеві малюнки характерні певним стилем виконання. Умови перебування в концтаборі і процес їх творення, який був під постійною загрозою викриття котримось з наглядачів і в таких випадках невідворотним покаранням «сидіння кілька діб у шізо»*, чинили вплив на стиль зображення. Коли придивитися до творів Г. Герчака, то ми бачимо, що Г. Герчаком використано мінімум тих ресурсів, які, як звичайно, використовують художники. До ресурсу художника, передусім, належить матеріал, з якого художник komponує свої твори. У Г. Герчака ресурс був дуже обмежений. Перше: шматок лінолеуму, який вдалося непомітно вкрати під час ремонту кабінету начальника режиму. Другим «ресурсом» був шматок складного сталевого «метра», який використовують будівельники. Пружна сталь «метра» згодилася для виготовлення різців для вирізання матриць ліногравюр. А фарбу він виготовляв досить просто: спалював шмат гуми, віддертої від подошви старих, «зеківських» черевиків, і сажу від гуми розводив краплею перекип'яченої звичайної олії, яку презентував для такої мети табірний кухар, теж «двадцятип'ятилітник» Дмитро Палійчук з Космача.

Список використаних джерел

1. Субтельний О. Україна Історія. К.: «Либідь», 1992. 508 с.
2. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. К.: «Либідь», 1995. 220 с.
3. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні середина 1950-х – початок 1990-х років. К.: Вид-во імені Олени Теліги. 1998. 720 с.
4. В'ятрович В. Історія з грифом «секретно» Таємниці українського минулого з архівів КГБ. Львів: Центр досліджень визвольного руху. 2012. 321 с.

* шізо – штрафний ізолятор

ВИЗНАЧНІ ДІЯЧІ НАУКИ, КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ І ТЕХНІКИ

Елла Бистрицька

АРСЕН РІЧИНСЬКИЙ ПРО ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКИХ ВІДНОСИН

Серед плеяди відомих діячів, уродженців Тернопілля, окреме місце посідає Арсен Річинський, який у міжвоєнний період був одним з найдієвіших провідників українізації Православної Церкви у Польщі. Сучасні науковці вважають його основоположником етнології релігії в українському релігієзнавстві. Перу А. Річинського належить глибока праця – «Проблеми української релігійної свідомості», що не втратила актуальності до сьогодення.

Особливістю релігійної карти України є її поліконфесійність, відтак впродовж історичного часу відносини між представниками Православної і Греко-Католицької Церков мали змінний характер. Нам відомі періоди конфесійної толерантності і співпраці, проте міцно в історичній пам'яті закарбувалися прояви протистояння між православними і уніатами в XVI–XVII ст., коли «Русь пішла на Русь». Надалі приналежність Церков до відмінних юрисдикційних центрів – Святого Престолу і Московського Патріархату (від 1686 р.), в руках політиків ставала небезпечним інструментом маніпуляцій. Уряди країн, до складу яких були включені етнічні території України, а це – Річпосполита Перша і Друга, Австро-Угорщина, Російська імперія, СРСР, проводили особливу політику щодо Православної або Греко-Католицької Церков, намагаючись встановити контроль над ними. Позбавлення Церков їхніх давніх звичаїв уповільнювало природний процес формування української нації. Наслідки цієї політики рефлексують у сьогодення. Відтак, осмислення особливостей української релігійності, причин поділу колись єдиної Київської Церкви, здобутків і втрат Православної і Греко-Католицької Церков на шляху інституалізації, суперечностей розвитку автокефального руху, уроків реалізації проекту «українського патріархату» тощо є актуальними й привертають увагу сучасних науковців до особи А. Річинського, вивчення його творчого доробку і практичної діяльності.

Аналізуючи працю А. Річинського «Проблеми української релігійної свідомості», ми відзначаємо оригінальність суджень автора з широкого кола проблем, які сукупно розкривають глибинний характер релігійного світосприйняття українців, реалізованого у повсякденному житті на тлі розвитку світового християнства. Ми виокремимо лише дві проблеми, які привернули увагу і знайшли відображення у праці науковця – «Берестейська унія» і «Світовий рух до церковного поєднання».

«Берестейська унія»

Після розколу християнства у 1054 р. бажання відновити церковну єдність спонукали Західну і Східну Церкви до налагодження відносин. В історії відомі Ліонська (1274 р.), Ферраро-Флорентійська (1439 р.), Берестейська (1596 р.) та інші унії, які створили особливу модель православно-католицького єднання. Східні Католицькі Церкви, які постали внаслідок унії у подальшому відчули тиск латинізації, що ще більше зміцнило погляд православних на прозелітичну мету їх створення і бажання Апостольського Престолу підпорядкувати Православну Церкву. Взаємне відчуження між католиками і православними поглибилось у XVIII ст., коли Конгрегація поширення віри спеціальним декретом (1729 р.) заборонила «communication in sacris» (проведення спільних богослужінь і участь у Святих Таїнствах). Сумніви католиків у благодатності Православних Церков мали зворотну реакцію з боку патріархів Константинопольського, Александрійського і Єрусалимського, які у 1755 р. оприлюднили спільну заяву, назвавши еретиками всіх, хто перебуває поза Православною Церквою. Відтепер кожна з Церков, оголосивши монополію на рятівну місію, вважала себе єдиною канонічною. «Розмежування вірою» посилило роль католицьких місіонерів серед православних і латинізацію останніх.

«У церковний роздор між Візантією і Римом Українська Церква втягнулася за кількадесять літ пізніше», – писав А. Річинський [1, с. 155]. Прикметно, що у своїй праці вчений трактував укладення Берестейської унії як об'єктивний, закономірний процес розвитку української релігійності. У підрозділі «Поєднання українців з Римом» А. Річинський виокремив декілька

важливих чинників, які, на його думку, обумовили рішення канонічного підпорядкування Київської митрополії Святому Престолу, а також розкривають суперечності підготовчого етапу укладення Берестейської унії. Перше: вчений обґрунтовував синкретичний характер української релігійності, на основі якого формувалося віротерпиме ставлення українців до представників інших релігій і конфесій. Свої висновки він підтверджує низкою прикладів релігійної толерантності з боку руських князів, митрополитів Київських, братчиків, Богдана Хмельницького та інших діячів, які черпав з наукових доробків своїх сучасників [1, с. 150–151]. Друге: А. Річинський спростовував наявність православно-католицького конфлікту в середовищі українців. Він стверджував, що усвідомлення релігійної різниці було наслідком політичних відносин у Польській державі: «А потім, коли свідомість релігійної різниці загострилася національно-політичними антагонізмами, то з'явилася й релігійна нетерпимість. Та була вона наслідком політичних відносин, а зовсім не суперечностей між українським православ'ям і правдивим католицизмом» [1, с. 155]. Третє: відсутність релігійного протистояння на ґрунті конфесійної окремішності русинів і поляків, усвідомлення потуги Римського центру, на відміну від Константинопольського, на тлі занепаду Православної Церкви, спрямовувала православних до встановлення діалогу зі Святим Престолом. «Тому не дивно, стверджував А. Річинський, – що православні українці прийшли до думки помиритися з католицьким центром і здобути підтримку Риму в боротьбі за свої права й існування» [1, с. 155]. Четверте: Берестейська унія, за задумом її ініціаторів, зокрема князя К. Острозького, мала б ініціювати процес всехристиянського єднання й вимагала згоди і участі у цьому процесі Східних патріархів, а також Московського. Неможливість узгодити позиції православних першоєрархів згодом стала очевидною. «Тому, – зауважував А. Річинський, – вирішено поміж єпископами поки що йти на згоду з Римом іменем лише Української Церкви» [1, с. 155]. П'яте: зацікавленість у реалізації цього проекту польського уряду. «На жаль, – вказував А. Річинський, – взялися форсувати ту справу сторонні політичні чинники, які гадали, що унія буде посередником до національної асиміляції українців, а тому справа не повелася» [1, с. 155]. Шосте: Берестейська унія готувалася у вузькому колі православного єпископату, що порушувало один із засадничих принципів життєдіяльності Православної Церкви [1, с. 136–137; 138–139]. «Та й єпископат не порозумівся вчасно з громадянством. Отже, проти «нової віри» повстало і православне суспільство, і навіть рито-католики, польські шляхтичі землі руської... Справа зайшла у сліпий кут», – писав А. Річинський [1, с. 155].

Судження А. Річинського є науково обґрунтованими й методологічно вивіреними. Переважно вони мають аксіологічний характер. Його аналіз церковно-релігійних процесів, зокрема конфесійного поділу українського суспільства внаслідок укладення Берестейської унії ґрунтувався на працях М. Грушевського, Є. Шмурла, А. Покровського та низки інших відомих вчених того часу. А. Річинський демонстрував обізнаність з науковими студіями українських, польських, російських вчених. Закономірно, що підходи і позиції авторів різняться, проте осмислення їхнього доробку підтверджує аналітичні здібності самого А. Річинського. Його праця не перевантажена історичним фактажем, швидше навпаки, вона написана для підготовленого читача, який знає історію свого народу. Стиль написання – емкий, стислий, виразний.

Наприклад, православно-католицькому діалогу XVII ст., коли митрополит Петро Могила мав намір «підпорядкувати собі уніатських єпископів, повернути їх до православ'я й створити окремих український патріархат, незалежний від Царгороду, але замирений з Римом» [1, с. 155] присвячено два підрозділи – «Проект українського патріархату» [1, с. 147–148] та «Унійні плани П. Могили» [1, с. 155–156]. Маючи на меті з'ясувати причини, які унеможлилювали створення юрисдикційно незалежної Церкви, А. Річинський залишив за межами тексту аналіз тих складних процесів, які переживала Православна Церква того часу*.

* Конфлікт, що спалахнув між П.Могилою і І.Копинським був наслідком двох протилежних підходів щодо подальшого розвитку Церкви і, зокрема відносин з уніатами. Ісайя Копинський та його однодумці вважали за необхідне добитися повної ліквідації унії навіть шляхом залучення військових сил козацтва. В разі поразки – звернутися до московського царя. Група на чолі з П.Могилою, яких підтримували Віленське та Львівське братства, намагалися відстояти права православних через компроміс з уніатами. В ході напруженої боротьби, в яку були включені церковні кола Москви, Константинополя, Папська курія, урядові сили Речі Посполитої, визріла досить цікава модель вирішення релігійного питання – створення Київського патріархату. Проте, як і у період заключення Берестейської унії 1596 р., всі учасники унійного процесу 1627–1648 рр. переслідували власну мету. Недалекоглядною виявилася позиція Святого Престолу. В 1629 р. нунцій Санта Кроче заборонив В.Рутському під загрозою відлучення приймати участь у спільному з православними Соборі. Переговори 1636-1638 рр., підтримані королем Володиславом IV, який запропонував православним і уніатам обрати патріарха, також були

Натомість він влучно характеризував авторитарний характер управління П. Могили: «Обмеживши участь громадянства в церковних справах, порвавши з козацтвом і втративши опору в народі», митрополит опирався на світську владу [1, с. 147]. А. Річинський поділяв думку М. Грушевського, що «політичні плани польського уряду повністю співпадали з власними поглядами Могили: він справді готував ґрунт для незалежного українського патріархату» [1, с. 147]. Цю ж думку автор проводив у наступному підрозділі своєї праці: «Український патріархат у Києві, незалежний від Царгороду й Москви, був пожаданим... із погляду польських державних інтересів» [1, с. 155]. Однак, канонічного статусу «український патріархат» міг набути за умов його підтримки патріархом Константинопольським і папою Римським, «а цього досягти було трудно» [1, с. 156].

Побіжно А. Річинський зауважив, що обмеження П. Могилою соборноправних традицій у церковному житті у перспективі мало негативні наслідки й після приєднання Київської митрополії до Московського Патріархату (1686 р.) сприяло швидкому «зросійщенню» і бюрократизації Української Церкви, а згодом і втрати статусу митрополії [1, с. 147]. Вкорінення бюрократизму, на думку А. Річинського, стало на заваді поступу Православної Церкви у Польщі. Митрополити Варшавські Юрій Ярошевський і, особливо, Діонісій Валединський, отримуючи якісь преференції з боку польської влади, «очевидно, мусять реванжуватися», що викликало критику навіть з боку польської спільноти [1, с. 148].

Зауважимо об'єктивність А. Річинського як науковця, дослідника, подолання ним вузько конфесійного погляду на релігійне життя українців. Він високо оцінював діяльність Греко-Католицької Церкви, яка у XIX ст. «перетворилася в народну українську Церкву з національним духовенством й багато в чому спричинилася до зростання нашої культури» [1, с. 156]. Позитивно ставився до діяльності митрополита А. Шептицького [1, с. 392]. На переконання А. Річинський, ці позитивні процеси стали основою «зближення між українцями обох церков», формування психологічних передумов «евентуального поєднання церков» [1, с. 156].

«Світовий рух до церковного поєднання»

Складні геополітичні перетворення після Першої світової війни, пов'язані зі зникненням з політичної карти Європи трьох імперій та появою нових державних утворень, формувало нову суспільно-політичну ситуацію, у якій конфесійні відносини посідали важливе місце. Апостольський Престол продовжив роботу над удосконаленням унійних проектів. У 1924 р. на теренах Польщі Ватикан розгорнув новий унійний проект, який передбачав створення «Римсько-католицького костелу Східного обряду» або «Костелу католицького Східно-слов'янського обряду». Ніяких ознак українізації в ньому не допускалося. Богослужіння відбувалося церковнослов'янською мовою і різнилося від галицького. Греко-Католицька церква і А. Шептицький були усунуті від участі в неоунії. Формування місіонерських кадрів для майбутньої роботи в Росії доручалося католицьким чернечим орденам, які відкривали «східні гілки» й засновували у Польщі свої монастирі.

Розгортання неоунійного проекту в Польщі уможливило його використання у політичних намірах уряду з метою колонізації українського та білоруського населення. Акції пацифікації «східних кресів» і ревідикацію храмових споруд дискредитували католицьку ідею єдності у Польщі. Наприкінці серпня 1929 р. Волинській православної єпархії пред'явлено 144 позови, Віленській – 71, Поліській – 248 і Гродненській – 159. Була заявлена вимога на повернення всіх монастирів, серед них – Почаївської лаври, кафедральних соборів у Кременці, Луцьку та Пінську. Кількість судових позовів досягла 724 [4, с. 170–171; 5, с. 5]. Конфіскація такої кількості храмів за загальної чисельності 1169 споруд могла завдати непоправної шкоди Православної Церкві в Польщі [6, с. 223].

зірвані. Конгрегація Пропаганди Віри дала негативну відповідь у справі патріархату. Посилаючись на відому інструкцію від 6 липня 1629 р., Конгрегація заборонила дискусію у питаннях віровчення і вимагала до початку спільного засідання Собору повного підпорядкування православних Апостольському Престолу [1, с. 19-127; 2, с. 139-148]. Чергова спроба примирити православних і уніатів припадає на 1640-і рр., коли П.Могилою і А.Киселем були запропоновані нові унійні проекти, а також з'являється близький за змістом документ «Modus concordiae generalis a parte disunitorum conceptus». Працюючи над документами, Шмурло С. дійшов висновку, що «крок в сторону Риму... зроблений не малий... Могила уважав можливим відсунути всі перешкоди догматичного характеру і навіть примат папи... Стіна догматичних перепоп була, таким чином, принаймні на папері в писаннях Могили зруйнована і засаднича перешкода до порозуміння і з'єднання зломана» [1, с. 141]. Але на шляху порозуміння були причини не тільки догматичного характеру. Могила домагався на стільки широкої автономії для Церкви, що визнання примату папи Римського перетворювалося на формальність.

Зазначені події мали негативний резонанс у православних колах світу, зміцнюючи їхнє переконання про прозелітичні наміри Ватикану. Натомість, зростало значення міжцерковних конференцій у Велеграді, Малині (Мехелені), Стокгольмі, Лозанні. У 20–30-х роках ХХ ст. поширився рух за об'єднання Церков, який знайшов втілення в трьох організаціях: «Лозаннській конференції» (учасники обговорювали питання єдності віри і церковного устрою; найбільш представницький рух, члени якого проводили конференції щорічно); «Стокгольмське співробітництво церков» (пріоритетом учасників конференцій були питання практичного християнства); «Всесвітній Союз для здійснення співпраці народів через Церкви». Серед православних ці зібрання мали позитивний відгук, насамперед з огляду на демократичну атмосферу їх проведення та відсутність диктату.

А. Річинський позитивно оцінював прагнення Церков розвинути діалог й перспективи релігійного життя українців розглядав з позицій міжконфесійного миру. «Рух церковного примирення зростає, але й зростає пропаганда віросповідного фанатизму. І знов-таки лиш грубо матеріалістична ментальність та засліплене політиканство можуть ставити опір об'єднувачому рухові. А загальна симпатія, з якою зустріли ініціативу унійних конгресів у Велеграді (на думку галицького митрополита Андрея Шептицького) та міжнародних конференцій «Віри та Устрою» (за почином Упсали Натана Седерблума*) засвідчує, що справа дозріла й стала актуальною», – констатував він [1, с. 386].

А. Річинський обґрунтовував безперспективність намірів росіян і поляків очолити рух церковного об'єднання. Прикметно, що один з підрозділів його праці має назву «Нехить росіян і поляків до релігійної унії». Науковець вважав, що нетерпимість і максималізм позбавляють росіян можливості реалізувати церковне поєднання. «Мало того, – зауважував він, – московське православ'я навіть боїться вільної конкуренції з унією» [1, с. 387]. У поляків інша крайність: польський єпископат мав намір використати унію для колонізації українського та білоруського населення. «Ці парафії не виділялися навіть в окремі деканати й розпливалися відразу в тій римо-католицькій дієцезії, на терені якої вони розміщалися» [1, с. 388]. Показовою була позиція польської спільноти щодо унії. «Коли ж методика збанкрутувала, – зауважував А. Річинський, – польське громадянство від народної демократії до урядової санації включно, створило єдиний фронт проти унії, боячись, що поєднання з Римом зміцнить національне відродження непольського населення окраїн...» [1, с. 388].

На протигагу росіянам і полякам, українці однаково позитивно сприймають християнство Сходу і Заходу. «У синтезі релігійних культур і ліквідації церковних розбратів зі становища її синтетичного християнського ідеалізму полягає історичне завдання українського народу», – доводив А. Річинський [1, с. 390]. Він високо оцінював унійні заходи греко-католиків, вважаючи, що «світла доба унії за митрополита А. Шептицького відкрила перед нею нові перспективи» [1, с. 392]. Саме на українському ґрунті він бачив перспективи розгортання «галицької унії» за умов повернення до «українсько-візантійських основ» в єдності з Римо-Католицькою Церквою. «В таких разі синтетична українська вдача щораз розширюватиме саме поняття унії й наближатиме її до ідеального типу синтетичного християнства», – писав А. Річинський [1, с. 392].

Проте політична заангажованість польського духовенства, акції пацифікації та ревіндикації викликали глибоке обурення православних, бажання Ватикану нав'язати церковне об'єднання під зверхністю папи Римського попри утвердження ідей цілісності Східних Церков, рівності обрядів дискредитували унію як метод об'єднання Церков.

У 1993 р. у Баламанді (Лівія) був підписаний документ «Уніатизм, метод об'єднання минулого, і сучасний пошук нового сопричастя», який нарешті врахував інтереси сторін, і уніатизм як «метод повного сопричастя» назавжди залишився в минулому [7]. Проте, як виявилось, баламандський документ не знайшов однозначної підтримки ні в православній, ні в католицькій спільноті. У 2000 р. в Балтіморі Міжнародна комісія знову повернулася до дискусії на тему: «Еклезіологічні і канонічні імплікації уніатизму» [8]. Обговорення торкалося богословських і канонічних питань, пов'язаних з діяльністю Східних Католицьких Церков. Гострота дискусії засвідчила протилежність думок богословського трактування концепту уніатизму. Учасники не змогли прийняти спільної заяви з цієї проблеми, обмежившись комюніке. Наступне пленарне засідання Міжнародної комісії відбулося у 2007 р. Її учасники,

* Натан Олоф Ларе Седерблум – шведський архієпископ, керівник екуменічного руху християнських Церков, лауреат Нобелівської премії 1930 р. У 1925 р. з його ініціативи було проведено у Стокгольмі Всезагальну християнську конференцію.

відклавши у часі обговорення проблеми уніатизму, зосередили увагу на питаннях церковного сопричастя, синодальності і влади в Церкві [9].

У 2016 р. під час історичної зустрічі папи Франциска і патріарха Московського Кірила у підписаному комюніке окремих пунктом було вкотре засуджено уніатизм: «25. Сподіваємося, що наша зустріч зможе зробити вклад у примирення між греко-католиками і православними там, де існує напруження. Сьогодні очевидно, що метод «уніатизму», притаманний минулому, в значенні приєднання однієї спільноти до іншої, відриваючи її від своєї Церкви, не є способом, що дає змогу відновити єдність. Однак, християнські спільноти, що з'явилися в таких історичних обставинах, мають право існувати та здійснювати все те, що є необхідним для задоволення духовних потреб своїх вірних, одночасно, прагнучи жити в мирі зі своїми сусідами. Православні та греко-католики потребують примиритися та віднайти взаємоприйнятні форми співжиття» [10]. Не вдаючись до ретельного аналізу цього та інших пунктів комюніке, які стосувалися релігійно-церковного життя України, зазначимо, що українські науковці та богослови піддали їх нищівній критиці. Вказувалося, що документ підписано на тлі прогресуючого російсько-українського військового конфлікту на Сході України, який РПЦ і Українською Православною Церквою у підпорядкуванні Московського Патріархату трактують як громадянська війна. Зверталася увага, що неодноразові пропозиції очільників УГКЦ розпочати конструктивний науковий діалог з РПЦ і зняти гострі протиріччя навколо питань укладення Берестейської унії 1596 р., Львівського собору 1946 р. не знайшли розуміння з боку російських ієрархів. Ці та інші аргументи вказували на політичний характер комюніке більше, ніж на екуменічний. Вкотре інтереси УГКЦ в діалозі між Святим Престолом і Московським Патріархатом були зневажені. З цього приводу архієпископ УГКЦ Святослав Шевчук зауважив: «З нашого багаторічного досвіду можна сказати: коли Ватикан і Москва організовують зустрічі чи підписують якісь спільні тексти, то нам годі очікувати від цього чогось доброго» [11].

Попри зусилля богословів, релігійних спільнот до цього часу не запропонована альтернатива унійній моделі об'єднання церков. Можливо, мав рацію А. Річинський, коли стверджував: «Кожна сучасна нація єднає земляків різних віросповідань. Німці, наприклад, поділилися на католиків (31 %) і євангеліків (62 %), але це не шкодить їх національній єдності. Так само українці – православні, католики, євангеліки, – повністю шануючи релігійні переконання один одного, повинні солідарно обстоювати свої загальнонаціональні справи. Я навіть думаю, що християнин може належати водночас до різних Церков і зовсім не мусить вибирати з них якусь одну» [1, с. 394]. З огляду на розмірковування А. Річинського, унійна модель потребує сучасного змістового наповнення.

Список використаних джерел

1. Річинський А.В. Проблеми української релігійної свідомості / Упорядники А. Колодний, О. Саган. К.: Світ Знань, 2000. 432 с.
2. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. К.: Вид-во «Мистецтво», 1997. 304 с.
3. Плохий С.Н. Папство и Украина: Политика Римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. Киев: Главное издательство издательского объединения «Вища школа», 1989. 222 с.
4. Николаев К. Н. Присяжный поверенный. Бывший Юристконсультант Синода Православной Церкви в Польше. Восточный обряд. Париж: УМКА-PRESS, 1950. 335 с.
5. «Уния» и «Восточный обряд»: доклад, прочитанный К. Н. Николаевым на 2-м Всезарубежном соборе в 1938 году // Православная Русь: церковно-общественный орган (Orthodox Russia). Jordanville; N.Y., 1990. № 9.
6. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): монографія. Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста-М», 2003. 480 с.
7. Баламандський документ: «Уніатизм, метод обєднання минулого, і сучасний пошук нового сопричастя», 23.06.1993 р. / Найважливіші документи богословського православно-католицького діалогу. URL: http://theology.in.ua/ua/bp/theological_library/theological_doc/ecumenical_doc/38012/ (дата звернення: 01.09.2017).
8. Балтіморське комюніке, 19.07.2000 р. URL: http://theology.in.ua/ua/bp/theological_library/theological_doc/ecumenical_doc/38012/ (дата звернення: 01.09.2017).
9. Равеннський документ: «Еклезіологічні та канонічні наслідки сакраментальної природи Церкви; Церковне сопричастя, синодальність і влада», 13.10.2007 р. URL: http://theology.in.ua/ua/bp/theological_library/theological_doc/ecumenical_doc/38012/ (дата звернення: 13.10.2017).
10. Спільна декларація Папи Франциска і Кирила, Патріарха Московського і всієї Русі. URL: <http://uk.radiovaticana.va/news/2016/02/12/> (дата звернення: 01.09.2017).
11. Інформаційний ресурс Української греко-Католицької Церкви о 19:29 того ж 13 лютого 2016 р. помістив інтерв'ю глави УГКЦ «Зустріч, яка не відбулася?» – Блаженніший Святослав». URL: http://news.ugcc.ua/interview/zustr%D1%96ch_yaka_ne_v%D1%96dbulasya_blahzhenn%D1%96shiy_svyatoslav_75960.html (дата звернення: 13.02.2016).

Роман Лехнюк

ДИЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО КОНСЕРВАТОРА – ПРИКЛАД ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО

Консерватизм є системою поглядів на світ, набором цінностей, що важко піддається дефініціям. Це вирізняє його з посеред ідей чи ідеологій і творить неповторне різноманіття принципів, традицій і практик. З огляду на таку різноманітність історія консервативної думки – це історія не так інституцій як особистостей. Навіть віхи минулого британської Консервативної партії – напевно найбільш організованої і структурованої серед консервативних середовищ – часто позначають, беручи за критерій діяльність видатних її представників – Роберта Піла, Бенджаміна Дізраелі, Уїнстона Черчилля чи Маргарет Тетчер. Тим паче це характерно для українського консерватизму, зокрема, у Східній Галичині кінця XIX – початку XX ст., де в цей час так і не створено успішної модерної політичної партії консервативного спрямування. Натомість, можна виокремити три середовища – русофілів, Греко-Католицьку Церкву (далі – ГКЦ) і християнсько-суспільний рух. Кожне з них мало власні специфічні особливості, але поєднувала їх спільність загальних консервативних засад (попри різні ідеї і практики, що витікали з них) і дилем, що постали перед ними.

Хронологічні рамки статті – кінець XIX – початок XX ст. – обрано насамперед з огляду на ці дилеми, адже спроби їх вирішення є важливою сторінкою як історії українського консерватизму загалом, так і окремих його постатей зокрема.

Серед чільних постатей українських консервативних середовищ у Східній Галичині цього часу варто згадати русофіла Михайла Короля (1856–1925 рр.), представників Церкви – єпископів Константина Чеховича (1847–1915 рр.) і Григорія Хомишина (1867–1945 рр.), митрополита Андрія Шептицького (1865–1944 рр.). До християнсько-суспільного середовища належали Анатоль Вахнянин (1841–1908 рр.), Кирило Студинський (1868–1941 рр.) і Осип Маковей (1867–1925 рр.). Саме історія лідера останнього середовища дає приклад ключової ролі однієї особистості не лише для його функціонування, а й для самого факту існування, а також приклад дилем українського консерватора на межі століть. Цією персоною був організатор та ідейний натхненник українського християнсько-суспільного руху в Східній Галичині, визначальна постать в освітньому, науковому і політичному житті українського суспільства Галичини – Олександр Барвінський (1847–1926 рр.).

Серед наукових праць, присвячених О. Барвінському, лише студії Олени Аркуші [2] й Ігоря Чорновола [33] дають змогу певною мірою ознайомитись з ідеями і підходами, що склали основу консервативного світогляду О. Барвінського і фактично визначали його діяльність як у політиці, так і в освіті й науці. Йдеться, зокрема, про його бачення шляхів розвитку українського суспільства, проблеми методів ведення політики, міжнаціональних відносин, ролі Церкви тощо. Інші дослідники найчастіше зосереджуються на вузьких аспектах [24]. У єдиній науковій монографії про лідера християнських суспільників авторства Світлани Романюк висвітлюється редакторська і публіцистична діяльність О. Барвінського [29]. Цю тематику вона розвиває у своїх статтях [28; 30]. Варто згадати популярну працю Стефанії Павлишин, яка дозволяє ознайомитись з основними віхами життя досліджуваної постаті [26].

Важливим джерелом консервативного стилю мислення О. Барвінського слід вважати його походження з сім'ї греко-католицького пароха села Шляхтинці на Тернопільщині Григорія Барвінського. Таке походження зовсім не обов'язково сприяло дотриманню консервативних засад (яскравий приклад – один із лідерів Радикальної партії і запеклий опонент єпископа Григорія Хомишина – Кирило Трильовський (1864–1941 р.). Але у випадку О. Барвінського це було важливим чинником з точки зору його ознайомлення із надважливою роллю щоденної кропіткої праці, наповненої продуманістю і послідовністю та позбавленої гучних гасел і пустослів'я. У своїх спогадах О. Барвінський описує, що з самого дитинства спостерігав важливу роль духовенства, зокрема власного батька, як еліти і провідників українського суспільства. Варто наголосити, що духовенство, на його думку, завдяки цьому не тільки отримувало додаткові права, а й мало куди більше обов'язків – не лише як політичних провідників, але і як порадників та помічників народу [3, с. 62–78]. З огляду на це, а також і на власну глибоку релігійність, О. Барвінський боляче сприймав недооцінку українською молоддю початку XX ст. заслуг минулих поколінь представників духовенства на ниві народного розвитку [3, с. 74]. Впродовж його життя іншими чинниками, що сформували консервативну поставу в О. Барвінського, стали власний досвід громадсько-політичного життя і ознайомлення з досягненнями консервативних середовищ, насамперед «старочехів» [33,

с. 23], словенців [7, арк. 856] і краківських «станьчиків». Інтелектуальний вплив останніх був особливо сильним.

На авансцену великої політики О. Барвінський потрапив на межі 1880–1890-х рр., ставши з українського боку одним з ідейних натхненників і провідників «нової ери» – політики польсько-українського міжнаціонального порозуміння в 1890–1894 рр. Невдача «нової ери» і проголошення Юліаном Романчуком (1842–1932 рр.) переходу народів у спільну з русофілами опозицію щодо польської більшості Галицького сейму поставила О. Барвінського як політика перед ключовою дилемою – слідувати за більшістю і приєднатись до опозиції, або ж далі продовжувати політику, яку він вважав оптимальним шляхом розвитку українства в Галичині. Він зробив вибір на користь другого варіанту і разом з групою т. зв. «реалістів» продовжив політику, ґрунтовану на тактичних компромісах і взаємних поступках. Це рішення вирішально вплинуло на всю подальшу політичну діяльність й життя О. Барвінського. Рішення піти проти загалу призвело до того, що влучно описала О. Аркуша: «Його наміри були чистими, дії логічними, а часто – й бездоганними, працездатність – фантастичною, але – якби тягар усіх звинувачень на його адресу мав ще й фізичну вагу, О. Барвінський, без сумніву, став би рекордсменом серед тогочасних українських політиків. Його політична кар'єра, попри найвищі злети, нагадувала радше суцільну покуту за невчинені гріхи...» [2, с. 4].

Спосіб вирішення О. Барвінським наведеної вище дилеми був логічним наслідком його світогляду й життєвих принципів. Можна погодитись з І. Чорноволом, що О. Барвінський тяжів до ліберального консерватизму (за класифікацією Роберта Шуттінгера), для якого характерною, за прикладом Едмунда Берка (1729–1797 рр.), є еволюційна тактика, пристосування до поступових змін, емпіризм у політиці й уникання догматизму [33, с. 22–23; 35, р. 24]. Обстоюючи у своїй політичній діяльності тактику компромісів, О. Барвінський висунув концепцію «органічної праці» – щоденної кропіткої праці в освітній і економічній галузях, спрямованої на виховання готового до економічної і політичної боротьби суспільства. Слово «виховання» вжито не випадково, оскільки воно найкраще передає сутність ідей досліджуваної постаті. На думку О. Барвінського, «наша суспільність одурена дневниками... нам треба менше оглядатись на популярність. Треба суспільність обучити» [32, арк. 72 зв.]. Також лідер християнських суспільників остерігався «дикого духу давньої «черни»», який, на його думку, неодноразово ставав на перешкоді розвитку державного життя українців [19, арк. 4]. Тож важко уявити, щоб О. Барвінський міг підписатись під адресованими йому словами одного з чільних діячів Української націонал-демократичної партії (далі – УНДП) Євгена Олесницького (1860–1917 рр.) «не можуть и не повинні рускі послы дѣлати рішучого кроку безъ порозумѣня зъ цѣлимъ народомъ, безъ его голосу а авторитету» [13, арк. 24]. Цей стиль не був ні консервативний, ані притаманний О. Барвінському.

Він вважав неефективною опозиційну політику ще й через існуючий стан українського суспільства в монархії Габсбургів. Опозиція могла б досягти успіху лише маючи за собою свідоме і незалежне суспільство, як у випадку з угорцями. Втім, навіть ці умови, як і наявність власної аристократії, не гарантували успішності такої політики, чому прикладом наводилась історія чеської багаторічної неучасті в засіданнях парламенту [20, арк. 1–2].

Пов'язаним з охарактеризованою вище ключовою дилемою О. Барвінського як консерватора був інший вибір, перед яким він постав у своїй політичній діяльності – які методи у політиці є морально допустимими. Насамперед йшлося про шляхи ведення виборчої агітації і політичну культуру загалом. На межі XIX–XX ст. ключем до електорального успіху часто виступає не реальна робота, а гучні обіцянки й показові дії, часто позбавлені сенсу й користі для суспільства. Як і в попередньому випадку, О. Барвінський обрав, шлях, що не віщував успіху, втім відображав його принципи й світогляд. На його думку, новочасні методи ведення політики, зокрема масові мітинги чи всеохопна агітація, сприяли зниженню рівня політичної культури і «героїзації» політики, відриванню суспільства від «органічної праці».

Найкращим зразком ставлення і християнських суспільників і їх лідера до падіння професійного рівня української політики є «Допис з Брідщини» в часописі «Руслан» під час виборчої кампанії до Державної Ради у 1907 р. Ці вибори вперше відбувались згідно засади загального, рівного і прямого голосування, що лише збільшувало роль сучасних методів здобуття популярності. Автор допису зазначав, що: «Деякі... закидують п. Барвінському, що не робить за собою жадних кроків, не журить ся про вибори і навіть не покаже ся в свій округ. Та на се я відповідаю тим панам, що п. Барвінський тому сорок літ робив тому саму роботу, що они тепер, «розрухував нарід», ба але далеко краще, бо не горлав за власним мандатом по вічах, але закладав читальні, їздив з вітчитами і рефератами по цілій Тернопільщині, а навіть

заглядав і в брідський повіт. Нехай наші кандидати хоть половину сего часу, хоть яких двацять рочків «порухають» нарід, то справді будуть могли мати оправдані претенсії до мандату. Колиб такі піоніри нашої народної справи, як пп. Романчук або Барвінський... мусіли еше товчи ся по селах та місточках, по страшних, розмоклих дорогах, серед стужі і вохкости промовляти до зборів, нарушуючи своє здоров'є та виставляючи часто свої сиві голови на очайдушні атаки і поруганє молоденькими агітаторами... то було би соромом не тільки для них, але і для нас, виборців, що ми еше потребуємо агітації, щоби нас осьвідомити: хто є Барвінський або Романчук». Цей поглядвчя – небажання і невміння перемагати за рахунок образ супротивника й популізму – абсолютно унеможливлював політичний успіх на початку ХХ ст.

З «новою ерою» та її спадком слід пов'язати і наступну дилему – шляхи подолання польсько-української конфронтації у Східній Галичині. На противагу тенденції початку ХХ ст. до радикалізації суспільства, зокрема в національних відносинах, О. Барвінський не став на легший шлях конфронтації, який міг стати і перепусткою до популярності. Будучи послідовним у своїх консервативних засадах, він надалі відстоював потребу компромісів. Їх прагнення було не самоціллю, а оптимальним, на його думку, способом покращити становище українців Галичини. У відповідь він став об'єктом регулярних звинувачень з боку народовської та русофільської преси в «угодовстві», прислужництві владі, безпринципності [22; 25]. В результаті, це клеймо переслідувало його упродовж усього досліджуваного періоду, хоча, за влучним висловом І. Чорновола, О. Барвінський «не був полонофілом, він просто не був полонофобом» [33, с. 27]. Втім, цього було достатньо, щоб в національно зрадікалізованій атмосфері Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. бути звинуваченим у зраді національній справі.

Із цією дилемою пов'язана ключова проблема консерватизму досліджуваного часу, не лише в Галичині – націоналізм, що загрожував консервативному світогляду й цінностям. Перед О. Барвінським не стояла проблема модерної національної самоідентифікації, з якою зіткнулися русофіли і фактичну безсилість при розв'язанні якої констатував у відомій сеймовій промові М. Король [36]. Але в умовах тогочасної Галичини і світу загалом націоналізм був більше ніж потребою ідентифікації. Його поширення як серед українського, так і польського суспільства краю вело до загострення національних відносин, апогеєм чого можна вважати вбивство Мирославом Січинським намісника Галичини Анджея Потоцького 12 квітня 1908 р. Для розуміння поглядів християнських суспільників і їх лідера варто процитувати статтю із заснованої і контрольованої О. Барвінським газети «Руслан» – рупору консервативних ідей цього середовища: «Не розходить ся їм о обезпеченє і розвиток своєї народности... не розходить ся о народні ідеали, як се можна було бачити в змаганнях на почату ХІХ ст. і опісля, але о верховладу над иншими народностями... В сучасних націоналістичних змаганнях проявляє ся отже завидлива ненависть, хижацка жадоба забору чужого добра. Тимто сучасний націоналізм викликає всюди заогненє, розятренє, доводить до внутрішнього розстрою і розладу в краях і державах, убиває всяке почуванє справедливости і викликає всюди завзяту боротьбу, заколючє міжнародний мир». Найгіршими зразками такого націоналізму в Габсбурзькій монархії редакція вважала «паннімецьку» («alldeutsche») партію Георга фон Шьонерера і польських націонал-демократів [21]. Гострій критиці піддавались негативні прояви як українського, так і польського націоналізмів [6; 34].

Іншою дилемою була проблема співвідношення особистої релігійності з уявленням про масштаб політичної ролі ГКЦ у житті українського суспільства. Тенденцією досліджуваного часу було усунення Церкви з політичної сцени, поширення секуляризаційних, а часто й атеїстичних ідей. За таких умов чимало українських політиків, зокрема лідери Української національно-демократичної партії (далі – УНДП) – Ю. Романчук, Є. Олесницький, Кость Левицький (1859–1941 рр.) – відстоювали ідею відсторонення греко-католицької ієрархії від впливу на українську політику, залишаючись при цьому віруючими людьми і не дозволяючи собі образливого змісту антицерковних чи антирелігійних випадів, як це робили представники молодшого покоління – Лонгин Цегельський (1875–1950 рр.), В'ячеслав Будзиновський (1868–1935 рр.) чи Михайло Лозинський (1880–1937 рр.).

Натомість О. Барвінський став на шлях, який був нечастим вибором у тогочасному українському галицькому політикумі – пошук опори в ГКЦ як інституції і у вищих ієрархах як політичних союзниках. Традиційно для консервативного способу мислення й цінностей, О. Барвінський відводив надважливу роль Церкві в різних аспектах життя суспільства, зокрема освіті. Це можна трактувати як класичний приклад прив'язаності консерваторів до традиції й

авторитету давніх інституцій. Показовою щодо уявлень про роль Церкви і релігії є дискусія, що розгорнулася в 1911 р. між О. Барвінським і Ю. Романчуком. Ключовим питанням було: що є важливішим – церковний обряд чи народність? О. Барвінський заперечував опонентові, який вважав, що вірність релігії понад вірність народу може довести до фанатизму і піти всупереч інтересам народної справи. Як приклад він вказував на соціал-демократів, які, засліплені класовою ідеєю, ігнорували національне [4]. Своєю чергою, лідер християнських суспільників стверджував, що людина вже при хрещенні стає членом церковної громади, а її національна свідомість формується протягом життя [4]. Як доказ переваги церковного обряду для національної ідентичності Барвінський писав, що «численні відступники від руско-катол. обряду в низших верствах на наших очах, а відтак і соціялісти, вичеркнувши віру з своєї програми, пропадають для рускої народної справи і ідеї, покинувши підвалини рускої Церкви. Не заперечиш і сему, що де вже погасла була зовсім національна свідомість, там руско-кат[олицька] Церква наново розбудила сю свідомість. Отже на мій погляд признане первенства вірі не тільки не може довести до понехтування народної справи а навпаки причиняє ся до її скірплення і не може бути в тім ніякої суперечности» [5].

Важливим аспектом при аналізі дилем О. Барвінського як консервативного політика є не лише розуміння їх суті й консервативних засад, що визначали їх вирішення ним, а й розгляд наслідків цих рішень. Добрим прикладом цього є намагання О. Барвінського створити сильне політичне товариство консервативного спрямування, що мало би стати вагомою відповіддю на тогочасні виклики. Таких спроб він здійснив три. У 1896 р. засновано Католицький русько-народний союз (далі – КРНС), який фактично припинив свою діяльність уже наступного року. 1901 р. виникло політичне товариство «Руська громада», яке залишилось не більше ніж гуртком однодумців з усе меншим реальним політичним впливом. Останньою спробою було постановня в 1911 р. Християнсько-суспільного союзу (далі – ХСС), що мав найбільше рис новочасної політичної партії, але все одно не зміг здобути популярності в українському суспільстві Галичини.

Зовнішнім чинником невдач О. Барвінського у творенні політичної організації стала протидія йому зі сторони українських націонал-демократів і особисті конфлікти й образи між лідером християнських суспільників та очільниками УНДП. Так, коли у перші роки ХХ ст. з'явилися передумови для зближення двох політичних середовищ, трапилася поразка О. Барвінського на виборах до Галицького сейму у 1904 р., яку він, попри запевнення Є. Олесницького, пов'язував насамперед із тим, що націонал-демократи не надали йому обіцяної підтримки [10, арк. 413–413 зв.; 13, арк. 43–46]. Цей епізод був лише верхівкою айсберга взаємних образ і недовіри, які зберігали гостроту і десятиліття по тому [19, арк. 2–3]. А першопочатком цих явищ був вибір О. Барвінського на користь продовження «реальної» політики після невдачі «нової ери» у 1894 р. З цього часу опір його починанням зі сторони народовців (націонал-демократів) був таким ж невід'ємним аспектом життя лідера християнських суспільників, як і закиди в «угодовстві» й «зраді». Одним із зразків такої протидії була особливо брутальна (і успішна) кампанія з дискредитації ХСС, що, безумовно, ускладнювало процес укорінення нової партії як у Львові, так і в провінції.

Рішення про відкидання сучасних методів ведення політичної агітації із залученням усе ширших мас населення хоч і було виправдане з точки зору консервативного світогляду й уявлень про політику, але спричинилось до внутрішньої слабкості політичних організацій християнських суспільників. Цей чинник відіграв у невдачах не меншу роль за наслідки відкидання опозиційної політики народовців. Злий жарт з О. Барвінським зіграв масштаб власної постаті: безапеляційне лідерство, буття «мозком і тілом» християнсько-суспільного середовища творило залежність існування цілої організації від однієї людини. К. Студинський – одна з ключових постатей середовища – відверто зізнавався, що без присутності О. Барвінського правління ХСС не хоче здійснювати активних кроків і що сама організація є життєздатною лише за умови його лідерства [15, арк. 79 зв.]. Не менш важливою причиною невдач варто вважати брак досвідчених політиків. У цьому плані очолювані О. Барвінським консерватори суттєво поступався іншим українським партіям. За таких обставин навіть постать масштабу О. Барвінського не мала шансів на успішну політичну діяльність.

Не принесли успіху політиці О. Барвінського намагання відстояти активну політичну роль Церкви і знайти у вищій ієрархії політичних союзників. У своїй політичній діяльності він постійно намагався залучитись підтримкою митрополитів і єпископів ГКЦ задля спільної боротьби з радикалізмом у різних його проявах. Найкращою ситуацією була наприкінці ХІХ ст. за митрополита Сильвестра Сембратовича (1836–1898 рр.), який відкрито підтримував КРНС

[23]. Натомість позиція наступного владики – Юліана Куїловського (1826–1900 рр.) – що «ksiądz jest do ołtarza i brewiarza» (священик є для вівтаря і Часослова) [9, арк. 207], аж ніяк не могла задовольнити О. Барвінського.

Надалі зусилля лідера християнсько-суспільного середовища щодо здобуття підтримки греко-католицьких ієрархів для його ідейної і політичної платформи мали лише частковий успіх. Дружні відносини ще з середини 1890-х рр. пов'язували його з перемиським єпископом Константином Чеховичем, для якого О. Барвінський був головним джерелом інформації і радником у політичних питаннях, а також сеймовою і парламентською підтримкою в освітніх чи культурних проектах [17, арк. 93–94]. Проте ця підтримка дала небагато користі О. Барвінському в площині практичної політики, адже перемиський владики дотримувався позиції невтручання в політичні справи, зокрема під різними приводами регулярно уникав відвідування засідань Галицького сейму [17, арк. 73, 85, 95].

Ідейні засади пов'язували О. Барвінського з владикою Г. Хомишиним, адже обоє були прихильниками «західницького» світогляду, зокрема клерикалізму в більшій (єпископ Григорій) чи меншій (О. Барвінський) мірі. Це, а також несприйняття багатьох елементів модерного світу – від нових ідеологій до падіння моралі – робило їх природними партнерами в політиці. Уособлюючи активну, повністю протилежну щодо єпископа Чеховича, модель поведінки щодо політичної активності, станіславівський єпископ вважав участь Церкви в політичних процесах необхідною передумовою відстоювання власних консервативних засад. Найактивніше владики сприяв починанням О. Барвінського в часі існування ХСС, популяризуючи цю партію у власній єпархії [16, арк. 42].

Попри наявність підтримки двох єпископів, доля ідеї О. Барвінського щодо відстоювання активної політичної ролі ГКЦ залежала не від них, а від митрополита Андрея Шептицького. Спочатку християнські суспільники і їх лідер поклали на нього великі надії [1], яким не судилось справдитись. Хоча образ митрополита на шпальтах «Руслана» був незмінно позитивним, члени християнсько-суспільного середовища неодноразово висловлювали невдоволення надпартійністю митрополита [12, арк. 70; 14, арк. 90]. Втім, немає свідчень такої позиції самого О. Барвінського. Збережене листування між ним і владикою Андреем витримані в дусі взаємної поваги. Митрополит високо оцінював заслуги О. Барвінського для українського руху [18, арк. 10 зв.], натомість О. Барвінський писав владиці, що лише той має необхідні якості, аби разом з єпископами «згромадити під своїм сьвітлим проводом всіх здоровомислячих і вірній Христовій Церкві Русинів» [31, арк. 24 зв.]. Найвідвертішим був лист О. Барвінського, написаний після вбивства А. Потоцького, із закликом до митрополита очолити боротьбу з «тероризмом радикалів і отчайдухів» [31, арк. 26]. Чи відповів на ці заклики митрополит – невідомо. Причиною невідомості митрополитом політичних починань О. Барвінського була насамперед політична проникливість і прагматизм Андрея Шептицького, який усвідомлював слабкість християнсько-суспільного руху і його непопулярність. Для збереження позицій Церкви в суспільстві, хай і ціною падіння політичної ролі, необхідна була співпраця з провідними українськими політичними середовищами, до яких консервативна група О. Барвінського на початку ХХ ст. вже не належала. Тому логічною була ставка митрополита на порозуміння з УНДП, яка в підсумку спрацювала і дозволила зберегти Церкву як вагомий чинник життя суспільства, принаймні в культурній, соціальній і морально-етичній сферах.

Невдачі О. Барвінського як політика в досліджуваній час не означають, що його ідеї були нежиттєздатними. Багато із засад «органічної праці» могли б успішно втілюватись на практиці, як це мало місце в діяльності «станьчиків» чи словенських консерваторів. Прикладом цього є його діяльність у Державній Раді каденції 1897–1900 рр., коли очолювана О. Барвінським група українських послів утворила спільний клуб з словенськими і хорватськими католицькими депутатами – Слов'янський християнсько-народний союз – та увійшла до парламентської більшості. Хоча тогочасні обставини, як внутрішньокоаліційні суперечки фракцій більшості, так і загальнодержавні конфлікти, фактично унеможлилювали нормальну діяльність парламенту, навіть за таких обставин «реальна політика» принесла результат у вигляді відкриття української гімназії імені Франца Йосифа в Тернополі [8, арк. 130–136; 11].

Проте для загалу українського суспільства важливішим був не факт відкриття вкрай потрібного навчального закладу, а перебування групи О. Барвінського в коаліції більшості разом із польським колом. Таке «підтвердження» «зради» лідером християнських суспільників української справи, як і загалом прагматичний пошук допустимих компромісів і підтримки для української справи на арені законодавчих установ і найвищих владних кабінетів, укріплювали в очах сучасників з опонуючих українських політичних середовищ думку, що консервативні

ідеї і практики О. Барвінського були «угодовством», «зрадою» і «прислугою панам». Один з русофільських агітаційних матеріалів писав про лідера християнських суспільників «Есть то, можна сказати, злий дух нашого народного життя и розвою. Онъ первый зайшошь въ коншахты съ панами и правительствомъ... Онъ связался съ панами и обѣцялъ ити съ ними рука въ руку...» [27, арк. 1 зв.]. Дуже ймовірно, що під цими словами охоче підписались би й чимало націонал-демократів, які висували О. Барвінському схожі звинувачення [22].

Постать О. Барвінського є прикладом дилем, які переживав консерватизм як світогляд і консерватори як політичні практики наприкінці XIX – на початку XX ст. Завдяки своєму походженню і вихованню, лідер християнських суспільників втілював у собі такі класичні консервативні засади, як релігійність, поміркованість, повага до авторитету й усталених ієрархій, несприйняття радикалізму. На ці ж цінності, поєднані з прагматизмом, він опирався при розв'язанні посталих перед ним дилем. Найскладнішою і вирішальною була дилема політичної лінії після невдачі «нової ери». Рішення О. Барвінського надалі дотримуватись концепції «органічної праці» і пов'язаного з нею «Проекту організації народної роботи» [2, с. 21–34] продиктоване його вірою в оптимальність цього шляху для розвитку українського суспільства і впевненістю, що опозиційна політика не має достатнього підґрунтя з огляду на стан українства в монархії Габсбургів. Дотримання власних консервативних засад і принципів було ключовим чинником і при вирішенні дилем допустимих у політиці методів й масовості, польсько-української проблеми та ролі Церкви в політичних процесах.

Можна стверджувати, що способи розв'язання усіх чотирьох дилем – політичної тактики і допустимих у політиці методів, міжнаціональних відносин і ролі Церкви у суспільстві – значною мірою спричинились до підсумкової політичної невдачі О. Барвінського. Відстоювання «реальної» політики ізолювало його і все християнсько-суспільне середовище, що посилювалось тавром «угодовця» за позицію в польсько-українському питанні. Неприйняття масовості політичних процесів і пов'язаних з цим методів агітації не дозволило зробити християнських суспільників численнішими та популярнішими, а активна роль Церкви у політиці більше не була можливою настільки, наскільки це мало місце протягом XIX ст. З іншого боку, саме такі відповіді О. Барвінського на тогочасні дилеми були відображенням його консервативної постави і саме вони, попри невдачі у практичному втіленні, дали змогу відокремити ідеї християнсько-суспільного середовища та їх лідера від загалу народоців. Втілені насамперед у постаті О. Барвінського, ці ідеї є важливою складовою інтелектуальної спадщини українського консерватизму.

Список використаних джерел

1. 1700–1900 // Руслан. 1900. Ч. 222. 1 (14) жовтня). 2. Аркуша О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). Львів, 1997. 34 с. 3. Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 1. / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. К.: Смолоскип, 2004. 526 с. 4. Барвінський О. Страх перед «клерикальною» партією // Руслан. 1911. Ч. 106. 16 (2) травня. 5. Барвінський О. Чи християнська основа може довести до понехування народної справи? // Руслан. 1911. Ч. 111. 21 (8) травня. 6. Дурделла Гр., о. Ще кілька заміток про націоналізм і Церкву // Руслан. 1913. Ч. 57. 14 (1) березня. 7. Інститут літератури НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 135. Спр. 35. 215 арк. 8. Там само. Спр. 37. 110 арк. 9. Там само. Спр. 43. 163 арк. 10. Там само. Спр. 48. 172 арк. 11. Кліш А., Лехнюк Р. Співпраця слов'янських депутатів християнсько-суспільного напрямку в австрійській Державній раді наприкінці XIX – на початку XX ст. (за українськими джерелами) // Проблеми слов'янознавства. 2016. Вип. 65. С. 167–177. 12. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11. Спр. 886 / п. 70. 71 арк. 13. Там само. Спр. 2012 / п. 127. 71 арк. 14. Там само. Спр. 2483 / п. 149. 99 арк. 15. Там само. Спр. 2484 / п. 149. 80. арк. 16. Там само. Спр. 2665 / п. 160. 107. арк. 17. Там само. Спр. 2736 / п. 164. Арк. 18. Там само. Спр. 2785 / п. 166. 23 арк. 19. Там само. Спр. 5386 / п. 333. Арк. 20. Там само. Спр. 5387 / п. 332. 13 Арк. 21. Національно-політична загорілість // Руслан. 1907. Ч. 54. 8 (21) березня. 22. Наші християнські суспільники. Львів: Накладом редакції «Діла», 1910. 77 с. 23. Нове руске товариство політичне у Львові // Правда (Львів). 1896. Ч. 41. 11 (23) жовтня. 24. Олександр Барвінський 1847–1927. Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997 р. Львів, 2001. 205 с. 25. Отъ напасти не пропасти! // Галичанинъ. 1900. Ч. 45. 25 лютого (9 березня). 26. Павлишин С. Олександр Барвінський. Львів: Академічний Експрес, 1997. 148 с. 27. Передвиборчий матеріал на підтримку Юліана Геровського. Документ з приватного архіву Олега Лехнюка. 1 арк. 28. Романюк С. До історії створення часопису «Руслан» (за рукописною спадщиною О. Барвінського) // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Львів, 2004. Вип. 12. С. 50–57. 29. Романюк С. Олександр Барвінський – публіцист, редактор, видавець. Національна академія наук України, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Львів, 2009. 373 с. 30. Романюк С. «Функціонуючий мозок суспільности»: думки Олександра Барвінського про українську пресу // Українська періодика: історія і сучасність. Доп. та повідомл. восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24-26 жовт. 2003 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ

періодики; за ред. М. М. Романюка. Львів, 2003. С. 822–827. 31. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 358. Оп. 1. Спр. 214. Листи кореспондентів з прізвищами на літери «Барв–Бат» до Шептицького А., 1895–1939, 254 арк. 32. ЦДАЛ України. Ф. 818. Оп. 1. Спр. 10. 89 арк. 33. Чорновол І. Тягар прагматизму, або Олександр Барвінський у світлі сучасності // Барвінський О. Спомини з мого життя. Т. 1. / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. К.: Смолоскип, 2004. С. 17–35. 34. Шестий лист до людей доброї волі // Руслан. 1913. Ч. 279. 16 (3) грудня. 35. Schuettinger R. Introduction // The Conservative Tradition in European Thought. An Anthology Selected and Edited by Robert Lindsay Schuettinger. New York: Capricorn Books, 1971. P. 11–33. 36. Sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego 26. posiedzenia I. Sesyji IX peryodu z dnia 24. października 1908 // Sprawozdania z pierwszej sesyji dziewiątego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim z roku 1908. T. I. Od 15. września do 5. listopada. S. 1336–1347.

Андрій Кліш

ОЛЕКСАНДР БАРВІНСЬКИЙ І СУСПІЛЬНО-ХРИСТІЯНСЬКИЙ РУХ В ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ДО 170-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДІЯЧА)

Утвердження української незалежності, становлення громадянського суспільства, формування його ідеології відбувається в умовах бурхливого зростання інтересу до історичного минулого нашого народу. При цьому пріоритетного значення набуває звернення до ролі особистості в історії, оскільки саме людський вимір є тим критерієм, який визначає духовність, потяг до історичної правди. Історія кожного напрямку діяльності є персоніфікованою, оскільки об'єктивні процеси суспільно-політичного розвитку проходять через індивідуальний досвід. Тому особливої актуальності набувають дослідження діяльності однієї з визначних особистостей кінця ХІХ – початку ХХ ст., уродженця с. Шляхтинці Тернопільського району – Олександра Барвінського, 170-річчя від дня народження якого відзначаємо цьогооріч.

Метою цієї публікації є аналіз політичної діяльності О. Барвінського у Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні парламентської діяльності українців у Віденському парламенті та Галицькому сеймі, поза межами наукових досліджень залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем, в тому числі й визначенні ролі окремих особистостей у цьому процесі.

Основою джерельної бази слугують матеріали періодики, зокрема часопису «Руслан», архівні фонди Центрального державного історичного архіву України у Львові та Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника. Особливої уваги заслуговують неопубліковані спогади О. Барвінського, які зберігаються у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Олександр Григорович Барвінський народився 8 червня 1847 р. в с. Шляхтинці неподалік Тернополя у давньому священничому роді. Відомий український громадсько-політичний діяч Галичини, історик, педагог. У 1891–1907 рр. – депутат австрійського парламенту (Райхсрату). Він був засновником та ідеологом Католицького русько-народного союзу (далі – КРНС), «Руської громади», Християнсько-суспільного союзу (далі – ХСС).

У 1896 р. від народовців відмежувалася праве крило, що утворило КРНС – першу українську клерикальну партію. У другому параграфі її статуту говорилося: «Ціллю товариства є дбати про релігійно-моральні, народні, політичні і економічні справи руського народу в Галичині, іменно же про справи руських селян і міщан на основах католицьких» [9, с. 493]. Саме ці ідеї намагався відстоювати О. Барвінський упродовж своїх депутатських каденцій наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Кінець ХІХ ст. позначився надзвичайною активністю українських депутатів суспільно-християнського скерування. О. Барвінський, А. Вахнянин та інші депутати подали значну кількість різних звернень та запитів до різних установ, у яких піднімалися болючі питання українства. Характерно, що вони стосувалися як соціально-економічних, так і політичних та національних проблем краю. Чимало з цих звернень мали позитивний результат.

Парламентські вибори 1897 р., які увійшли в історію як «криваві баденські», загострили суспільно-політичну ситуацію в Галичині. Українці взяли участь у них кількома колонами. Народовці, прихильники Ю. Романчука, виступили на виборах єдиним блоком з москвофілами. Натомість крайова польська адміністрація підтримала прихильників О. Барвінського у боротьбі з радикалами.

З 9 обраних українських депутатів від Галичини до Державної ради 6 представляли КРНС (О. Барвінський, А. Вахнянин, І. Гробельський, М. Каратницький, Є. Мандичевський, В. Охримович).

Серед усіх українських партій Галичини християнські суспільники вирізнялися найбільшою соборністю. Це зумовлено тим, що їх лідери, насамперед О. Барвінський та К. Студинський підтримували тісні взаємини з наддніпрянськими українцями. На думку І. Сохоцького, політичною позицією О. Барвінського, а отже і всієї суспільно-християнської течії, була її про австрійська скерованість [10, с. 112]. Ця позиція полягала у тому, що за допомогою використання легальних методів, відстоювання національно-політичних, соціально-економічних і духовно-культурних інтересів народу, налагодження нормальних умов для його повноцінного розвитку. Це можна було досягти за допомогою декларування вірнопідданості Австро-Угорській монархії, лояльністю до влади, захисту інтересів держави як гаранта розвитку народів, що входили до її складу. Це ми можемо прослідкувати у праці О. Барвінського «Значінє українсько-руського народу для Австро-Угорщини», де він зазначає: «Пособлюване народному і культурному розвиткови руского народу в Австрії, є не лише з засади рівноправности конечне, але також зі становища державного розуму». Далі він вказує, що «кожда держава, котра хоче придбати для своєї могутости так потрібну прихильність своїх народів, повинна упорядкувати відносини і змаганя тих народів в повнім їх задоволеню; бо в противнім случаю прихильність тих народностей зверне ся в ту сторону, де они відчують свободнійше жите» [11, с. 20].

Неодноразово О. Барвінський намагався поладити українсько-польські взаємини. Зокрема, на засіданні Крайового сейму, він зазначав, що у міжнаціональному конфлікті українці лише відповідають на провокації поляків та доводив значний внесок українців у міць польської держави [12, с. 611–617].

На противагу зближенню народівців з москвофілами О. Барвінський та його прихильники налагодили співпрацю з національними партіями інших слов'янських народів, що проживали у Австро-Угорській монархії.

Ставши депутатами Державної Ради у 1897 р. вони стали співзасновниками фракції «Слов'янський християнсько-народний союз» (далі – СХНС), до якої також увійшли хорватські, словенські та чеський представники.

О. Барвінський взяв участь у підготовці статуту фракції. Програма СХНС так окреслювала його завдання: «Змагати до уладження публичного життя в релігійнім, культурнім, соціальнім і економічним взгляді на позитивно-християнській основі і буде встоювати з всякою рішучістю за безусловно рівноправністю славянських народів на основі національних прав і християнської справедливости, як і за повну свободу Церкви». На зборах О. Барвінського обрано співголовою СХНС.

О. Барвінський високо оцінював співпрацю зі слов'янськими депутатами: «Наслідком засновання «Слов. христ. націон.союза» прийшли русини вперше в таке положенне, що з нами говорять про утворенне парламентарної більшости і про склад міністерства» [14, арк. 737–738]. 28 квітня 1897 р. під час зустрічі у «Чеському народному домі» у Відні, на якій були присутніми 91 чеських, польських, українських та словенських депутатів, О. Барвінський наголосив на потребі консолідації слов'янських парламентарів, процитувавши слова Т. Шевченка: «Щоб усі Слов'яни стали братами» [12, арк. 792–793].

Національна освіта стала важливою складовою програми діяльності суспільно-християнської течії. О. Барвінський наголошував на тому, що народ, який має рідну школу, має перспективи національного розвитку. У виступах в Державній раді він неодноразово підкреслював важливість для Австро-Угорщини надання українцям права і створення умов для навчання рідною мовою [15, с. 2].

На урядовому й депутатському рівнях О. Барвінський неодноразово ставив питання щодо необхідності збільшення кількості навчальних закладів, які давали б професійну освіту. Особлива увага приділялась учительським семінаріям. О. Барвінський та його однодумці були викладачами учительських семінарій, а тому добре знали систему викладання у них.

На початку 1902 р. О. Барвінський підняв це питання на загальнодержавному рівні, наголошуючи на тому, що рівень знань, отримуваних у цих педагогічних закладах, бажав би бути кращим, пропонує ввести до програми викладання в учительських семінаріях більше практичних предметів. Він наголошував на відкритті жіночих учительських семінарій, оскільки для молодих дівчат семінарія була єдиним місцем, де вони могли б здобути професійну освіту. Звичайно, що О. Барвінський відстоював права української мови як викладової в педагогічних інституціях. У відповідь українські депутати Державної ради отримали запевнення міністерства освіти про відкриття нових семінарій [16, с. 4].

Заснування української гімназії у Тернополі було однією з основних вимог Руського сеймового клубу, активним учасником якого був О. Барвінський.

Зокрема, він, виступаючи у Галицькому сеймі 30 грудня 1897 р., аргументував заснування української гімназії в Тернополі її відсутністю у краї взагалі, оскільки у місцевій польській гімназії навчалося 166 українців.

О. Барвінський гостро критикував польську аристократію, яка виступала проти заснування української гімназії в Тернополі. Зокрема, це стосується виступу «подоляка» Емілія Торосевича: «Коли він взиває польських послів, щоби оцінювали внесене п. Барвінського nie samem sercem ale i rozumem –

то ми додамо, щоби оцінювали ті внесення не скрізь шовіністичні окуляри, а станули на становищі народної рівноправності і на становищі християнської справедливості... а не оцінювали річий з тісного становища і виднокруга подільської політики, що вже тільки накоїла лиха в нашій країні» [17, с. 2].

О. Барвінський, аргументуючи право українців на власну культуру та освіту зазначав: «Так не було ані в дуже недавній минувшості, ані в давніших віках. Ніхто не може заперечити інованя окремішного руского народу. Руский нарід існував здавен давна і від більше як 1000 літ має свою минувшість історичну, свою літературу і розвивав ся на зовсім окремішних основах. Що був у нас час такий, коли люди говорили, що не можна розрізнити, хто Русин а хто Поляк, то здає ся мені, що ми за тими часами не повинні вздохати, так Русини як і Поляки. Був се час того духового пригнобленя і угніту, що не вільно було нікому бути ані Русином ані Поляком і здає ся мені, що за тими часами не будемо тужити і не хотіли-б ми, щоб они знов вернули. (...)» [4, с. 96].

О. Барвінський у боротьбі за український університет у Львові був найбільш послідовним й поміркованим. Він запропонував три основних етапи утворення українського університету у Львові. По-перше, відповідна кількість доцентів-українців; по-друге, систематична наукова праця в основному у сфері технічних та природничих наук, підготовка та видання необхідної літератури та укладення наукової україномовної термінології; по-третє, чисельна кількість українських студентів на українських викладах, щоб довести, що українські доценти й професори читають лекції на відповідному рівні, а українські студенти проявляють інтерес до національної освіти, та й до освіти взагалі. Він застерігав перед неприпустимістю силових та непродуманих методів, що можуть призвести до розчарування та зневіри, натомість закликав дотримуватись тактики поступових, органічних кроків [18, с. 2–3].

Особливу увагу О.Барвінський та його однодумці приділяли сільській молоді. Причиною цьому була матеріальна скрута сільського населення. Тому християнські суспільники закликали закладати бурси для незаможних учнів і утримувати їх за кошти громади. У цьому питанні відстоювалась думка, що опіку над такими закладами має здійснювати також і церква [19, с. 1].

О. Барвінський наголошував на важливості й значенні рідної мови у житті суспільства. 6 лютого 1895 р. він, виступаючи на засіданні Державної ради щодо мовних питань, наголошував на тому, що «мова єсть власне тим сполучником, що зєднує індивідуа в різко визначні народні індивідуальности, кладе основи до їх окремішного існуваня і дає зарод до самостійного, питомого житя. Матерна мова єсть, отже, і остане природним органом наших найглубших думок, нашого внутрішнього житя, оно єсть сею животворною, творчою силою, і тому матерна мова так тісно звязана з самосвідомістю народности» [20, с. 39].

Українські парламентарії були активні у розв'язанні селянських проблем. 12 лютого 1897 р. О.Барвінський виступив у Галицькому сеймі з ґрунтовною промовою щодо погіршення економічного стану східногалицького селянства. Ця промова чітко висвітлювала основний політичний принцип О.Барвінського. Варто зауважити, що його парламентська діяльність, починаючи з 1897 р. в основному зосереджувалася на складному економічному становищі українців Східної Галичини.

Великою бідою краю було лихварство, викликане браком дешевого кредиту для дрібних господарств. О.Барвінський назвав лихварство одною з основних причин економічного занепаду Галичини. Християнські суспільники намагались вирішувати проблему і в органах влади, і в самому суспільстві. Найбільші проблеми, пов'язані з лихварством були на Гуцульщині, де в останні десятиліття XIX ст. відбувся моральний і господарський занепад, періодично виникали різноманітні епідемії, панувало свавілля лихварів.

Наприкінці XIX ст. становище Гуцульщини погіршилося настільки, що стало предметом обговорення у Державній Раді. 2 березня 1900 р. О.Барвінський вніс запит до кабінету міністрів, щодо намірів уряду у зв'язку з численними незаконними діями, що здійснювалися на Гуцульщині. Українські депутати австрійського законодавчого органу застерігали, що якщо уряд не покладе край цим зловживанням, то можливі стихійні національно-соціальні конфлікти, які вони вважали неприпустимими і антидержавними. Окрім того О.Барвінський зустрівся з міністром судочинства Австрії Спенсом та повідомив його про пасивність судів щодо незаконної діяльності лихварів. Він зауважив, що судові урядовці не чинять перешкод лихварям, оскільки самі були їх боржниками. Натомість міністр пообіцяв притягнути винних до відповідальності [21, с. 2].

Однією з форм праці серед селянства було утворення обов'язкових хліборобських спілок. Ініціатором заснування професійних спілок був О.Барвінський. Якщо спілки системи Ф.-В. Райфайзена не зустріли протесту в Галицькому сеймі, то обов'язкові хліборобські спілки були відкинуті через спротив польських дідичів, для якої вони були суттєвою загрозою у Галичині.

12 січня 1898 р. українські депутати внесли на розгляд комісії крайового господарства проект закону про обов'язкові хліборобські спілки, який підтримали 17 представників опозиції та КРНС.

Проте через місяць комісія дала негативну відповідь на цей проект, стверджуючи, що нові спілки будуть тягарем для селянства, а галицькі селяни не були готовими до створення загальної організації. О. Барвінський, взяв участь у обговоренні звіту комісії, заперечив всі ці обґрунтування. Він зазначав, що передбачуваний внесок на потреби спілки у розмірі 1 крейцера не міг зробити хлібороба біднішим, а приклади організації селян у Тернопільському і Скалатському повітах доводили їх ефективність. О. Барвінський наголошував на тому, що схвалення проекту закону про обов'язкові хліборобські спілки якраз допоможе розширити повноваження сейму, чого домагалися поляки.

О. Барвінський наполягав на тому, що зазначені спілки повинні носити національний характер, оскільки як у освіті, культурі та побуті, так і у політиці та економіці галицькі українці мали зберігати свою національну ідентичність [22].

Обов'язкові хліборобські спілки гарантували членам надійність, захищеність та впевненість, навчали їх відстоювати власні інтереси. Окрім того, О. Барвінський, виступаючи у сеймі, при обґрунтуванні внесеного проекту закону про обов'язкові хліборобські спілки, зазначив, що витрати на них мінімальні, виключно на організацію їх роботи, тоді як користь від них відчутна [23, с. 1].

Вирішальним чинником не підтримки поляками цих спілок був не економічний, а національно-політичний: не допустити українського селянина до створення загальної організації селянства. На підтвердження цього факту варто навести такий приклад: у Західній Галичині, у якій більшість складала польські селяни досить успішно діяли хліборобські спілки, натомість у Східній Галичині польська більшість Галицького сейму виступила проти їх заснування. До речі, проти заснування хліборобських спілок виступали й українські соціалісти, оскільки нові господарські структури виводили селянство з-під їхнього впливу.

Обов'язкові хліборобські спілки планувались як селянські професійні спілки, і подібно, як спілки системи Райфайзена, вони мали у своїй основі християнську моральну доктрину. Обов'язкові спілки реально могли змінити розподіл сил на аграрному ринку Східної Галичини, на якому польська шляхта встановила свою абсолютну монополію. Ліберальна ринкова економіка відчужувала селянина від ринку цін, а тому він був змушений продавати зерно, худобу за значно заниженими цінами, що диктувалися великими дідичами. Варто зазначити, що хліборобські спілки передбачали входження до них тільки власників земельних наділів, хліборобів-господарів, які жили з коштів, отриманих від реалізації результатів праці зі своєї землі, при можливому залученні найманих робітників.

Під час сеймової сесії українці гостро опротестували законопроект про так звані «рентові оселі». 5 липня 1901 р. О. Барвінський заявив, що українці не голосуватимуть у третьому читанні закону про рентові господарства, який скерований проти українського народу [24, с. 47–48]. На засіданні сейму 8 липня 1901 р. О. Барвінський виголосив декларацію, у якій йшлося, що українські депутати завжди виступали з мінімальними домаганнями для задоволення основних потреб свого народу. Зокрема, це вимога поступового заснування української гімназії у Станіславові. Однак влада її не виконала. Втім, вона навіть не давала відповіді на поставлені інтерпеляції. Крім того, закон про рентові господарства був прийнятий проти застереження українських парламентаріїв і волі всього народу. Тому вони більше не могли брати участі у сеймових нарадах. Після цих слів члени «Руського клубу» покинули зал засідань [25, с. 349].

Важливим напрямком діяльності О. Барвінського стала підтримка українського селянина в умовах малоземелля й безземелля. Насамперед, вони намагались заблокувати законопроекти, невідповідні для українських селян.

Українські депутати Галицького сейму зупинили проект закону про поділ між нащадками малоземельного наділу. О. Барвінський вимагав, щоб спочатку створювалися нові робочі місця у сільській місцевості, проводилася індустріалізація Східної Галичини, а вже тоді можна було приймати закони щодо неподільності дрібних селянських господарств. Також ставилось питання про створення сітки професійних шкіл. О. Барвінському вдалось отримати дозвіл на відкриття в деяких селах ткацьких майстерень.

О. Барвінський неодноразово ставив на порядок денний Галицького сейму питання заборгованості селянських господарств, що сягала ще часів скасування панщини, яке відбулось без урахування інтересів українських селян на користь польської шляхти. Він відкидав можливість швидкого й повного погашення усіх заборгованостей селян, реально оцінюючи ситуацію, він зазначав, що немає змісту чекати вирішення проблеми за кошти бюджету, бо тоді це призведе до його невиконання, що також проводитиметься за кошти селян [26].

Окрім лихварства та заборгованостей значної шкоди селянинові приносили податки. О. Барвінський не раз наголошував на тому, що непосильні податки не дозволяють розвиватись сільськогосподарському виробництву. Він неодноразово ставив питання про збільшення надходження коштів з державного бюджету для відновлення таких господарств [27, с. 3].

О.Барвінський вимагав вжити всіх необхідних заходів для забезпечення селянських угідь від стихійних бід, у тому числі, укріпити руслу гірських річок, що приносили найбільше шкоди частими повенями. З іншого боку, він вимагав включення Східної Галичини до числа країв, у яких мало б проводитися загальнодержавне будівництво судохідних каналів з регуляцією річок й меліорацією земельних угідь, а також наполягали на розширенні сітки залізничних шляхів й шосейних доріг, що було в інтересах держави [5, с. 34].

Про роль О.Барвінського у суспільно-політичному житті Галичини кінця XIX – початку XX ст. влучно висловився його сучасник В.Лукич, який поставив його у один ряд з К. Левицьким та Є. Олесницьким: «Доктор Кость Левицький належить до виїнятого типу у нас людей, як Олександр Барвінський та Євген Олесницький, що надзвичайно прислужилися для розвитку рідної нації, як своєю літературною працею, так і політичною, культурною і економічною діяльністю, залишивши слід своєї роботи» [28, арк. 1–2]. Це підтверджує, що О.Барвінський користувався авторитетом серед своїх колег.

Таким чином, О.Барвінському вдалось досить багато зробити для покращення політичного, економічного та культурно-освітнього стану українців у Східній Галичині кінця XIX – початку XX ст. Проте кардинально змінити ситуацію на користь українців селянства він не зміг через чвари у українському політичному таборі та ставлення місцевої польської влади.

Список використаних джерел

1. Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). Львів, 1997. 36 с.
2. Аркуша О. Олександр Барвінський. До 150-річчя від дня народження. Львів: Інститут українознавства НАН України, 1997. 34 с.
3. Гриб О. Внесок Олександра Барвінського в національно-культурне відродження західноукраїнських земель наприкінці XIX – на початку XX століття // Українська культура: питання історії, теорії, методики. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених: У 2 ч. Ч. 1. / Упоряд. І. М. Цуркан. Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. С. 6–9.
4. Кліш А. Економічні та освітні аспекти діяльності християнсько-консервативного руху в Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. Випуск 4. С. 88–98.
5. Кліш А. Проблеми соціально-економічного розвитку Східної Галичини у діяльності Католицько-руського народного союзу // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 2. С. 31–35.
6. Кліш А. Реалізація О. Барвінським ідей українського суспільно-християнського руху наприкінці XIX – на початку XX ст. // Українознавчий альманах. Випуск 18. К., 2015. С. 160–164.
7. Лехнюк Р. Українські консервативні середовища в ідейному просторі Львова початку XX століття // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. Том 10: Львів / Lwow / Lemberg як міські простори: уявлення, досвіди, практики / За ред. О. Аркуші, О. Вінниченка, М. Мудрого. Частина 1. (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск'2016). С. 310–348.
8. Чорновол І. Олександр Барвінський у контексті своєї і нинішньої епохи // Олександр Барвінський (1847–1927) / Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997 р. Львів, 2001. С. 32–45.
9. Статут політичного товариства під назвою «Католицький русько-народний союз» // Правда. 1896. Ч.41. С.493–495.
10. Сохоцький І. Будівничі новітньої української державності в Галичині: Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1961.
11. Барвінський О. Значіння українсько-руського народу для Австро-Угорщини. Львів: Накладом автора, 1912.
12. Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego... z roku 1901/1902. S. 611–617.
13. Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів ЛННБУ ім. В. Стефаника. Фонд фотографій. Спр. 16998 / І.
14. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 135. Од. зб. 34.
15. Промова посла Олександра Барвінського виголошена в раді державній в загальній розправі бюджетовій при бюджеті міністерства просвіти дня 17. Марця 1902 // Руслан. 23 березня 1902. С. 2–3.
16. Учительські семінарії в бюджетовій комісії // Руслан. 2 лютого 1902. С. 4.
17. Вистріли з двох противних таборів // Руслан. Ч. 1. 1 (13) січня 1898. С. 2.
18. Барвінський О. Українсько-руський університет // Руслан. 5 жовтня 1903. С. 2–3.
19. Задачі руских бурс і руских шкіл в справі приросту рускої інтелігенції // Руслан. 26 червня 1904. С. 1.
20. Левицький І. Олександр Барвінський в історії культурного движіння руского народу на Прикарпаття. Львів, 1901. 118 с.
21. Новинки // Руслан. 23 березня 1900. С. 2.
22. Промова пос. Барвінського в розправі над справозданем комісії краєвого господарства о спілках рільничих на вечірнім засіданню крайового сейму д. 18-го лютого 1898 // Руслан. 27 лютого; 1; 2 березня 1898.
23. Промова пос. Барвінського при мотивованню внесеного в крайовому соймі начерку о обовязкових спілках рільничих на засіданню дня 14. Січня 1898. // Руслан. 16 січня 1898. С. 1.
24. Левицький К. Українські політики Галичини. Тернопіль: Б. в., 1996. 178 с.
25. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 на підставі споминів. Перша часть. – Львів: Б. в., 1926. – 432 с.
26. Барвінський Ол. Обдовження хліборобів і аграрна реформа. Передрук з «Економіста» // Руслан. 25; 26; 27; 28 жовтня 1904.
27. Промова пос. Барвінського в бюджетовій комісії д. 25-го жовтня 1897 в розправі над законах о підмогах з фондів державних наслідком елементарних шкід // Руслан. 28 жовтня 1897.
28. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 11. 2 арк.

Олег Пилипишин, Сергій Бондаренко

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЮЛІАНА РОМАНЧУКА

На початку 60-х рр. XIX ст. організовується нове покоління українців-галичан. Їм досить важко було протистояти старшим (фактично – москвофілам), які панували в усіх українських закладах. До нового руху належали молоді священики, студенти, представники світської інтелігенції, яка зароджувалася.

У цей час закладаються основи українського національного розвитку. Проти «старих» виступили «молоді», які були переконані, що у всіх своїх діях треба спиратися на народ, треба спочатку просвітити цей народ, а тоді він буде мати силу здобути собі свої права. До молодих народовців належав і Ю. Романчук який працюючи викладачем тоді єдиної української середньої школи, він проявив себе як прекрасний педагог, знавець класичних мов, улюбленцем своїх учнів і безпосередньо причетний до розвитку українського відродження від середини 60-х років і до подій листопада 1918 р. [1, с. 2].

Їхнім натхненником був Тарас Шевченко. Молоді українці захоплювалися його творами, красою народної мови. Їх називали народовцями, бо в основі всіх їхніх діянь був народ. Вони виходили з того факту, що українці – це окрема нація, яка живе на великій території від Карпат і до Кавказу. І щоб вирізнити себе, показати свою відмінність від інших народів, особливо польського і російського, треба розвивати українську мову і літературу. Це тоді було основним національним питанням.

Про ставлення народовців до поезій Т. Шевченка можна судити з рукопису промови Ю. Романчука до 44-х роковин Кобзаря, твори якого сформували багатьох громадсько-політичних та культурних діячів України кінця XIX – початку XX ст. У контексті політичної діяльності Ю. Романчука слід згадати саме 44-і роковини від дня смерті Т. Шевченка, що зійшлися з його парламентсько-політичною діяльністю, коли він перебував у столиці Австро-Угорської монархії – Відні [2, с. 22–26]. Разом зі своїми однодумцями-русинами вони не забули і про той день, коли Україна втратила свого провидця і натхненника, адже з його поезії пробудилася політична свідомість українського народу, його прагнення до незалежності та свободи, а також розвиток української культури. Його спадщина увійшла у свідомість народних мас і з кожною історичною епохою набуває все нової діяльної сили. На шляху, який пройшла поезія Т. Шевченка до народів Європи, значну роль відігравали громадсько-політичні та культурно-просвітницькі діячі, які, перебуваючи за межами України, популяризували його творчість [3, арк. 37].

«Широкому світові наш Шевченко ще мало знаний, ледве деякі народні твори переложені на мови середньої і західної Європи, бо тому світові ще мало знане навіть існування нашого народу. Скоро ж нас будуть більше пізнавати, то зацікавляться більше нашою літературою, а перед всім нашим Шевченком» – писав Ю. Романчук у 1905 р. [3, арк. 37].

У своїх спогадах політик називав цей день символічним днем єдності незначної кількості українських депутатів у столиці імперії із своїм народом [4, с. 29].

На той час багато європейських держав вже мали письменників, твори яких були відомі. На превеликий жаль для Ю. Романчука відсутність знавців української літератури і перекладачів з української мови перешкоджали творчим силам України вийти на широку європейську арену і гідно заявити про себе у літературному процесі того часу. Він писав: «А зібрали-сьмо ся в порі, коли не прогомоніли ще довкола нас оклики в честь всесвітнього німецького генія Шільєра, з найдальшого краю Європи залітає гомін рівночасного святкування пам'яті другого всесвітнього генія, іспанця Сервантеса. Русини широко співчують обом цим празникам і величають також обох тих великих списателів, котрих безсмертні твори присвоїла собі в часті і наша література, але при тім ми не завидуємо нікому, а пишаємося і гордимся тим, що і ми маємо визначного поета, котрим не повстидаємося і перед найкультурнішими народами всього світа» [3, арк. 37].

Життєвий шлях політика тісно пов'язаний з товариством «Просвіта». Будучи національно свідомим представником української інтелігенції, Ю. Романчук спільно з однодумцями, а це викладачі гуманітарних дисциплін львівських навчальних закладів, українські греко-католицькі священики, а також українська студентська молодь, засновують у 1868 р. культурно-освітнє товариство у Львові. Найактивнішими прихильниками заснування товариства були студенти, шкільні учителі. Діячі «Просвіти» вважали роботу серед широкого загалу своїм обов'язком перед рідним народом. З іншого боку, робота з населенням забезпечувала українській інтелігенції тісний зв'язок із ним, розуміння його потреб та інтересів [5, с. 18].

Перші здобутки Ю. Романчука проявилися у видавничій справі «Просвіти». У 1879 р. він видав дві частини «Руської читанки для нижчих класів середніх шкіл», які за словами Івана Франка, укладені досить старанно, з перевагою творів галицьких письменників над наддніпрянськими. Того ж року вийшла «Руська читанка для четвертого класу народних шкіл». На думку І. Франка, власне вони стали початком громадської праці, яка в подальшому відіграла «визначну роль в політичному житті Галичини» [6, с. 356].

У контексті національно-культурного відродження українців Галичини XIX ст. проявився підвищений інтерес до національної історії, літератури, етнології, мистецтвознавства тощо. Провідні українські громадсько-політичні діячі та вчені розуміли, що необхідно докласти неабияких зусиль, щоб українська наука розвивалася на належному рівні.

Саме тому 11 грудня 1873 р. у Львові на основі статуту, затвердженого Галицьким намісництвом, створене Товариство ім. Т. Шевченка, яке ставило собі за мету сприяти розвитку української науки. Чимало зусиль для його створення доклали професор української мови та літератури Львівського університету О. Огоновський, викладач гімназії Ю. Романчук та інженер крайового віділу у Львові Т. Барановський [7, с. 209].

Найбільшим досягненням перших років роботи Товариства ім. Т. Шевченка стало функціонування власної друкарні, завдяки якій могли побачити світ багато друкованих видань [7, с. 210]. 1 березня 1892 р. інституцію перейменовано на НТШ. На думку багатьох членів товариства зміна назви мала сприяти розвитку українській науці.

Під час активної політичної діяльності Ю. Романчук не забував про потреби колег учителів. Він був засновником та активним членом «Учительської громади». «Учительська громада у Львові» – станове товариство українських учителів середніх і вищих шкіл, засноване спільно з Ю. Стефановичем 1 листопада 1908 р. [8, арк. 19].

Постійне наголошення польського політикуму на відсутності власної української школи спонукало українців до рішучих дій. До 1914 р. «Учительська громада» мала одинадцять філій у Бережанах, Коломиї, Тернополі, Перемишлі, Станиславові, Стрию, Сокалі, Рогатині, Городенці, Яворові, Львові і 398 членів. Головами до Першої світової війни були М. Грушевський (1908–1912 рр.) і Ю. Романчук (1912–1914 рр.). Упродовж цього періоду діяльність «Учительської громади» скеровувалася на створення українських державних гімназій у великих містах Галичини, українізацію існуючих, зрівняння в правах реальних шкіл з гімназіями.

«Учительська громада» домагалася призначення окремого референта для українських шкіл при міністерстві освіти, виступала проти полонізації Львівського університету. Не зовсім успішна реалізація цих планів примусила «Учительську громаду» створити секцію приватного шкільництва, організувати приватні середні школи і підготовчі курси для вступу до гімназій [9, с. 189].

Від 1904 р. Ю. Романчук почав видавати твори українських письменників у серії «Руська письменність». Цю пропозицію він висував ще на загальних зборах «Галицько-руської матиці» у 1864 р. Це було надзвичайно цінне видання, яке багато зробило для пізнання і популяризації творів українських письменників: І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича, М. Костомарова, Т. Шевченка та інших.

Якби не «Руська письменність», то багато творів і придніпрянських і галицько-буковинських письменників, хто знає, як довго були б у рукописах. Заслуга в цьому виключно Ю. Романчука, який від початку видавництва до 1920 р. сам особисто розшукував тексти творів, особисто і безкоштовно, редагував і корегував. [5, с. 130].

Проте, Ю. Романчук увійшов в історію України насамперед як політичний діяч. У кінці XIX – на початку XX ст. він уже безумовно належав до числа декількох найвпливовіших українських політиків у Східній Галичині. Численні підтвердження цьому знаходимо у свідченнях тогочасних діячів.

Усі його перші виступи і вимоги з політичної трибуни Австрійського парламенту стосувалися проблем шкільництва. «Хто має школу, той має нарід!» [10, с. 50]. 17 жовтня 1883 р. Ю. Романчук виступив з промовою про потреби народного шкільництва і їх практичного розв'язання. У 1884 р. депутат Ю. Романчук зробив перший запит, що стосувався мови викладання у народних і середніх школах. Він вимагав зміни шкільного закону. Зокрема, того, щоб громада вирішувала, якою мовою потрібно проводити навчання у народних школах, щоб у мішаних громадах забезпечити окремі народні школи як для поляків, так і українців. Щоб у паралельних класах середніх шкіл запровадити викладання українською мовою на вимогу батьків не менше як 25 учнів.

Деякі з цих вимог були реалізовані. Міністерство віросповідань і освіти розпорядженням від 4 березня 1891 р. змінило програми навчальних курсів для вчительських семінарій Львова, Тернополя і Станиславова, збільшивши кількість предметів з українською мовою викладання. Міністерство юстиції 9 червня 1891 р. розпорядилося робити записи в іпотечних книгах мовою подання. Розпорядження галицького намісника зобов'язували підвладні органи листуватися з українцями українською мовою, але на практиці вони не завжди виконувалися. На державних установах поряд із написами німецькою та польською мовами почали з'являтися українські. Наприкінці 1890 р. почала виходити офіційна газета українською мовою «Народна Часопись» [11, с. 17]. Рідшими стали випадки конфіскації української преси цензурою. Важливим успіхом народовців у Галичині стало введення, на підставі розпорядження міністерства віросповідань і освіти від 25 листопада 1892 р., у школах фонетичного правопису. Ще 1891 р. рішення про використання в україномовному діловодстві фонетичного правопису ухвалив крайовий відділ Галицького сейму. У 1892 р. створено три українські школи при учительських семінаріях у Львові, Станіславі й Тернополі та двомовну, однак із перевагою української мови, вчительську семінарію у Самборі, засновано українську гімназію в Коломиї.

Активно продовжував працювати Ю. Романчук і у сеймі. Він домагався відкриття українських народних шкіл і гімназій. 25 червня 1888 р. Ю. Романчук робить третє подання з цього приводу. Він вимагав, щоб у гімназіях Станиславова і Коломиї, а також у Тернополі і Бережанах утворили українські класи. Також, щоб «учительські семінарії в східній частині Галичини були переважно українськими, і щоб бодай в одній семінарії вже з початком нового навчального року (1888/9), навчання велось українською мовою» [12, с. 17].

Для розвитку початкової освіти Ю. Романчук домагався відкриття чотирикласних народних шкіл в українських містах: Тернополі, Коломиї, Дрогобичі, Стрию, Городенці, Яворові і Снятині, і для ефективності навчання викладання мало бути лише рідною мовою [13, с. 2].

Постійне наголошення політика на цій темі у сеймі, призвело до того, що у Перемишлі були відкриті українські класи при гімназії, з яких у 1888 р. утворилася українська гімназія. Власне, це був перший значний здобуток українців у сеймовій боротьбі за 28 років [1, с. 2]. До того часу україномовна гімназія діяла лише у Львові і поляки виступали проти неї, забороняли засновувати аналогічні навчальні заклади. Заснування гімназії у Перемишлі зламало польський опір, і пізніше вони змушені були погодитись на відкриття українських гімназій у Коломиї, Тернополі, Станиславові [12, с. 17]. Це було заслугою політичної діяльності Ю. Романчука.

У той час сесії сейму починалися з промов намісника і маршалка краю, що виголошувалися виключно польською мовою. Проти цього у 1885 р. від імені українських депутатів виступив Ю. Романчук, вимагаючи, щоб вони виголошували промови й українською мовою. Під час сеймової сесії, що тривала упродовж 24 листопада 1887 р. – 21 січня 1888 р., Ю. Романчук вкотре звертався до намісника та маршалка краю з вимогою виголошувати промови при відкритті сейму і українською мовою. Маршалок відповів, що згідно з регламентом мусить «урядувати по-польськи» [10, с. 212]. Внаслідок чого Ю. Романчук поставив питання про зміну сеймового регламенту до правничої комісії [10, с. 212]. Таким чином, у результаті наполегливих дій українського парламентаря намісник і маршалок краю при відкритті сесії Галицького сейму почали виголошувати промови також українською мовою.

Отже, у кінці XIX – на початку XX ст. Ю. Романчук активно працював в українських культурно-національних товариствах, передусім у таких авторитетних інституціях, як «Просвіта» і НТШ, які виконували освітню та просвітницьку функції серед населення Галичини. Завдяки його наполегливості відкривались класи у школах та гімназіях з українською мовою викладання на території краю, чотирикласові народні школи в українських містах: Тернополі, Бережанах, Коломиї, Дрогобичі, Стрию, Городенці, Яворові і Снятині.

Список використаних джерел

1. Ю. Романчук – заступник русского народа. Львів, бр. 8 с. 2. Пилипишин О. Вплив творчості Шевченка на формування світогляду та політичних переконань Юліана Романчука – представника нового покоління української інтелігенції в Галичині // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Історія». Ужгород, 2011. Вип. 26. С. 22–26. 3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 382. Оп. 1. Спр. 62. 4. Лозинський М. З австрійської України // Літературно-науковий вісник. Львів, 1906. Річник IX. Т. XXXIV. С. 576–587. 5. Чуйко І. Діяльність Євгена Олесницького в австрійському парламенті (1907–1917 рр.) // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. У двох томах. Том 1:

Історія України. Краєзнавство. Чернівці: Книги-XXI, 2005. С. 149–154. 6. Франко І. Загальний збір рустикального банку / Іван Франко // Зібрання творів: у 50 т. К.: Наукова думка, 1986. Т. 47. 356 с. 7. Барвінський О. Про засноване і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові // Записки НТШ. 1892. Кн. 1. 260 с. 8. ЦДІАЛ України. Ф. 382. Оп. 1. Спр. 38. 9. Овнян С. Подъем рабочего движения в Австрии в 1905–1906 гг. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1957. 248 с. 10. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. З ілюстраціями на підставі споминів і документів. Львів, 1926. Ч. 1. 432 с. 11. Положение Галицкой Руси в «новой эре», представление во львовском сойме русскими послами из партии «старой» и «новой эры». Львов, 1892. 110 с. 12. Про Юліана Романчука – першого українського віцепрезидента австрійської палати послів. Львів. 1913. С. 5. 13. Внесенє пос. Романчука // Дьло. 15(27) вересня 1888. С. 2.

Надія Білик

СПОГАДИ ЗЕНОНА КУЗЕЛІ ЯК ІСТОРИЧНИЙ ДОКУМЕНТ

У сучасній історичній науці спостерігаємо підвищений інтерес до джерелособового походження. Про це свідчить активна публікація мемуарів, щоденників, епістолярію. Особливо зростає увага вчених до спогадів як реалізації свідомості конкретної людини й зображення духовної сфери життя суспільства.

Тривалий час спогади (синонім – мемуари) розглядали як різновид літературного жанру. Питання цінності спогадів, необхідність їх введення до історичних джерел постало в працях дослідників XIX століття. Панівним на цьому етапі був погляд на спогади як на другорядний історичний документ, що містить у собі інформацію додаткового ілюстративного характеру. Водночас, виникає інший підхід, згідно з чим визначено цінність спогадів не лише як джерела фактичної інформації, а й як пам'ятки духовної культури відповідної епохи. Таким чином, зароджується погляд на вивчення спогадів як історичного джерела [1, с. 153].

Ми поділяємо думку дослідників, які відносять спогади до групи джерел особового походження поряд з автобіографіями, щоденниками, приватним листуванням тощо. Окреслені джерела допомагають відтворити колорит епохи, ілюструють ставлення до конкретних історичних подій представників різних прошарків суспільства, допомагають відновити факти, які не зафіксовані в інших документах. Серед недоліків спогадів слід назвати авторську суб'єктивність, перекручення фактів, помилки пам'яті та неможливість визначити ступінь правдивості, на які посилається автор.

Спогади визначної особистості епохи варто досліджувати як джерело інформації про минуле (історичний документ) та як пам'ятку культури відповідної епохи (культурний феномен). Вони мають важливе значення в біографічних студіях, а також у вивченні інтелектуальної історії. Спогади, написані освіченим представником певної нації, є носієм історичної пам'яті як засобу духовної наступності поколінь, втіленням свідомого відношення до минулого свого народу, показником рівня цивілізованості тогочасного суспільства.

В історико-культурній спадщині українства виділяється багатогранний доробок Зенона Кузелі (1882–1952), відомого бібліографа, етнографа, фольклориста, мовознавця, лексикографа, історика, публіциста, редактора, видавця, громадського діяча, доктора слов'янської філології та історії (1906 р.), дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1909 р.), референта і редактора бібліотеки Віденського університету (1906–1909 рр.), завідувача слов'янського відділу та читальні в університетській бібліотеці, викладача Чернівецького університету (1909–1914 рр.), діяча Союзу Визволення України (1914–1920 рр.), професора Українського вільного університету в Празі (з 1921 р.) та Українського наукового інституту в Берліні (з 1926 р.), голови Європейського осередку Наукового товариства імені Шевченка (з 1949 р.).

Про багатогранну діяльність Зенона Кузелі як лексикографа, бібліографа, етнографа писали його сучасники в ювілейному виданні «Збірник на пошану Зенона Кузелі» (Париж, 1962) [2]. У радянські часи про вченого не згадували, його праці зберігалися у спецфондах. Після проголошення незалежності України наукова спадщина З. Кузелі стала предметом досліджень у працях українських вчених В. Погребенника [3, 4], В. Качкана [5, 6], О. Хміль [7], Т. Подоляки (Пацай) [8, 9], Н. Білик [10, 11, 12], ін. Однак, для широкого загалу українського суспільства інтелектуальна спадщина З. Кузелі залишається маловідомою.

Наукового вивчення потребують мемуари діяча. З нагоди 135-річчя від дня народження та 65-х роковин смерті визначного представника української духовної еліти присвячуємо дослідження спогадів Зенона Кузелі, що були надруковані під назвою «Із моїх споминів про Івана Франка» на сторінках часопису «Літературно-науковий вістник» у 1925 р. [13]. Спогади З. Кузелі дають уявлення про особистість самого автора, стиль його мислення, риси характеру,

тому вони є важливим джерелом до вивчення його біографії та світогляду. Водночас, ці спогади дають можливість уточнити перебіг подій, свідком яких був автор, і в цьому аспекті вони є важливим історичним документом.

Варто зазначити, що загальна кількість спогадів, присвячених Іванові Франкові, вимірюється декількома десятками. Серед авторів – Кирило Студинський, Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський, Андрій Чайковський, Богдан Лепкий, Василь Щурат, Осип Маковей, Микола Вороний, Петро Карманський, Михайло Яцків, Іван Труш, Михайло Рудницький, Володимир Дорошенко, Євген Чикаленко, Василь Сімович, Степан Смаль-Стоцький, Іларіон Свенціцький, Роман Завадович, Христя Алчевська та ін. З підручників і монографій постає офіційний образ Каменяра, тоді як спогади сучасників відривають нам неофіційний та суб'єктивний портрет І. Франка як живої людини. Сьогодні їхні спогади зібрано воедино у виданні «Спогади про Івана Франка» [14], впорядкованому відомим літературознавцем Михайлом Гнатюком.

Спогади Зенона Кузелі про Івана Франка є описом життєвого досвіду автора. Вони належать до джерел особового походження міжособистісної комунікації з елементами автобіографії. У 1925 р., коли було опубліковано спогади З. Кузелі, вчений жив і працював на еміграції в Берліні. До написання спогадів його спонукало не лише бажання поділитись пережитим, розповісти сучасникам і нащадкам про своє знайомство з відомим українським письменником, а й почуття туги за Батьківщиною, яку змушений був покинути з початком Першої світової війни у 1914 р.

Оповідь подається в хронологічній послідовності та охоплює період з 1894 р., коли Зенон Кузеля навчався в Бережанській державній польській гімназії, й до 1904 р., коли він брав участь у складі першої антропологічно-етнологічної експедиції Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка, яка працювала під керівництвом Федора Вовкана Підкарпатті. На той момент мемуарист закінчив філософський факультет Віденського університету, спеціалізувався в етнографії в провідних дослідників. Ще студентом він був задіяний як волонтер в антропологічному та археологічному відділах цісарського надвірного музею та музеї австрійської етнографії [2], що сприяло поглибленню його наукових знань.

Спогади Зенона Кузелі зображають обставини, в яких відбувалось формування української інтелігентної верстви в Галичині в кінці XIX ст. Про це йдеться в першому реченні споминів: «З Іваном Франком я познайомився ще як молодий гімназійний ученик і то при нагоді, що її можна вважати характеристичною для 90-их років XIX століття» [13, с. 241]. Далі автор описує події, що передували зустрічі з письменником: «Я ходив до бережанської гімназії й живо займався організацією молодезі, закладанням та веденням тайних студентських гуртків і... доволі звичайною між тодішньою молоддю погонею за позашкільною книжкою. Не було в Бережанах і найближчій околиці книжки, якої б я й мої найближчі товариші, як А. Цурковський, І. Боднар, А. Глинянський, І. Юркевич, Гр. Качала й ін., не мали в своїх руках» [13, с. 242]. У цьому контексті варто зазначити, що в 1894 р. Зенон Кузеля розпочав навчання у Бережанській державній польській гімназії, де «витає» дух Маркіяна Шашкевича. Це сприяло розвитку особистості Зенона, який у 1898 р. заснував у ній таємний гімназійний гурток «Молода Україна», до якого залучив майже всіх своїх товаришів. Саме їх прізвища перелічив мемуарист у спогадах.

Спогади містять цікаві описи побуту бережанських гімназистів, відомості про міжособистісні стосунки з представника тогочасної галицької еліти. Насамперед, Зенон Кузеля пише про роль друкованих видань у становленні особистості тогочасної молоді: «Книжки й журнали були нашою насущною потребою, і ми не жаліли часу й труду, щоб їх тільки добути. Дещо ми спільно купували й передплачували, у нас була, між іншим, гарна “книжкова” бібліотека, але ще більше діставали ми поза шкільною і бурсацькою бібліотеками...» [13, с. 242].

З особливим захопленням автор розповідає про «гарну книгозбірню» свого дядька о. Сильвестра Лепкого, який доводився рідним братом Іванни, матері Зенона Кузелі. Сильвестр Лепкий (1845–1901), закінчивши теологічний факультет Львівського університету та Львівську духовну семінарію, належав до найосвіченіших людей свого часу. Він був відомий як публіцист та письменник, що поміщав свої твори в народовських виданнях під псевдонімом Марко Мурава. Співпрацюючи з «Просвітою» та Науковим товариством імені Шевченка, брав активну участь у громадському житті краю. Від 1891 року о. Сильвестр опікувався парохією в селі Жуків, недалеко від Бережан. У його приватній бібліотеці зберігалося, за словами З. Кузелі, «багато старших наших видань (як, прим., річники «Зорі», «Правди», «Вечерниць»,

«Ватру», «Товариша», твори Чубинського, «Зорю Галицьку» і т. д.)»[13, с. 242]. Отже, саме під впливом о. Сильвестра Лепкого Зенон Кузеля захопився народовськими ідеями, які панували серед представників греко-католицького священства в Галичині.

Народовці виступали за єдність всіх українських земель та розвиток єдиної української мови на основі народної говірки. Вони проводили значну культурницьку роботу: видавали книжки та часописи живою народною мовою. Першим їхнім друкованим органом був журнал «Вечерниці», який виходив упродовж 1862–1863 рр. Зміцненню народовських позицій у національному русі українців Галичини сприяли періодичні видання відповідного спрямування, які з 1867 р., коли було започатковано газету «Правда», почали регулярно виходити друком. Особливо популярним серед читачів був літературно-науковий часопис «Зоря», на сторінках якого друкували найкращі твори як наддніпрянських, так і галицьких письменників.

Серед читацьких уподобань Кузеля-гімназиста був літературний альманах «Ватра» (1887 р.), що виходив друком у Стрию, до співпраці в ньому було залучено письменників із Наддніпрянщини. У спогадах також йдеться про літературно-науковий журнал революційно-демократичного напрямку «Товариш», заснований групою прогресивних львівських студентів у 1888 р.; до редакції видання, крім студентів, входили І. Франко, О. Терлецький, М. Павлик. Згадує мемуарист і про етнографічні праці Михайла Чубинського, автора вірша «Ще не вмерла Україна». Серед «старих наших видань» у спогадах виділено першу газету українською народною мовою «Зоря Галицька», що виходила у Львові впродовж 1848–1857 рр. як друкований орган Головної Руської Ради. Таким чином, бережанські гімназисти читали провідні часописи для українців Австрійської імперії.

Значний вплив на становлення особистості Зенона Кузеля мав старший син о. Сильвестра – Богдан Лепкий (1872–1941), відомий український письменник, вчений, перекладач, публіцист, промовець, педагог, художник, мистецтвознавець. Отримавши диплом про закінчення філософського відділу Університету Яна Казимира у Львові, Б. Лепкий з 1 вересня 1895 р. розпочав свою педагогічну кар'єру у Бережанській польській державній гімназії, де викладав українську мову та літературу, польську та німецьку мови. Варто згадати такий момент взаємин: Зенон Кузеля був «пильним й талановитим» учнем Богдана Лепкого в Бережанській гімназії, про що з приємністю згадував викладач через багато років у листі до родича [15, с. 1]. А Зенон про ті роки пише у спогадах, як гімназисти діставали книги «від 1895 року з нової «модерної» бібліотеки проф. Богдана Лепкого в Бережанах»[13, с. 242], тим самим акцентує увагу на зацікавленні гімназистів новітньою європейською літературою.

Не зважаючи на те, що неодмінною рисою спогадів є суб'єктивізм, З. Кузеля не зосередився на власному «я», а приділив значну увагу розповіді про своїх друзів, колег тощо. Його спогади насичені інформацією про багатьох відомих і не дуже відомих діячів Галичини кінця XIX – початку XX ст. Зокрема, мемуарист пише про власників приватних бібліотечних збірок у Бережанському повіті: «Так само користувалися ми книжками пань Глібовицьких із Шумлян, о. М. Глібовицького й д-ра Андрія Чайковського з Бережан, о. Мих. Мосори з Поручина, старого проф. П. Дуткевича й ін.»[13, с. 242].

Серед згаданих персоналій привертає увагу постать о. Михайла Глібовицького (1818–1887), греко-католицького священника з Бережан (тестя о. Сильвестра Лепкого. – Н. Б.). Він був непересічною людиною своєї доби, займав посаду віце-маршалка повіту. Мав велику бібліотеку, особливою гордістю якої вважалися «Русалка Дністрова» та рукописи о. Маркіяна Шашкевича, з котрим о. Михайло товаришував у шкільні роки. Ольга Хміль, дослідниця бібліографічної спадщини вченого, слушно зауважила: «На розвиток молодого З. Кузеля великий вплив мав о. Михайло Глібовицький, у якого була бібліотека з рідкісними книгами, якими міг користуватися гімназист-початківець. Можливо, це й спонукало його пізніше стати бібліотекарем і бібліографом» [7, с. 331].

У спогадах З. Кузеля найбільше вражає перелік читацьких уподобань бережанських гімназистів кінці XIX ст. Молоді люди «пильно стежили за літературно-науковими «новинами», розбивалися за кожним новим числом «Зорі», «Життя й слова» і «Записок Наукового товариства імені Шевченка» й залюбки зачитувалися в критичних статтях і працях І. Франка, В. Щурата, Б. Грінченка, О. Кониського, М. Комаря, М. Грушевського й ін. Кожна нова поява викликала в нас живі й довгі дискусії, живий обмін гадок. Услід за тим ішли власні «проби пера», видання гектографованих журналів, часописів і метеликів і поширювання наших видань...» [13, с. 242]. У цьому контексті слід зазначити, що Зенон Кузеля в гімназійні

роки редагував таємні учнівські журнали, дописував до громадсько-політичної газети «Діло», здійснював свої перші етнографічні записи.

Зі спогадів З. Кузелі дізнаємося про матеріальне становище автора, який міг витратити кошти на придбання книжок: «...я свобідний сотик обертав на купно й спровадження книжок, і вже за гімназійних часів мав доволі велику й гарну бібліотеку». Маючи трохи призбираних грошей, хлопець вирішив у 1897 р. сам вибратися до Львова, щоб купити нові книги. Тоді у Бережанах не було залізничної станції, й «треба було їхати 5–7 миль до Зарваниці коло Золочева або до Бурштина». Зенон Кузеля щиро звіряє своє думки у спогадах: «Мені жаль було грошей на місце у фіакрі та на залізницю, бо за те можна було купити спору пайку літератури, тому я вирушив до Львова пішки» [13, с. 242]. На той час Зенону було п'ятнадцять років.

Цікавими фактами наповнений опис «екскурсії» до галицької столиці. Короткий побут Зенона Кузелі у Львові був позначений відвідинами Наукового товариства імені Шевченка, спілкуванням із Каролем Беднарським (1848–1911), директором друкарні НТШ, яка за час його керівництва стала найбільшим центром видання української літератури в Галичині; тут друкувалися всі журнали та збірники товариства. Як пише мемуарист, «старий Беднарський» «ласкаво прийняв» юного книголюба. Згодом З. Кузеля відвідав українського письменника, публіциста, громадського й політичного діяча Михайла Павлика (1853–1915). У спогадах відображено такі обставини їхньої зустрічі: «...як слідувало тодішньому молодому чоловікові, зайшов до пок. М. Павлика, який навантажив мене цілою силою брошур і брошурок, що я ледве заніс із Куркової вул. на Пекарську до своїх свояків» [13, с. 242]. У цих словах перед нами постає жива особистість кожного з діячів, яких зустрів Кузеля-гімназист у Львові.

Зупинимось детальніше на своєрідності змалювання «мемуарного образу» Івана Франка у спогадах Зенона Кузелі. Пам'ять З. Кузелі про І. Франка – це органічна частина спогадів, що охоплюють майже десятирічну історію. На тлі окремих епізодів, які згадує З. Кузеля, вимальовується один із найбільш різнобарвних портретів І. Франка, що були створені його сучасниками. Коментарі автора на адресу письменника зустрічаються впродовж усього тексту спогадів. Завдяки конкретним штрихам йому вдалося реконструювати образ І. Франка як людини дуже скромної, відкритої до спілкування.

Про їх першу зустріч у Львові З. Кузеля писав щиро та емоційно: «Другого дня я вибрався до д-ра Франка, треба сказати, з великим трепетом, не знаючи, як прийме мене сей відомий письменник, до якого вся наша молодь ставилася не тільки з пошаною й подивом, але також із відповідним респектом. Я дуже непевно й боязко стукав у двері Франкової хати й ждав, чи мене впустять. Яка ж була моя радість, коли великий Франко прийняв мене цілком інакше, ніж думав я, й, певне, думали наші бережанці. Ми уявляли собі Франка гострим, недоступним чоловіком, і таким я гадав його побачити. Одначе, Франко був дуже приступний та ввічливий, розмовляв зі мною, наче з дорослим, довший час і дав мені на відхіднім деякі свої й чужі видання, між іншим «Австро-руські спомини» М. Драгоманова й числа «Літературно-наукової бібліотеки». Від Франка я вийшов сильно зворушений, в дуже піднятому настрою, й також з чималим пакетом книжок» [13, с. 243].

У спогадах З. Кузелі дотримувалася об'єктивності, тому не оминув згадати про своє повернення додому: «До Бережан я вертався вже з великою силою переживань і новин та з поважним запасом книжок, але зате з досить пустою калитою, так, що ледве вистало мені на білет до Золочева, звідки я вже пішки з добрим тягарем ледве доплентався до Жукова під Бережанами» [13, с. 243].

Знаком визнання помітної ролі Івана Франка в національно-культурному відродженні стало урочисте відзначення 25-літнього ювілею його творчої діяльності в 1898 р. Зенон Кузеля теж брав участь у святкуванні, про що зазначено у спогадах: «За гімназійних часів я їздив ще до Львова в 1898 році восени на ювілей 25-літньої діяльності І. Франка та на святочний обхід століття відродження української літератури. Я бачив тоді Франка під час його свята й до сьогодні тямлю його відповідь на вітальні промови Гнатюка, Грушевського, Кобринського й Павлика» [13, с. 243]. Зі спогадів відомо, що Кузеля-гімназист був і серед учасників з'їзду українських письменників з нагоди 100-річчя виходу в світ «Енеїди» Івана Котляревського в 1898 р. Сьогодні збереглося фото, на якому серед української еліти (М. Грушевський, І. Франко, М. Павлик, Є. Ярошинська, Н. Кобринська, О. Кобилянська, К. Паньківський, І. Копач, В. Гнатюк, О. Маковей, О. Колесса, І. Петрушевич, Ф. Колесса, Й. Кишакевич, І. Труш, Д. Лукіянович, М. Івасюк) бачимо і представників Бережанщини – Сильвестра та Богдана Лепких, Андрія Чайковського, з якими, ймовірно, прибув Зенон Кузеля до Львова.

Звернення до спогадів З. Кузелі про І. Франка дає змогу розширити спектр особистісних взаємин відомих постатей. З тексту дізнаємося про гостину франкової родини во. Омеляна Глібовицького в с. Цигани, відвідини письменником пархії о. Сильвестра Лепкого в с. Жуків, куди «приїздив Франко на кілька днів, оглядаючи звідси Рай (село біля Бережан. – Н. Б.) графа Потоцького з його цінною бібліотекою й Василянський монастир у Краснопущі коло Поморян з його незрівняним іконостасом і занедбаною бібліотекою» [13, с. 243]. Як бачимо, автор спогадів постійно акцентує увагу на захопленні книгами тогочасної галицької еліти. Водночас, пише про зацікавлення І. Франка церковним малярством.

Зі спогадів З. Кузелі можна почерпнути детальну інформацію про організацію та діяльність першої антропологічно-етнологічної експедиції до Карпат, яку очолив відомий професор, антрополог, етнограф Федір Вовку 1904 р. Насамперед, автор наголосив на обставинах, що передували його залученню до роботи: «Я саме тоді скінчив філософський факультет у Відні й спеціалізувався в етнографії у проф. Габерляндта й Гернеса, працюючи при тім пильно для видань Наукового товариства імені Шевченка, яке не відмовляло мені в студіях ні моральної, ні матеріальної допомоги. Коли ж Товариство постановило уладити довшу колективну експедицію для антропологічно-етнологічних розслідувань Підкарпаття під проводом голови Етнографічної комісії проф. Хв. Вовка, комісія, до якої, між іншим, як активний член, належав д-р І. Франко, призначила мене членом експедиції» [13, с. 244]. Згодом від Ф. Вовка, що переїздом з Парижа до Львова відвідав Відень, З. Кузеля «з великою радістю довідався, що з нами буде їздити д-р Франко». Завданням експедиції був збір музейних предметів не лише для НТШ, але також «для петербурзького Музею Олександра III та для Етнографічного музею у Відні» [13, с. 244].

Спогади є важливими для історії науки, бо описують повсякденний побут дослідників. Так, для успішної роботи ними було придбано «фотографічний апарат з Герцом найновішої едиції» та відповідний «екскурсійний» одяг. У Львові було узгоджено маршрут, однак погодні умови змусили змінити плани. Як пише З. Кузеля: «Нашу дорогу ми мали зачати від Мшанця на Бойківщині, куди ми мали з'їхатися в перших днях серпня. Однак, тоді саме безперервно перепадували дощі, й Вовк і Франко могли щойно в половині місяця вибратися в дорогу, забираючи з собою всі прилади й апарати. Я добився до них аж 19 серпня, на самого Спаса» [13, с. 244].

Як свідок і учасник подій З. Кузеля зобразив емоційну атмосферу, в якій працювали учасники експедиції на Львівщині: «виглядало як на ярмарку». «Об'єктами» антропологічних досліджень Ф. Вовка та І. Франка були місцеві селяни, для яких поява панів із фотоапаратом була дивиною. І вчені доклали багато зусиль, щоб переконати забобонних бойків згодитися на антропологічні вимірювання росту чи стопи людини. Однак, неможливо було намовити зняти намотані хустки з голови жінок, бо ті вважали це дурним знаком. Щоб довести бойкам, що вся ця процедура немає злого наміру, для прикладу обміряли місцевого священика – о. М. Зубрицького та всю його сім'ю. «Очевидно, що при тім не обійшлося і без сього, щоб не поміряти й самого Франка, й Вовк із великим вдоволенням проголосив, що Франкова голова чисто українська (мабуть, із покажчиком біля 85) й далеко кругліша, як пересічно, в українців» [13, с. 245].

Спогади З. Кузелі доповнюють багатогранний образ Каменяра, насамперед, вони розкривають творчу лабораторію письменника. Мемуарист згадує: «При всій тій роботі був звичайно присутній і Франко, вкидав сам час-від-часу якість слово або запит, або записував собі щось на своїх скриптах або коректах. Коли ми міряли й вивнювали антропометричні бланки, Франко сидів, а, властиво, стояв при бічному бюрку, що було уміщене просто вікон під стіною, й писав, звичайно, оповідання. Я не раз подивляв ту незвичайну легкість творчості у великого покійника. Його перо скоренько ховалося по невеликих чвертках паперу, й, здавалося, що він весь потонув у своїй праці, не зважаючи на гамір і присутність більшого товариства в кімнаті. Але ось, щось у розмові його зацікавило, й він відвертався від стола, переривав роботу, не кидаючи з руки пера, й мішався до розмови, щоб потім так само скоро вертати до свого писання» [13, с. 245]. Йдеться про роботу письменника над оповіданням «Батьківщина», яке І. Франко почав писати під час свого побуту в с. Мшанець, твір було приурочено визначному етнографові Ф. Вовку [16, с. 391].

Зенон Кузеля брав активну участь у дослідженні матеріальної культури українців. Разом із Ф. Вовком вони «вибралися на село для етнографічних розслідувань», «оглядали, фотографували й вимірювали хати та забудовання, рисували плани, важніші господарські знаряддя і т. д., й нишпорили по всіх закутинах за старовиною» [13, с. 245]. Зібрані польові етнографічні

матеріали згодом стали основою їхніх народознавчих праць, що сприяли розвитку української етнографічної науки на початку ХХ ст.

У цьому контексті мемуарист інформує про діяльність І. Франка під час роботи експедиції: «Франко розглядався тільки й випитувався лише то про се, то про те. Одначе йому вдавалося виловлювати не одно цікаве, старе й нове, й тільки торгувати й платити приходилося вже мені. При тім треба було подивляти його добру пам'ять і бистрий дар спостереження. Се, зокрема, завважив я, коли потім прочитав Франкове звідомлення про сю першу екскурсію на Бойківщину у віденській «*Zeitsehrift für österreichische Volkskunde*» й знайшов там дуже докладну характеристику та доволі подрібний опис народного будівництва та народної ноші на Бойківщині, хоч окремих нотаток у Франка не було» [13, с. 246]. Письменник значну увагу приділив опису етнографічного колориту Старосамбірщини. На думку В. Галика, Франкові праці з окресленої проблематики багаті на фактичний матеріал про культурне життя та побут українського населення [17].

Події щодо перебування учасників антропологічно-етнографічної експедиції в селі Дидьова мемуарист змальовує побіжно. Лише інформує, що вони зупинились на парохії о. Кузева, який був близьким товаришем І. Франка. У його домі письменник почував себе «цілком, як дома». Тут митець зайнявся рибальством, «яке він так любив». З. Кузеля згадує «цікаві розмови про всякі способи риболовлі, про рибальські прилади, й тут Франко міг з Вовком цілими годинами балакати про всякі ятірі і т. п. Вовк оповідав при тім про риболовлю на Україні, [...] й се завсіди Франка цікавило» [13, с. 246].

Саме під час побуту в Дидьові З. Кузеля мав добру нагоду пізнати І. Франка «з товариського боку». Зокрема він був здивований «його тихій погідливості, яка, здавалося б, стояла в противенстві до його не раз різких виступів у критиках і статтях». Також мемуарист зазначив: «Тільки інколи проривалася у нього охота «пожартувати», й тоді він умів бути «кусливим». Особливо виходив він із свого спокою, коли відчував у кого-небудь тінь прибільшення або бачив, начебто, неоправдане захоплення» [13, с. 246]. Ця особистісна оцінка З. Кузелі підкреслює багатогранність постаті І. Франка.

Розповідаючи про своє насичене зустрічами та подіями життя, Зенон Кузеля в кінці спогадів інформує про пізніші зустрічі з Іваном Франком під час їх роботи в Науковому товаристві імені Шевченка й поза ним. Йдеться про участь в альманасі «Січ», співробітництво в українському додатку до «*Czernowitzer Allgemeine Zeitung*» у Чернівцях. Мемуарист мав намір написати докладніше про ці події після впорядкування листування з покійним І. Франком, однак цей задум йому не вдалося втілити в життя. Свої мемуари Зенон Кузеля завершив таким реченням: «А поки що списую отсі два фрагменти моїх споминів, думаючи, що й малі причинки можуть придатися при писанню більшої монографії про життя й діяльність д-ра Івана Франка» [13, с. 246], тим самим акцентував увагу на меті написання спогадів.

Спогади Зенона Кузелі – це унікальне історичне джерело, яке несе в собі відбиток особистості автора, водночас у них презентовано факти, які не зображено в офіційних документах. Автор пише про свою родину та навчання, тим самим дає можливість дослідникам розкрити процес формування його світобачення. Розповідаючи про доросле життя, З. Кузеля більше аналізує, в його спогадах менше емоцій. У невеликих за обсягом мемуарах згадується багато прізвищ родичів, товаришів, колег. На тлі окремих епізодів, які описує З. Кузеля, вимальовується один із найбільш різнобарвних портретів І. Франка, що були створені його сучасниками. Завдяки конкретним штрихам мемуаристу вдалося реконструювати образ І. Франка як людини, відкритої до спілкування. В цілому спогади З. Кузелі можуть стати незамінним джерелом до вивчення життєвого шляху вченого, також вони містять інформацію про побут українського етнографів на початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Єловських У. Загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів як історичного джерела: історіографія проблеми // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2006. Вип. 13. С. 152–161.
2. Збірник на пошану Зенона Кузелі: праці філологічної та історично-філософської секцій / за ред. В. Янева. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней; 1962. (Записки НТШ; Т. 169).
3. Погребенник В. Зенон Кузеля – визначний українознавець // Тернопілля'95: регіон. річник. Тернопіль, 1995. С. 342–348.
4. Погребенник В. Визначний українознавець Зенон Кузеля. Наукова розвідка до 120-річчя від дня народження вченого і 50-річчя смерті // Українознавство. 2002. Ч. 4. С. 14; 2003. Ч. 1. – С. 274–281.
5. Качкан В. Фольклористична та етнографічна діяльність Зенона Кузелі // Нар. творчість та етнографія. 2003. № 5/6. С. 11–18.
6. Качкан В. Кузеля Зенон // Українська журналістика в іменах. Львів, 1997. Вип. 4. С. 142–148.
7. Хміль О. Бібліографічна спадщина Зенона Кузелі: типологічні різновиди // Записки ЛНБ. 2008. Вип. 1 (16). С. 330–341.
8. Подоляка Т. Народознавча

діяльність Зенона Кузеля: автореф. дисер. канд. іст. наук: 07.00.05 – етнологія; Інститут народознавства НАН України. Львів, 2009. 14 с. 9. Пацай Т. Зенон Кузеля: життя і народознавча творчість. Львів, 2013. 10. Білик Н. Курси українознавства в Берліні (суспільно-культурна діяльність Зенона Кузеля) // Українська освіта у світовому часопросторі: м-ли Другого Міжнародного конгресу, Київ, 25–27 жовтня 2007 р. К., 2007. Кн. 1. С. 58–59. 11. Білик Н. Суспільно-культурна діяльність Зенона Кузеля в Берліні // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. К., 2008. Т. XIX. С. 191–197. 12. Білик Н. Зенон Кузеля – лепкознавець // Проблеми інтерпретації творчої спадщини Богдана Лепкого: м-ли міжнародної наук. конф., Тернопіль, 2–3 листопада 2007 р. / за ред. М. Ткачука, Н. Білик. Тернопіль, 2007. С. 307–312. 13. Кузеля З. Із моїх споминів про Івана Франка // Літературно-науковий вістник. 1925. Т. 90. С. 241–246. 14. Спогади про Івана Франка / упор. М. І. Гнатюка. 2-ге вид., доп. Львів, 2011. 814 с. 15. Лист Б. Лепкого до З. Кузеля (від 12.01.1931 р.) // Осн. фонди Обл. комун. музею Б. Лепкого в Бережанах. 16. Франко І. Батьківщина // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. К., 1979. С. 391–424. 17. Галик В. Етнографічно-фольклорний колорит і культурне життя Старосамбірщини у дослідженнях Івана Франка // Актуальні питання гуманітарних наук: зб. наук. праць. 2014. Ч. 10. С. 3–8.

Леся Костюк

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ О. КАНДИБОЮ-ОЛЬЖИЧЕМ НА ТЕРНОПІЛЛІ

У липні 2017 р. наукова громадськість України святкувала 110 років від дня народження Олега Кандиби-Ольжича – видатного вченого-археолога, блискучого поета, суспільно-політичного діяча. Наукова спадщина цього українського велетня думки набула сьогодні особливого значення, де все більше уваги приділяють його дослідженням трипільської культури й формуванню основних теорій її розвитку.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі об'єктивного аналізу висвітлити значення О. Кандиби-Ольжича в дослідженні зразків трипільської культури на території Тернопільської області. Реалізація зазначеної мети передбачає розв'язання низки завдань: охарактеризувати основні етапи археологічних досліджень вченого на Тернопіллі, провести аналіз результатів цієї діяльності, простежити значення цієї роботи для сучасної історичної науки.

Історіографічний огляд досліджуваної проблеми умовно можна поділити на два періоди: еміграційна література та розвідки кінця ХХ – початку ХХІ ст. Перші дослідження про наукову діяльність вченого, зокрема розвідки Л. Винаря [1], Д. Штогрин [10], були опубліковані в еміграції. Серед сучасних дослідників можна назвати О. Мельник [8].

Важливим, на нашу думку, і багато у чому визначним етапом біографії О. Кандиби-Ольжича стала робота над дослідженням зразків трипільської культури на території нашого краю. Цю діяльність дослідник проводив в рамках співпраці з музеєм НТШ у м. Львові. Підтвердження цієї співпраці знаходимо у листі науковця до Ярослава Пастернака (котрий упродовж 1929–1938 рр. очолював вищезгадану наукову установу): «За порадою професора А. Строцького звертаюся до Вас із великим проханням, бо тема моєї дисертації «Мальована галицька кераміка», відношення її до сусідніх культур, я хотів би перестудіювати відповідні збірки Галичини» [7, с. арк. 62–63]. Отже, за рекомендацією співробітників музею НТШ вчений провів ряд досліджень на території Поділля, щоб, як пише Я. Пастернак, «особисто ознайомитися з теперішніми праісторичними матеріалами, зокрема з трипільською мальованою керамікою» [1, с. 50].

Над дослідженням трипільської культури працювали як вітчизняні, так і зарубіжні археологи (Т. Пассек, С. Бабіков, В. Даниленко, Л. Залізник, О. Кандиба-Ольжич та інші), котрі у своїх висновках дійшли щодо її автохтонності.

На початку 20-х рр. ХХ ст. на території Західного Поділля провів пробні розкопки Ю. Полянський. Подальші дослідження проводив О. Кандиба-Ольжич: він працював у двох повітах – Борщівському та Заліщицькому.

Спершу свої дослідження вчений розпочав із підземної печери «Вертеба» (сьогодні с. Більче Золоте, Борщівський район, Тернопільська область). Вже на той час печера вважалася відомою пам'яткою археології, бо в кінці ХІХ – на початку ХХ століття тут проводили розкопки: А. Кіркор (1876 – 1878), Г. Оссовський (1889–1892 рр.), В. Деметрикевич (1898–1904 рр., 1907 р.), Я. Чекановський (1914 р.), К. Журовський [3, с. 34]. Результати їхніх досліджень деякий час зберігалися в палаці князя Сап'єги (з ініціативи котрого і розпочалися розкопки), а згодом були вивезені до Краківського археологічного музею (де їх ґрунтовно вивчав О. Кандиба-Ольжич).

Згідно матеріалів музею, колекція складалася із понад 35 тис. фрагментів кераміки, 300 цілих посудин, сотні персоніфікованих та зооморфних глиняних фігурок, виробів із глини,

кісток, кременю, каменю. Після дослідження цих артефактів О. Кандиба-Ольжич зазначив: «Українська земля дуже багата на пам'ятки давньої культури. Проте вони ще мало досліджені, мало їх шануємо, а головне, зовсім не знайомимо з ними широкі народні верстви. Тим-то цінні пам'ятки старовини руйнуються і гинуть, а наші музеї не можуть рівнятися із чужими. Тут, у княжому парку, наприкінці минулого століття польські вчені викопали багато пам'яток культури кам'яної доби. Тепер наше народне багатство прикрашає зали Краківського музею Академії мистецтв» [8, с. 1].

Спершу свої пробні дослідження молодий вчений проводив у малодосліджених місцях: у так званій «малій залі». Позитивним моментом було те, що вчений для дослідження використовував стратиграфічний метод, за котрим визначав хронологію знахідок і фрагментарно писав історію заселення печери.

Значною знахідкою для молодого науковця стала велика кількість людських залишків у найнижчому культурному шарі «великої брами», котрі були розташовані непослідовно, як і все інше у цьому шарі, перемішані із черепами та брилами каменю. «Можливо, – як згодом стверджував О. Кандиба-Ольжич, – що тут маємо перед собою жертви катастрофи або ворожого наскоку. Бракує і дарів... Найочевидніше, що в печеру сходилися люди лише з великої нужди (у ній і холодно, і вогко, і низько), збирались у великій кількості може, цілим селом, але не надовго. Відомо, що в Більче Золотому відкрито в поміщицькому парку наземне трипільське селище, кераміка якого, ідентична з печерою» [3, с. 35]. Ці нотатки археолога вказували на те, що трипільське поселення справді було на поверхні, а сама печера «Вертеба» – призначалася для поховань та притулку під час небезпеки, і не тільки в трипільські часи, але і пізніше, бо в ній згодом знайдено римські монети (датовані IV ст.).

Зі спогадів місцевої жительки Марії Дараманчук (Перун) про розкопки в печері «Вертеба»: «Пам'ятаю, як працював у нашій гроті молодий вчений на прізвище Кандиба. Був високий на зріст, завжди жартував. Поселився він в отця С. Гребенюка. Зранку брав ключі від гроти у батька і цілий день працював, а ввечері приходив до нас у хату, приносячи назад ключі. Він ніколи не цурався нашої простої селянської їжі. Черепків накопав тоді багато. Довелося йому навіть купити у місцевого єврея-крамаря великі ящики з фанери, куди складав ті черепки. На ящиках писав великими буквами «Обережно, скло» і кудись їх відправляв» [8, с. 2]. Саме тому, у 1997 р. Тернопільський обласний краєзнавчий музей організував наукову конференцію, присвячену 90-річчю від дня народження О. Кандиби-Ольжича, а в селі Більче-Золоте (Борщівський район, Тернопільська область) встановили меморіальну дошку ученому.

За висновками О. Кандиби-Ольжича, «вартість здобутого в печері Вертеби матеріалу в тому, що встановлено його стратиграфією, яка дала змогу поділити старші (раніші) знахідки щодо часу» [3, с. 35]. Таким чином, результат дослідження довів, що трипільська культура є автохтонною (місцевою культурою), й тим самим були відкинуті твердження В. Городцової та В. Щербаківського про короткотривале перебування трипільських племен та їх появи в Україні із Ірану через територію Малої Азії.

Крім детальних досліджень у печери «Вертеби», вчений провів розкопки у с. Ланівці (Борщівський район Тернопільська область) в урочищах «Лаканці» та «Замчисько». В результаті розкопок відкрито поселення в урочищі «Лаканці» та три – в урочищі «Замчисько» (два у 1928 р., одне в 1929 р.) [9, с. 104].

Слід зазначити, що працювати у с. Ланівці (Борщівський район Тернопільська область) було непросто: у цій місцевості довгий період місцеве населення добувало камінь. Після клопіткої роботи вчений зумів розчистити глинобитні ділянки та детально зафіксував порядок залягання фрагментів обпаленої глини й приблизно реконструював залишки споруди. Крім того, О. Кандиба-Ольжич зібрав чимало зразків мальованої кераміки, крем'яні скреби, фрагменти глиняної статуетки та прийшов до висновку, що розписна кераміка із с. Лановець має спільні риси із пам'ятками із Городниці над Дністром.

Не менш важливі дослідження О. Кандиби-Ольжич проводив на теренах сіл Козаччина і Стрілківці (Борщівський район Тернопільська область), де теж знаходив окремі фрагменти трипільських поселень (мальовану кераміку, фрагменти стін хат-ліп'янок). Про результати роботи археолога, Ф. Полянський стверджував, що доктор О. Кандиба-Ольжич у с. Козаччина (Борщівський район, Тернопільська область), знайшов поселення датоване періодом трипільської культури (фрагменти кераміки й обпалену глину) [10, с. 103].

Влітку 1929 р. вчений проводив археологічні дослідження у с. Новосілка Костюкова (Заліщицький район Тернопільська область). Так, на полях із назвами «Вікно» і «Петринське», археолог знайшов ряд уламків глиняних посудин трипільського часу [9, с. 93].

Значну наукову цінність мають археологічні дослідження О. Кандиби-Ольжича на території цегельні у м. Заліщиках (Тернопільська область), де від робітників цегельні дізнався про знахідки у кар'єрі глинобитних майданчиків жител, житлових ям, черепків мальованих посудин, урн з попелом і кісточками, людських і тваринних кісток, а також крем'яних виробів. При дослідженнях археолог виявив мальовані уламки глиняних посудин, крем'яну скребачку та вістря, розкопано дві культурні ями. Про ці знахідки О. Кандиба-Ольжич, зазначав, що у «... першій ямі, я викопав уламки глиняної обмазки, кам'яні плити з слідами сажі і вугілля, тваринні кістки (зуб і череп голови), уламки мальованої кераміки, цілу глиняну посудину на масивній ніжці, багато крем'яних відщепів, уламок кам'яної сокири. У другій ямі, ...я знайшов численні фрагменти посудин, черепашки, кістки тварин, крем'яні вироби і цілу кам'яну сокиру» [9, с. 93].

Щодо мальованої кераміки, зібраної археологом у м. Заліщики, то зауважимо, що вона була двох видів: одні посудини, оздоблені чорною і червоною фарбами, або одною із них фарбою на білому тлі, а інші – орнаментовані чорною і білою фарбами на червоному тлі. Під час розкопок у Заліщицькій цегельні О. Кандиба-Ольжич отримав важливий матеріал для розробки системи комунікації розвитку мальованої кераміки Трипільля (де були включенні й інші населені пункти Тернопільщини) [9, с. 36] (див. табл. 1).

Таблиця 1

Період Б	
Фаза	Касперівці
Фаза	Більче-Золоте
Фаза	Городниця
Період А	
Фаза	Заліщики
Група	Заліщики
Група	Шипинці А
Фаза	Незвисько

Отже, як свідчать дані таблиці, енеолітичні поселення на Тернопільщині (у Заліщицькому та Борщівському районах) стали еталонними пам'ятками для виділення О. Кандибою-Ольжичем так званої «заліщицької» та «незвиської» груп у розвитку розписної трипільської кераміки у Західній Україні. Усі, знайдені під час археологічних розвідок матеріали, учений передав до археологічного відділу музею НТШ у м. Львові.

Свої археологічні дослідження О. Кандиба-Ольжич узагальнив у ряді праць, зокрема «Розкопки в Галичині 1928 р.» [4], «Галицька мальована кераміка» [5], «Давня неолітична мальована кераміка Галичини» («Kamenne nastroje neolitické maliovana keramika Halicii») [6]. У цих розвідках молодий археолог подає класифікацію неолітичної кераміки, аналіз кам'яного знаряддя трипільських племен (поділив їх на 20 груп).

Отже, дослідження О. Кандиби-Ольжича на Тернопіллі фрагментів трипільської культури зробили значний вклад у світову археологічну науку, утвердили давність поселень на території нашої області, увиразнили рівень їхньої культури. Водночас археологічні знахідки ученого розвивали ідею автохтонності трипільців на цих землях, увиразнили локальні особливості культури і побуту кожного поселення.

Список використаних джерел

1. Винар Л. Наукова діяльність доктора О. Кандиби: Пам'яті доктора О. Кандиби // Український історик. 1994. № 1–4. С. 49–74.
2. Виноградова Н. Трипільське поселення на Дністрі // Археологія. К., 1973. С. 34–41.
3. Кандиба О. Досліди на Галицькому Поділлі 1928–1929 рр. // Записки НТШ. Львів, 1928. Т. CLIV. С. 33–35.
4. Кандиба О. Розкопки в Галичині 1928 р. // Записки НТШ. Львів, 1929. Т. CLVI. С. 23–27.
5. Кандиба О. Галицька мальована кераміка // Записки НТШ. – Львів, 1929. Т. CLVII. С. 12–16.
6. Kandyba O. Kamienne nastroje neolitické makane keramiky Halicji // Obzor praehistoricky. 1930–1935. R. 9. S. 32–56.
7. Лист О. Кандиби-Ольжича до Я. Пастернака від 29 червня 1928 р. // Центральний державний історичний архів у м. Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2403. Арк. 62–63.
8. Мельник О. «Біжуча спіраль» Олега Ольжича // Українська газета плюс. № 38(133). 8–14.11.2007. URL: http://www.ukrsov.kiev.ua/trypillya/-/asset_publisher/sxZ2/content/»біжуча-спіраль»-олега-ольжича?redirect=http%3A%2F%2Fwww.ukr (дата звернення: 01.09.2017).
9. Спадщина О. Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України: Зб. матеріалів міжнар. наук. студентської конференції. Травень, 1997 р. / За ред. д-ра істор. н., проф. Алексієвця М. М. Тернопіль: ТДПУ, 1999. 278 с.
10. Штогрин Д. Наукова праця О. Кандиби-Ольжича // Новий час. 1959. С. 64–70.

Ліля Зінчук

**ФРАНЦ КОКОВСЬКИЙ У ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ
БЕРЕЖАНЩИНИ КІНЦЯ ХІХ–ХХ СТ.**

*...Як вже на світі зачнеється світання
і вам пісню волі почути прийдеється,
то пісня, яку я вам шлю на прощання...*

Франц Коковський

Письменника Франца Коковського породила епоха літературного відродження Галичини початку ХХ ст., яка, за словами І. Франка, характеризувалася «досить значним піднесенням духу, зростом ентузіазму».

Ф. Коковський народився 17 березня (згідно автобіографії, 17 вересня – згідно метричної книги) 1885 р. в Бережанах. Батько – Коковський Михайло народився в 1850 р. у м. Бережани в сім'ї робітників, за професією – швець. Помер у Бережанах в 1896 р. Мати Коковська Анна (дівоче прізвище Черна) народилася в 1855 р. в Бережанах у сім'ї робітників. Зі спогадів М. Чайковського знаємо, що працювала у п'ятикласній дівочій школі сторожем. У 1947 р. виїхала в Польщу, де померла в 1949 р. у с. Свидниця, коло Зеленої Гури. Брат Іван Михайлович Коковський народився 1880 р. – помер 1933 р. Такі коротенькі, але достовірні факти можна взяти лише з автобіографії, написаної власноруч Ф. Коковським, що зберігається в архівах.

«До бережанської гімназії прийшов я в 1898 році по скінченні сьомої кляси місцевої виділової школи, цебто в тринадцятому році життя. За останні три роки вспів я начитатися чимало книжок у польсько-патріотичному дусі (чи існували наші книжки до читання – я й не знав!)... Але національно я був ще невідомий, як і більшість моїх понад 40 товаришів». Саме тоді в гімназії працював професором молодий та енергійний Богдан Лепкий, який мав великий вплив на літературні захоплення та перші поетичні спроби Ф. Коковського. «...Щойно лекції української мови, що їх проводив спершу професор Богдан Лепкий, а потім Іван Білик, а ще лекції релігії пок. шамбеляна Михайла Соневицького зясували нам наглядно, що крім поляків та москалів є ще хтось третій, а саме – ми», – оповідав Ф. Коковський.

У вересні 1898 р. Ф. Коковський познайомився з Богданом Чайковським: «Богдан і Микола Чайковські взяли мене під свою опіку, а за кілька тижнів перейшов я в руки Зенона Кузеля... а ще за кілька неділь був я уже членом тайного гуртка нижньої гімназії, що більше, цей гурток почав був навіть у мене сходитися. Поволі почав наш гурток рости. Ми почали зватися вже не русинами, а українцями». Безперечно, мова йде про гурток «Молода Україна», який в бережанській гімназії очолював учень сьомого класу Зенон Кузеля. У гуртковій бібліотеці з'являються видання НТШ, «Літературно-науковий вісник» та ін. «Тодішня наша гімназійна молодь у Бережанах, – пише Ф. Коковський, завдяки акції тайних кружків, заснованих З. Кузелею, В. Кушніром, П. Бойком та іншими, була національно дуже освідомлена. Мали ми тоді спершу два, потім три тайні гуртки, великі бібліотеки, де мож було стрінати майже всі женецькі видання Драгоманова та галицькі видавництва Франка до «Життя і слова» включно. Помагали нам у набуванні книжок пок. Артим Хомик, під той час суплент тоїж гімназії, користалося чимало із багатой бібліотеки д-ра Андрія Чайковського, завдяки його синам, Миколі та Богданові». Щотижня відбувалися сходинки цього гуртка, гімназисти щонеділі їздили до сільських читачів, організовували аматорські колективи, самі виступали як актори-аматори.

«Одного літа в Бережанах, – пригадує М. Чайковський, нам, молодим, забаглося ставити п'єсу Антона Чехова «Дядя Ваня», за її переклад взялися мій брат Богдан Чайковський і наш гімназійний товариш Франц Коковський, пізніше відомий поет і громадський діяч, етнограф Лемківщини. І саме тоді гостював у моїх батьків наш видатний поет Богдан Лепкий, він і підказував нам найкращі місця в нашому перекладі. Ролі розділили ми так: Богдан мав грати дядю Ваню, я [авт. – Микола Чайковський] мав бути професором Серебряковим. Коковському ж була дана роль лікаря Астрова...». Разом з Ф. Коковським учасницею гуртка була бабця Оксана Сенатович: «Моя бабуня Ольга брала участь у славному в ті часи Бережанах драматичному гуртку при товаристві «Боян». Коли я жила у неї, показувала мені фото з вистави «Невольник», де вона разом з поетом Ф. Коковським виконували головні ролі».

Формуванню національної свідомості Ф. Коковського сприяли тоді популярна серед молоді газета «Молода Україна», а також зближення з родинами Лепких (с. Жуків), Мосорів (с. Поручин), професором М. Бачинським, зі славнозвісним прозаїком А. Чайковським: «Минали роки, приблизувалися паски на комірці мого гімназійного мундура, – згадував

Ф. Коковський, – срібні замінялися золотими, а вплив А. Чайковського не малів, а більшав. І не тільки на мене. Уся молодь горнулася до А. Чайковських, в їхній домівці відбували ми їхні сходинок, там вчилися ми всього, що було найкраще, найсвятіше. І тільки з тим, як минали роки ми обсервувати не тільки домашнє ідеальне життя А. Чайковського, але ще цінити та розуміти його працю, як організатора національного життя. ...А водночас Андрія Чайковський – це для мене прототип українського адвоката, працівника, що не ганяється за грошем, що робить свою роботу з серця, з духовної потреби, бо так працювати вимагає від нього народне добро».

У 1904 р. зусиллями професора Миколи Бачинського засновано у Бережанах «Селянську бурсу». Вона містилася у найманій хаті п. Колодки, на Ізабелівці, напроти міської різниці. Управа доклала зусиль, щоб дати сільським дітям нагляд і опіку: декілька гімназистів стали безплатними інструкторами для малих бурсачків, такі, як Франц Коковський, Лев Лепкий, Микола Їжак.

22 лютого 1900 р. Ф. Коковський, учень другого класу Бережанської гімназії, написав ліричний вірш «Моя доля», а в 1903–1904 рр. працює над новими творами – пише цикл сонетів, розробляє жанри історичної поеми, балади: «Молодий учень V кляси Ф. Коковський післав перші свої вірші тодішньому редакторові «Діла» Євгенові Левицькому. Редактор помістив ці вірші у «Ділі» та захопив автора, щоби не покидав пера».

Члени гуртка «Молода Україна» видавали журнальчики «Небилиці», «Зірка», де, можливо друкувався Ф. Коковський.

У газеті «Руслан» в 1903–1904 рр. вперше під різними псевдонімами (Богдан Левченко, Ф. Кок, Франц Михайлів) була надрукована чимала добірка його сонетів на громадську тематику, фрагменти з поеми «Богдан Хмельницький», які не були опубліковані. Не одержавши сподіваної підтримки від критиків та літературних «метрів», після 1909 р. Ф. Коковський майже назавжди покидає віршувати, переходить до інших жанрів та форм літературної діяльності, активно співробітничав у галицькій та буковинській пресі. Скрізь Ф. Коковський виявляв активну участь у різних товариствах та організаціях.

Після закінчення Бережанської гімназії Ф. Коковський поступив на юридичний факультет Львівського університету (1906 р.). У 1907 р. за участь у студентській демонстрації протесту проти колонізації вищих шкіл був арештований разом з кількома десятками інших студентів-українців і виключений з університету. Далі здобував вищу освіту в університеті австрійського міста Грац, потім на правничому факультеті Чернівецького. У 1910 р. йому вдалося перевестися на той же факультет Львівського університету, який закінчив у 1911 р.

В університетський період Ф. Коковський захопився драматургією і театром. Він став референтом товариства «Руська бесіда», переклав для українського театру Йосипа Стадника ряд п'єс і опер світової класики, які виставлялися в театрі 1908–1913 рр. Переклади «Романтичних», «Травіати» та «Євгенія Онегіна» видав режисер українського театру Й. Стадник у 1908–1909 рр.

Співпрацював з редакціями газет «Громадський голос», «Руслан», «Гайдамаки», «Жало». Був редактором сатиричної газети «Зеркало». У Чернівцях співробітничав з «Буковиною», «Руською Радою» та редагував «Народне багатство» та «Хлібороб».

Збірками поезій «Сердечні струни» (Львів, 1907 р.), «Настрої» і «Малим друзам» (обидві – Чернівці, 1909 р.) закінчився ранній період творчості Ф. Коковського. До збірки «Настрої», передмову до якої написав Б. Лепкий, ввійшов ліричний етюд «Осілля симфонія», присвячений бережанському гімназисту, письменнику Михайлові Яцківу.

Не маючи змоги заглиблюватися в конкретний аналіз його поезій, я хотіла б тільки тезисно сформулювати таку думку: «Ранній період творчості Ф. Коковського – це не тільки пора формування поетичного стилю, оволодіння поетичними жанрами, технікою віршування. Сонетарій Ф. Коковського, як і поезія його сучасників початку ХХ ст., дає ключі до розгадки національного ідеалу української молоді того періоду. Національний ідеал Ф. Коковського – вільна, щаслива, самостійна Україна була розірвана на шматки, а її матірня частина від Б. Хмельницького – в московських кайданах. Поет і вірить, і сумнівається, і майже розчаровується в національному відродженні України, бо бачить свою велику Батьківщину сплюндрованою, занапащеною ворогом, а в нього не вистачає сил, щоб врятувати її від морально-національного занепаду».

Роздуми над проблематикою прабатьківщини-матері України, надії на визволення народу і його морально-національне очищення наповнюють зміст багатьох сонетів Ф. Коковського, надрукованих напередодні російської революції 1905 р., зокрема, таких, як «З країни нужди»,

«На новому шляху», «Нірвана», «Країна щастя», «Україна», «В горох», «Голод», «На твої йшов я, Україно, ниви» та ін.

Але найбільше випукло ця тема виступає в історичному полотні – написаній у грудні 1904 р. поемі у фрагментах «Богдан Хмельницький». Редакція «Руслана» одержує від Ф. Коковського... фрагменти з поеми «Богдан Хмельницький» та інші твори, які, однак, не були опубліковані. З нез'ясованих поки що причин редакція раптом втратила інтерес до бережанського автора. Той надсилає редакторові сердитого листа: «Високоповажний добродію! Посилаю Вам фейлетон сонетів не любовних вже і сподіваюсь, що Ви його скоро видрукуєте. Знаєте, дивує мене, що Ви якраз тепер відмовляєте мені місце в «Руслані», коли мої вірші безперечно ліпші від найдавніших так зі згляду на мову, як і на форму. Давніше, от. пр. минулого року, Ви друкували до 15 фейлетонів моїх любовних віршів, ... а сего року (тобто – 1905 р.) не хочете друкувати одного фейлетона».

Написану в грудні 1904 р. поему «Б. Хмельницький» Ф. Коковський подав до редакції «Руслана» в лютому 1905 р., після того, як у січневих газетах прочитав сенсаційне повідомлення про події в Росії під заголовками «Революція в Росії», «Події в Росії», «Терор в Росії». Здавалося, що для «Руслана» одержаний від Коковського матеріал – щаслива знахідка. Однак редакція, надрукувавши в березні шість свіжих сонетів, з публікацією «Богдана Хмельницького» не поспішала і на авторські запити не реагувала.

Немає сумніву, що поема «Богдан Хмельницький» з підзаголовком «Фрагменти з поеми», рукопис якої зберігся в чужих архівах, був виявлений в рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника, є цінним набутком української літератури початку ХХ ст. Бібліографічно вона досі не зареєстрована. Це досить складний для сприймання поетичний твір. У ньому переплітаються історичні події різних часів – від епохи Б. Хмельницького до епохи Т. Шевченка і далі – аж до епохи назрівання народної революції 1905 р. в Росії. Ф. Коковський густо насичує текст Шевченковими образами і поетичними фразами, свідомо звертається до Кобзаря з метою влити у власний твір бунтівний дух Шевченкового слова, осучаснити історичну тему й історичного героя. Ф. Коковський зумів зберегти свою оригінальність, свій власний стиль. На відміну від усіх відомих творів на аналогічну тему, поема бережанського автора відрізняється поглибленим аналізом почуттів і переживань Б. Хмельницького.

Восени 1910 р. в Бережанах засновано «Секцію Студентського Союзу». На Бережанщині було в той час 26 студентів, які стали дійсними членами секції. Метою організації була членська самодопомога в студіях, участь у культурно-освітній праці для народу, активна співпраця в громадських установах і товариствах. Секція, крім звичайних членів, завела так зване «спомагаюче членство», тобто допоміжне, до якого належали молоді вчителі гімназії та посол Тимотей Старух. Секція мала аматорський гурток, режисерами якого були Франц Коковський і Богдан Чайковський.

27 квітня 1912 р. правник Ф. Коковський одружився з молодою учителькою Софією Юліанівною Крупічкою. До 1919 р. молоде подружжя проживало в Козові. 10 березня 1913 р. в сім'ї Коковських народився син Степан – через деякий проміжок часу він – завідувач «Союзу кооперативи», член ОУН під псевдом «Відважний». Брав участь в організаціях «Луг», «Бесіда», «Сокіл», «Просвіта» у Бережанах. Загинув 22 грудня 1941 р. в Унжлагері в Сибірі.

Після проголошення в листопаді 1918 року ЗУНР Ф. Коковського призначено державним комісаром у Козові. «... Збори вибрали мене комісаром містечка. Повітовий комісаріат затвердив мене на цьому становищі. Почалася важка, беззупинна праця організаційна», – пише Ф. Коковський у споміні «Як ми організувалися» (історичний календар-альманах «Червона калина» у 1937 р.).

У травні 1919 р. Ф. Коковського преведено на державну службу в Бережани. Разом з ним переїздить його сім'я. В цей час у місті пульсує громадсько-політичне життя молоді, яка була згурпована у товаристві «Молода Україна».

12 вересня 1919 р. в родині Ф. Коковського народилася дочка Надія. У такій приємній домашній атмосфері розпочалося родинне життя у Бережанах. Через деякий час Ф. Коковського переводять на державну службу повітового судді у м. Підгайці.

З 1928 р. Ф. Коковський – окружний суддя в адміністративному центрі Лемківщини – Сяноку Краківського воєводства. Саме тут до нього приходить друге творче дихання – розвиває активну письменницьку діяльність, ставши в ряди найкращих громадських і культурних діячів лемківщини, присвятивши саме їй свою дослідницьку і літературну творчість: він стає видатним письменником і прозаїком, автором численних оповідань,

гуморесок, але особливо став популярним завдяки своїм талановитим творам для дітей і повісті «За землю».

Видавництва «Світ дитини», «Новий час», «Підкарпатські вісті», «Рідна школа», «Життя і знання» містять добірні статті по мистецтву, історії і народного побуту лемків. Унікальне мистецтво, глибинний пласт духовної культури майже не знаної етнічної верстви українства, здивували, вразили й зацікавили Ф. Коковського. Він заглибився у вивчення цієї дивовижної культури, досконало вивчив лемківську говірку, ставши у ряди провідних і культурних діячів Лемківщини. Разом з іншими культурними діячами, краєзнавцями, художниками і письменниками (Левом Гецом, Іриною Добрянською, Іваном Филипчаком, Юліаном Тарновичем) брав участь в етнографічних експедиціях, вивчав, збирав, описував пам'ятки народної архітектури, кераміки, мистецтва. «Бистрим оком глибокого обсерватора Ф. Коковський доглянув чималі скарби Лемків, їх безпримірне завзяття в боротьбі за свої духовні та матеріальні цінності, особливо господарське положення, свою рідну мову і національність... Ф. Коковський знайшов новий, мало звісний терен для своєї письменницької праці, а Лемківщина має у його особі свого письменника. Його мучать з Лемківщиною сердечні струни».

«Перед війною (1914–1918 рр.) говорилось і писалось у нас дуже мало про Лемківщину, – писав Ф. Коковський. Говорили чи писали про неї хіба наші вчені, дослідники народного життя. Часом, і то дуже рідко, появилася якась стаття в пресі, часом знову ми чули, що якогось урядовця перевели на посаду за Сян. Таких урядовців ми дуже жаліли, називали їх «заточенцями», бо ж більшість наших людей думала, що за Сяном вже самі чужі, що там немає своїх. Дехто навіть склав приповідку, що мовляв, по Сян наше. Так помалу затрачувалося посеред нашого народу, свідомість того, що далеко за Сяном живе сильна, тверда вітка українського народу».

Тут, в Сяноку, почалася нова доба в його житті – розгорнув жваву працю зі збереженням пам'яток лемківської культури. «Немов нині пам'ятаю: стрічає мене на вулиці проф. І. Филипчак. Завели гутірку..., не поминули в розмові й гарного розвитку «Бойківщини та великої праці в тому-ж музеї др. Гуркевича й др. Кобільника. Чому б і вам – говорить Филипчак – не основати музею Лемківщини? Це було перше зерно. А потім пішли письма др. Кобільника й других, ділові розмови й одного гарного дня ми підписали статут музейного товариства «Лемківщина». Потім прийшло затвердження статутів, загальні збори, а по зборах почалася важка, томляча праця зі збиранням експонатів. Сяніцьке громадянство пішло в переважаючій частині назустріч основникам музею. До оснування цього музею причинилися в головній мірі своїми порадами, вказівками і заохотою пок. др. В. Кобільник, др. В. Гуркевич і проф. І. Филипчак із Самбора. Основниками були: О. Е. Константинович, О. Венгринович, пані О. Ванчинська, п. С. Коковська, гімназійні вчителі: пок. В. Чайківський, Іван Флюнт (знайомий Коковського ще з Бережан), Лев Гец, а крім них ще др. В. Бацлавський і я».

Збирацька робота просувалась доволі успішно. Власником однієї з таких колекцій був Б. Лепкий.

Друковані джерела свідчать, що в домі Ф. Коковського «ціла кімната різного роду експонатів творила «лемківський куток». «У моїх мандрах в цілі збирання експонатів для музею «Лемківщина» в Сяноці, – писав Ф. Коковський, доводилося мені не раз перешукувати занедбані, запорошені стрихи стареньких церков, старі дзвіниці, а то й склади ріжної, непотрібної старовини по церквах... А тим часом це речі не тільки потрібні, але і цінні свідки нашої культури в минулому. Йшла праця й по селах, але тут уже тяжче було. Села не дбали про свої пам'ятки, але коли побачили, що якісь «пани» їх призбирують, почали роздумувати над тим, який в тому інтерес?».

За порівняно короткий час експонатів назбиралося стільки, що можна було говорити вже про відкриття музею. Знайшлося і приміщення – одна простора кімната при греко-католицькій церкві. Музей відкрився у 1930 р. «Був період успішної збиральницької роботи, що дає право музеєві «Лемківщини» на II з'їзді українських музеологів 3–4 червня 1933 р. в Самборі прозвітувати доволі промовистими цифрами: у 1931 р. музей мав 1100 експонатів, за 1931–1932 рр. прибуло 600, а до травня 1933 р. – 1706 експонатів. Отож на час проведення з'їзду музей «Лемківщина» володів колекцією з 3406 експонатів».

31 травня – 1 червня 1935 р. у музеї «Лемківщина» в Сяноку організовано ще один з'їзд представників українських обласних музеїв. З Бережан приїхав Ф. Коковський: «П'ять літ минає, як ми оснували музей «Лемківщина», а як багато з того часу змінилося! П'ять літ праці – й нині музей «Лемківщина» один із кращих обласних музеїв». Ф. Коковський «відчитав в

залі Народного дому реферат п. н. «Над джерелами Ослави» – нарис матеріальної культури на суміжжі Бойківщини та Лемківщини. Публіка в числі приблизно 80 осіб прислуховувалася з цікавістю та заінтересуванням рефератові». На одному зі своїх засідань музей іменував свого засновника Ф. Коковського почесним членом товариства «за його невсипущу працю біля світлого розвою музею».

У двох часописах – «Назустріч» (1931.–ч.13.–с.4) та «Наша Бойківщина» (1937 р., с.143–146) Ф. Коковський опублікував спогад «Музей «Лемківщина» в Сяноку», в якому ділиться інформацією: «Від часу існування... прибирав музей 7515 експонатів, за останній рік прибуло 994 каталогових чисел. Між експонатами є 151 ікона із XV–XIX ст., документів – 2783 шт., нумізматики – 410, медалів – 39, документів УНР – 232, зразків старих тканин – 109, вишивок – 263, книг 548 (в цьому понад 100 рукописів), писанок – 140, світлин – 250, а даліше банкноти, картки, моделі, господарське знаряддя та інше». З сумом пригадував Ф. Коковський той день, коли змушений був залишити улюблену роботу в музеї «Лемківщина»: «... А потім зачалися зміни... Пішов о. Герасим, виїхав рад. Шулякевич, я, О. Білінський... Лишилися до праці в музеї проф. Гец, О. С. Венгринович, проф. Флюнт. На них звалилася вся праця... З цілого серця, зі щирої душі кличу знад Золотої Липи над Срібнолентий Сян: Щастя Боже, Товариші!».

У 1931 р. в Перемишлі вийшла друком збірка новел «Вчорашні дні». Ці новели – то короткі життєві образки. Автор вчинив по довго триваючий мовчанці милу несподіванку суспільности та велику прислугу Кружкові «Рідної Школи» у Сяноку, який із розпродажі цієї книжки зібрав фонд на одержання одного дитячого садка у Сяноцькому повіті».

За політичними мотивами Ф. Коковський звільнений зі своєї посади (єдиний суддя у польській державі українського походження, який не приховував своїх симпатій до УНДО і до деякої міри до ОУН), тому змушений був повернутися до Бережан. З великим жалем, як писала преса, прощалася Лемківщина зі своїм письменником, відпроваджуючи його до Бережан. У місті займає посаду судового радника і займається створенням народного музею імені А. Чайковського: «Громадянство Бережан рішило обновити при кружку «Рідної школи» в Бережанах та на його статуті Музей, що має стати храмом нашої культури. Цей музей конечно, потрібний, коли зважимо на те, що не має дотепер свого музею ні Бережани, ні Підгайці... За управу музею др. Вас. Левицький, др. Володимир Бемко, др. Франц Коковський. Також є опублікована «відозва про створення музею при кружку «Рідна школа» в Бережанах при вул. Міцкевича №3, 1 поверх. Др. В. Левицький, др. Ф. Коковський, др. В. Бемко. Директором музею до початку Другої Світової війни був Франц Коковський. У публікації Ф. Коковського «У справі Бережанського музею: Відгук: Ф. Коковський пише, що «Бережанський обласний музей зветься народний музей імені А. Чайковського».

Вересень 1939 р. застав Ф. Коковського в Бережанах за роботою над підготовкою до видання повісті з лемківського життя «Марія». Але реалізувати свій видавничий план йому вже не судилося. В Україні в цей час повним ходом йшла чистка старих адміністративних кадрів. Разом із автором була заарештована і повість «Марія» та весь його літературний архів, без якого важко відтворити повний творчий набуток забутого письменника з Бережан.

Невипадковою для прози і публіцистики Ф. Коковського була ще одна актуальна тема – стрілецька. Її продиктувало саме життя. Він видав декілька книжок про подвиги дітей у денікінських арміях, збирав документальні матеріали, спогади про історію січового стрілецтва і друкував багато статей на цю тему. Ще одна яскрава грань творчої біографії Ф. Коковського – це його численні дослідження з етнографії, діалектології, літературної критики, топоніміки.

14 вересня 1939 р. у Бережанах відбувся останній політичний процес Польської держави проти Я. Сеньковського, В. Лемехи та О. Городиського. На цьому процесі, який проходив в приміщенні теперішнього агротехнічного коледжу, адвокатами були Ф. Коковський, В. Бемко, В. Логуш, М. Степаняк.

17 вересня 1939 р. більшовицька армія перейшла річку Збруч «визволити єдинокровних братів-українців» з польської неволі. У в'язниці в Бережанах знаходилося близько 300-х політичних в'язнів, серед яких четверо українських священиків. На нараді з полковником Реснером вирішено всіх політичних в'язнів з тюрми у Бережанах звільнити негайно. Ф. Коковський та Є. Бачинський входили до комітету для звільнення ув'язнених. Вони ходили по камерах і повідомляли в'язнів про їхнє звільнення, причому звертали їм увагу, щоб погодилися гідно і спокійно, бо це наслідок їхніх заходів.

Через деякий час організовано першу кооперативну харчевню для працівників повітового комісаріату і управи міста, вона містилась на партері будинку колишнього окружного суду. В

листопаді 1939 р. організовано так звану «профспілку» для нагляду і контролю. Переглянули списки всіх дотеперішніх працівників. «Буржуїв-націоналістів» з 1 грудня 1939 р. звільнили з праці. Між звільненими був і Ф. Коковський.

У грудні 1939 р. розпочалися серед українців арешти. Першими жертвами були інтелігенти. Вночі з 23 на 24 грудня НКВС заарештував Ф. Коковського та його сина Степана.

Із «Постанови слідчого УНКВС в Тернопільській обл.: «Коковський Ф. є активним членом фашистської організації «ОУН», яка готує збройний напад проти радянської влади». Із постанови про обрання запобіжного заходу 1939 року 23 грудня: Ф. Коковський здійснив злочин по ст. 54–10.

Із протоколу обшуку: «на основі ордеру затримати Ф. Коковського і Коковського Стефана. При обшуку знайдено матеріали організації «Рідна школа» (1 пачка), фотоапарат, грамоти, архівні альбоми, альбоми з фото, особисті документи, печатна машинка, матеріали організації «Союз українок» (1 пачка), матеріали організації «Сокіл», печатки і штампи, радіоприймач системи «Телефункен».

Із протоколу допиту 29 квітня 1940 р. м. Бережани сержант Кулеба допитував Софер Мілю Лейзерівну (1888р., єврейка), яка проживала в одному дворі в них же (у Ф. Коковського) на квартирі 3 роки. Вона повідомляє, що коли наступила Червона Армія в вересні, була в місті стрілянина. Софер настрашилася і побігла до Коковської на квартиру, а та сиділа і шила жовто-синій прапор і сказала, що вони чекали Незалежної України 20 років. Але прийшов Ф. Коковський і покликав Софію в іншу кімнату. Пошептались і почали ховати прапор, а коли Софер запитала чому, то їй відповіла Софія, що прийшли не ті, що ми їх чекали. Очної ставки не було, Софер відмовилася».

Із заключного обвинувачення по ст. 54–13 УК УРСР від 16 липня 1940 р.: «Слідством встановлено, що з 1912 по 1939р., будучи адвокатом і суддею помагав польській буржуазії проводити боротьбу проти трудящих».

Виписка з протоколу № 141 від 25 жовтня 1949 р.

Слухали: Справу «23409 УНКВД Тернопільської області по обв. Коковського Франца Михайловича.

Постановили: Коковського Франца Михайловича, як соціально-небезпечний елемент заклучити у виправно-трудоий табір строком на 8 років, рахуючи з 25 грудня 1939 року.

Акт смерті: 9 вересня 1940 р. в 10 год. 30 хв. засуджений Коковський Ф. (знаходився в місцевій лікарні Тернопільської тюрми) помер від ашимії серця, міокарда і хронічного бронхіту.

Справка про розтин (від 10.IX. 1940 р.) гостре розширення серця, застої крові, повторне сморцвання печінки, селезінка і нирок.

Доля цього забутого письменника з Бережан була трагічною: загинув 9 вересня 1940 р. в тернопільській в'язниці. Місце захоронення – невідоме. Після 1940 р. ім'я письменника як «ворога народу» викреслене з пам'яті народу.

В другі роковини смерті Ф. Коковського у газеті «Краківські вісті» А. Чернецький писав: «У пам'яті всіх колишніх товаришів, всіх, що знали його, в історії нашого громадського життя залишається добра пам'ять та щирий сердечний спомин про Ф. Коковського. Та в українській літературі і журналістиці не так скоро забудеться його ім'я».

Настали довгі роки забуття. Лише через 50 років справа Франца Михайловича Коковського попала під дію статті 1 указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові міри по встановленню справедливості по відношенню до жертв репресій періоду 30–40-х років».

Ф. Коковський – реабілітований посмертно. Про його адвокатську діяльність у нашому місті нагадує пам'ятна таблиця на будинку колишнього суду, тепер агроколеджу, встановлена вже в роки незалежності. Тепер черга на увічнення його імені в літературній історії нашого міста.

Широкий був діапазон духовних інтересів Ф. Коковського, як письменника і громадянина. Всебічна освіта, постійний зв'язок з літературним життям, живий темперамент, небуденний літературний талан віщували, що ця людина дасть нашій літературі не одну мистецьку перлину.

Тетяна Лахманюк

**РОЛЬ ІВАНА ГОРБАЧЕВСЬКОГО У ТАЄМНОМУ
ТОВАРИСТВІ «ГРОМАДА» У ТЕРНОПОЛІ**

У розвитку будь-яких історичних подій чи явищ чільне місце займають конкретні особистості, їхні ідеї та вчинки, через аналіз їх життя і діяльності можна реконструювати правдиву, ідеологічно незаморену картину суспільного життя.

Актуальність теми полягає у тому, що постать Івана Горбачевського посідає особливе місце в історії України. Автор поставила перед собою завдання висвітлити діяльність академіка І. Горбачевського у таємному товаристві «Громада» в Тернополі. Сприяті розв'язанню цих завдань певною мірою покликана й дана стаття, авторка якої намагається неупереджено, на новітній методологічній основі, з широким використанням джерел, визначити та проаналізувати роль І. Горбачевського у таємному товаристві «Громада».

І. Горбачевський видатний науковець і громадсько-політичний діяч мав значний вплив на суспільну діяльність української інтелігенції, формування державницької політики.

Академік І. Горбачевський, український вчений з світовим іменем [10, с. 169], народився 15 травня 1854 р. в родині греко-католицького священника у с. Зарубинцях поблизу Збаража на Тернопільщині [2, с. 3].

Батько його греко-католицький священник, проводив велику національно-виховну роботу серед своїх парафіян [7, с. 5]. Вдома читав своїм вірним «Кобзар» Тараса Шевченка, розповідав про історію українського народу, його тяжку та несправедливу долю [6, с. 7]. Через це викликав підозру в місцевої влади. За українофільство до нього не раз навідувалися представники австрійської влади. Своім дітям і парафіянам отець Яків прищеплював любов до Бога й України, повагу до праці та тягу до знань. Цей заповіт батька Іван проніс через усе своє життя [7, с. 5].

У рідному с. Зарубинцях, у родині греко-католицького священника, майбутній науковець, вчений та громадський діяч провів свої десять дитячих років, здобув перші ази освіти, патріотичного батьківського виховання, а отець навчав парафіян і своїх дітей над усе любити Україну та Бога [8, с. 4].

Мати Івана Яковича прекрасно співала, знала напам'ять багато народних пісень. Батько мав велику бібліотеку, в якій були твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Сковороди, Гулака-Артемівського, класиків світової літератури [7, с. 94].

Закінчивши у м. Збаражі народну школу (так звану гауптнормальшуле), продовжує навчатися в класичній гімназії м. Тернополя [7, с. 5].

Тернопільська гімназія подібно до всіх інших українських гімназій галицького краю, стала справжньою кузницею патріотичної інтелігенції.

Впродовж свого існування вона виховувала інтелігенцію з усіх кінців Галицької землі та з різних шарів нашого народу, почавши від селянських синів, які становили більшість учнів.

Це був час загального пожвавлення українського громадсько-політичного життя у Тернополі. Саме у рік вступу І. Горбачевського до гімназії (1864 р.) засновано товариство «Громада», в діяльності якого згодом він брав активну участь.

Час перебування І. Горбачевського в гімназії у Тернополі (1864–1872 рр.) – це період великої суспільно-громадської активності українського студентства і гімназистів, добре зорганізованої взаємодії учнів гімназій різних міст Галичини. Центром громадсько-культурної діяльності гімназійної молоді було таємне товариство «Громада», осередки якого існували в усіх містах, де знаходились гімназії.

Вступити до «Громади» можна було лише склавши присягу: ніколи та нікому не зрадити таємниці товариства і все життя працювати на користь українського народу та народної справи. Членами «Громади» звичайно ставали гімназисти старших класів. Товариство мало свою бібліотеку, в якій була вся тодішня українська література, зокрема твори Т. Шевченка, І. Котляревського, П. Куліша та інших видатних письменників [3, с. 9].

Девізом товариства було «навіки служити своїй українській землі» [11, с. 61]. Так, Ярослав Гонський у книзі «Іван Горбачевський у спогадах і листуваннях», вказує на те, що наш земляк стає членом таємного гуртка української учнівської молоді «Громада», де здобув першооснови української національної свідомості. Громадівці читали і вивчали твори І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша [7, с. 5], що стало доброю школою патріотичного гарту в ім'я майбутньої праці для свого народу [1, с. 3].

Разом із ровесниками, крім оволодінням знаннями у гімназії, в таємному товаристві «Громада» гімназист вчився бути вірним сином свого народу, розуміти його історію, його душу [4, с. 6]. Поневолення українців теж не могло не розбурхати його юнацьку душу [12, с.6].

«Громада» мала свою територію за містом, де збиралися таємно її члени раз у тиждень на виклади історії, декламації і т.д. [7, с. 31].

Незаконний гурток «Громада» ставив за мету будити у народі національну свідомість [5, с. 10], що мало неабияке значення, враховуючи польсько-німецьке оточення викладацького складу в гімназії та засилля москвофільства серед тогочасної нечисленної інтелігенції Галичини [7, с. 5–6]. Цю ідею І. Горбачевський проніс через усе своє життя і передав у спадок учням та послідовникам [5, с. 10].

У 1871–1872 рр. головою «Громади» був учень випускного (восьмого) класу гімназії Іван Горбачевський. Він сам розподіляв між учнями різні видання, а також часопис «Правда» [3, с. 9]. «Правда», що після довгої перерви почала тоді знову виходити під редакцією доктора Олександра Огоновського. «Правда» приходила до І. Горбачевського, що був тоді учнем восьмого класу, головою «Громади» і він розподіляв її між учнями, збираючи передплату й відсилаючи її до адміністрації [9, с. 6], [13, с. 182]. Цій роботі юнак приділяв значну увагу та старанно її виконував.

Євген Олесницький, один із тодішніх учнів, писав у своїх спогадах, що Тернопільська гімназія довгі роки була головним центром національно-громадського виховання на Поділлі. Він відзначав, що гімназійна молодь гуртувалася навколо української ідеї, витворювала в собі український світогляд, що оберігав її перед москвофільством і ополяченням та давав тривкі основи на все життя.

У гімназії навчалось багато відомих згодом українських політичних діячів, учених, зокрема Барвінські, Пулюї, Січинські, Борискевичі, Ганкевичі, Темницькі та інші. Тут жила традиція сильно зорганізованого студентства, що на кожному кроці засвідчувало свою українську приналежність, а національне завзяття підкріплювало словом, піснею, козацьким одягом і щирою українською вдачею.

З гімназії виходили молоді люди, борці за українську ідею, які відтак справджували її у подальшому житті своєю діяльністю серед суспільства. В гімназійних організаціях, у «Громадах», творилися основи їх світогляду, яким вони керувались усе життя. В «Громадах» вчилися вони бути вірними синами свого народу, розуміти його минуле, заглядати у народну душу [9, с. 78–79].

Таким чином, участь І. Горбачевського в таємному товаристві «Громада» заклала у душі юнака почуття загостреного сприйняття дійсності, підвищеної відповідальності за доручену справу, виховала та загартувала національну самосвідомість майбутнього суспільно-політичного і наукового діяча. Саме впродовж цього часу сформувався на фоні любові та поваги до українського народу світогляд Івана Яковича.

Список використаних джерел

1. Бубній П., Ковальов Ю. Чудовий син великого народу // Вільне життя. 2004. 18 травня. С. 3.
2. Василега-Дерибас М., Гришук Б. Апостол правди і науки // Вільне життя. 17 травня 1994. С. 3.
3. Головацький І. Іван Горбачевський (1854–1942): життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 1995. 125 с.
4. Головацький І. ЮНЕСКО вшановує пам'ять видатного українського вченого академіка Івана Горбачевського // За вільну Україну. 2004. 8 липня. С. 6.
5. Гонський Я. Академік, міністр, парламентарій // Медична академія. 2001. № 10. С. 10.
6. Гонський Я. Брати Іван та Антін Горбачевські // Медична академія. 2004. 7 лютого. С. 7.
7. Гонський Я. Іван Горбачевський у спогадах і листуваннях. Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. 184 с.
8. Ліберний О. Його пам'ятає і вшановує Європа // Свобода. 2004. 12 червня. С. 4.
9. Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Львів, 1935. Ч. 1. 252 с.
10. Подільчак М. Видатний український вчений і громадський діяч // Лікарська справа. 1996. № 10–12. С. 169–171.
11. Шендеровський В. Він був першим міністром охорони здоров'я у світі // Нехай не гасне світ науки. К.: Рада, 2003. С. 60–66.
12. Шот М. Видатний українець // Медична академія. 7 лютого 2004. С. 6.
13. Ювілейна книга української гімназії в Тернополі 1898–1998 / За ред. С. Яреми. Тернопіль, Львів, 1998. 705 с.

Іван Хома

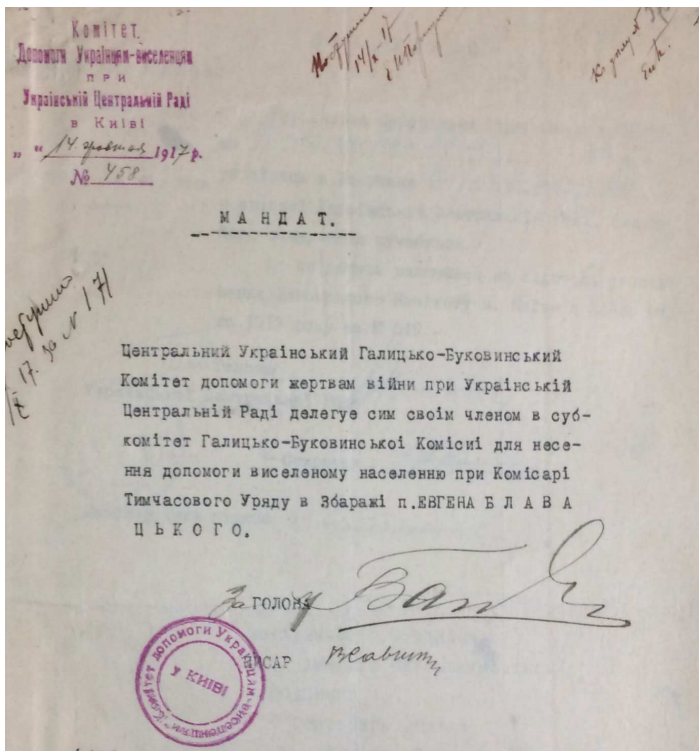
**ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ
НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ ВОСЕНИ 1917 Р.**

Постать Є. Коновальця в сучасній історіографії не обділена увагою. Очевидно, що він є певним феноменом новітньої історії України за організовані та очолювані структури: Січові стрільці, УВО та ОУН. Однак, є ще багато цікавих фрагментів його життя і діяльності, які глибше дають можливість зрозуміти феномен цієї людини.

На початку липня 1917 р. Є. Коновалець, як військовополонений армії Австро-Угорської імперії, втікає з російського табору в Царицино до Києва. На той час у Києві концентрується вже багато колишніх його знайомих та колег, що до Першої світової війни творили український студентський громадсько-політичний рух.

У Києві, Є. Коновалець діє під прізвиськом Євген Блавацький. Іван Чмола під прізвиськом Іван Щирба, а Петро Дідушок взяв прізвисько Петро Барчук.

8 липня 1917 р. Центральна Рада видала свідоцтво за номером № 1722/386 на ім'я Євгена Михайловича Блавацького. У свідоцтві зазначено, що 28-річний українець Є. Блавацький зі Стронятина (сучасне село Жовківського району Львівської області, приблизно в 19 км від Львова) є відомий Центральній Раді, яка за його поведінку ручається. Необхідно зазначити, що Стронятин розташований приблизно за 10 км на схід від с. Зашкова, де народився Є. Коновалець. Українській історії відомо, що зі с. Стронятина походить шеф закордонного

відділу Міністерства юстиції УНР, громадсько-політичний діяч, адвокат Василь Блавацький (1889–1944 рр.). Швидше за все вони познайомились, навчаючись на юридичному факультеті Львівського університету.

Вперше під своїм прізвиськом Є. Коновалець офіційно згадується в протоколі засідання Галицько-Буковинського комітету від 28 грудня 1917 р., де одночасно зазначено його псевдонім – Блавацький.

17 серпня 1917 р. Є. Коновалець вступає до «Комітету допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній Раді», 8 жовтня він був перейменований у «Український центральний Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни при Українській Центральній Раді» (далі Галицько-Буковинський комітет), що швидше за все була створена, ще в 1915 р. Гадаю, що ініціатором був Степан Федак, що в той час перебував у Києві,

після його арешту росіянами у Львові.

Є. Коновалець активно починає популяризувати в середовищі Центральної Ради та УГВК ідею не стільки приєднання військовополонених українців австро-угорської армії до українізованих частин, як створення окремої західноукраїнської військової одиниці. На той час Є. Коновальцю вдалося здобути підтримку М. Міхновського, С. Петлюри та В. Кедровського тільки в справі вступу до українізованих частин [1, С. 36, 41].

Окрім того, Є. Коновалець активно включається у волонтерську роботу при іншій гуманітарній організації, Галицько-Буковинській комісії, що діяла при Галицько-Буковинському генерал-губернаторстві.

Для цієї роботи 14 жовтня 1917 р. Галицько-Буковинський комітет видав мандат Є. Коновальця для роботи в Галицько-Буковинській комісії. Такий ж мандат отримав і М. Шухевич [2].

18 жовтня Всеросійський земський союз комітету Південно-Західного фронту видав Є. Коновальцю на місяць перепустку для роботи в комісії при Збараському повітовому комісарі для організації продовольчої допомоги населенню повіту зайнятого російськими військами. 25 жовтня Є. Коновалець отримав цю перепустку, а також від керівника Галицько-Буковинської комісії Е. Португалова разом з М. Шухевичем отримали по 2 тис. крб. [3].

21 жовтня для організації продовольчої допомоги на окупованих російськими військами територіях туди були делеговані В. Сабат та І. Базяк [4].

Перший звіт про цю волонтерську роботу Є. Коновалець представив 13 листопада 1917 р. на засіданні Галицько-Буковинського комітету [1, с. 48].

16 листопада Є. Коновалець та М. Шухевич представили в Галицько-Буковинську комісію рукописний звіт про роботу в Збараському повіті. Звіт був складений 6 листопада в Збаражі, автором був М. Шухевич, а Є. Коновалець лише підписав цей звіт. У звіті вказано, що в тій місцевості, де вони перебували українців проживає 73 %, 17 % поляків, 10 % євреїв, перераховано села, які найбільше постраждали від війни (Чернихівці, Киданці, Романове село та інші), а загалом становище на межі гуманітарної катастрофи [4].

17 листопада 1917 р. з цього приводу відбулась екстрена нарада. Участь у ній взяли уповноважений обласного комісара Галичини і Буковини, керівник у справах Галицько-Буковинської комісії Е. Португалов, член комітету Південно-Західного фронту В. Зільбермінць, представники Галицько-Буковинського комітету Є. Коновалець, В. Сабат та П. Барчук (П. Дідушко) та інші. За результатом наради прийнято рішення видати представникам Галицько-Буковинського комітету в Збараському повіті через Є. Коновальця 3 тис. крб., а представнику Київської обласної ради польських громад допомоги жертвам війни г. Фідлеру 1 тис. крб. Через Є. Коновальця робили виплату українцям, а Фідлера полякам, з розрахунку 24 крб. у місяць на людину. Зазначено, що допомогу повинні отримувати тільки біженці та виселенці, які не отримують вже жодної іншої допомоги. За результатами виплати цих коштів, Є. Коновалець, М. Шухевич та Фідлер повинні скласти детальний звіт на представити Галицько-Буковинській комісії.

Є. Коновалець та М. Шухевич одразу приступили до виконання цього доручення. 19 листопада 1917 р. Є. Коновалець отримав нову місячну перепустку для роботи в Збараському повіті [5]. Це була остання поїздка та волонтерська ініціатива Є. Коновальця, адже після повернення до Києва, він включиться в розбудову Галицько-Буковинського куреня Січових стрільців.

Список використаних джерел

1. Хома І. Історія військового формування Січових стрільців (1917–1919 роки): монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. 240 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4221. Оп.1. Спр. 51. Арк.1; Спр. 62. Арк. 1.
3. ЦДАВО України. Ф. 4221. Оп.1. Спр. 51. Арк.4; Спр. 62. Арк. 3–5.
4. Там само. Спр. 58. Арк. 5; Спр. 63. Арк. 4.
5. Там само. Спр. 62. Арк. 6–10.

Богдан Чуловський, Олег Пилипишин

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА У НІМЕЦЬКОМОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ БОГДАНОМ ЛЕПКИМ

Прагнення Богдана Лепкого донести до німецькомовного читача кращі твори рідної культури знайшло своє відображення в публіцистичних розвідках про українську літературу в німецькомовній пресі.

Однією з літературознавчих заміток був літературний портрет Василя Стефаника в «*Reuthenische Revue*» за 1903 р. Обидва майстри художнього слова були в добрих дружніх стосунках, що мало безпосередній вплив на їхню творчу співпрацю. Богдан Лепкий дуже прагнув популяризувати найвидатнішого представника української новелістики в чужомовному світі, зокрема німецькомовному. На офіційному відкритті Слов'янського клубу у Кракові наприкінці 1901 р. Б. Лепкий виголосив текст реферату «Василь Стефаник», наголошуючи при цьому на потребі польського видання творів новеліста, численні переклади яких були розкидані по газетах і журналах [1, с. 136].

До редакції «*Ruthenische Revue*» Б. Лепкий, ймовірно, направив лише основні виїмки із своєї доповіді. Читачеві пропонується інтерпретація автором двох збірок В. Стефаника «Синя книжечка» і «Камінний хрест», кожна з яких, як вважає письменник, стоїть на недосяжній висоті не тільки в українській, але й у світовій літературі. Своєрідні за змістом і формою твори В. Стефаника торкались теми міграції русинського селянства до Америки – теми нової, не висвітленої ще в українській літературі. В літературних нарисах «Незабутні» дещо пізніше Богдан Лепкий писатиме: «Ні «Записки охотника» Тургенєва, ні Чехова «Мужики», ні навіть оповідання з селянського життя геніального новеліста Гі де Мопассана не можуть рівнятися з «Камінним хрестом», ані з «Кленовими листками». Стефаникові оповідання, це щось цілком окреме, від нікого й від нічого не залежне, це дійсно твори в повнім розумінні цього великого слова» [1, с.139]. І хоча, як вважає Б. Лепкий, твори В. Стефаника створюють для перекладача неподоланні труднощі, вони, однак, будуть об'єктом інтерпретації багатьма європейськими мовами.

Така висока оцінка творчості В. Стефаника його побратимом по перу могла бути для німецькомовного читача вишуканим резюме після трьох новел («Лист», «Сама-самісінька», «Кленові листки»), опублікованих у цьому ж «*Ruthenische Revue*» у перекладах О.Кобилянської та І. Поповича.

У публіцистичній розповіді «*Muchajlo Drahomanow*», що була опублікована в «*Ukrainische Rundschau*», Б. Лепкий інформує німецькомовного читача про ще одну з найпомітніших постатей української духовності, рішучого противника деспотизму і цінителя високих гуманних ідеалів. Драгоманов представлений не лише як видатний громадсько-політичний діяч, учений, історик, але й також як талановитий етнограф, автор багатьох літературознавчих досліджень. Багато уваги приділено тут, поряд з описом життєвого шляху, основним поглядам і принципам, якими керувався Драгоманов у своїй творчій діяльності.

У науково-популярному жанрі написана письменником розвідка «Чим жива українська література», вперше видана накладом «Союза Визволення України» у Відні в 1915 р. У час воєнної доби гостро постала проблема видання української книжки, яка б, за словами Лепкого, «врятувала земляків від розпуки й зневіри» [2, с. 96].

У контексті національно-визвольних змагань українців змальовані літературні явища та видатні постаті українського письменства. Історіософська концепція «Начерку історії української літератури» (перший том був перевиданий без змін у 1923 р. в Берліні видавництвом «Українська Накладня») знайшла тут свій вияв у трактуванні Б. Лепким різниці між українською та російською – «північною» ментальністю. Так, українська народна пісня, у баченні письменника, несла з минувшини подих «життя буйного, широкого, на волі!», «нічого спільного їй нема з снігами й болотами півночі, з тамошньою хатньою задухою з раболіпними поклонами, з вічним тремтінням перед родиною, світською й церковною властю» [3]. «Українську літературу чути не чорнилом, а теплою, сердечною кров'ю» – резюмує автор [3].

Приклад патріотичного служіння вітчизні автор дав, зокрема, в образах митрополита Іларіона («се вже не візантійський монах, а свідомий український духовник, котрий тішиться поступом рідного краю і держави, багатством і культурою, гараздами і славою, та просить Бога, щоб не віддав тої багатой, гарної і славної країни в руки чужого нахаби»), автора «Слово о полку Ігоревім» («крізь гамір століть продирається аж до нас могучий, з глибини серця добутий крик поета: «Схаменіться! Киньте братовбивчу боротьбу! Ставайте одностайне, бо іде

на нас велика, ворожа навала, ... щоб знищити українську ідею!)), Тараса Шевченка («він провадив до вольної України, духовно й політично незалежної вітчизни») [4, с. 19].

Науково-популярна розвідка «Чим жива українська література?» завершується зверненням Б.Лепкого до сучасників, зокрема, до Січових Стрільців, які захищали українську національну ідею зі зброєю в руках: «Борітеся – поборете [5]. Ваша справа чиста, справедлива, свята! Не лякайтеся тьми, бо ви Дажбогові внуки, ви маєте сонце в собі. Не хилийте вниз прапора – бо на нім виписані золоті слова: правда й воля. Йдіть за вашими провідниками Духа, бо в них єсть іскра боже. А перше всього:

Свою Україні любіть,
Любіть їїввремя люте,
В останню тяжкую минуту
За неї господа моліть...» [5].

Нарис був перевиданий удруге в 1918 р. у Вецлярі з метою поширення його серед полонених вояків царської армії в Німеччині.

Державотворчу роль літератури і культури підкреслює Богдан Лепкий у статті «Рятуймо нашу старовину» (Українське Слово. 1921. Ч.51. 19 липня. С.1.). Автор стверджує, що якщо українська література, мистецтво сліпо копіюватимуть зарубіжне, а не переосмислюватимуть його, творячи власне національне, самобутнє, то наслідком цього буде не лише культурна залежність, а й державна: «Без культурної самостійності не може бути правдивої самостійності державної» [6, с. 218].

Завдяки своїм працям «Про життя великого поета Тараса Шевченка», «Про Шевченків «Кобзар», «Шевченко про мистецтво», «Про життя і твори Тараса Шевченка» Богдан Лепкий займає почесне місце серед шевченкознавців і не тільки своєї доби, але й сучасних.

Розвідка «Про життя великого поета Тараса Шевченка» була написана Лепким з нагоди 50-річчя з дня смерті Кобзаря на замовлення Товариства «Просвіта», яке видало брошуру в 1911 році у Львові. Коштом тієї ж «Просвіти» до 100-річчя з дня народження Шевченка був виданий популярний нарис «Про Шевченків «Кобзар» (Львів, 1914 р.) [7, с. 48].

Найціннішим доробком на ниві шевченкознавства стала наукова праця Б. Лепкого «Про життя і твори Тараса Шевченка», видана вперше в 1918 році у Вецлярі. Автор подав детальну біографію Шевченка, на тлі якої майстерно проаналізовано творчу спадщину Кобзаря. Позбавлена сухого академізму, розвідка Лепкого відкрила перед читачем світ Шевченкового полум'яного слова, яке будило зі сну, вселяло віру у воскресіння України.

Найбільша вартість праці в тому, що Б. Лепкий показав Шевченка як справжнього українського патріота-соборника. Завершуючи літературну характеристику життя і творчості Кобзаря, дослідник писав: «Життям своїм, своєю наскрізь українською вдачею дав нам приклад доброго, ідейного українського патріота, непохитного борця за волю, натхненного апостола правди, миру й братання. Він слово наше ... поставив на сторожі спочатку окремішності національної, а далі й незалежності державної...» [7, с. 88].

Праця Лепкого приваблює глибиною пошуку, багатством використаних джерел, насамперед, епістолярію. За словами В.Лева, «біографія Шевченка, осмута на всіх доступних йому (Лепкому) тоді друкованих матеріалах, після праці Ол.Конинського стала першою основною науковою біографією, якою послуговувалися пізніші дослідники життя і творчості Шевченка, деколи не згадуючи, звідки черпали такий багатющий матеріал про поета» [6, с. 211].

Науково-популярна розвідка «Шевченко про мистецтво» написана Б. Лепким у Зальцведелі в 1920 р. На сторінках нарису митець заперечив помилкові погляди професора Хв. Корша щодо освіти Шевченка, довівши широку сферу зацікавлень Кобзаря, починаючи від мистецтва і закінчуючи літературою та філософією. Шевченко не «неук», яким його малювали противники українства, а блискучий, освічений європеєць, що захоплював і неписьменних селян, і українських аристократів, та в усіх збуджував патріотичні почуття [8, с. 248]. Особливою книжкою у видавництві «Українського Слова» в Берліні (1922 р.) вийшли літературні нариси Богдана Лепкого «Незабутні», що присвячені творчості не тільки вітчизняних (О.Турянський, Г.Чупринка, В.Стефанік), а й зарубіжних письменників (А.Данте, Ф.Достоевський, Ж.-Б. Мольєр). Кожен з нарисів – своєрідне бачення й інтерпретація автором творчості названих літераторів, психоаналіз і багатство думок самого Б. Лепкого [9, с. 42–46]. У літературних нарисах про Данте, великого італійського поета доби Відродження, сказано, що своєю «Божественною комедією» він розпочав нову епоху в літературі світу, а також як про борця за

права свого народу. Це нагадувало Б. Лепкому про недавно минулі події, спричинені Першою світовою війною і про страждання українського народу.

У тій самій збірці Б. Лепкий написав і про Гавлічка Боровського, одного з чеських літературних діячів, борців за свободу і суверенність свого народу, котрий боровся не зброєю, а пером, літературними і журналістськими творами. За словами Б. Лепкого, він є прикладом для нашого народу як «борець за визволення народів із оков чужого, ворожого імперіялізму» [9, с. 47]. У соті роковини з дня народження великого російського письменника й мислителя Федора Достоєвського Б. Лепкий присвячує йому теплу згадку про його великий літературний талант, що в умовах царського режиму в Росії не міг розвинути його на добро своєму народові й людству. В творчості Достоєвського, зокрема в індивідуальних постатях його творів, як вважає Б. Лепкий, знаходимо відбиток життя і страждань самого автора та журбу за долю свого народу.

У тій самій книжці знаходимо змістовну згадку про великого французького «комедієписця» Мольєра, що своїми творами, насичене сатирою на тогочасне життя французького дворянства і буржуазії, критикував їх, чим накликав на себе гнів суспільства і навіть своєї родини. Лепкий так пише про нього: «... до нині обличчя його малюється ясно перед нами, шляхетне, гуманне, мудре, осаяне авреолею терпіння, – обличчя великого чоловіка, перед котрим схилився навіть безсмертний Гете» [10, с. 389].

Приділяє Лепкий увагу у названій збірці своєму сучасникові, молодомузівцю, Осипу Турянському та його повісті «поза межами болю», визнаючи велику літературну цінність цього твору про жахіття Першої світової війни [10, с. 278]. Написав також Б. Лепкий есеї «На смерть Григорія Чупринки», невинно розстріляного більшовиками, і вірш-епітафію на його могилу, по мистецьки наслідуючи в ньому стиль Чупринки.

У кінці збірки поміщено нарис, присвячений 50-річному ювілеєві В. Стефаніка, де мова йшла про літературний талант ювіляра та вплив його творчості на самого Б. Лепкого. Свій нарис поет завершує зверненням до Стефаніка: «Василію! Я Твої твори вожу скрізь з собою в теперішній незавидній мандрівці, і коли мені не виносити тяжко робиться на серці, коли здається: «тут тобі край!» – читаю їх. Слово за словом, помалу, помалу, так, як Ти їх писав. І ... далі йду ... Дякую Тобі!» [11, с. 38]. Усвідомлення того, що німці недостатньо і хибно обізнані в українському питанні, спонукали Б. Лепкого до написання нарису «Душа нашого народу» («Die Seele unseres Volkes»). Сам Б. Лепкий як поет, учений і громадянин був душею свого народу, словом і думкою утверджуючи його (український народ) на європейському континенті як самостійну і незалежну, політичну і культурну спільноту [12].

Основна думка, яка пронизує нарис, це – Україна не є якимось відгалуженням могутнього стовбура, назва якому Росія, це – дерево, що має коріння, гілки і листочки, які живляться зі своєї власної землі та повітря. На яскравих прикладах історичного минулого, гео- і демографічних даних, культури, звичаїв і народних обрядів, релігії і манер поведінки та самовираження Б. Лепкий показує величезну різницю між Україною і Росією, доводить, що українська нація повинна зайняти належне їй рівноправне місце в Європі.

Список використаних джерел

1. Гнатюк М. Василь Стефанік і Богдан Лепкий (До проблеми творчих взаємозв'язків) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. К., 1993. Вип. 3. С. 136–139.
2. Безушко В. Богдан Лепкий // Популярна бібліотека «Америки». Ч. 5. Філадельфія, ПА. 1952. С. 96.
3. Лев В. Богдан Лепкий і його творчість. Нью-Йорк та ін. (ЗНТШ, Т. СХСШ), 1976.
4. Кузеля З. Богдан Лепкий. Біографічний нарис // Золота Липа. Ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами. Зладив Зенон Кузеля. Берлін: Українське Слово, 1924. С. 9–89.
5. Лепкий Б. Чим жива українська література? // З історії укр. літ. Відень, 1915.
6. Лев В. Богдан Лепкий. 1872–1941. Життя і творчість. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1976. 329 с.
7. Богдан Лепкий. Про життя і твори Тараса Шевченка. Тернопіль: Джура, 2014. 184 с.
8. Лепкий Б. Писання: В 2 т. Київ Ляйпціг: Українська накладня; Коломия: Галицька накладня, 1922 Т. 1. Вірші. 427 с.; Т. 2. Проза. 489 с.
9. Голубець М. Життєвий шлях Б. Лепкого // Богдан Лепкий. 1872–1941. Збірник у пошану пам'яті поета. Краків, Львів: Українське видавництво, 1943. С. 42–46.
10. Журавлі повертаються...: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / Упоряд., авт. передм., прим. і коментарів В. Качкан. Львів, 2001. 920 с.
11. Маковей О. З життя і письменства. Про фейлетони українсько-руських політичних часописів в р. 1898 // Літературно-науковий вістник. 1899. Т. VI. Кн. 4. С. 38–53.
12. Лепкий Б. Начерк історії української літератури / Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. Мюнхен, 1991.

Ірина Скакальська

ДЕРЖАВОТВОРЧА ТА ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ БОРИСА КОЗУБЬСЬКОГО

Боротьба за незалежність у період Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. вивела на історичну авансцену непересічних особистостей, які своїм життям, активною діяльністю творили нову політичну реальність, їх не зломали репресії, вони прагнули здобути незалежність для свого народу. Тому актуальним є вивчення та використання досвіду минулих поколінь у сьогоденні. Адвокат Борис Козубський не лише займався юридичною практикою, але мав свою чітку громадянську позицію. У цьому контексті важливо ознайомитись з його діяльністю.

Метою представленої наукової праці є формування історичного портрету Бориса Козубського в контексті політичного життя Волині першої половини ХХ ст.

На території Західної Волині, що входила до складу Другої Речі Посполитої, у міжвоєнний період ХХ ст. була сконцентрована національна еліта. У м. Кременці проживало багато інтелігентів, і серед них родина – Козубських.

У Державному архіві Житомирської області зберігаються документальні згадки про рід Козубських. Перша з них – про Йосипа Козубського, який навчався в Любарській василіанській школі, відтак – у Вінницькій духовній академії. Онук Йосипа Козубського Микола був, як і його дід теж священиком [1]. Найстарший його син Микола після закінчення медичного факультету Київського університету ім. Св. Володимира в 1892 р. отримав призначення на посаду сільського лікаря в містечко Вишнівець Кременецького повіту [2, арк.11]. Саме він є батьком Бориса Козубського.

У 1894 р. лікар М. Козубський купив маєток у селі Великому Раківці, недалеко від Вишнівця. До речі, його син Борис народився 1886 р. в Житомирі ще до переїзду на Волинь [3, с.8]. Дитинство Бориса пройшло в Кременецькому повіті. І в школі, й в Острозькій гімназії Борис Козубський вирізнявся з-посеред ровесницького загалу гостротою розуму. Закінчивши 1906 р. гімназію, вступив на правничий факультет Київського університету імені Св. Володимира. Невдовзі за участь у студентських заворушеннях потрапив у поле зору царської охоранки. Від переслідувань змушений був рятуватися переїздом до Харкова, щоб продовжити там не тільки навчання в університеті, але й боротьбу проти російського царизму.

У 1913 р. випускник Харківського університету розпочав правничу кар'єру в адвокатській конторі М. Міхновського. Під впливом М. Міхновського молодий адвокат Б. Козубський вступив до РУП (Революційної української партії) й остаточно сформувався як політик. Як бачимо, у Миколи Міхновського молодий Борис переймав не лише професійну майстерність, але і політичний досвід. Боротьба за Українську самостійну державу стала його незмінним життєвим кредо [4]. Його громадсько-політична діяльність припала на час піднесення національного руху початку ХХ століття, Першої світової війни й української революції 1917–1921 рр., міжвоєнний період, коли Західна Волинь перебувала у складі Другої Речі Посполитої, Другої світової війни та радянської влади.

Згодом подружжя Козубських (Борис одружився ще студентом) переїхало до Києва. Праці правника-політика друкував тижневик «Слово», редакторами якого був С. Петлюра [5, с.34]. Згодом Козубські переїжджають на Волинь у Кременець.

Лютнева революція 1917 р. проголосила повалення в Росії монархії Романових. Почалася нова ера бурхливих перемін в житті кременчан повіту та України. У квітні 1917 р. в Києві відбувся Український національний конгрес, на якому Бориса Козубського обрали, як представника Волині, до Центральної Ради від Української революційної партії [6]. Становлення парламентських форм правління в період українського національного державотворення значно вплинуло на розгортання української національної революції. Тому, як член Центральної Ради, Борис Козубський безпосередньо брав участь у цих процесах і політичних змінах в Україні.

У Кременці почала діяти повітова земська управа, до її складу увійшов адвокат Б. Козубський. У цей період в місті починає своє функціонування міська управа і дума. Головою Кременецької міської думи у 1917–1919 рр. був Б. Козубський.

У місті Кременець 4 листопада 1917 р. відбулося перше засідання новообраної Кременецької міської думи, яка працювала до вступу у місто більшовиків у червні 1919 р. На цьому засіданні головою Кременецької міської думи обрано Бориса Козубського. Під час зібрання засуджено більшовицький переворот; задекларовано підтримку Тимчасового уряду та Української Центральної Ради; створено Кременецький комітет громадянської безпеки [7, с.73].

Голова міської думи Б. Козубський зумів організувати роботу думи так, щоб життя міста не залежало від депутатів, які часто не з'являлися на засідання [7, с.74]. Тут проявились його блискучі організаторські здібності.

За часів головування Б. Козубського міська дума вирішувала значну кількість питань та проблем. Зокрема, запровадження 8-и годинного робочого дня, встановлення нових податків, допомога безробітним, обрання членів опікунської ради Кременецького комерційного училища, встановлення орендної плати за міську землю тощо [8, арк. 36].

Одним із свідчень становлення української державності на Кременеччині був випуск паперових грошей номіналом 1, 3, 5 і 10 гривень у 1918 р., зокрема, на купюрах стояв підпис голови повітової управи Б. Козубського [9, с. 126]. Ці гроші друкували в Кременецькій друкарні і вони були в обігу впродовж року [5, с.35].

У липні 1919 р. польські війська зайняли Кременець та арештували Бориса Козубського з багатьма друзями по революційній боротьбі та запроторили його до концтабору в містечку Домб'є неподалік від Кракова. Правдами й неправдами Олена Козубська вирвала ледь живого чоловіка з неволі [6]. Це був перший досвід поневірянь, які випали на долю Б. Козубського та його родини. Отже, переслідування з боку окупаційної влади за політичну діяльність та націоналістичні переконання, то ще одна риса до історичного портрету Б. Козубського.

У 1920-30-х рр. Козубський працює адвокатом у м. Кременці [10]. Просвітяни обрали Б. Козубського головою товариства. Він бере участь у створенні читалень «Просвіти», українських кооперативів, банків. Його соратниками стали В. Дорошенко, В. Гнажевський, С. Жук [11, с.44]. Родина Козубських віддала кілька приміщень власного помешкання під осідки «Просвіти» й «Союзу українок» [2, арк.12]. Бачимо на яку самопожертву задля громади були здатні представники тогочасної еліти. Активна небайдужість – ставлення громадських інтересів вище особистих, така характеристика доповнює історичний портрет Б. Козубського.

У Кременці працювала група активних діячів українського культурно-просвітницького відродження. Ядро цієї групи склали політичні емігранти, а саме: Сергій Бачинський, Роман Бжеський, Василь Біднов, Володимир Дорошенко, Семен Жук, Борис Козубський, В. Гнажевський, В. Кавун, І. Капітонець та інші. Завдячуючи їхній активній праці, у селах повіту утворювались хати-читальні, бібліотеки, осередки «Просвіти». У самому Кременці була заснована читальня української літератури та бібліотека [12, с.83].

Будучи головою «Просвіти» Б. Козубський часто влаштовував урочисті академії присвячені відомим діячам української історії та культури. Водночас він виступав на них з доповідями про видатних людей. З нагоди проведення таких культурно-масових заходів по місту заздалегідь розклеювали кольорові афіші, а внизу зазначалося: «Відповідальний – Борис Козубський» [5, с.21].

З ініціативи Б. Козубського у Кременці засновано книгарню, для неї, знову ж таки, родина Козубських виділила кімнати у власному будинку, а згодом «Просвіта» орендувала для книгозбірні приміщення на центральній вулиці міста – Широкої [13, с.125].

Варто підкреслити, що свій досвід політичної діяльності, який Б. Козубський здобув під час Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., він застосував для подальшої боротьби за державність України.

Українці були чисельною національною меншиною в Другій Речі Посполитій, але були ще інші національності, тому логіка підказувала те, щоб активізувати боротьбу за свої права, особливо на час виборів до польського парламенту, необхідно було об'єднатись. Створено Блок національних меншин, що виставив свій список під № 16, він вийшов переможцем на всьому просторі українських територій. На Волині блок зібрав 16 депутатських мандатів, серед них і Б. Козубський став послом сейму [14, с. 127]. Під час передвиборчої агітації у м. Почаєві (поблизу Кременця) була спроба вчинити замах на його життя [5, с.37].

Обраний 1922 р. послом до польського сейму Б. Козубський став одним з організаторів Українського парламентського клубу. Праця в сеймі й антипольська боротьба зблизили Бориса з Сергієм Хруцьким та Самійлом Підгірським. Спільні відозви послів з'являлись неодноразово. Зокрема, вони закликали українців взяти участь у виборах до гмін 1927 р. [15, арк.63]. Оскільки, важливим було те, хто очолить місцеву владу. Бачимо Б. Козубського як зрілого та практичного політика, саме це є основними рисами до його історичного портрету.

Декілька депутатів польського сейму і сенату, в тому числі, і Б. Козубський почали співпрацю з Українською народно-трудовою партією. Він разом з іншими депутатами Української парламентарної репрезентації з північно-західних українських земель, був обраний до тіснішого Народного комітету партії. Таким чином, Трудова партія однією з

перших спробувала проламати «сокальський кордон» і охопити своїм впливом цілу Західну Україну [16]. Крім того, це також були кроки для об'єднання українських демократичних сил.

Б. Козубський закликав українських політиків до консолідації та об'єднання національно-державницьких сил. Відповідно така діяльність визначала його як стратега, це ще одна риса до його історичного портрету.

Б. Козубський був учасником створення у 1925 р. УНДО, він ввійшов до складу першого ЦК партії [17, с. 26]. Об'єднавчий з'їзд українських політичних партій відбувся 11 липня 1925 р. До складу Центрального комітету УНДО ввійшло 37 осіб, серед яких були такі відомі політичні та громадські діячі, як Михайло Галушинський, адвокат Володимир Загайкевич, о. Леонтій Куницький, Василь Мудрий, Остап Луцький, Михайло Струтинський, адвокат Кость Левицький, Іван Ліщинський, адвокат Борис Козубський, сенатори Михайло Черкавський та Олександр Карпінський та інші.

Програмною засадою УНДО проголошувалась національна єдність всього українського народу, який «змагає до здобуття Соборної Незалежної Української держави на всіх українських землях». Платформа засвідчила різко опозиційне ставлення УНДО до польської окупаційної адміністрації [18, с.97]. Підтримуючи політичну платформу партії Борис Козубський проявляє ще одну рису, притаманну його політичному портрету – послідовну безкомпромісність у боротьбі за незалежну Україну.

Як і весь український консервативно-клерикальний табір Б. Козубський виступав за нормалізацію польсько-українських відносин на засадах національно-територіальної автономії українських земель у складі Польщі. Він солідаризувався з УНДО щодо необхідності участі у виборах до сейму і сенату 1935 р. Участь у виборах з українських партій взяли лише УНДО і УНО [19, с.197]. З 1925 р. Б. Козубський очолює УНДО в Кременецькому повіті, одну з найвпливовіших політичних партій.

Як член УНДО, Б. Козубський, брав участь у повітових народних з'їздах і вічах. 18 жовтня 1926 р. Повітовий Народний Комітет у Збаражі під проводом А. Гаврилюка скликав повітове віче, яке староство заборонило. За цих умов вирішено скликати політичну довірчу нараду за участю 235 представників Збаражчини і Новоселеччини. На нараді також виступив український депутат Б. Козубський, який зупинився на характеристиці польської політики на так званих «кресах» [18, с.106].

Не минула цієї родини й хвиля антиукраїнських політичних репресій, що прокотилася Західною Україною перед вибухом Другої світової війни. До Берези Картузької потрапили Борис і Юрій Козубські, батько та син. У вересні 1939 р. охоронці табору порозбігалася, рятуючись від наступу німецьких завойовників. Леде живі в'язні розбрелися хто куди. Покаліченого й виснаженого Б. Козубського помістили до Кременецької лікарні. Згодом, дружина перевезла хворого чоловіка до Львова. До червня 1940 р. його лікували друзі в клініці медичного інституту. Потім він працює коректором в одній з газет.

У Львові, під час німецької окупації, 30 червня 1941 р. проголошено в будинку товариства «Просвіта» «Акт відновлення Української держави». Тоді ж сформовано український уряд на чолі з Я. Стецьком. Згодом створено «Раду Сеньйорів» (старійшин) – Вищу палату українського парламенту, до якої ввійшов і Б. Козубський [5, с.56].

Українські патріоти під керівництвом колишнього українського посла в польському сеймі С. Скрипника 31 серпня 1941 р. вирішили створити в м. Рівному з видатних українських політичних діячів «Українську раду довір'я». До її складу увійшов Б. Козубський [5, с.57]. Улас Самчук написав про це так: «На першому засіданні цієї Ради були присутні... Засадничо тут зібралися чільні представники культурного, політичного і громадського життя, які пережили різні народовбивчі акції минулих окупантських режимів. Багато з них, як Борис Козубський – належали до дуже активних та видатних діячів» [5, с.58].

У 1941 р. Борис Козубський повертається до Кременця. Він рік працює у місті адвокатом та нотаріусом й ще один рік – суддею [20, с.33].

У 1944 р. Б. Козубський переїхав у Львів і працював в органах місцевого самоврядування. Згодом Б. Козубський якимось прилаштувався коректором в обласній газеті «Вільна Україна» [6] та одночасно юрисконсультом Львівського обласного аптечного управління [20].

У серпні 1948 р. його арештували, звинувативши в антирадянській пропаганді. У жовтні цього ж року військовий трибунал військ МВС Тернопільської області засудив 62-річного Б. Козубського до 25 років мордовських таборів. У тих таборах він помер 17 лютого 1953 р. [4]. Місце поховання невідоме. Реабілітований посмертно в 1991 р. [21].

До публіцистичної спадщини Б. Козубського належать чисельні статті у волинських та галицьких часописах, зокрема, «Діло», «Новий час», «Рідний край», «Слово» та інші, які ще детально не опрацьовані та чекають уважного дослідника [22, с.149].

На прикладі діяльності Б. Козубського бачимо як в умовах польського панування прогресивна українська інтелігенція виступила проти соціального і національно-релігійного гноблення, колонізації. Широко використовувалися для цього трибуни польського сейму і сенату. Досить активну участь брала еліта в діяльності політичних та громадських організацій, ревниво відстоюючи в них права українців.

Незважаючи на складність долі, нездійснені задуми, передчасний кінець і довге забуття, Б. Козубський зумів залишити нащадкам світло свого патріотизму, віру і твердість своїх переконань. Це був діяч відомий далеко за межами Кременеччини, не лише місцевий лідер, а політик та правник якого знали на Волині і в Галичині. Історичний портрет його можна окреслити такими рисами, як інтелігентність, професійність, патріотизм, боротьба за незалежність України, вираженість у діях, перевага громадських інтересів над особистими. Сформований нами історичний портрет є неповним, оскільки ще окремі напрямки діяльності Б. Козубського потребують подальшого вивчення.

Список використаних джерел

1. Теодорович Н. И. Волинская духовная семинария. История первоначального устройства её и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в нем курс учения, а также начальников и наставников в период времени с 1796 по 1900 гг. Почаев, 1901. 1023 с.
2. Держархів Тернопільської області, ф. 348, спр.23, арк.11.
3. Козубський провулок / Мокрицький Г. П. Вулиці Житомира // Енциклопедія Житомира. Кн.1. Житомир: Вид. «Волинь», 2007.
4. Бутин В. Є у Кременці вулиця Козубського // Свобода. 2010. № 83.
5. Козубський О. Від Львова до тайги. Про рід Козубських. Снятин, 2007. 286 с.
6. Шубська Г. Мій батько // Діалог. 1993. № 6.
7. Медведєв С., Савчук В. На зламі епох // Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини. Випуск 1. Кременець, 2014. С. 63-107.
8. Держархів Тернопільської області, ф. 242, спр.69, арк.36.
9. Чернихівський Г. Портрети пером. Кременець, 2001. 260 с.
10. Козубський Борис // Панчук І. Тернопільщина в іменах. Довідник. Тернопіль, 2006. С. 80.
11. Скакальська І. Громадсько-політична діяльність Семена Жука. Кременець: ВЦ КОГП ім. Тараса Шевченка, 2006. 180 с.
12. Бачинський М. Сергій Бачинський. Спогади сина. Л., 2004. 250 с.
13. Чернихівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності. Кременець, 1999. 386 с.
14. Шевчук Т. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя в боротьбі за свої права в міжвоєнний період // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків. Доповіді та повідомлення. Луцьк: РВВ «Вежа», 2008. С. 123-128.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 351. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 63.
16. Народній З'їзд // Діло. 23 травня 1923.
17. Давидюк Р. П. Еволюція національно-демократичного руху на Волині у 20-х роках ХХ ст. // 36. наук. праць РДГУ «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». Випуск 23. 2012. С. 24–31.
18. Костюк О. А. Адвокатська та громадсько-політична діяльність Степана Барана (1879-1959). Серія «Адвокатська біографістика». К., 2016. 280 с.
19. Скакальська І. Політико-соціальні виміри та етнокультурні трансформації української еліти Західної Волині 1921–1939 рр.: монографія. Тернопіль: Астон, 2013. 406 с.
20. Клименко О., Ткачов С. Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна» (Південна Волинь). Німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. Харків, 2012. 272 с.
21. Петрів М. Борис Козубський – адвокат, державний, громадсько-політичний та культурно-освітній діяч (до 130-річчя з дня народження). URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=216651075361457&id=100010496978593 (дата звернення 01.09.2017).
22. Петрів М. Українські адвокати: державні, громадські, політичні та культурно-освітні діячі кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Кн.1. К., 2014. 544 с.

Ігор Райківський

УРОДЖЕНЕЦЬ ТЕРНОПІЛЛЯ АНТІН ЧЕРНЕЦЬКИЙ – УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ, КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ І ПРОФСПІЛКОВИЙ ДІЯЧ У ГАЛИЧИНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1918–1939 РР.)

Незаперечним здобутком історичної науки в незалежній Україні є повернення в аннали вітчизняної історії багатьох імен, «забутих» або свідомо замовчуваних раніше. Одним із таких діячів, уродженців Тернопілля, був Антін Чернецький (1887–1963 рр.) – один із лідерів Української соціал-демократичної партії (далі – УСДП), член Української Національної Ради (далі – УНРади), державний секретар праці і суспільної опіки в першому уряді Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Він був впливовим діячем робітничого, профспілкового і соціал-демократичного руху в Галичині та на Буковині першої половини ХХ ст., взяв активну участь у державотворчих процесах на західноукраїнських землях періоду української революції 1917–1921 рр. Багатогранна діяльність А.Чернецького, зокрема в міжвоєнний період, знайшла відображення в працях сучасників подій, товаришів по партії, та українських істориків після 1991 р., у т. ч. автора цієї статті [7; 19–21; 36; 37], але вона досі викликає науковий інтерес. Лідерам УСДП якоюсь мірою «не пощастило»: в радянській історіографії партію, до якої належав А.Чернецький, вважали «дрібнобуржуазною», опортуністичною (перебуваючи на «лівих», соціал-демократичних позиціях, вона критично ставилася до комуністичного руху), тоді як в умовах незалежності України наукова зацікавленість соціал-демократією значно менша, ніж національно-демократичними силами.

А.Чернецький змалював свій життєвий шлях у книзі спогадів, що побачила світ у діаспорі, а в 2001 р. була перевидана в Україні [54]. Мета цієї статті – розкрити основні віхи його політичної біографії в контексті національного руху в Галичині між двома світовими війнами. А.Чернецький народився 8 квітня 1887 р. в м. Бережани в родині ремісника. На формування його світогляду великий вплив мав батько Михайло – майстер-швець, який «недолюбливав ... поляків і мадярів», симпатизував Росії, але «москвофілом у політичному значенні не був». У 1898 р. після закінчення чотирикласної народної школи вступив до Бережанської гімназії [54, с. 11, 12, 17]. 1899 р. А.Чернецький серед товаришів по гімназії (З.Кузеля, Б.Чайківський, В.Лотоцький та ін.) став членом таємного учнівського гуртка, названого дещо пізніше «Молодою Україною». Під час навчання в гімназії в А.Чернецького скристалізувалися соціалістичні погляди марксистського зразка, що в поєднанні з вимогами національної державності України стали платформою заснованої в 1899 р. УСДП Галичини і Буковини. «Коли я був у четвертому гімназійному класі, – згадував він, – запізнався вже тоді з соціалізмом за посередництва В.Бачинського (той навчався в Бережанській гімназії, згодом – у Львівському університеті, працював адвокатом у Бережанах, Підгайцях на Тернопіллі. – І.Р.). Він дав мені перші соціалістичні книжки ... [54, с. 27].

На початку ХХ ст. А.Чернецький взяв активну участь у створенні в Бережанах місцевого комітету УСДП. У 1908 р. він перебрався до Львова й «остаточно присвятив себе праці серед українського робітництва в рядах української соціал-демократії» [54, с. 32, 34]. Підтримавши після розколу в УСДП наприкінці 1911 р. позицію «молодих», прихильників організаційної самостійності українського соціал-демократичного руху, А.Чернецький понад два роки перед Першою світовою війною (до осені 1914 р.) проживав у Чернівцях. Після від'їзду з Тернопілля він працював в українському страховому товаристві «Дністер», у профспілковому русі, а найбільше часу приділив партійній роботі. З 1909 р. А.Чернецький незмінно належав до Екзекутивного комітету (ЕК) УСДП – вищого виконавчого органу партії в період між з'їздами [20, с. 248, 250]. З наближенням фронту Першої світової війни А.Чернецький, як і багато його соратників по партії, виїхав до Відня, а до столиці Галичини повернувся лише в 1918 р. Після конференції УСДП у Львові в червні 1918 р. він активно залучився до партійно-політичної роботи. «Під час війни було важко подорожувати, – згадував А.Чернецький, – але я виїздив 2–3 рази в тиждень до різних місцевостей (включаючи рідне Тернопілля. – І.Р.) та влаштував збори і заснував місцеві організації українських залізничників» [54, с. 51].

А.Чернецький взяв безпосередню участь у розбудові ЗУНР, увійшов до складу семи діячів УСДП, делегованих партією до УНРади, що виконувала функції політичного представництва українського народу в Австро-Угорщині. Він став одним з організаторів першолистопадового збройного повстання у Львові. Зокрема, за дорученням Д.Вітовського, 1 і 2 листопада 1918 р. був у секретаріаті залізничників, координував захоплення залізничного вокзалу у Львові [54, с. 54, 55]. Від УСДП А.Чернецький увійшов як секретар праці і суспільної опіки до першого

уряду ЗУНР – Державного секретаріату. Після окупації Львова поляками він був змушений переховуватися «від 22 листопада аж до другої половини лютого 1919 року», побоюючись, що поляки зможуть його «вивезти до концентраційного табору в Домбю, як вивезли д-ра Охримовича, В.Старосольського та багато інших українців» [54, с. 60]. Водночас А.Чернецький, як і більшість тогочасного керівництва УСДП, мав певні ілюзії про можливість порозуміння українських есдеків з Польською партією соціалістичною (далі – ППС), що дало б змогу мирно розв'язати польсько-український конфлікт за Східну Галичину. Як писав А.Чернецький у спогадах, на початку листопада 1918 р. «УСДП запросила польських соціалістів на нараду ... З українців був я і Левко Ганкевич. Розійшлися ми з нічим» [54, с. 56].

«Від Великодніх свят 1919 року» А.Чернецький поступово втягнувся до партійно-політичної роботи у Львові, що зосереджувалася навколо видавництва соціал-демократичної преси. А.Чернецький працював у редакції газети УСДП «Вперед», що деякий час була єдиним українським часописом у Львові. Польська влада чинила різні перешкоди видавничій діяльності УСДП. «Вперед» за участю А.Чернецького постійно зазнавав «конфіскації, грошові кари, ревізії в редакційнім льокалі, арештування» [27, с. 17], а з 19 березня до 2 вересня 1919 р. її видання взагалі заборонене. Водночас соціал-демократи на території, підконтрольній ЗУНР, після Акту злуки з УНР в січні 1919 р. перейшли в опозицію до УНР-Ради і Державного секретаріату Західної Облaсті УНР, виступили за формування єдиного українського соціалістичного уряду. У 1919–1920 рр. есдеки підтримували діяльність соціалістичних урядів Директорії УНР. Однак уже з липня 1919 р. територія ЗУНР була повністю захоплена поляками, а через кілька місяців після цього УСДП почала відновлювати організаційно-партійну роботу в Східній Галичині, що сильно занепала в роки воєнного лихоліття [37, с.113].

За свідченням органів поліції, перший мітинг УСДП, присвячений проблемі української освіти, був скликаний 14 березня 1920 р. у Львові і зібрав близько півтисячі учасників. Доповідаючи на мітингу, А.Чернецький висловив протест проти переслідування українського шкільництва [46, арк. 60, 61]. 14 вересня 1921 р. він взяв участь у мітингу УСДП у Львові, що знову порушив проблеми україномовної освіти під польською владою. На думку А.Чернецького, що виступив з доповіддю, «справа освіти, здобуття знання для пролетаріату так само важна річ, як і боротьба за його домагання на економічному полі». Враховуючи дискримінаційну політику польського уряду (для 27% українського населення у Львові – лише одна міська україномовна школа ім. М.Шашкевича), доповідач закликав до створення українських приватних шкіл: «Тільки освіта на рідній мові може бути справдішим педагогічним засобом ширення знання між пролетарськими дітьми ...» [1, с. 1]. На схилі віку А.Чернецький згадував: «Перше віче у Львові відбулося у справі української школи ім. Шашкевича і друге восени того ж року в «Народному домі» в справі українського шкільництва. Реферував проф. Мирон Кордуба і я. Тоді я увійшов до Головної управи «Рідної школи» (Українського педагогічного товариства. – Авт.)» [54, с. 69]. Отже, А.Чернецький брав активну участь в українському культурно-освітньому русі під польською владою.

Особливу увагу А.Чернецький звернув на профспілкову діяльність. Він взяв участь у першій професійній конференції українського робітництва 10 січня 1920 р. у Львові за участю 87 делегатів з дев'яти міст і сіл Галичини. У доповіді про форми профспілкової організації А.Чернецький заявив, що досі робітники-українці перебували спільно з польським та єврейським пролетаріатом в єдиних профспілках. Це мало негативні наслідки для розвитку українського робітничого руху, оскільки більшість пролетаріату в краї становили поляки, що призводило до полонізації робітників української національності. Характерно, що деякі робітники-українці виступали на конференції по-польськи, бо погано знали свою рідну мову. По-перше, «таке поведіння супроти українського робітництва в професійних організаціях ... підтягло» УСДП «найбільш животноє коріння, позбавило її пролетарського елемента, основи робітничої партії»; по-друге, це «відчужило українське робітництво від професійних організацій, кинуло його в буржуазні націоналістичні круги». Вихід з цієї ситуації А.Чернецький вбачав у тому, щоб «в інтересі успішної класової боротьби українського пролетаріату ... приступити до створення своїх власних професійних організацій» [33, с.1].

Делегати підтримали пропозицію А.Чернецького, в одностайно прийнятій резолюції постановили: 1) «заснувати Головну професійну раду (ГПР) з представників усіх професій (серед її членів був А.Чернецький, а головою – П.Буняк. – Авт.); 2) приступити до створення «українських професійних організацій в поодиноких професіях зі своїми місцевими професійними радами» [33, с. 1]. Прийнято рішення про видавництво української професійної преси. Протягом лютого-червня 1920 р. вийшло шість номерів газети «Професійний

вістник» – органу ГПР. Отже, УСДП на заклик А.Чернецького на початку 1920-х рр. приступила до заснування самостійних профспілкових організацій українського робітництва. Однак ця діяльність була перервана ліворадикальною еволюцією і переходом УСДП на прокомуністичні, інтернаціональні позиції в 1923–1924 рр.

Створення автономних українських профспілок у рамках Класових професійних спілок (далі – КПС) у Другій Речі Посполитій поставив за мету грудневий з'їзд УСДП 1928 р., на якому відновлено партію на старих, соціал-демократичних позиціях. Центральний комітет (ЦК) УСДП на спільній нараді з Центральною комісією КПС 29 квітня 1929 р. у Львові визначив умови перебування українських робітників в автономних українських відділах у КПС (обрання Української професійної комісії, підпорядкованої Центральній комісії КПС, видання професійного органу на українській мові та ін.) [35]. Однак, незважаючи на підтримку ППС, що мала визначальний вплив на КПС, УСДП так і не спромоглася створити в професійних організаціях автономну українську структуру. Водночас не вдалося заснувати самостійні українські профспілки за класовою професійною ознакою. А.Чернецький писав, що від угоди ЦК УСДП з Центральною комісією КПС «в практиці не вийшло ... нічого. Серед польського робітництва, і то соціалістичного, закорінився глибоко примат тотальності Польської держави і нечуваний шовінізм» [55, с. 1, 2].

Позиція А.Чернецького щодо політики ППС у міжвоєнний період не змінювалася. Він критично ставився до пепеєсівського курсу в національному питанні. «... Переговори з поляками велися кілька разів», – згадував А.Чернецький про події польсько-української війни 1918–1919 р. Він брав участь у переговорах «з боку українців», але з них «нічого не вийшло» [54, с. 56, 57]. УСДП підтримала проголошення української державності, тоді як ППС – політику анексії східногалицьких територій відновленою Польською державою. Взаємини УСДП і ППС різко загострилися в період польсько-української війни 1918–1919 рр. та в умовах невизначеності міжнародно-правового статусу Східної Галичини на початку 1920-х рр. А.Чернецький вважав, що «до голосу в ППС прийшло нове покоління, виховане в польському патріотизмі легіонів Пілсудського, яке не розуміло українців і не визнавало їхніх державницьких прагнень» [54, с. 84]. Однак у 1930-ті рр. намітилася тенденція до нормалізації стосунків між УСДП і ППС. Обидві партії на конференції в січні 1933 р. у Львові, вперше зібравшись у міжвоєнний період на найвищому рівні, ухвалили рішення про взаємодію в боротьбі проти націоналізму, фашизму і комунізму. Пепеєсівці виразно підтримали принцип «самостійності й державної незалежності українського народу», але щодо визначення подальшої долі Східної Галичини між партіями далі існували розбіжності [29].

Найбільшу увагу в своїй діяльності на початку 1920-х рр. А.Чернецький приділив політиці в рамках УСДП. На засіданні 4 листопада 1920 р. він був обраний головою робітничої ради УСДП у Львові [5, с. 3]. Рубіжною подією в діяльності партії стала конференція 27–28 березня 1920 р. у Львові, на якій УСДП вперше поставила вимогу створити «український соціалістичний фронт» у контексті «одноцільного революційно-соціалістичного фронту». Виступаючи з доповіддю про партійну організацію і пресу, А.Чернецький наголосив, що УСДП «має тепер переводити в життя пролетарську соціалістичну політику» [2, с. 1]. У резолюції партія закликала всіх «партійних товаришів, щоби станувши на чисто класовому, пролетарському становищі, понехали всяку політичну коаліцію і кооперацію з несоціалістичними елементами ...» [26, с. 1]. УСДП вирішила розірвати зв'язки з партіями національно-державницького табору, що підтримували діяльність проводу ЗУНР в екзилі. Соціал-демократи прихильно ставилися до уряду УНР, з його орієнтацією на польсько-українське зближення, але рішуче виступили проти квітневої 1920 р. Варшавської угоди, за якою до Польщі відходили «території з більшістю українського населення за ціну увільнення кількох губерній Придніпрянщини від большевицької влади!». У пресі УСДП писалося, що «Варшавський договір відбувся шляхом і способом, проти якого ми як соціал-демократи протестуємо» [3, с. 1].

Згідно з рішенням партконференції, 30 березня А.Чернецький, П.Буняк, Л.Ганкевич і С.Пашкевич подали заяву про вихід з президії УНРади у Львові. А.Чернецький писав у спогадах, що «засідала ця Рада ще довго у Львові навіть за окупації Львова і Галичини Польщею і щойно значно пізніше уступила місце т.зв. Міжпартійній раді» [54, с. 59]. Збереглася заява А.Чернецького і товаришів «до президії Львівської делегації Української Національної Ради на руки президента д-ра Романа Перфецького у Львові». У заяві говорилося: «Підписані члени УСДП повідомляють, що згідно з рішенням партійної конференції з дня 27 і 28 марта ц.р. складають мандати із членів президії УНР(ади) у Львові.

Львів, дня 30 марта 1920 р.» [47, арк. 16]. А.Чернецький вважав, що «соціалістична пролетарська політика не йде і не може піти в вирішуванні національної проблеми разом з буржуазією ...» [6, с. 1]. УСДП не взяла участі в першому міжпартійному з'їзді у Львові 3–4 червня 1921 р., на якому представники західноукраїнських партій (УНТП, УРП і УХСП) підтримали ідею єдиного національного фронту політичних сил, об'єднаних у Міжпартійну раду. Підкреслюючи безперспективність орієнтації Міжпартійної ради на еміграційний уряд ЗУНР, УСДП вважала, що «після тяжких досвідів не хоче і не може піддаватися ... ілюзіям на антантську «ідеалістичну поміч» [56].

УСДП пішла шляхом пошуку нової політичної орієнтації. Ідейно-політична криза в партії проявилася на конференції 3–4 липня 1920 р. у Львові. У доповіді «Політична і професійна організація міського пролетаріату» А.Чернецький наголосив: «Сучасний момент – ... це час, в якому пролетаріат іде до рішучого бою з капіталістичним світом». Доповідач закликав «усе клясово свідоме робітництво» до «відновлення та оснування місцевих робітничих і селянських рад УСДП ...» [27, с. 1]. Конференція УСДП не виробила чіткого політичного курсу, в партії намітилася розбіжність поглядів між керівництвом і низовими організаціями. УСДП обстоювала вузькокласовий підхід до будівництва незалежної соборної Української держави. «... Конференція висловлюється рішуче проти політичної кооперації з несоціалістичними та соціал-опортуністичними партіями та проти участі соціал-демократії в коаліційних кабінетах» [22], – підкреслювала «Резолюція в справі сучасного політичного положення». Партія не підтримувала діяльність жодного з тогочасних українських урядів – УНР, ЗУНР або радянської України.

На першотравневому мітингу 1920 р. у Львові А.Чернецький виступив з промовою, в якій обґрунтував політичну лінію УСДП. На його думку, «знесення приватної власности, це, проти чого буржуазія найбільше боронилася, ... стає нині у державному будівництві наріжним угольним каменем». «Ми, українські соціал-демократи, підносимо домагання – самостійної, від нікого незалежної, суверенної, соціалістичної республіки на всіх землях нашого народу, – заявив під оплески присутніх А.Чернецький. – Понад кордони і державні границі уноситься наша ідея, повіває наш побідний Червоний Прапор» [4, с. 1]. А.Чернецький зачитав резолюцію, одностайно підтриману учасниками мітингу, в якій підкреслювалося: «... Конечною умовиною здійснення наших соціалістичних цілей та змагань є: вільна, самостійна, від нікого незалежна, суверенна, Українська соціалістична республіка», що «має стати братнім союзником в сім'ї вільних, соціалістичних республік цілого світу» [4, с. 1].

На сторінках газети УСДП «Вперед» А.Чернецький закликав до об'єднання соціалістичних партій різних народів в єдину організацію – Соціалістичний Інтернаціонал: «Один соціалістичний фронт, об'єднання всіх клясово свідомих пролетарських соціалістичних елементів в одну боеву організацію – це категоричний імператив сучасної доби» [53, с. 1]. Іншим разом він писав: «Інтернаціональність, близьке споріднення пролетаріату з визвольною боротьбою всіх визискуваних цілого світа – це в очах всіх міщанських, буржуазних патріотів найбільший злочин, найтяжча національна зрада». І далі з боєм запитував: «Чому ж злочином, національною зрадою має бути для українського робітника те, що він для здобуття свого клясового соціального визволення, для досягнення кращих умов своєї праці муситься з пролетаріатом інших народів, який має ті самі клясові цілі?» [49, с. 3]. Отже, А.Чернецький тісно пов'язував національне і соціальне питання у визвольній боротьбі українського робітництва, національну ідею намагався поєднати з марксистськими постулатами. Виступаючи на першій культурно-освітній конференції УСДП 5 червня 1921 р. у Львові, він переконував: «Соціалізм – це не тільки сама економічна доктрина, яка вичерпується на соціалізації средств продукції, але це новий світогляд, що криє в собі проблеми нової етики, філософії, мистецтва, словом, цілої культури» [32, с. 1].

У статті «Соціалізм і патріотизм», надрукованій в одноднівці «1 май!» у 1921 р., А.Чернецький писав, що «серед наших буржуазних кіл» була поширена думка, нібито «соціалізм – це негачія, заперечення національної ідеї, що соціалісти – це зрадники власного народу ... З другої сторони, серед самих соціалістів є погляди, що нація – це тільки буржуазна думка на затемнення та відтягнення пролетаріату від його клясової боротьби» [52, с. 4]. На переконання А.Чернецького, автори «Маніфесту Комуністичної партії» німецькі соціалісти К.Маркс і Ф.Енгельс недооцінили значення так званих «неісторичних» народів, включаючи українців, що вийшли на історичну арену в період імперіалізму. А.Чернецький стверджував, що «скинення національної неволі вважається за частину визвольних змагань революційного пролетаріату, а своя власна національна держава, на якій пролетаріат має перевести своє

соціалістичне діло, за етап до великої всесвітньої соціалістичної республіки, до інтернаціональної держави праці». «Національне визволення, – робив висновок автор, – влекшить йому (пролетаріату. – Авт.) соціальну клясову боротьбу у своїй державі, дасть ґрунт до переведення та здійснення соціалістичних завдань ...» [52, с. 5, 6].

Ідейно-політична криза в УСДП на початку 1920-х років була безпосередньо пов'язана з поразкою української революції. На схилі літ А.Чернецький у загальних рисах з'ясував причини невдачі національно-визвольних змагань: «Ми програли війну з Польщею і Москвою в рр. 1918–1921, бо нам бракувало власних сил встоятися проти двох ворогів нараз, і не дістали потрібної моральної і матеріальної підтримки в світі». І далі з боєм писав: «Бракувало нам власних сил, бо в переважаючій більшості ми були селянською масою. Міста – нерв політики, економіки й культури були російські або польські. (...) Ми були неповною нацією. Це й відбилося на тому, що світ нас не розумів і не підтримував нас у наших змаганнях за нашу державну незалежність». Основне завдання українських політиків у ХХ ст. А.Чернецький вбачав у тому, щоб «перебудувати націю із селянської однобокої маси на індустріальну суспільність, яка охоплювала б усі ділянки життя» [54, с. 157]. Цю слушну, на наш погляд, думку А.Чернецький висловлював в останні роки свого життя, перебуваючи в еміграції.

Однак на початку 1920-х рр. А.Чернецькому, як і взагалі проводу УСДП, здавалося, що основою незалежної соборної української державності в найближчій перспективі стане радянська Україна. Радянофільські ілюзії породжувала тимчасова лібералізація партійно-тоталітарної системи, й особливо політика «українізації», що стала привабливим контрастом до нищення українства в Польщі. «... Поборювана нашими націоналістами радянська Україна створила справді реальні основи будучини самостійної України створенням та українізацією шкільництва на великих просторах українських земель» [50, с. 2], – писав А.Чернецький у газеті «Вперед» в кінці 1921 р. На його думку, соціал-демократи вважали, що «здана на свої власні сили, забута світом», Україна «не могла далі себе винищувати повстаннями, збройною боротьбою, ... і тому мусила шукати якогось «модус вівенді» з більшовиками, щоб могли далі існувати» [54, с. 76]. На прорадянські позиції в 1920-х рр. стали відомі українські діячі М.Грушевський, В.Винниченко, Є.Петрушевич та ін. «Члени нашої партії вірили, – згадував А.Чернецький, – що нам, соціалістам, можна буде домовитися з московськими більшовиками, коли не пощастило домовитися з польськими соціалістами ...» [54, с. 74].

Витоки прорадянської орієнтації УСДП А.Чернецький вбачав у тому, що «галицькі соціал-демократи не знали психіки московських більшовиків. Ми, що вивчали соціалізм із західноєвропейських джерел, які зростали в масових демократичних соціалістичних партіях Заходу, не знали, що московський більшовизм під покришкою Маркса й комунізму поширює однопартійну диктатуру і старий месіанізм московського імперіалізму, ... думали, що московська шовіністична дурійка промине і що почуття дійсного пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму серед московських більшовиків таки в кінці візьме верх» [54, с. 75, 76]. На ґрунті ставлення до радянської влади, співвідношення національного і соціального у визвольній боротьбі українського народу в Головній управі УСДП на початку 1920-х рр. намітилося розмежування ідейних поглядів.

А.Чернецький разом з партійними товаришами, що становили ліве крило управи, в орієнтації на радянську Україну схилялися до пріоритету соціально-класового над національним. На думку А.Чернецького, «і нація, і національна держава – це тільки форми, інструменти та етапи в суспільному життю та організації людства», що «самі по собі не є ціллю ...» [48, с. 1]. Він поклав «в основу всіх своїх змагань, а тим самим і національних» визволення трудящих з-під «соціального ярма». «Недооцінювання ... соціального моменту мусить болючо мститися на самих спробах національного визволення, – писав А.Чернецький. – Адже невдачі Петлюри тільки тому потерпіли таке фіяско, що ... зв'язав він долю національного визволення України з політикою шляхетської та імперіалістичної Польщі, яка йшла врозріз з інтересами українських селянських мас ...» [51, с. 2]. У свою чергу, Л.Ганкевич, П.Буняк та І.Квасниця, що входили до правого крила УСДП, відстоювали єдність національного і соціально-класового, поставившись до УСРР насамперед як до Української держави. І.Квасниця, зокрема, прямо закликав у пресі до створення «національної і пролетарської держави» [24].

Переломним моментом політичної еволюції УСДП стала партійна нарада 14–15 січня 1922 р. у Львові, в якій взяли участь члени Головної управи і делегати деяких місцевих парторганізацій. Виступаючи на нараді, А.Чернецький закликав до продовження «боротьби за самостійні професійні організації українського робітництва», порушив справу «об'єднання

українських соціалістичних партій» [11, арк. 63]. Політична резолюція, одностайно прийнята на нараді, вперше офіційно поставила вимогу злуки західноукраїнських земель з радянською Україною і створення «об'єднаної, суверенної робітничо-селянської України» [10, арк. 1]. Зазначалося, що «одинокую реальною формою української державности під сучасний момент являється Українська Соціалістична Радянська Республіка ..., яка може сповнити всі національні і соціальні постуляти українських трудових мас». Водночас говорилося, що сучасна УСРР не була «повним завершенням наших змагань і кличів ...» [31]. Після січневої 1922 р. наради, що виявила, за свідченням поліції, «розбіжність поглядів» [13, арк. 32 зв.], політична боротьба у проводі УСДП загострилася.

У другій половині травня 1922 р. в Головній управі УСДП відбувся розкол, в епіцентрі партійних суперечок опинилася постать А.Чернецького. 12 травня найвпливовіша львівська робітничка рада УСДП, на чолі якої був А.Чернецький ще з кінця 1920 р., прийняла резолюцію, що висловлювала невдоволення бездіяльністю керівництва: «Робітничка рада ... констатує, що Головна управа УСДП розбіжна в думках між собою і тому не може як слід працювати, ... партія розлітається, не належить до жодного Інтернаціоналу і тим самим працює без програми; ... пропонує з метою оздоровлення невідрадних відносин в партії скликати ще перед конференцією спільне засідання Головної управи УСДП, місцевої робітничої ради у Львові і всіх делегатів робітничих рад з провінції» [25, с. 88; 41, арк. 260]. Приводом до розколу стали фінансові суперечки щодо трьох будинків у Львові по вул. Оссолінських (нині – вул. В.Стефаніка), які були власністю УСДП [20, с. 264]. На засіданні 17 травня 1922 р. Головну управу демонстративно залишив голова УСДП Л.Ганкевич і написав заяву про вихід з партії [15, арк. 68, 69]. Позицію Л.Ганкевича підтримали секретар УСДП І.Квасниця та П.Буняк, вийшовши з управи відповідно 25 і 29 травня. Новим головою УСДП 25 травня обрано І.Кушніра, а партійним секретарем – А.Чернецького [15, арк. 72, 73]. Отже, «лівниця» при підтримці партійних низів усунула діячів правого крила від проводу в УСДП.

Ідейною та організаційною кризою в УСДП скористалася нелегальна Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ, з 1923 р. – Компартія Західної України (КПЗУ)). Діячі КПСГ-опозиційної, так звані «васильківці», переважно молодь, для ведення легальної діяльності в 1921 р. почали проникати в соціал-демократичні організації й оволодівати керівними структурами. Комуністи вступали до «окремих громад УСДП у Львові і на провінції, а провід тішився, що партія «росте» [30, с. 301], – писав радикал І.Макух. Нарада КПСГ у липні 1922 р. намітила заходи щодо відкритого опанування партії [42, арк. 45, 48, 49; 44, арк. 1, 4]. На жаль, А.Чернецький, як і інші відомі діячі Головної управи УСДП, не вчинили належного опору акції комуністів. Саме він очолював львівську робітничу раду УСДП, що була опанована комуністами в 1922 р. Про це, зокрема, чітко заявили у доповідній записці члени ЦК КПСГ Береза і Дрешер: «Робітничка рада опанована членами КПСГ, які і довели до розколу в управі УСДП» [41, арк. 260]. Опанувавши осередки УСДП у Львові, комуністи могли, з одного боку, «натискати відповідним чином на провінцію», а з другого – «паралізувати львівський ЦК УСДП та редакцію партійного органу» [8]. Характерно, що А.Чернецький у спогадах нічого не писав про опанування УСДП комуністами і свою причетність до цієї акції. Однак про ці події красномовно свідчать архівні документи.

Перехід УСДП на комуністичні позиції завершив VI партійний з'їзд 18 березня 1923 р. у Львові. А.Чернецький був серед 52 делегатів, присутніх на засіданні. На початку засідання з його ініціативи була прийнята «Декларація з'їзду УСДП про Східну Галичину», в якій партія засудила рішення Ради послів Антанти від 14 березня 1923 р., що визнало Східну Галичину невід'ємною частиною Польщі: «Незважаючи на всі ухвали капіталістичного імперіалізму, український пролетаріат нашої країни вважає себе одним цілим з пролетаріатом нашої матері Радянської Соціалістичної України і Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [46, арк. 6]. А.Чернецький виголосив на з'їзді доповідь з першого питання порядку денного «Звіт діяльності». За його даними, в рядах УСДП перебувало 4200 чоловік, партія мала осередки у 15 містах і 11 селах. Водночас існували культурно-освітні товариства УСДП «Воля» і «Бібліотека ім. І.Франка» та ряд парторганізацій, що «борються за своє існування з політичним режимом». Доповідач вбачав недолік у діяльності УСДП: «Брак одної витичної, якою повинна би йти партія, не міняти час від часу свого ідейного обличчя і не ставати в різні часи порізному до національного питання, а підходити до всього з марксистською класовою точкою погляду» [14, арк. 17, 18].

Пізніше А.Чернецький виголосив на з'їзді промову про те, що перед УСДП, незважаючи на складні політичні умови, «відкриваються світлі горизонти для роботи і на селі», бо «село

пролетаризується на очах, і туди партія повинна звернути також свою увагу» [14, арк. 21]. На його пропозицію затверджено деякі зміни до статуту. Зокрема, партія заявила, що виступає захисником інтересів західноукраїнських трудящих мас не лише Галичини, а й Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя, тобто УСДП поширювала свою діяльність на всі етнічні українські землі під Польщею. У Статуті вказувалося, що УСДП буде «виразником волі класово свідомого робітництва і селянства, якого змаганням є дорогою класової боротьби ... постройти соціалістичний суспільний лад» [12, арк. 3]. А.Чернецький був обраний до складу нової управи УСДП на чолі з О.Панасом, став першим секретарем, членом редколегії партійної газети «Земля і воля» [23]. З'їзд майже одногосно (50 чоловік «за» і лише 2 – «проти») [16, арк. 3] ухвалив комуністичні за змістом резолюції. Мабуть, А.Чернецький був серед тих, хто підтримав голосування.

Щоправда, нова управа УСДП виступила проти підпорядкування партії керівним органам КПСГ. Комуніст М.Теслюк згадував, що «голова управи УСДП Олександр Панас і його заступники та інші її члени фактично були проти того, щоб компартія здійснювала контроль ... за діями УСДП. На комуністів В.Попеля і Б.Кузьму, обраних з'їздом до Головної управи, а тим більше на мене, низового співробітника «Землі і волі», вони дивилися як на чужих» [40, с. 98]. Радикал М.Стахів висловив думку, що лідери УСДП, включаючи А.Чернецького, «були противні комуністам», але «все-таки дали себе вибрати до нового ЦК партії» [39, с. 42]. Очевидно, це сталося під тиском знизу делегатів на з'їзді. Після з'їзду УСДП розгорнула діяльність у комуністичному напрямку. Як свідчать архівні джерела, А.Чернецький відіграв важливу роль у новому керівництві УСДП. Виступаючи на першотравневому мітингу 1923 р. у Львові, він, за свідченням поліції, закликав до «класової боротьби, спрямованої на знесення кордонів і побудову всесвітньої соціалістичної республіки» [15, арк. 36]. А.Чернецький разом з комуністами Б.Кузьмою і В.Попелем як делегати Головної управи УСДП були присутні на нараді 9 послів соціалістичної фракції в Українському сеймовому клубі та 60 делегатів від соціалістичних груп, що відбулася 17 листопада 1923 р. у Луцьку. Народа прийняла ухвалу про створення обласної організації УСДП Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя [38; 43, арк. 51].

По суті, УСДП в 1923 р. перетворилася в легальну прибудову Компартії, почала зміцнювати свої впливи в умовах кризи українського суспільно-політичного руху після березневої 1923 р. ухвали Ради послів щодо Східної Галичини. Поліція розгорнула проти прокомуністичної УСДП масові репресії. У ніч з 14 на 15 жовтня 1923 р. заарештовано А.Чернецького, С.Рудика, І.Калятинського і С.Волинця, що були, на думку поліції, найбільш активними діячами УСДП і надали партії на VI з'їзді «ворожий для Польської держави напрямок» [9, арк. 29, 30]. А.Чернецький писав у спогадах, що в жовтні 1923 р. був уперше заарештований і тиждень просидів з товаришами в ув'язненні [54, с. 81]. 30 січня 1924 р. поліція заборонила діяльність прокомуністичної УСДП. Проведено понад 10 тисяч обшуків і 2 тисячі арештів, під виглядом ліквідації УСДП власті завдали удару по українству взагалі [17; 18]. «30 січня 1924 року над ранок з'явилася у мене в хаті поліція, зробила ревізію, забрала деякі книжки, газети та рукописи і мене з собою, – згадував А.Чернецький. – У мене якраз тої ночі ночував Кузьма-Турянський з КПЗУ, що вийшов від мене з хати за півгодини перед приходом поліції» [54, с. 81]. А.Чернецький просидів у тюрмі майже п'ять місяців [54, с. 83].

«Вийшовши з польської тюрми при кінці червня 1924 року, я застав український робітничий рух цілковито розбитим», – згадував А.Чернецький. Колишні лідери УСДП змогли відновити партію на старих, соціал-демократичних позиціях лише в грудні 1928 р. «... Але це було існування хіба формальне, – вважав А.Чернецький, – бо політичного впливу вона не мала і видатної ролі в політичному житті більше не грала» [54, с. 84]. Це твердження, на наш погляд, є надто категоричним. Відновлена УСДП відіграла досить важливу роль у партійно-політичному житті галицьких українців, хоч справді її впливи в 1930-х рр. стали значно слабшими в силу несприятливих суспільно-політичних обставин для ідейно-організаційного розвитку української соціал-демократії, як і національно-демократичних сил у цілому. Після заборони УСДП А.Чернецький, як і частина соціал-демократів, вступив до «Сельробу» – легальної політичної партії, діяльність якої спрямовувала КПЗУ. Про свою діяльність у «Сельробі» він писав у спогадах побіжно, стверджуючи, що вступив туди, щоб «впливи групи Вальницького (лідера ліворадикальної частини «Сельробу». – Авт.) спаралізувати ...» [54, с. 86]. Невдовзі А.Чернецький прийняв рішення вийти «з активної партійно-політичної боротьби та її групових, а часто й особистих інтриг ...» [54, с. 86]. Однак він до кінця свого життя займався активною громадською діяльністю.

Деякий час А.Чернецький працював у професійній організації «Союз українських приватних урядовців Галичини» («СУПРУГА»). «Це була поважна організація, яка мала кількасот членів, – згадував він. – Літом 1924 року на загальних зборах «СУПРУГА» обрано мене головою цієї профспілкової організації. На цьому становищі пробув я ... до кінця 1926 року» [54, с. 86, 87]. У спогадах А.Чернецький приділив багато місця аналізу своєї профспілкової діяльності. Залишивши профспілку «СУПРУГА», він «цілковито віддався праці в Пенсійному інституті українських приватних службовців» [54, с. 94]. Після ліквідації Пенсійного інституту в 1929 р. А.Чернецький перейшов до «ЗУПУ (Заклад убезпечень працюючих умислових) у Львові». Він працював до осені 1931 р., коли вирішив залишити Львів «з почуттям полегші і жалю» [54, с. 97, 98] й оселитися в с. Острова поблизу Тернополя, поближче до «малої батьківщини». «Приїхавши до села Острова, я був фізично й морально так вичерпаний, що відпочивав майже повних два роки, – згадував А.Чернецький. – Я займався тільки садом, квітами та своїм господарством, не цікавлячись світом та не читаючи навіть газет» [54, с. 98].

Перебуваючи на пенсії, А.Чернецький усе ж поволі втягнувся до громадської діяльності, бо в Тернополі, за кілька кілометрів від с. Острова, проживало «багато знайомих, приятелів, товаришів громадської праці. На довго відгородитися від них, зірвати з ними було неможливо ...» [54, с. 99]. У 1933 р. А.Чернецький вступив до управи місцевого гуртка «Сільського господаря» і «Рідної школи» в Острові, а пізніше – до повітових управ цих товариств [54, с. 99]. Водночас брав участь в українському кооперативному русі, друкував статті з актуальних проблем національного життя українців під Польщею [54, с. 101, 102]. Зокрема, А.Чернецький дав обширне інтерв'ю газеті «Діло» щодо «нормалізації», спробі українсько-польського порозуміння у Східній Галичині, започаткованій керівництвом Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) в 1935 р. «Висліди «нормалізації» – мізерні, – писав він. – Польська сторона, ... саме польське громадянство, у своїй подавляючій більшості зрозуміла зміну тактики в українській політиці як ознаку нашого безсилля, а вслід за тим як капітуляцію з основних наших змагань». Підкреслювалося, що «національне добро здобуває нація перш усього моральними вартостями всередині свого власного національного організму ...» [34, с. 3].

Публікація статті з політичної проблематики у впливовій щоденній газеті «Діло» свідчила про авторитет А.Чернецького серед галицького політикуму в міжвоєнний період. Відстоюючи соціалістичні переконання, він критично ставився до діяльності українських інтегральних націоналістів. Автор вважав терористичні методи діяльності Організації українських націоналістів (далі – ОУН) помилковими, був переконаний, що оунівці «всю вину за наші невдачі (поразку Української революції 1917–1921 рр. – Авт.) зіпхали на старих політиків і на старчі політичні партії», нібито «єдина ОУН та її вождь змусить народ до дисципліни й послуху, настрашить усіх ворогів і здобуде українську державу» [54, с. 145, 152]. Натомість А.Чернецький обстоював мирні, ненасильницькі засоби для досягнення своєї мети – побудови незалежної соборної Української соціалістичної держави. «Замість тягти нашу молодь до підпілля, – писав він, – треба було спільно з нашим старшим громадянством робити все, щоб ... приготувати якнайбільше кваліфікованих українських кадрів для розбудови нашого культурного й економічного життя, хоч би навіть у умовах чужої окупації, але у вірі, що їй рано чи пізно мусить прийти кінець» [54, с. 157]. Отже, А.Чернецький вважав за потрібне використовувати усі легальні можливості для зміцнення національних сил під чужоземною окупацією і впродовж свого життя багато зробив для цього.

А.Чернецький особисто виступив проти саботажної акції ОУН у Галичині восени 1930 р., що послужила урядові приводом до широкомасштабної «пацифікації» (умиротворення) всього українського населення і мала підірвати опір польській окупації. «Великої шкоди з того польські пани не мали, бо скирти були застраховані від вогню ..., – писав він. – Але ОУН акцією палення панських скирт провадила і її широко рекламувала» [54, с. 154]. Характерно, що не менш критично автор висловився щодо Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 р., на початку німецько-радянської війни. «Люди слухали байдуже і з сумом того маніфесту, в якому говорили про «союзну армію великого Гітлера»..., – згадував про ці події в с. Острові. – З надій бандерівців, що Гітлер стане справді їхнім союзником ..., нічого не вийшло» [54, с. 112, 113]. Зрозуміло, що спогади А.Чернецького не позбавлені суб'єктивізму, існує широкий спектр оцінок Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 р.

Про останні понад два десятиліття життя і діяльності А.Чернецького (з кінця 1939 р.), на жаль, відомо небагато, переважно з його спогадів. Початок Другої світової війни і встановлення на Західній Україні більшовицького партійно-тоталітарного режиму у вересні

1939 р. кардинально змінили долю відомого діяча. «Перед приходом більшовиків був я головою Надзірної ради кооперативи, – згадував А.Чернецький. – Мусив ним далі залишитися, бо інакше це був би саботаж Крім головства в кооперативі став я ще й секретарем сільради в Острові (до 1941 р. – І.Р.)» [54, с. 105, 106]. Мабуть, А.Чернецький спочатку лояльно поставився до радянської влади, хоч у спогадах висловлював критичні оцінки діяльності більшовиків: «Канцелярщина в більшовиків – це чисте безголов'я. Такої бюрократичної писанини не знає жодна адміністрація на світі ... Господарювання більшовиків було безглузде, а притому демагогічне» [54, с. 106, 107]. Масові більшовицькі репресії не зачепили А.Чернецького, на відміну від його партійних товаришів В.Старосольського, П.Буняка, І.Квасниці та ін., бо він із середини 1920-х рр. безпосередньо не займався партійно-політичною діяльністю.

У період фашистської окупації Галичини в 1941–1944 рр. А.Чернецький працював в Окружному комітеті «для допомоги українському населенню», що «був філією Українського центрального комітету (далі – УЦК. – І.Р.) у Львові, зглядно в Кракові». Проживаючи майже постійно в Тернополі, він як працівник УЦК – єдиної легальної суспільно-громадської установи для українців у Генеральній Губернії під німецькою владою, що була контрольована нею, матеріально допомагав військовополоненим і бідним людям, які не мали засобів для виживання. Зокрема, на виділені кошти А.Чернецький організував їдальню, де безкоштовно обідали майже 150 осіб і стільки ж отримували харчування «за невелику оплату» тощо [54, с. 114, 116]. Згодом він очолив Культурний відділ названого комітету, зайнявся розвитком українського театру. «Слава про тернопільський театр розійшлася далеко й поза Тернопіль», – згадував він. – Зала була завжди переповнена, а білети попадали навіть на чорний ринок» [54, с. 117, 118]. Напередодні вступу Червоної армії на Тернопілля влітку 1944 р. А.Чернецький вирішив емігрувати на Захід, бо під час свого «перебування під більшовиками я їх так пізнав, що другий раз не бажав з ними стрічатися!» [54, с. 124, 125]. А.Чернецький опинився спочатку у Словаччині, а потім – в Австрії, Німеччині. Довгий час він поневірявся по різних таборах для емігрантів, аж доки в 1951 р. не опинився у Швейцарії на запрошення місцевої гуманітарної організації [54, с. 127, 137].

Останні роки життя А.Чернецький провів у «пансіоні для старших» поблизу Цюріха. Незважаючи на складні умови перебування в еміграції, він не припиняв громадської діяльності, брав участь у соціалістичному русі. Так, А.Чернецький став членом об'єднаної Української соціалістичної партії (УСП), до якої увійшли діячі західноукраїнських (УСДП, УСРП) і наддніпрянських (УСДРП, УПСР) партій соціалістичного спектру. Це об'єднання відбулося в 1950 р. на «загальній партійній соціалістичній конференції». А.Чернецький підтримував зв'язки з наддніпрянськими соціал-демократами П.Феденком, головою уряду УНР в 1919–1920 рр., І.Мазепою та ін. [54, с. 136]. Він нерідко публікувався в еміграційній пресі, зокрема у часописах «Неділя», «Наше життя», «Вперед», «Українські вісті», органі УСП «Вільне слово» та ін. А.Чернецький завершив писати спогади у листопаді 1962 р. на 76-му році життя далеко від рідної землі. «Оцінка (діяльності. – Авт.) належить уже не мені, а громаді й майбутнім поколінням» [54, с. 162], – підсумував він.

З висоти більш як чотирьох десятиліть після його смерті (помер 15 лютого 1963 р. від серцевого нападу, похований у Цюріху) [54, с. 10, 162] можна зробити висновок, що уродженець Бережан і випускник місцевої гімназії А.Чернецький був одним з відомих і впливових діячів соціал-демократичного руху в Галичині першої половини ХХ століття. Він взяв безпосередню участь в Українській революції 1917–1921 рр., як активний громадсько-політичний, культурно-освітній і профспілковий діяч присвятив своє життя боротьбі за національні і соціальні інтереси українського робітництва. А.Чернецький жив на Тернопіллі лише в молоді роки і в старості, до вимушеної еміграції, але залишився відданим сином своєї «малої батьківщини».

Список використаних джерел

1. Віче українського робітництва у Львові // Вперед. 14 вересня 1921.
2. Вперед. 31 березня 1920.
3. Вперед. 30 квітня 1920.
4. Вперед. 4 травня 1920.
5. Вперед. 6 листопада 1920.
6. Вперед. 22 червня 1921.
7. Ганкевич Л. 3 минулого нашої партії (Матеріали до історії УСДП) // Календар «Вперед»: 1920. Львів, 1920. С. 17–34.
8. Громадський голос. 6 червня 1936.
9. Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 121. Оп. 2. Спр. 187.
10. Держархів Львівської обл. Ф. 256. Оп. 1. Спр. 38.
11. Там само. Спр. 40.
12. Держархів Львівської обл. Ф. 271. Оп. 1. Спр. 291.
13. Там само. Спр. 292.
14. Там само. Ф. 121. Оп. 2. Спр. 187.
15. Там само. Ф. 256. Оп. 1. Спр. 40.
16. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 174.
17. Діло. 17 лютого 1924.
18. Діло. 27 лютого 1924.
19. Жерноклеєв О., Райківський І. Антін Чернецький (1887–

1963 рр.): сторінки життя і громадсько-політичної діяльності // Українознавчі студії. Івано-Франківськ, 2002–2003. № 4–5. С. 211–224. 20. Жерноклеєв О., Райківський І. Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії. К.: Основні цінності, 2004. 283 с. 21. Жерноклеєв О., Райківський І. Чернецький Антін // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / гол. ред. ради Я. Ісаєвич. Львів, 2009. С. 323–346. 22. Земля і воля. 11 липня 1920. 23. Земля і воля. 25 березня 1923. 24. Квасниця І. За українську державність // Вперед. 21 травня 1921. 25. Кравець М. До характеристики УСДП у Західній Україні (1920–1924 рр.) // Український історичний журнал. 1958. № 1. С. 84–91. 26. Краєва Конференція у Львові // Вперед. 30 березня 1920. 27. Краєва Партийна Конференція // Вперед. 10 липня 1920. 28. Кривава книга. Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919–1920 / зладив М. Лозинський. Відень, 1921. Част. II. 242 с. 29. Львівська конференція // Вперед. Травень 1933. 30. Макух І. На народній службі. Дітройт, 1958. 628 с. 31. Партийна нарада // Вперед. 19 січня 1922. 32. Перша культурно-освітня конференція УСДП // Вперед. 11 червня 1921. 33. Перша професійна конференція українських робітників // Професійний вістник. 1 лютого 1920. 34. Поможє нам тільки моральне відродження нації // Діло. 5 серпня 1937. 35. Професійний вістник. Жовтень 1929. 36. Райківський І. Взаємини українських соціал-демократів Галичини з Польською партією соціалістичною в Другій Речі Посполитій // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. Вип.. 62. К., 2003. С. 46–54. 37. Райківський І. Ліворадикальна еволюція УСДП (1920–1924 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Івано-Франківськ, 1999. Вип. II. С. 112–122. 38. Селянська доля. 25 листопада 1923. 39. Стахів М. Хто винен? З історії комуністичного руху та його помічників. Львів, 1936. 232 с. 40. Теслюк М. У боротьбі за возз'єднання. Сторінки спогадів. Львів, 1988. 244 с. 41. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 5. 42. ЦДАГО України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 15. 43. Там само. Спр. 30. 44. ЦДАГО України. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 26. 45. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 146. Оп. 8. Спр. 3806. 46. ЦДАІЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 539. 47. ЦДАІЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 113. 48. Чернецький А. За тактику пролетарської боротьби // Вперед. 4 червня 1921. 49. Чернецький А. Пролетаріят і інтернаціональність // 1 травня Вперед. 1920. 50. Чернецький А. Пролетаріят і школа // Вперед. 4 грудня 1921. 51. Чернецький А. Пролетарська політика і національна справа // Вперед. 26 червня 1921. 52. Чернецький А. Соціалізм і патріотизм // 1 Май. Одноднівка (Львів). 1 травня 1921. 53. Чернецький А. Соціалістичний Інтернаціонал // Вперед. 3 липня 1920. 54. Чернецький А. Спомини з мого життя / Антін Чернецький. Лондон: Наше слово, 1964. 143 с. Перевидано в Україні: Чернецький А. Спомини з мого життя. К.: Основні цінності, 2001. 168 с. Посилання зроблено за київським виданням. 55. Чернецький А. Український робітник // Діло. 29 листопада 1936. 56. Який це одноцільний національний фронт? // Вперед. 11 червня 1921.

Ірина Марчук

ЯРОСЛАВ СТЕЦЬКО – УРОДЖЕНЕЦЬ ВЕЛИКОГО ГЛИБОЧКА

На сучасному етапі розбудови державності та національного відродження України спостерігається підвищений інтерес науковців до об'єктивного вивчення історії, а особливо, до осіб, які її творили. Саме в період суспільно-політичних трансформацій відбувається переорієнтація науковців до вивчення життя та діяльності визначних діячів, зокрема, до видатних сподвижників національної ідеї, які залишили вагомий слід у історії творення нашої держави.

У цьому контексті заслуговують на увагу праці Б. Мельничука [1], О. Полянського [2], А. Кентійя [3], М. Гурик [4] та інших. Разом з тим, діяльність та життя деяких борців за незалежність нашої країни розкрито недостатньо широко й залишається актуальною темою досліджень як у теоретичній, так і сучасній площині.

Метою цієї статті є висвітлити основні віхи життя та діяльності українського громадсько-політичного діяча, провідника Організації Українських Націоналістів (далі – ОУН) та керівника Антибільшовицького блоку народів (далі – АБН) – Ярослава Стецька.

Слід зазначити, що у різні періоди історичного розвитку ступінь наукової об'єктивності часто залежав від світоглядних позицій самих авторів, а в радянський період дослідники, зазвичай, знаходилися під «тиском» ідеології, що панувала у суспільстві. Тому одним серед провідних завдань сучасних дослідників є «об'єктивне висвітлення минулого, неупереджене ставлення до історичних подій і фактів, до діяльності тих чи інших політичних партій і організацій, державних, громадських та військових діячів» [3, с. 4].

Одним із таких історичних особистостей був Я. Стецько. Серед дослідників його біографії немає одностайної думки про місце його народження. До прикладу, дослідник М. Шаповал пише «...народився він у Тернополі 19 січня 1912 р. в родині о. Семена та Теодозії з Чубатих Стецьків.» [5, с. 2]. Б. Мельничук зазначає, що, згідно з джерелами, які дослідив директор музею М. Сагайдак, Ярослав народився у Великому Глибочку в парафіяльному домі. Було це так: о. Семен і Теодозія приїхали на свята в гості до батьків, де о. Семен, як сотрудник, допомагав місцевому пароху о. Діонізію Майківському святити воду на Йордан. Після

водосвяття о. Діонізія запросив о. Семена і його дружину до себе в гості, й тут народився Ярослав. Теодозія після народження дитини хворіла, і під наглядом отця перебувала майже рік. Запис про народження Ярослава у Тернополі зроблено тому, що о. Семен мріяв жити в цьому місті [1, с. 11].

Обдарований непересічними здібностями, він з відзнакою закінчив українську гімназію в Тернополі. Його шкільний товариш Євстрахій Олейнюк відзначав, що «Ярослав під час навчання в гімназії допомагав йому у навчанні, а після прочитання його реферату про Лесю Українку на концерті на честь цієї письменниці, уже тоді можна було сказати, що з цього хлопця вийде непересічна людина» [1, с. 22].

Після закінчення гімназії студіював право й філософію у Львівському, а пізніше Краківському університетах. Як зазначав М. Шаповал, що це був період, коли почала організовуватися патріотично налаштована молодь в націоналістичні угруповання [5, с. 22]. Природні здібності Ярослава, його працьовитість і здорова амбітність дозволили йому ще юнаком включився в національно-визвольну боротьбу, стати членом нелегальної організації «Українська націоналістична молодь» і відтак підпільних Української військової організації та ОУН. У 1930 р. Я. Стецько – окружний провідник ОУН Тернопільщини (заарештувала польська поліція за саботажні акції, через декілька місяців звільнили через відсутність доказів), у 1931 році – ідеологічний і вишкільний референт проводу юнацтва ОУН ЗУЗ (Західноукраїнських земель), редактор підпільних видань. Від 1 серпня 1932 р. до 14 червня 1934 р. – ідеологічний референт Крайової езекутиви ОУН на західних українських землях (КЕ ОУН на ЗУЗ) [1, с. 26].

Неодноразово Ярослава Семеновича бачили у Великому Глибочку, в дядька Василя Стецька і в о. Миколи Винницького, які також були членами проводу ОУН і таємно проводили збори з всієї округи [1, с. 27].

У 1936 в м. Львові розпочався процес над членами ОУН, який був продовженням Варшавського процесу. Тоді ж Ярослава засудили на 5 років в'язниці. У грудні цього ж року його амністували.

Щодо теоретичних праць Ярослава Стецька, то слід відмітити, що значна частина його праць ще не є повністю досліджена передусім, недоступністю іноземних архівів широкому загалу українських дослідників, а також незацікавленістю української влади у ствердженні національної держави на засадах демократичного українського націоналізму. Більшість опублікованих праць має не лише пізнавальний характер, а й є актуальними у наш час. Як зазначав О. Полянський, перші статті Я. Стецька на ідеологічні теми були присвячені проблемі української еліти, зокрема, підкреслював, що від якості еліти залежить форма виховання і високий рівень національної свідомості народу [2, с. 7].

Ряд праць Я. Стецька стосується АБН, історії його створення та діяльності. Ось як визначив завдання АБН Я. Стецько: «АБН... мусить бути теж промотором організованої проти 3 більшовицької дії у всьому світі... АБН бореться не тільки за розвал СРСР, не лише за негативні цілі, але й за позитивні національні, політичні, соціальні й культурні, за новий образ світу... Ідейно-політичним та ідейно-соціальним засягом АБН – Великої Національної та Соціальної Революції – є людський універсум. Політична орбіта впливу АБН – Європа. Азія та Північна Африка, де більшовизм старається здобути для себе нові вихідні бази. Геополітичний засяг АБН – це підбиті та безпосередньо загрожені більшовизмом народи Європи та Азії» [6, с. 276–277].

Багато уваги приділяв Ярослав Семенович формуванню української державності. Але для цього потрібно «заглянути до історії», «розкопати засипану криницю», йти до джерел українського духу. В праці «Наша визвольна концепція» він підкреслює: «Немає нації без традиції, ми є тому українською нацією, бо перед нами були Святослави, Богдани, Мазепи, Петлюри. І ті, що прийдуть по нас, прийдуть, тому що були ми» [6, с. 45].

Як зазначала М. Гурик, будучи політичним діячем світового масштабу, Я. Стецько розумів, що демократичний світ не може ізолюватись від поневолених націй, позбавляючи їх права користуватись повноцінними універсальними свободами, адже на думку політика допомагаючи іншим, Захід допомагає собі, стримуючи російську агресію, в тому числі і ядерну [4, с. 142].

Національно-визвольна концепція на практиці повинна включати конкретні і безкомпромісні заходи: розірвання дипломатичних, господарських, культурних зв'язків із комуністичними урядами; виключення всіх соціалістичних держав з усіх семи міжнародних інституцій, і, що важливо – перебудова цих організацій на зразок боротьби з більшовизмом.

Варто відзначити, що реалії сучасного світу показують неспроможність ООН, як найпотужнішої міжнародної організації приймати адекватні рішення стосовно важливих міжнародних питань, що стосується, зокрема й України (визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу), з огляду на негативну реакцію Москви [4, с. 142].

Політик вважав, що Європа повинна бути єдиною і не оточувати себе кордонами перед поневоленими народами СРСР націями, інакше вона не зможе відвоювати втрачені нею позиції у світовій політиці, і взагалі позбудеться своєї ідентичності. Як видно, сучасні провідні політики ЄС не усвідомлюють цього, закриваючи двері перед Україною і іншими колишніми радянськими республіками. Як далекоглядно зазначав Я. Стецько: «Європа стане непереможною силою тільки тоді, коли її інтереси не будуть обмежені тільки до ще вільних залишків Європи» [6, с. 233].

Отже, активна, цілеспрямована діяльність видатного громадсько-політичного діяча з Тернопільщини, Я. Стецька, залишила по собі вагомий слід у розбудові національної ідеї нашої країни. Його національно-визвольна концепція скеровувана на консолідацію прагнень поневолених народів довкола ідеї вільного демократичного світу.

Список використаних джерел

1. Мельничук Б. Великий українець із Тернопілля. Ярослав Стецько: життєвий шлях Провідника ОУН. Тернопіль: Астон, 2010. 176 с.
2. Полянський О. Ярослав Стецько і його концепція національно – визвольної боротьби // Вільне життя. 1995. Вип. № 125. 19 с.
3. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т.1. Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. К., 2005. 332 с.
4. Гурик М. Еміграційна діяльність Ярослава Стецька (1967–1968 рр.) // Наукові записки: Серія: Історія. Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка. Вип. 3. Тернопіль, 2009. 365 с.
5. Шаповал М. Ярослав Стецько: Біографічний нарис // Гомін України. 2012. Вип. № 38(3470). 36 с.
6. Стецько Я. Українська Визвольна Концепція Мюнхен: Видання Організації Українських Націоналістів, 1987–1991. Вибрані твори. Т. 2. 530 с.

Валерій Полковський

ПЕТРО САВАРИН – БУДІВНИЧИЙ УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ В КАНАДІ

17 вересня 1926 р. в селі Зубрець, біля Бучача, на Тернопіллі, народилася людина, якій пізніше з Божої волі судилося відіграти важливу і, скажемо, унікальну роль в розбудові українського життя в Канаді. Його звали Петро Саварин. Правник за освітою, будитель українства за своїм покликанням, будівничий та активний учасник українських політичних та освітніх організацій, фондів, проєктів, ініціатив тощо.

Його енергії та натхненню можна тільки щиро позаздрити. Як і чистоті думки та інтелекту, глибокій обізнаності та ерудованості, заповзятливості та цілеспрямованості. Знайомлячися з тим, що вдалося панові П. Саваринові зробити за свого життя, дивуєшся, як могла одна людина осилити це все. А пан Петро і далі не покладав рук. Працював, організовував, приймав участь, рекомендував, мудро радив, дописував до газет та журналів... До останнього подиху свого життя, яке перервалося 6-го квітня 2017 року в Едмонтоні, Альберта, Канада.

Лихоліття війни закинуло молодого українського хлопця до Німеччини, де він з самого початку включається в активне українське життя. У 1949 р. П. Саварин емігрує до Канади. На канадський період припадають основні здобутки та досягнення. Його основна праця і жертва задля України, українства, збереження української національної субстанції в світі (за його словами).

Лихоліття війни закинуло молодого українського хлопця до Німеччини, де він з самого початку включається в активне українське життя. У 1949 р. П. Саварин емігрує до Канади. На канадський період припадають основні здобутки та досягнення. Його основна праця і жертва задля України, українства, збереження української національної субстанції в світі (за його словами).

У 1955–1956 рр. він отримує філософську та юридичну освіту, закінчивши Альбертський університет. Ще перебуваючи на студентській лаві, з головою поринає у вир організованого українського життя. Активний учасник «Пласту», комендант першого старшопластунського табору «Дружба», інтендант. У 1955 р. він був головним ініціатором курсів українознавства для Пласту, які у вересні 1956 р. стали курсами українознавства ім. І. Франка. На тих курсах пан Петро 8 років викладав історію України, був рік директором, 7 років заступником директора і зв'язковим з громадою.

Адвокатом П. Саварин пропрацював 35 років. Ця праця також вимагала постійного самовдосконалення, енергії, формування високих людських якостей. «Народною принцесою» назвали принцесу Діану люди. За аналогією «народним адвокатом» можна було б назвати П. Саварина. У спілкуванні з простими людьми він постійно черпав свою силу та насагу, прислухався до їхніх думок та суджень. Він отримав доступ в найвищі провінційні кабінети, мав за своїх друзів прем'єрів провінції, депутатів парламенту, посадників. Але простота і доступність (поводження, думки, стилю) залишаться складовою його характеру на все життя.

Одночасно праця П. Саварина в українському та канадському світах чудово переплелася та взаємодоповнилася. Працюючи для Канади, він працював і для майбутнього України і, навпаки, розвиваючи українську справу, вносив вклад у розбудову Канади. Теорія багатокультурності (в розробку якої пан П. Саварин вніс великий вклад) дозволяла робити це. За його словами, пан П. Саварин був в таких українських організаціях: «Пласт», «Український Народний Дім», «Українські вісті», «Гейтвей видавництво», «Товариство Сприяння УНР», «Верховина» («Дім для сеньйорів при Катедрі св. Йосафата), «Наукове Товариство Шевченка», «Приятелі укр. села», «Альбертське товариство збереження укр. культури», «Конгрес українців Канади», «Комісія 100-ліття при КУК», «Дім опіки св. Михаїла», «Клуб укр. професіоналістів і підприємців», «Федерація КУПіП», «КІУС» («Канадський інститут укр. студій»), «Канадська фундація укр. студій», «Харитативне товариство ім. Єпископа Будки», «Фундація сприяння коледжам», «Український народний союз» і «Світовий конгрес вільних українців».

Будучи адвокатом за професією, покликанням П. Саварина були політична організаторська, а згодом університетська справи.

У 1955 р. він приєднується до лав консервативної партії. Допомігав багатьом українцям в їх виборчих компаніях до провінційного уряду. Був обраний до дирекції, пізніше заступником, а вкінці президентом консервативної партії в Альберті.

П. Саварин був ініціатором і лоббістом Канадського інституту українських студій, який відкрився в 1976 р. Його участь в цьому процесі (понад 5 років) заслуговує на окрему розмову.

Членом управи університету та сенатором він був з 1972 до 1978 рр., а пізніше як канцлер університету також з 1982 до 1986 рр. Канцлер, як відомо в Канаді, найвища посадова особа в університеті. П. Саварин був дванадцятим канцлером Альбертського університету за всю його історію. Видання п'ятитомної «Енциклопедії України» англійською мовою було одним із вершинних досягнень пана П. Саварина. Англійський світ повинен більше знати про Україну і українців – вважає він, і це може значно прислужитися самим українцям.

Упродовж 1983–1988 рр. П. Саварин обирається президентом Світового Конгресу вільних українців. Зміцненню української спільноти, її організаційному оформленню та формуванню напрямків розвитку пан Петро віддає свої знання, ерудицію, життєвий досвід. З візитами, виступами, він відвідує численні куточки різних континентів, де проживають українці. Виступає, організовує, закликає, агітує, вмовляє... Більше року, за його словами, проводить в роз'їздах.

А як не згадати його ролі у відкритті двомовних програм в школах Альберти, а також у формуванні українських шкіл в Едмонтоні.

А ще була його ініціююча роль в створенні Канадської фундації українських студій. Відзначення найвищою нагородою – «Орден Канади», почесний докторат з університету, внесення його імені в довідники «Хто є хто» в США, Канаді, Альберті.

Перелік всіх організацій, ініціатив, починань пана П. Саварина зайняв би не одну сторінку. Хотілося б детальніше зупинитися на його позиції щодо розбудови українського життя в Канаді, актуальності думок, висловлених (і опублікованих) в численних працях.

Все своє життя пан П. Саварин присвятив благородній меті – відстоюванню прав на вживання української мови в Канаді і самій Україні. І не тільки відстоюванню цих прав, а організаційному забезпеченню процесу навчання української мови, забезпеченню шкіл підручниками, підготовки самих вчителів тощо. І те, що сьогодні в школах Альберти (а

пізніше Саскачевану і Вінніпегу) викладається українська мова – його величезна заслуга. Як і те, що програми з української мови, літератури, фольклору в Альбертському університеті є одними з найкращих в Північній Америці.

Як ніколи актуальним є його погляд на роль науки: «На мою думку, під час миру найкращою зброєю народу в боротьбі за своє існування є наука, наука і ще раз наука, а щойно тоді – політика, а далі – економіка і т.д. Саме в такому порядку!» [1].

Однією з проблем України є власне недостатня увага (і фінансове забезпечення) до розвитку науки, освіти, навчальних закладів. Реформування політичної та економічної основ не може принести бажаних результатів без міцного опертя на науково-освітній фундамент.

Актуальними залишаються думки П. Саварина і щодо інших аспектів життя українства в цілому світі: «Нам ніколи досі, як тепер, не було так важливо, щоб наша молодь здобувала найвищу освіту і знання якнайбільше мов, а наші братські союзи, різні наші організації, наші церкви, ціла наша українська спільнота у вільному світі, були сильні, зорганізовані і з'єднані» [2].

В іншому місці (і з іншої нагоди) пан П. Саварин зауважує: «На науку без сумніву треба би звернути найбільшу увагу так в інтересі українців в діаспорі, як і українців на різних землях» [3].

В одній з доповідей П. Саварина знаходимо відповідь на питання, чи можна повноцінно зберегти українську культуру без української мови: «Українська мова – це ключ до семи замками замкненого сезаму української душі, чародійний талісман, вічне євшан-зілля, що запахом своїм не дозволяє нам забути рідної матері, з крові й кости якої походимо. Зберегти повноцінну українську культуру в іншій мові – неможливо, а хто перестає жити хлібом рідної мови, культури, традицій тощо – раніше чи пізніше гине» [4]. Даруйте за довгу цитату, яка дає відповідь на актуальне питання, що стоїть в діаспорі та самій Україні.

П. Саварин закликає до активної участі українців в політичному житті країн, де вони проживають, апелює до їхньої свідомості, громадянського обов'язку. Він просить ставити найвищі цілі перед собою і досягати їх.

Відзначимо його безмірну віру в розвиток України і осягнення нею своєї самостійності. Він вірить в розвиток українських поселень в світі, розвиток української мови, духовності, культури.

За рекомендацією П. Саварина два велети України – Олесь Гончар та Левко Лук'яненко – були нагороджені почесними докторатами Альбертського університету. З пані Валентиною Данилівною Гончар, вдовою видатного письменника, вони стали друзями.

Ім'я П. Саварина щораз більше і більше згадується в Україні. Україна знайомиться з життям та діяльністю одного зі своїх синів, який в далекій канадській стороні не зрадив її ідеалів, її мови, її культури. Та ще й дітям своїм та внукам прищепив цю любов.

Спадщина П. Саварина ще чекає свого дослідження та детального аналізу. Віряться, що це буде зроблено як в Канаді, так і Україні. Адже життя своє він присвятив, в принципі, одній благородній меті – служінню українській ідеї.

Список використаних джерел

- 1 Петро Саварин. Слово на 110-літті НТШ в Нью-Йорку. «Українська наука – проблеми праці і співпраці» (Кілька думок науковцям) // П'ятий Світовий Конгрес Вільних Українців. Торонто-Нью-Йорк-Лондон, 1993. С. 394.
2. Петро Саварин. Українці в англomовних державах і Україна (Думки на порозі 1000-ліття Хрещення України), 30. 05. 1986 // П'ятий Світовий Конгрес Вільних Українців. Торонто-Нью-Йорк-Лондон, 1993. С. 379.
3. Петро Саварин. Україна і ми (3 доповіді на зустрічі з українцями Чикаго). 01. 12. 1986 р. // П'ятий Світовий Конгрес Вільних Українців. Торонто-Нью-Йорк-Лондон, 1993. С. 388.
4. Петро Саварин. Методи збереження української національної субстанції і розвиток культурно-суспільного життя українців у країнах їхнього поселення // Другий Світовий Конгрес Вільних Українців. Торонто-Нью-Йорк-Лондон, 1986. С. 179.

Оксана Гомотюк

ВЕЛИКИЙ УКРАЇНЕЦЬ ТА ВЕЛИКИЙ ВЧЕНИЙ У РОЗБУДОВІ НАЦІОНАЛЬНОГО ОСВІТНЬО-НАУКОВОГО ПРОСТОРУ (ДО 80-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА Я.С.КАЛАКУРИ ТА 55-РІЧЧЯ ЙОГО НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ)

У науково-педагогічних колах України добре відоме ім'я доктора історичних наук, заслуженого працівника вищої школи України, професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ярослава Степановича Калакури. Про його життєвий і творчий шлях та внесок в українську історіографію неодноразово говорилось у наукових та публіцистичних виданнях. Ось чому видається доцільним не переповідати біографію знаного історіографа, джерелознавця, архівознавця і педагога, а привернути увагу наукової спільноти головним чином до його інтелектуальних надбань минулого п'ятиріччя, які виявились досить результативними: п'ять індивідуальних та колективних монографій, 2 підручники, 3 навчально-методичних посібники та більше 50 статей. Синтезувати доробок визначного вченого як історика загальноукраїнського масштабу, відомого й за рубежом, ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік Л. Губерський підкреслив, що його ім'я посідає помітне місце у сузір'ї заслужених професорів університету, з яким пов'язане півстоліття творчості педагога [1]. Він плідно співпрацює не тільки з багатьма вишами, але й з установами НАН України, зокрема з Інститутом історії України, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Науково-дослідним інститутом українознавства Міністерства освіти і науки України. Як зазначав академік В. Смолій, Я. Калакура є членом редколегій наукових збірників «Історіографічні дослідження» та «Спеціальні історичні дисципліни», бере активну участь у засіданнях «круглих столів», науково-теоретичних конференцій, семінарів, у роботі Спецради по захисту дисертацій [2].

Життєвий і творчий шлях Ярослава Степановича Калакури багато в чому подібний до біографії істориків його покоління: школа, педучилище, університет, аспірантура, науково-педагогічна та громадська діяльність. Водночас для нього характерна низка особливостей, зокрема: а) він народився на Галичині за два роки до так званого «золотого вересня 1939-го», де рівень національної і релігійної свідомості був помітно вищим, ніж у комунізованій УРСР, що не могло не відбитися на морально-етичних цінностях майбутнього історика; б) його дитинство і юність, коли закладались світоглядні орієнтири, співпали, з одного боку, з приходом «перших москалів», із гітлерівською окупацією, з періодом націоналістичного спротиву насадженню тоталітарних режимів, а з другого, з ідеологічними маніпуляціями окупаційної влади, спрямованими на радянізацію дітей і молоді, на втягування їх до піонерських і комсомольських організацій, на формування у них лояльного ставлення до системи та ілюзій щодо свого майбутнього; в) помітний вплив на професійне становлення педагога і науковця справили атмосфера «потепління» в Коломийському педучилищі та Чернівецькому університеті, де він навчався в умовах переходу від агонії сталінізму до хрущовської відлиги, розгортання руху шістдесятників і дисидентів, що живило його україноцентричні орієнтири, поєднувані з ідеалами націонал-комунізму; г) включення молодого науковця в орбіту партійно-комсомольської номенклатури і апаратної роботи не похитнуло національну свідомість і християнські цінності історика, що дозволило йому не стати фанатичним ортодоксом у радянські часи, а з відновленням державної незалежності України у числі перших у середовищі радянських істориків дистанціювався від комуністичної ідеології, марксистської методології історичної науки і активно долучитися до відродження національних традицій української історіографії, розвитку українознавства, національного джерелознавства та архівознавства.

Трудову діяльність Я.Калакура розпочав у 1955 р. в Нижньо-Вербіжській школі на Коломийщині, а науково-педагогічну в 1964 р. в Станіславському педінституті (нині Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника). Ректор цього університету проф. І.Ципенда і проф.П.Федорчак, говорячи про початок творчого злету ювіляра, зазначають, що молодий вчений запам'ятався в колективі як надзвичайно працелюбна, наполеглива і тактовна людина, талановитий педагог, чудовий наставник студентів. Він доклав не мало зусиль для розвитку вишу, налагодження навчально-методичної роботи, сприяв підвищенню кваліфікації місцевих учителів [3].

Майже півстоліття життя і творчості Я.Калакури незмінно протікає у стінах Київського університету ім. Т. Шевченка. Тут він був аспірантом у відомого історика Івана Івановича Шевченка («Борода»), тут у 1980 р. захистив докторську дисертацію, пройшов шлях від

заступника директора з навчальної та наукової роботи Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук до проректора університету з навчальної роботи, директора Інституту суспільних наук у 80-х рр. З 1994 по 2002 р. очолював кафедру архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, а після виходу на пенсію залишився професором цієї кафедри як Заслужений професор університету. Саме робота в колективі кафедри стала чи не найголовнішим і найплототворнішим періодом у житті Ярослава Степановича як творчої особистості, педагога і дослідника в царині методології історичної науки, історіографії, українознавства, джерелознавства, архівознавства та археографії.

Завдяки своїй ерудиції, організаційним здібностям та досвіду він швидко зумів стати лідером архівознавчої кафедри університету, не тільки зберегти і примножити традиції своїх попередників – визначних архівістів і джерелознавців Федора Шевченка, В'ячеслава Стрельського та Володимира Замлинського, але й започаткувати новий етап у її розвитку як багатопрофільного осередку теорії, методології, історії і практики історичної науки, джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Ярослав Степанович ініціював опрацювання сучасної концепції професійної архівної освіти в Україні з урахування національних традицій і досвіду європейських держав [4], очолив авторські колективи з підготовки і видання нового покоління університетських підручників з архівознавства, історичного джерелознавства [5], створив авторський курс лекцій з української історіографії, сформував ділову і доброзичливу атмосферу в колективі. Все це сприяло зростанню наукового потенціалу кафедри, її методичної роботи, підвищенню авторитету в середовищі однопрофільних кафедр вишів України. Упродовж останнього п'ятиліття під впливом демократизації, інформатизації та євроінтеграції українського суспільства відбулися суттєві зміни у тематиці наукової творчості та в змісті педагогічної діяльності професора Я. Калакури. Незмінними залишаються його відданість українській справі, українознавчій науці, самовіддана праця по підготовці наукових і педагогічних кадрів. Дуже влучно висловився з цього приводу колишній директор Науково-дослідного інституту українознавства П.П.Кононенко: «Українознавство для Ярослава Степановича – молитва за Україну, частина його життя і помислів, світогляд і внутрішній світ» [6].

І все ж, в епіцентрі наукових інтересів вченого продовжують перебувати ключові питання загальної та проблемно-тематичної історіографії, які знайшли відображення в другому, доповненому виданні лекційного курсу «Українська історіографія» [7]. Автор уточнив визначення поняття «українська історіографія», наголосивши, що історіографія, як спеціальна галузь історичної науки, не тільки підбиває підсумки досліджень, а й критично оцінює набутки різних поколінь, актуалізує недостатньо опрацьовані проблеми, виявляє прогалини й хибні твердження, окреслює теми, що потребують додаткового або нового вивчення. В такий спосіб реалізується її конструктивно-критична та прогностична функції. Вчений запропонував періодизацію пострадянського історіографічного процесу, виокремив внесок українських істориків у дослідження історії зарубіжних країн. Останній проблемі він присвятив низку спеціальних статей [8], у яких мова йде і про інтеграцію української історичної думки у світовий історіографічний простір. У новітніх студиях з історіографії Я. Калакура досліджує еволюцію історіографічної ситуації, провідні тенденції розвитку і нарощування історичних знань, починаючи з княжих часів [9] і завершуючи внеском в інституалізацію української історіографії М. Грушевського [10] та історіографічним доробком сучасних істориків [11]. Важливе місце у цих працях посіли питання декомунізації української історіографії, її остаточного розриву з методологією партійно-класового і формаційного підходу до історії, утвердження цивілізаційного розуміння історіографічного процесу, позитивні наслідки антропологічного, культурного та інформаційного поворотів, які принципово змінили характер і методику пізнавальної діяльності істориків.

Варті уваги розвідки Я. Калакури проблемно-тематичного характеру, діапазон яких достатньо широкий: це і питання історичної пам'яті [12], і взаємодії історика та влади [13], і Української революції [14], і Голодомору в Україні [15], і української духовності [16] та історіософії Тараса Шевченка [17], і українсько-турецьких взаємин козацької доби [18] та ін. Автор загострив увагу на необхідності захисту історичної пам'яті України від кремлівської неоекспансії, відмежування від концепцій російських істориків великодержавницької орієнтації, активізації професійних дискусій, послідовного розвінчування домислів і спростування фальсифікацій української історії в російській історіографії, протидії спробам останньої нав'язувати світу спотворене уявлення про українську минувшину і сучасність [19].

Ці проблеми набули особливої актуальності в контексті путінської агресії, анексії Криму і підтримки сепаратистських і терористичних сил на Донбасі.

На чільне місце новітніх досліджень історіографа висунулися проблеми методології історіографічного та українознавчого досліджень. Своєрідним продовженням праці з теоретико-методологічних засад українознавства [20] став вихід у світ першого в Україні науково-методичного посібника «Методологія історіографічного дослідження» [21]. У ньому ґрунтовно висвітлено сучасні підходи до методології історіографії як цілісного вчення про сутність і організацію історіографічного дослідження, його теоретичні засади та концептуальні парадигми, структуру, логічну організацію, правила, методи, засоби пізнавального процесу і техніку дослідницької діяльності науковців. У цьому визначенні автор акцентував увагу на ключовій ролі та призначенні методології як цілісної системи правил, методів і засобів пізнання історіографічного процесу, узагальнення надбань істориків з тієї чи іншої проблеми, встановлення повноти і об'єктивності дослідження. Без усвідомлення необхідності взаємодії всіх складників історіографії неможливо дослідити й осмислити загальне й особливе в її розвитку, а значить і виробити адекватне розуміння та пояснення історіографічного процесу. Трактатування методології історіографії як цілісності дало змогу знайти відповіді на пріоритетне питання дослідницької практики: у чому полягають особливості історіографічного дослідження, що і як воно покликане пізнавати, якими методами та засобами послуговуватися. Серцевину методології складають принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності), а також антропологізму, який орієнтує на домінування в дослідженнях людинознавчого, людиноцентричного підходу до процесу нарощування знань. Йдеться не тільки про «залюднювання» праць іменами конкретних істориків, яким відводиться ключова роль в інтелектуальному процесі продукування історичних знань і формуванні історичної свідомості, але й про заглиблення в особливості кожної наукової школи та її представників, тобто в мікроісторіографію, з'ясування наукових орієнтирів та громадянської позиції істориків.

Автор послідовно відстоює ще один методологічний принцип історіографії, а саме – спростування хибних тверджень, фальсифікацій і спотворень, насамперед тих, що зачіпають історичну правду. Мова йде про різного роду інсинуації, поширювані в працях окремих вітчизняних та зарубіжних істориків, зокрема Польщі, Росії, Румунії, Угорщини, Туреччини та ін., особливо тих, які намагаються сконструювати історичне обґрунтування т.зв. концепцій «русского мира», «Великопольщі», «великої Румунії чи Угорщини», «великої Османії», підвести під них український контекст.

У методологічному інструментарії історіографа автор ключове місце надає системі методів наукового пізнання, яка включає загальнонаукові, фахові (сугубо історіографічні), міждисциплінарні та галузеві методи. Найбільш ефективними він вважає методи історіографічного аналізу і синтезу, системно-структурного та проблемно-функціонального підходів, логічний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний, ретроспективний, біографічний, методи конкретно-соціологічних досліджень, типологізації, класифікації, наукометрії, контентаналізу тощо. На основі аналізу досвіду провідних історіографів автор обґрунтовує висновок про те, що будь-яке дослідження може бути успішним і результативним за умови комплексного застосування методів – насамперед тих, що дають змогу продуктивно розв'язати завдання.

Крім вказаної праці з методології історіографічного дослідження, автору належить понад 30 статей з теорії та методології історичної науки, які увійшли до термінологічно-понятійного Довідника з історичної науки, в т.ч. такі як: «методологічний інструментарій», «історіографічний процес», «історіографічна ситуація», «історіографічне джерело», «історіографічний факт», «постпозитивізм», «модернізм» та ін. [22]. Систематизуючи концептуальний вимір методологічних студій історіографа, не можна оминати його підвищений інтерес до методології цивілізаційного осмислення історії України. У низці статей [23] Ярослав Степанович розкриває зміст цивілізаційного підходу в історичному пізнанні, переконливо доводить його переваги в порівнянні з формаційним трактуванням історичного процесу. Цивілізаційний підхід у поєднанні з активізацією міждисциплінарних досліджень в галузі загальної, проблемної, концептуальної, культурної та інтелектуальної історії став визначальним напрямом сучасної української історичної науки, яка прагне заглибитись у особливості різновиду української регіональної цивілізації як складової європейського і світового цивілізаційного процесу, з'ясувати шляхи утвердження цілісності цивілізаційної системи України і зіткнення в ній локальних самобутностей. Завдяки цьому підходу історична

наука виходить з кризи, зумовленої абсолютизацією формаційної теорії, її партійно-класовою інтерпретацією, а історія України дедалі ширше постає в контексті світового історичного процесу. Цивілізаційна парадигма історії базується на філософії цілісності світу, на діалектичній єдності соціуму та культури.

Цивілізаційний підхід особливо важливий в контексті дослідження української цивілізації як історично сформованої на власному ґрунті спільності людей і об'єктивно існуючої реальності, що представляє собою сукупність нації і суспільства, його політичної організації, духовних і матеріальних цінностей, створених різними поколіннями українського народу упродовж більш як тисячолітньої безперервної історії – від найдавніших часів до сучасності. В ній органічно переплітаються самобутність українського народу, його мови, ментальності і культурно-духовних цінностей, дивовижна краса природи, створюючи разом унікальне поєднання людини і середовища, рідкісний культурно-геополітичний простір [24]. Маючи локально-регіональний і порубіжний характер, українська цивілізація всіма своїми компонентами історично і культурно укорінена в західноєвропейську класичну цивілізацію, є одним із її давніх сегментів. Доречно наголосити, що напрацьовані Я. Калакурою та іншими авторами теоретико-методологічні засади цивілізаційного підходу до історичного процесу знайшли практичне застосування у конкретно-історичних дослідженнях, підготовлених з його участю. Йдеться про його ключову роль ювіляра у створенні цивілізаційної історії України від найдавніших часів до сучасності (у двох книгах) [25], цивілізаційного виміру історії культури українського народу [26], ментальності української цивілізації [27].

Остання праця варта окремого розгляду, оскільки в ній чи не вперше в українській історіографії висвітлюється сутність ментального виміру української регіональної цивілізації, її феномен, історичні витoki і основні етапи розвитку від найдавніших часів до сьогодення. Автори виклали теоретико-методологічне, історіософське та історіографічне підґрунтя цивілізаційного осмислення ментальності українського народу, її змін у процесі етногенезу, націотворення, національно-визвольного та державницького руху за самоствердження і відновлення незалежності України. Велику увагу звернуто на еволюцію ментального образу українців під впливом зародження писемності, прийняття християнства, формування козацтва, розвитку книгодрукування, університетської освіти, науки, міжконфесійного діалогу, засвоєння духовних цінностей епохи Ренесансу і Просвітництва, історіософії Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Грушевського та ін., кристалізації національної ідеї, утвердження ідентичності та соборності українства.

Значне місце в монографії посів аналіз регіональних культурних, духовних, психоповедінкових та владно-політичних особливостей українського менталітету на материковій території та в діаспорі, зумовлених іноцивілізаційними чинниками. Автори не оминули руйнівних наслідків для української ментальності репресивної політики імперських режимів, голодоморів та войовничого безбожництва, показали форми самозахисту менталітету українців, їх спротив асиміляційним процесам та синдрому постколоніальної ментальності та маргінальності на тлі глобалізації, євроінтеграції та російської агресії.

Менталітет, – за визначенням дослідників, – це спосіб мислення і світосприйняття, історично укорінений у свідомість, поведінку, традиції, побут, звичай багатьма поколіннями людей [28].

Поряд з історіографічними та методологічними студіями Я. Калакура продовжує плідно досліджувати джерела з історії державності України, українського руху опору, актуальні проблеми спеціальних історичних дисциплін [29], архівознавства та археографії. Він осмислює особливості розвитку української архівної справи, її історії та організації, у тому числі в пострадянській Україні [30]. Йому належить пріоритетна роль у дослідженні архівного менеджменту, як автору низки статей з цієї проблеми [31], котрі лягли в основу поданого до друку першого в Україні навчального посібника «Менеджмент в архівній справі» – опорний конспект лекцій.

Пошуковий характер носять й археографічні студії Я. Калакури, в яких переконливо стверджується, що Україна має власні археографічні традиції, які успішно відроджуються в умовах її державної незалежності. Він одним з перших подав визначення терміну «українська археографія, трактуючи її як спеціальну галузь української історичної науки, тісно пов'язану з філологією, архівознавством, джерелознавством, спеціальними історичними дисциплінами, яка займається опрацюванням історичних, теоретичних, методологічних засад виявлення, відбору, вивчення, підготовки до публікації та оприлюднення документальних та інших інформаційних ресурсів з метою дедалі ширшого їх залучення до наукових досліджень,

використання у науковій, навчальній, культурно-просвітницькій та виховній діяльності [32]. Авторські публікації стосуються фундаторів української археографії, її наукової школи, внеску вчених Університету св. Володимира і його наступника – Шевченкового університету – в підготовку професійних археографів [33]. Варто також зазначити, що дослідник не пориває з історико-краєзнавчою проблематикою, бере участь у науково-практичних конференціях з краєзнавства. З інтересом зустрінута його стаття про місце краєзнавства у творчості Тараса Шевченка [34]. У ній проводиться думка про те, що краєзнавчу спрямованість у тій чи іншій формі має вся спадщина поета і художника, насамперед його соціальна та пейзажна лірика, історичні поеми, художні твори, а також безпосередня краєзнавча діяльність у рамках експедицій за дорученням Київської археографічної комісії, що відкрило можливість подорожувати Київщиною, Чернігівщиною, Поділлям та Волинням, брати участь в археологічних розкопках. Автор нагадав, що Т.Шевченко зберіг інтерес до краєзнавчих експедицій, навіть перебуваючи на засланні (Описова експедиція Аральського моря, експедиція в гори Кара-Тау тощо).

Загалом, Я. Калакура є автором понад 550 наукових, науково-методичних праць, підручників та навчальних посібників, з яких більше половини побачили світ в умовах незалежності України. Водночас він приділяє велику увагу навчальному процесу, підготовці науково-педагогічних кадрів, є членом спеціалізованої ради по захисту дисертаційних робіт, під його керівництвом підготовлено 15 докторів та 50 кандидатів наук. Як справедливо зазначав професор Р. Пиріг, ті, кому довелося працювати і спілкуватися з Ярославом Степановичем, відзначають його мудрість та інтелект, кипучу енергію, велику працездатність, відданість справі, самоорганізованість і вимогливість, активну громадянську позицію, які органічно поєднуються з чуйністю і доброзичливістю, небайдужістю до людей [35]. Своє 80-ліття ювіляр відзначає в робочому стані, сповнений цікавими задумами і творчими планами, зігрітий увагою сім'ї, родини, колег, учнів і друзів. Усі вони зичать йому міцного здоров'я, подальшої праці на ниві сторичної науки і підготовки нового покоління істориків, родинного тепла і творчого довголіття.

Список використаних джерел

1. Губерський Л.В. Гордість Alma-mater // Ярослав Степанович Калакура: біобібліографічний довідник / Упорядн. І.Н.Войцехівська, М. Г. Палієнко та ін. К.: ВПЦ «Київський університет», 2012. С.5. 2. Смолій В. Невтомний трудивник історичного цеху // Ярослав Степанович Калакура: біобібліографічний довідник / Упорядн. І.Н.Войцехівська, М.Г.Палієнко та ін. К.: ВПЦ «Київський університет», 2012. С.22–23. 3. Ципенда І., Федорчак П. Початок творчого шляху // Ярослав Степанович Калакура: біобібліографічний довідник / Упорядн. І.Н.Войцехівська, М.Г.Палієнко та ін. К.: ВПЦ «Київський університет», 2012. С.31–32. 4. Калакура Я.С. Архівіст третього тисячоліття (модель історика-архівіста очима архівознавчої кафедри Національного університету імені Тараса Шевченка // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Вип.1: Архів і особа. К.,1999. С.37–45. 5. Архівознавство: підручник. К., 1998, 2002. 356 с.; Історичне джерелознавство: підручник / кер.автор. кол. Я.С.Калакура. К., 2002. 488 с.; вид.2-е. доп. 2017. 512 с. 6. Кононенко П.П. Для нього українознавство – молитва за Україну // Ярослав Степанович Калакура: біобібліографічний довідник / Упорядн. І.Н.Войцехівська, М.Г.Палієнко та ін. К., 2012. С.34. 7. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. К.:Генеза, 2002; вид.2, доп. 2012. 512 с. 8. Калакура Я.С. Новітня українська історіографія всесвітньої історії // Збірник наукових праць ННДІУВІ. Т.XXX. К., 2012. С.212–234; його ж. Зарубіжний світ як предмет дослідження новітньої української історіографії // Український історичний журнал. 2012. №5. С.120–134; його ж. Зарубіжний світ у вимірі новітньої української історіографії// Україна-Європа-Світ: Міжнародн. збірн. наукових праць. Вип.11. Тернопіль, 2013. С.207–219. 9. Калакура Я.С. Історичні знання в Галицько-Волинській державі // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ. 2012. № 20–21. С. 435–440. 10. Калакура Я. Михайло Грушевський – фундатор історіографічних досліджень // Український історичний журнал. 2016. № 3. С.4–17; його ж. Історіографічні студії М. Грушевського // Україна-Європа-Світ. Міжнародн. збірн. наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 17. С.203–215; його ж. «Історія України-Руси» М. Грушевського як – науковий синтез української історії на ґрунті позитивізму та національної ідеї // Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання. Х.: ХНПУ ім. Г.С.Сковороди, 2016. С.35–45. 11. Калакура Я.С. Новітня українська історіографія всесвітньої історії // Збірник наукових праць ННДІУВІ. Т.XXX. К.,2012. – С.212–234; його ж. Історіографічні студії професора Анатолія Коцура // Часопис української історії. Вип. 25. К., 2013. С.104–108; його ж. Комплекс «совковості» пострадянської історіографії // Україна-Європа-Світ. Міжнародн. збірн. наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 16. У 2 ч. Ч. 2. С. 163–174. 12. Калакура Я.С. Національна пам'ять: історіографічний контекст // Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять. Збірн. наук. праць. Вип.4. К., 2012. С.30–41; його ж. Національна пам'ять як

чинник утвердження української ідентичності // Проблеми державного будівництва в Україні. Вип.21:Україна в євроінтеграційних процесах. У 2-х тт. Т.1. К.: КиМУ, 2012. С.35–37; його ж. Історична і національна пам'ять: історіографічний вимір // Особа в контексті часу. Книга на пошану Лариси Нагорної. К., 2014. С.21–35. 13. Калакура Я.С. Образ українського радянського історика в контексті інтроспекції // Ейдос. Вип.8. 2015. С.41–53; його ж. «Синдром комунізації» істориків і його живучість у пострадянській історіографії // Історик і влада. К.: ПУ НАН України, 2016. С.55–76; його ж. Петро Тронько в інтер'єрі української та пострадянської історіографії // Історична пам'ять: наук. зб. 2016. Полтава, 2016. №34-35. С. 124–134. 14. Калакура Я.С. Три образи Гетьманату П.Скоропадського в українській історіографії // Національна та історична пам'ять: Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження). Вип. 7. К.,2013. С.56–66. його ж. Соборність України як концепт новітньої історіографії // Історична пам'ять: Наук. зб. Полтава, 2015. Вип.33. С.116–125; його ж. Українська духовність: історіографічний вимір // Українознавство, 2013. № 1. С.28–34. 15. Калакура Я. Історіографія та джерельні свідчення демографічних наслідків голодомору в УРСР 1932–1933 рр. // Голодомор 1932–1933 років: демографічні втрати українського народу. К.: Видавець Олег Філюк, 2017. С.116–121. 16. Калакура Я.С. Українська духовність: історіографічний вимір // Українознавство. 2013. № 1. С.28–34. 17. Калакура Я.С. Україна в історіософії Тараса Шевченка // Проблеми державного будівництва в Україні: КМУ, 2014. Вип.22. С.25-274; його ж. Українська та зарубіжна історіографії в рецепціях Тараса Шевченка // Україна–Європа–Світ. Міжнародн. збірн. наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 13: присвячується 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 15–26; його ж. Творчість Тараса Шевченка як історичне та історіографічне джерело української і зарубіжної історії // Там само. Вип.14. С.10–15. 18. Калакура Я. Історіографія українсько-турецьких взаємин козацької доби: погляд із ХХІ століття / Yaroslav Kalakura. Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500–1800) Bildiriler (Взаємини між Україною та Туреччиною: козацька доба (1500–1800 рр.) // Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. İstanbul «Çamlıca», 2015. S.573–590. 821 s., 2 resim. 19.Калакура Я. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди // Україна–Європа–Світ. Вип. 16. Тернопіль, 2016. С. 177–189. 20. Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. Тернопіль: Вид-во «Джура», 2012. 294 с. 21. Калакура Я.С. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. К.: ВПЦ «Київський університет», 2017. 212 с. 22. Історія у термінах і поняттях: Довідник. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. 732 с. 23. Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Ейдос. Вип.7. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С.371–381; його ж. Цивілізаційний вибір України: теоретико-методологічний, історичний та освітянський аспекти // Україна у світовій історії, 2014. № 3(52). С. 224–242; його ж. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 24. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 23–38. 24. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культурні виміри розвитку цивілізації на рубежі століть: проблеми визначення. К.: Знання, 2002. С.601; 25. Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. К., 2013. С. 37. 25. Юрій М. Ф., Алексієвць Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А. Україна найдавнішого часу – ХVІІІ ст.: цивілізаційний контекст пізнання. Тернопіль: Астон, 2012. Кн. 1. 700 с.; Юрій М. Ф., Алексієвць Л. М., Калакура Я. С., Удод О. А. Україна ХІХ часу – початку ХХІ століття: цивілізаційний контекст пізнання. Тернопіль: Астон, 2012. Кн. 2. 696 с. 26. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. 496 с. 27. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Ментальний вимір української цивілізації. К., 2017. 512 с. 28. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Ментальний вимір української цивілізації. К., 2017. 512 с. 29. Калакура Я. Інтегративна функція спеціальних історичних дисциплін // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. Наук. Праць. Ч.26-27. К., 2015. С.407–419. 30. Калакура Я.С. Наукова школа архівістів та археографів Університету Св.Володимира // Вісн. КНУ ім. Тараса Шевченка. Історія, 2013. 5. С. 25–30; його ж. Українське архівознавство: критерії національного // Студії з архівознавства та документознавства. Т. 22–23. К., 2015. С.17–20; його ж. Пострадянське архівознавство в Україні: декомунізація і тенденції розвитку // Сумський історико-архівний журнал, 2016. № XXVI. С.5-15. 31. Калакура Я.С. Стратегія і тактика архівного менеджменту // Архіви України. 2013. №5. С.5–17; його ж. Управлінські рішення в структурі архівного менеджменту // Архіви України. 2014. С.92–105; його ж. Стиль роботи архівістів: контекст менеджменту // Архіви України. 2015. № 5–6. С. 7–22; його ж. . Архівний менеджмент в умовах демократизації та децентралізації суспільства // Архіви України. 2016. №5–6. С. 119–135. 32. Калакура Я. Історичні та теоретико-методологічні засади української археографії // 3 любов'ю до народів: ювілейний збірник на пошану В.І.Наулка з нагоди 80-річчя. К.: ІУАД, 2013. С.63. 33. Калакура Я. Фундатори української археографії // Загартована історією. Ювілейний збірн. на пошану Н.І.Миронець з нагоди 80-річчя від дня народження. К., 2013. С.47–60; його ж. Археографічна школа Університету св. Володимира // Український археографічний щорічник: нова серія. Вип.16–17. К.: Український письменник, 2013. С.240–255; його ж. Вчені університету св. Володимира як фундатори української археографії // Київська археографічна комісія в історії українського національного відродження. Зб. наук. праць. К.: ІУАД ім. М.С. Грушевського НАН України, 2015. С.38–47. 34. Калакура Я.С. Рідний край в історіософії Тараса Шевченка // Краєзнавча Шевченкіана України. Черкаси, 2014. С.17–23. 35. Пиріг Р.Я. Щедрі три чверті віку професора Ярослава Калакури // Архіви України, 2012. № 5. С.234.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТИ ЖИТТЯ КРАЮ

Наталія Морська

МІСТО КОПИЧИНЦІ: ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У період Другої Речі Посполитої територію південно-східного краю, звану Поділлям, покривала густа сітка старих міст і містечок з великими народними традиціями. Одне із них – місто Копичинці у Тернопільській області, віддалене 25 км від річки Збруч у Гусятині і стільки ж від Теремовлі та 16 км від Чорткова. Містечко розташоване над річкою Нічлавою, на перехресті доріг зі сходу на захід, від Гусятина до Станіслава (теперішнього Івано-Франківська) і з півночі на південь, від Тернополя до Заліщик.

Назва Копичинці походить від родини Копичинських або Копицінських чи Копиценських, гербу Копач (землекоп), які походили з Бєствіни, освенцімської землі. У 1615 р. Копичинці були власністю Остафія Копичинського. Барбара Копичинська, взявши шлюб з Андрієм Калиновським, внесла цей маєток у дім Калиновських. У маєтку був укріплений замок, який витримав кількаразові облоги і знищення турками і татарами. До вибуху Другої світової війни маєток був власністю родини Баворовських.

Про останнього графа Рудольфа Баворовського пише у своїх спогадах з років дитинства священник Михайло Банах (1897–1977 рр.): «Коли панові надоїдало віденське життя і витрати, тоді він приїжджав до Копичинців, де були численні фільварки, розлогі лани і величезна ліси. Про присутність пана свідчив прапор, що майорів на його палаці» [1, с.12].

Посеред містечка на парокілометровий простір розливався став. З одного боку над ставом збудовано палац у XVIII ст., який був оточений прекрасним парком. Палац спалено у 1914 р., царськими військами, які вступали, як відповідь на підтримку айстро-угорської монархії родиною Баворовських.

На правому березі ставу, поблизу міста була лазня, якою місцеві жителі користувалися кожної суботи та у передсвяткові періоди. Лазня була платною, кошти йшли у фонд міста. Багато жителів, а особливо молодь і діти облюбували так заний «дикий пляж» над ставом. Щоправда, став був заболочений, неочищений, але у теплі вечори до нього тягнулися ті, хто бажав охолодити і купання. У спекотні дні усі йшли до води. Одні обприскували себе щедро водою, інші – плавали або пробували плавати, щоб не стояти у в'язкому болоті і не натрапити на дні ставу на якісь заржавілі обручі, розбиті пляшки чи інші несподіванки. Хлопці тут укладали дружбу, грали в гудзики, вигрівались на сонці. Порівнюючи із сучасними басейнами, різноманітними трамплінами, це був примітивний відпочинок, але він мав свою чарівність і у пам'яті його прихильників залишався на довго [3].

У міжвоєнний період, коли став був чистий і заповнений водою із річки Нічлави і її притоки Стрільки, у свято Ліги Морської, яке відбувалось щорічно, місцеві жителі плавали по ньому на саморобних байдарках, човнах і плотах, які прикрашали спеціальними різнокольоровими прапорцями і гірляндами, а ввечері – лампочками.

М. Банах пише, що на всю околицю славилися й графські копичинецькі ліси, які з усіх сторін оточували містечко. Ходили туди, щоб милуватися природою та не гордували також і дарами лісу: суніцями, малиною, чорницями, грибами чи знайденою доброю палицею на вудку. Словом, незабутніми були хвилини, серед величі лісової природи. В такі моменти, як теплий струмок, спливає на душу людини гармонія лісу, наповнена шумом дерев, щебетанням птахів і повнотою неповторних лісових пахоців [2].

Величною пам'яткою старовини, розташованою у центрі міста, є костел. Його засновниками були – власник Копичинець Яків і його мати Офка. Перший костел збудовано ще у 1443 р., який належав до Теремовлянського деканату, що існував уже у 1423 р. У часи турецько-татарських набігів (1618–1625 рр.) цей костел був цілковито знищений. Будівництво другого костелу тривало кільканадцять років, що на тогочасні часи було нормальним явищем. Існує він і сьогодні. Про цей костел, з часу перед Першою світовою війною, згадує священник М. Банах: «Копичинецький костел прекрасний у своїй ренесансовій простоті. В середині світлий і високий, із старовинними малюнками на стінах. Великий вітвар, оздоблений кількома високими мармуровими колонами з гіпсовими постатями апостолів Петра і Павла. У жовтні,

коли вечори були швидкі і темні, цей вітвар освітлювався різнокольоровими лампочками. Біля костелу стояла мурована дзвіниця, у якій досить високо були завішані три дзвони. Найстарші мешканці містечка пам'ятали: коли на місці відливали найбільший дзвін, то найбагатші люди кидали до котла окрім інших металів, навіть, золото і срібло. Нічого дивного, що той дзвін мав надзвичайне і благородне звучання. У підземеллях костелу містилися гробниці графів Баворовських. На горище виходилось по стрімких кам'яних сходах. І десь там, дуже високо, можна було глянути на внутрішність костелу. А коли звучав орган, то на все місто лунала чудова мелодія» [1, с.18].

Недалеко від костелу піднімалася висока струнка колона-пам'ятник святого Роха, покровителя від інфекційних хвороб. Як свідчив напис на кам'яній табличці пам'ятника, понад сто років тому, святий Рох мав вислуховувати молитви жителів містечка у період прогресуючої холери. Коли хвороба вщухла, мешканці вирішили поставити пам'ятник святому Рохові, збиралися під ним на вечірню молитву та співали хвалебні пісні на честь Святого.

Крім костелу на території міста були ще дві церкви. Одна – дуже стара дерев'яна, з XVIII століття на вулиці Кутець, а друга – нова, велика, збудована на так званій Горі (на вулиці Залізничній).

Недалеко від залізничного вокзалу була каплиця, скоріше грот Божої Матері, куди ходили з процесією у Хрестові дні. А у травневі вечори, навколишні мешканці збирались, щоб поспівати майових пісень. На одній із головних вулиць знаходилась капличка святого Івана Великомученика. Вона була завжди відкритою для перехожих різних станів, які заходили сюди на молитву.

Важливу роль у подільському містечку відігравав ринок, розташований у його центрі. Це був великий торговий майдан, зі всіх сторін оточений одноповерховими будинками, у яких були тісні помешкання і велика кількість крамничок і складів із різноманітними галантерейними товарами. Біля ринку проживали виключно євреї, які у торгові дні відкривали на ринку свої лотки. У суботу містечко сяяло різноманітними кольорами, коли євреї у своїх красивих строях ішли до Божниці. Копичинці мали кілька малих синагог і одну велику у романському стилі, яку збудовано у першій половині XIX ст.

Із відомостей одного єврея з Копичинець, який згодом проживав у Америці, дізнаємось, що перші євреї з'явилися у містечку в першій половині XV ст., а остаточно осіли десь у 1550 р. Займалися дрібною торгівлею і ремеслами, а у 1613, 1616, 1623 рр. брали участь у обороні містечка і замку від наїздів татар [1, с.29].

Історичні джерела свідчать, що на початку XIX ст. у Копичинцях налічувалось біля 12,5 тисяч мешканців, з них: 4,5 тис. євреїв, 4 тис. поляків і 4 тис. українців [1, с.32–33].

Містечко малосвої частини: Баворівщина, Кабівці, Бетьки, Калинівщина, Карандашівка, Хомяківка, Кутець і Гора, назви яких й досі використовують містяни. Після отримання статусу повіту, містечкопочало розквітати. Це було видно на кожному кроці. Головні вулиці були вибрукувані базальтовими кубиками, а по боках постелені тротуари. Вздовж головної траси висаджено живопліт. Все це були заслуги бургомістра Івана Турченевича. За його правління Івана у 1926 році збудовано кінотеатр «Сокіл» (зараз на тому місці Будинок культури). Це був великий одноповерховий будинок з великим залом, у якому містяни оглядали німі фільми чи театральні вистави місцевих аматорів чи приїжджих акторів.

У 1934–1935 рр. споруджено будинок повітового старостату, в якому знаходилися різноманітні адміністративні установи. Повітовий суд містився у будинку, збудованому ще австрійською владою.

У 1935–1937 рр. за містом, при тернопільській трасі, збудовано великі кошари (казарми) для 13 батальйону КОПу (Корпусу охорони пограниччя). Ще у 1928 р. прибули до Копичинець перші загони КОП з яких утворився пізніше батальйон. Солдати ще до збудування казарм проживали у будинку уряду, що пізніше став гімназією [1, с.33].

У центрі міста знаходився розкішний будинок торгівлі, збудований міською владою 1936 р., у якому розміщувалось багато різноманітних крамниць (згодом на тому місці був «Універмаг»). Також існували у місті три магазини по закупівлі збіжжя, два склади пилотеріалів, три цегельні, три пекарні, два млини – паровий і водний, молочарня української спілки «Центросоюз», а також велика міська фабрика, де виробляли волокно з конопелі на потреби війська.

Ще у 1933 р. споруджено новий стадіон із дерев'яними трибунами і лавками. Біля стадіону посаджено новий парк (20 га). Обидві ці розлогі земельні ділянки подарував місту граф Баворовський. Графи Баворовські мали на окраїні міста, при чортківській трасі прекрасний

мавзолей, де у підземеллях каплиці знаходились домовини померлих з їхнього роду. Цей мавзолей у 50-роках цілковито знищено, пограбовано усі коштовності каплиці, розібрано до фундаменту, а рештки померлих вивезено у невідоме місце.

У місті було три зареєстрованих футбольних команди. Польська команда «Стрілець» грала в класі «А», а українська «Стріла» і єврейська «Трумпельдор» у класі «Б». Також в містечку були волейбольні, баскетбольні і легкоатлетичні команди.

Ще однією показовою візитівкою міста була вузлова залізнична станція, збудована ще у 1870–1881 рр., від якої відправлялися поїзди у напрямках на Тернопіль, Гусятин, Чортків, Заліщики, Станиславів [1, с.35].

Найбільшим скарбом народу і держави є освічені, високодуховні люди. І як приклад того, місто Копичинці, зважаючи на свої можливості, мало приватну гімназію ім. Юліуша Словацького на державних правах. Гімназія знаходилась у великому будинку на Хом'яківці (вул. Гусятинська). Засновником і директором гімназії був Антон Орловський, про якого учні і містяни висловлювалися завжди дуже прихильно. Це була культурна і приємна людини, завжди елегантно і охайно одягнена. На урочистостях він умів оголошувати прекрасні промови.

Окрім гімназії, котра мала також і свою бурсу, у містечку діяла початкова школа, поділена на два відділи: чоловічий і жіночий, з польською мовою викладання для всіх трьох народностей, але з умовою, що від другого класу для всіх була обов'язковою українська мова. Хто не знав цієї мови, не міг бути переведеним до наступного класу. Також була одна школа для єврейських дітей з навчанням їхньою мовою, розміщена у будинку навпроти Народного Дому. Незалежно від того існувала спеціальна початкова школа для дітей української національності з навчанням усіх предметів тільки на рідній мові. Ця школа була розташована в Народному Домі по вул. Чортківській (де згодом розмістився кінотеатр). По закінченні тієї школи учні могли вступати разом з іншими учнями початкових шкіл до гімназії у Копичинцях або в інших містах.

Список використаних джерел

1. Dobrucki A. Miasto nad Niczlawą, Kopyczyn'ce. Gubin-Udanin, 1993 r. 56 s. 2. Banach M. Lata dziecn'stwa w Kopyczyn'cach. maszynopis, arhiwum rodzinny prof. Domoslawskiego, Jelenia Gora. 3. Czolowski A., Janusz B. Przeszlos'c' i zabytkiw oj. Tarnopolskiego. Tarnopol, 1926.

Оксана Бай

ІСТОРІЯ СЕЛА КУПЧИНЦІ

У загальній історії України особливе місце в житті кожного займає минуле його малої батьківщини – тих місць, де він народився, де зростав, де самоутверджувався. Куди б не закинула нас життєва круговерть, ми завжди зі щемом у серці будемо згадувати рідну домівку, кожен прожити в ній днину, кожен велику і малу подію з власного життя та життя рідних, близьких, друзів.

У вирі швидкоплинного часу огортається туманом забуття людська пам'ять. За літами, як за горами, ховаються події минулих днів та пов'язані з ними імена людей. Проте все, що властиво забути людині, в змозі зберегти для нащадків історія. Тільки вона з непохитною проникливістю і послідовністю, крок за кроком, здатна розповісти про нашу минувшину, про радощі і біди, переживання і турботи, що випали на долю того чи іншого покоління.

Нелегкою була доля Купчинців впродовж його багатівкової історії. Не раз його руйнували і дотла спустошували татарські і турецькі грабіжники. За любов до України селяни знемагали в гітлерівських і сталінсько-беріївських тюрмах і таборах смерті, годували власною кров'ю сибірських комарів, у люті морози томилися на лісоповалі, глибоко під землею добували вугілля, ростили хліб у безлюдних степах Казахстану.

Славне галицьке село виплекало і дало наснагу до боротьби за волю України не одному десятку своїх синів і дочок. Вони боролися у лавах УСС, УГА, ОУН, УПА. Багато з них віддали на вітвар Вітчизні найдорогоцінніше – власне життя

У радянській історіографії зовсім не висвітлювалася участь населення в національно-визвольному русі, паплюжилася роль Церкви та просвітницьких організацій у патріотичному вихованні населення, а злочинна діяльність комуністичного режиму проти мирного населення виставлялася як боротьба з українським буржуазним націоналізмом.

З настанням незалежності й зняттям заборони на доступ до архівів деякі фрагменти до історії села вдалося віднайти в Державному архіві Тернопільської області.

Важливим джерелом до історії Купчинець послужили публікації про село і його людей у діаспорних виданнях та у працях і періодичних виданнях, що побачили світ ще перед Другою світовою війною; а також світліни, на яких закарбовані певні моменти з життя селян, картосхеми місцезнаходження Купчинців та околиць на давніх військових картах, архівні матеріали та почуті легенди, перекази і спогади старожилів.

Потужний пласт унікальної інформації з історії села закладений у назвах його вулиць, полів, ярів, урочищ, струмків. В історичних документах вони фіксувалися рідко. Окремі з назв з'являлися і зникали, інші відроджувалися заново, видозмінювалися, а історія їх виникнення передавалася від покоління до покоління. Природна, соціальна і господарська топоніміка села нараховує кілька десятків назв.

Для написання роботи використано матеріали, опубліковані в «Шляхах Золотого Поділля», «Старовинні Купчинці». Багато прізвищ уродженців села, які працювали і боролися для блага українського народу, подано в «Тернопільському енциклопедичному словнику».

Останніми роками ряд публікацій про Купчинці та його жителів друкувалися в періодичній пресі. Вони також використані при написанні цієї роботи.

На рівнинному вододілі, між річками Стрипою та Серетом, на південь від Ходачкова Великого був степ Панталиха – безлісий простір, частково мочаруватий, з озерцями. Від незапам'ятних часів він був незаселений, невживаний. На ньому росла типова степова рослинність, трави і кущі, та водилося багато птахів та звірів.

Людські оселі були в долинах річок: Денисів, Купчинці, Богатківці, Бенева. Люди з тих сіл випасали на степу великі стада коней і худоби та вивозили туди пасіки влітку, коли цвіли різні медоносні трави.

У XIX ст. села стали розростатися і люди почали заорювати сусідні ґрунти, посувалися щораз далі у степ. Тому, що до сіл було далеко, деякі господарі селилися на своїх полях у хуторах. На жаль, не залишилося ні малої частини того первісного степу з його природною рослинністю, – не створено заповідника.

Тоді ж постали хутори: Веснівка біля Денисова, Микицівка біля Купчинець, згодом Драгоманівка.

Село Купчинці, про яке піде мова далі, розташоване на лівому березі річки Стрипи, притоки Дністра, за 21 км від обласного центру Тернопіль. Сільській раді підпорядковане село Драгоманівка.

Стрипа (назву виводять від індоєвропейського текти, струмувати, струм'ять, вода, що тече) – ліва притока Дністра. На своїй 150-ти кілометровій довжині має притоки, серед яких найбільші Восушка, Студенка, Вільховець. Площа водозбору становить дванадцять процентів території Тернопільської області. З-під Зборова вузькою міжгірною долиною з багатьма ставками Стрипа тече на південний схід. Біля Купчинець витягується такою ж долиною на південь, дно річки стає твердішим, а місцями піщаним, береги підносяться. Долині Стрипи властиві буйна рослинність, своєрідний ландшафт, вони зумовлюють її багатство і мальовничість. Німецький мандрівник Ульріх фон Вердум, який був на службі у французів і мандрував по Поділля, в листопаді 1671 р. переїжджав через нашу місцевість з Великого Ходачкова до Купчинець писав: «В цій же долині є кілька озер. а долина тягнеться звідси до Купчинців, що далі за півмилю. Село в долині біля схилу гори, оточене з півночі, півдня й заходу болотами й озерами. Крім того, забезпечене високими земляними валами та ровами, які тут і там давали ще певний захисток.» Отже з усього видно, що географічне розташування села мало багато позитивних рис і сприяло розвитку господарства.

На околицях Купчинець виявлено залишки давнього городища X–XIII ст. Власне, в цей період тут було пишне місто Бродилів. За князювання Ярослава Осмомисла (1153–1187 рр.) місто розквітло завдяки тому, що тут великий князь мав великий маєток, тут стояла княжа дружина, котра охороняла Бродилів та прилегли до нього землі. На бродилівській землі хлібороби вирощували прекрасну городину та зернові культури, розводили коней, корів, овець, волів, птицю. В Бродилові був замок, монастир, ремісничі цехи, красиві церковні храми, будівлі для княжої челяді, ремісників, купців. На правому березі Стрипи була також частина міста Бродилова, яке з'єднувалося греблею. Бродилів прикрашали з усіх сторін ліси, де водилися численні дикі звірі та птахи. Річка Стрипа була на той час глибокою та судноплавною, багатою на різну поживну рибу. Через Бродилів у давнину йшов відомий шлях із Галича на Тербовлю. Звідси, ймовірно, походить назва давнього поселення – від слова йти, брести, тобто Бродилів.

У місті Бродилів домінувала висока духовна і матеріальна культура. Але в 1241 р. воно зруйноване монголо-татарськими ордами хана Батия, зметене з лиця землі разом з його працьовитими жителями.

Згодом на лівому березі річки Стрипи виникло на руїнах Бродилова містечко Купчинці, а на правому, так званій «Загреблі», село Денисів від імені ремісника Дениса. У 1312 р. Купчинці іменувались містом. Ця дата наводиться як перша писемна згадка про село. Назва с. Купчинці походить від слова «купець». За давніми переказами на цій території довший період перебували купці, які запам'ятались жителям. Йшла жвава відбудова міста, будувались церковні храми, ремісничі цехи, крамниці, замок, житлові будинки.

У 1340 році Галицько-Волинське князівство втрачає свою державність, а місто Купчинці переходить до польських магнатів та дідичів. Соціальний та національний гніт королівської Польщі був нестерпним для трудового населення Галичини. Тому не дивно, що купчинецькі сміливі хлопці часто вливались у повстанські загони Северина Наливайка, Богдана Хмельницького чи Олекси Довбуша, беручи участь у народно-визвольних битвах. Одна з таких битв відбулася 30 липня 1650 р. під Купчинцями, яку очолив Іван Богун, а допоміг виграти битву кінний загін ватажка Данила із села. Тут поляки зазнали гіркої поразки і значних втрат.

Між Купчинцями та Денисовом під час визвольної війни було кілька битв, бо Стрипа слугувала своєрідною фортифікацією зі своїм природнім положенням. Кажуть, що на денисівських полях було дві козацькі могили. Залишилась тепер одна, напевне з битв 12 травня 1651 р. Могила відновлена лише у 1992 р.

Можливо, що із визвольної війни гетьмана Б.Хмельницького на полях коло Стрипи збереглася назва «Козацький клин», бо козаки йшли у бій клином і перемогли поляків. Також є поле, яке носить назву «Козацька долина». Біля денисівського гаю збереглася липа гетьмана Б.Хмельницького, під якою, можливо, після битви відпочивав гетьман.

У 1772 р. після поділу Польщі Купчинці відійшли під владу Австрії як більшість сіл і міст Тернопільщини. При австрійському пануванні Купчинці увійшли до Тернопільського округу. Провідною галуззю економіки залишалось сільське господарство, де зайнято 70 % населення. Однак при австрійському пануванні Купчинці втрачають статус міста і стають селом. Бродилів-Купчинці проіснували містом біля восьми століть.

У 1832 р. в Купчинцях проживало 1607 жителів, а в 1841 р. – 1672. Десь у XVIII ст. тут бушувала холера, яка забрала чимало мешканців. Про це говорять історичні легенди «Красуня Калина», «Холеричний цвинтар в Купчинцях» та інші.

У березні 1848 р. в Австрійській імперії почалася революція, скасовано панщину. В Купчинцях з'являються самостійні господарі зі своїм власним полем. Однак більшість землі опинилася в руках місцевих поміщиків, а селяни були малоземельними або робили у місцевих панів чи емігрували на роботи в Німеччину та за океан.

У 1857 р. Купчинці із присілками Йосипівкою та Мар'янівкою налічували 2811 жителів, а вже у 1880 році – 3791. Найбільшим власителем поля на початку XIX ст. був дідич Й. Морисон. У 1890 р. в Купчинцях разом з присілками було 3773 жителі. Серед них 317 євреїв. За даними у 1895 р. було 638 дворів, де проживало 3775 жителів, серед них 1879 чоловіків та 1896 жінок. Дітей шкільного віку було 319, а в школі навчалось 165 хлопчиків і 154 дівчинки. Купчинці мали 9638 моргів поля, з яких 8282 морги орної землі, 521 – лугів, лісу – 170, ставів і мочарів – 450. Іміна в той час мала 978 коней, 1178 голів ВРХ, 686 овець, 3 кози, 405 коней та 768 вуликів пасіки. У 1897 р. через Денисів почали ходити пасажирські та вантажні поїзди, бо вже був завершений залізничний шлях Тернопіль-Ходорів. Тому культурне та економічне життя навколишніх сіл значно поживало.

У 1894, 1895, 1897, 1898 та 1902 рр. у Купчинцях та Драгоманівці перебував Іван Франко. Тут він проводив значну громадську роботу серед селян, записував історичні пісні та коломийки, тричі ночував у Купчинцях. Син письменника Петро Франко брав участь у боях під селом як четар УСС.

Під час Першої світової війни багато купчинецьких чоловіків мобілізовано в австрійську армію. Десятки добровольців пішли в лави УГА. 1 листопада 1918 р. в селах Денисів, Купчинці, Яструбово встановлено українську владу, яка протрималася майже рік – Панська Польща заволоділа Східною Галичиною. Почалася пацифікація, ліквідовано «Просвіту», багато кооперацій.

1 вересня розпочалася Перша світова війна, яка принесла багато біди та поневірян селянам. 17 вересня у Купчинці прийшли червоні, багато родин заможних господарів вивезено

у Сибір. У селі організували колгосп, керівником якого став В.Косар, а головою сільради М. Косар – поет-сатирик (псевдо Я. Чорнобривий). 22 червня 1941 р. Німеччина напала на СРСР. Багато чоловіків мобілізували на фронт. Село працювало на військових. У березні 1944 р. знову вступили радянські війська, знову почалася мобілізація.

Слід зазначити, що багато хлопців воювало в лавах УПА, багато з них віддало своє життя за волю України: Ілько Білик, Петро Кикіш, Дмитро Мігоцький, Стефан Кушнір та ін. За допомогу УПА десять родин з Драгоманівки у 70-рр. ХХ ст. вивезли у Сибір. Та життя тривало далі, люди працювали в місцевому колгоспі, навчалися діти у школі. У 1971 р. у селі споруджено пам'ятник І. Франку київського скульптора Івана Гончара, а у 1999 р. – місцевому поету та громадському діячеві П. Думці. У центрі села у 1991 р. споруджено символічну могилу героям, що впали в борні за волю України.

Село Купчинці на даний час займає площу 533 тис. м², населення 1244 особи. У всі часи жителі села Купчинці дули добрими християнами. Недарма тут в давнину зведено дві церкви – Воскресення Христового та Введення у храм Пресвятої Богородиці. У парафіяльній книзі села сказано: «В метриці хрещення та місцевість під роком 1757 в місяці жовтні єсть записано: В той час у Купчинцях було дві церкви: одна Воскресення Христове, де був парохом Теодор Левандовський, а друга – Воведенія, де в 1764 р. парохом був Василь Стиславич». Однак згодом першу церкву ліквідовано, старий цвинтар коло неї зруйнований, а про те, що у цьому місці був храм, говорить лише капличка та кам'яний хрест на честь скасування панщини.

У цій же парафіяльній книзі села сказано, що теперішня мурована церква Воведенська побудована вірними парафіянами із властителем Купчинців Йосифом Мурисоном у 1785 р. Очевидно, до того парафіяни мали церкву, побудовану з дерева у 1697 р. Адже така дата фігурує на нинішній купчинецькій церкві, якій минуло більше 310 років. Пам'ятники дідичів Морисонів біля церкви збереглися до наших днів.

Приблизно у 40-х рр. ХІХ ст. церковна громада села належала до Тернопільського деканату. Після скасування панщини число парафіян значно зросло. Згодом у різні часи парохами церкви були отець Григорій Герасимович (1832 р.), отець Микола Чировський (1863 р.). Останній поляк, говорив українською мовою лише у церкві, переслідував лише свої прагматичні інтереси, бо від селян всякими способами видурив для себе 300 моргів поля. Після М. Чировського парафію прийняв патріотично налаштований отець А. Копертинський, що залишив після себе добру славу, допомагаючи вдовам та сиротам із своєї заможної господарки, читав релігію у школі, був чудовим оратором. На початку 80-х рр. ХІХ ст. парохом став отець В. Микитка, який вів парафію біля сорока років, проте мав москвофільські настрої і в такому дусі виховував своїх дітей, однак ідейного впливу на парафіян нема. Часто за нього священницькі обов'язки вів отець із Денисова О. Вітошинський, про що свідчать церковні книги 80–90-х рр. ХІХ ст. Після пароха В. Микитки священниками були І. Романовський та О. Колодій, які заслужили добру славу серед парафіян та шкільної дітвори.

Приблизно у 1926 р. у Купчинці прийшов молодий парох М. Козоріс, який у 1918–1920 рр. був підстаршиною в УГА. Він став активним членом «Просвіти» та гуртка «Рідної школи». М.Козоріс приятелював з громадськими діячами Тернополя, зокрема, як зазначає місцева жителька Богдана Дижак, часто спілкувався з відомим адвокатом Степаном Бриковичем. До речі, на купчинецьких полях відомий діяч мав помістя, куди на літо приїжджала сім'я Бриковичів. Зі слів Б. Дижак, сім'я якої з 1946 р. проживала в будинку адвоката (світлина 60-их років є в додатках), що зберігся до наших днів: «Мурований будинок мав три кімнати та сіни, був покритий бляхою, мав підвал. Навколо хати ріс великий сад та квітники. Самій хаті десь біля ста років. Влітку тут збиралася місцева інтелігенція: лікар Марковський, отець М.Козоріс. У радянські часи помістя у господарів забрали. Під час війни у будинку проживало шість сімей». У 1946 р. М.Козоріс позбавлений парафії, репресований у Сибір, після звільнення жив у Смиківцях.

Після М.Козоріса у нелегких умовах тоталітарної системи були А.Білорус, І.Недільський (офіцер УГА), Р.Дудкевич, Я.Грицишин, М.Сверстюк та ін. Зараз парохом села є отець О.Кобель.

Після скасування панщини 1848 р. у селі під час панування Австрії побудоване одне муроване приміщення для школи та відкрито однокласну школу, в 1876 р. – друге, і у 1877 школа стала двокласною, а з 1892 р. – трикласною. У початковій школі заняття проводились у дві зміни, бо учнів було досить багато. У 1902 році австрійський уряд ввів чотирикласне обов'язкове навчання. Так, у селі Купчинці упродовж 12 років аж до Першої світової війни була велика початкова школа. У 1914 р. тут навчалось 627 дітей. Навчання велося українською

мовою, проте вели уроки польської та німецької мов, рахунки, природознавство, релігію, співи, малювання. Були і ручні роботи, садівництво. Директорами школи у різні часи були поляк А.Вітковицький, Городинський, Кульматицький, Тачинський, І.Завадович, В.Фуртак (довгий час був заступником голови «Просвіти», був справжнім українцем, ходив по селі у козацькому одязі). Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. у селі побудували читальню «Просвіти», а у 1925 р. засноване педагогічне товариство, яке у 1930 р. перетворене в «Рідну школу». Під час літніх канікул у селі в цей період працював дитячий садок.

У 30-х рр. ХХ ст. в Купчинцях працювала семирічна школа, навчання в якій велось польською мовою. Школа працювала і під час більшовицької окупації, а потім – і при німецькій. Після закінчення війни в селі організовано початкову школу, яка в 1947 р. стала знову семирічною. У 1952 р. у Купчинцях відкрито середню школу. Згодом до приміщення добудували другий поверх, відкрили пришкольню ділянку та заклали великий сад, підсобне дослідне земельне господарство. Зараз у школі навчається близько 200 учнів, працює 27 педагогів, які є членами сільської «Просвіти». Тут діє юнацький «Пласт», працює їдальня та бібліотека.

Наприкінці ХІХ ст. в Купчинцях організовано ряд товариств. Так, у 1874 р. засновано «Просвіту», у 1877 р. – кооперацію «Надія». 7 липня 1878 р. П.Думка організував братство тверезості, де все селянство заприсяглося назавжди покинути пити. 28 червня 1891 року в Купчинцях вперше на галицькій землі організовано товариство «Сокіл» на загальних зборах у канцелярії громадського уряду. Воно розгорнуло патріотичну роботу серед молоді.

У 1900 р. в Купчинцях організоване спортивне товариство «Січ», яке невдовзі стало найчисленнішим в Тернопільському повіті. Його душею був голова «Просвіти» П. Думка. Навіть присвятив йому поезію «Марш Кошового». Товариство мало свій духовий оркестр, велику площу, де навчали руханки та протипожежної справи. У 1911 р. з ініціативи поета організовується «Пласт». Слід сказати, що П.Думка був організатором каси «Райфайзенка» та гуртка «Сільського господаря». Однак згадані товариства П.Думка організував не лише в рідному селі, але й у багатьох селах і містах Тернопільщини. Жінки і дівчата села входили до товариств «Жіноча громада» та «Союз українок». У 1877 р. в Купчинцях засновано кооперацію «Надія», у якій продавалися різноманітні продовольчі та промислові товари навіть за дещо нижчими цінами, ніж у євреїв. У 1925 р. при кооперації організовано ковбасний цех, вироби якого продавалися не лише на Галичині, а, навіть, у Польщі та Англії. У 1929 р. кооперація була найбільшою не лише у всій Галичині, а й у Польщі. Та діяльність товариств не сподобалась польській владі, тому товариство «Січ» перейменували на «Луг», а згодом у 1932 р. на «Каменярі», керівником якого став М.Косар (Я.Чорнобривий). З приходом Червоної армії у 1939 р. всі товариства в селі заборонили.

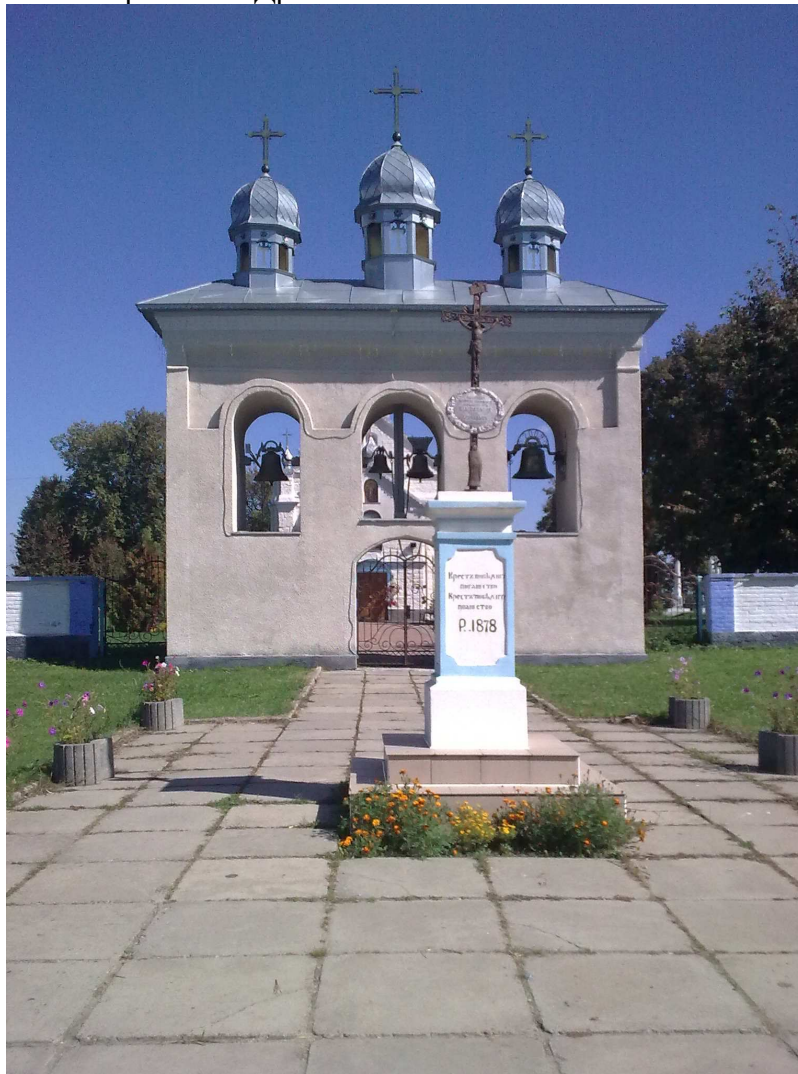
Купчинецька земля подарувала світові цілу плеяду видатних постатей. Серед них: поет, громадський діяч П. Думка, який увійшов в історію України як поет, публіцист, громадсько-політичний діяч, один із лідерів РУРП; поет-сатирик Микола Косар (1897–1946 рр.), який разом зі своїм братом написав книгу «Історія Купчинців» (пропала у 1944 р.), п'єсу «Старе весілля» та ін.; краєзнавець, публіцист Михайло Косар (1895–1972 рр.), який у своєму житті двічі бачив геніального Каменяря: у 1902 р. у Купчинцях та у 1911 р. в Тернополі, коли той читав «Мойсея»; український поет Мирослав Коваль; культурно-освітні діячі: Іван та Ілько Блажкевичі; вчений-юрист Ілля Блажкевич; бібліограф, фольклорист Богдан Пастух, автор екслібрисів, власник унікальної бібліотеки прижиттєвих видань П.Куліша, Т.Шевченка, І.Франка; художники: Петро Мороз, Володимир Ковальчук, Дмитро Стецько, останній виконав роботи-розписи у Тернопільській Українській гімназії ім. І.Франка, виставляв свої полотна у Торонто, Німеччині, США, Росії, Польщі; Михайло Мазуркевич, знаний за кордоном як Майк Мазуркі, видатний американський кіноактор та спортсмен (1909–1992 рр.), який народився у Купчинцях, тут провів своє дитинство та згодом емігрував до своїх батьків у США. У 1941 році успішно дебютував у голлівудському фільмі «Шанхайський жест», здобувши світову славу. Загалом зіграв у 150 фільмах.

Спочатку він виконував здебільшого схематичні ролі у пригодницьких картинах, де використовувались його фізичні дані. Згодом актор навчився забарвлювати рисами своєї творчої палітри найдрібніші образи, перетворившись на справжнього майстра епізоду. Він так і не став зіркою «фабрики мрій», хоча чимало фільмів з його участю увійшли до скарбниці американської кінокласики: «Самсон і Даліла» (1949 р.) Сесіля Блаунта Де Мілля, «Ніч і місто» (1950 р.) Жюля Дассена, «Навколо світу за 80 днів» (1956 р.) Майкла Андерсона, «Повна кишеня чудес» (1961 р.) Френка Капри, «Осінь шайенів» (1964 р.) Джона Форда та

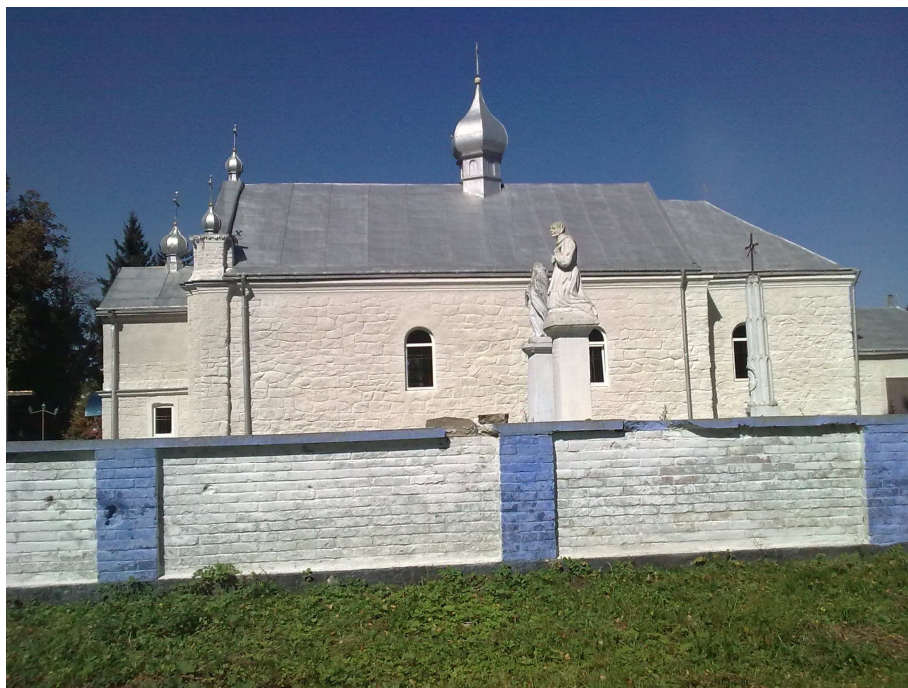
інші. Деякі роботи Мазурки знайомі і нашим глядачам, зокрема невеликі ролі у стрічках «У джазі тільки дівчата» (1959 р.) Біллі Вайлдера та «Цей шалений, шалений, шалений, шалений світ» (1963 р.) Стенлі Крамера; Олекса Олійник, вчений-юрист, доктор права (1888–1971 рр.), автор статей у «Шляхах Золотого Поділля», виданих у 1983 р. у Філадельфії; Ярослав Олійник (нар. у 1953 р.), видатний сучасний географ, доктор економічних наук, автор численних наукових праць; гор Починок, майстер спорту, заслужений тренер України (нар. у 1949 р.). Довгий час тренував збірну СРСР з біатлону. Його вихованцями були бронзова призерка олімпіади в Норвегії Валентина Цербе, володарка шести медалей чемпіонатів світу Олена Зубрилова, Тарас Дольний, Ніна Лемеш, Олена Петрова, срібна призерка олімпіади в Нагано у 1988 р.

Пізнання історії своєї Батьківщини та історії рідного краю розширює світогляд кожної людини, виховує глибокі патріотичні почуття, національну гідність, підвищує загальний інтелектуальний і культурний рівень особистості. Ми не повинні бути манкуртами – людьми, що не знають свого роду – племені. Адже розраховувати на власне майбутнє може тільки той, хто береже в своєму серці любов до Бога і минувшини свого роду та свого народу.

Отже, сьогодні село Купчинці як і більшість сіл України потроху зменшує своє населення, відходять у небуття свідки давніх історичних подій, частину мешканців жене у найми за кордон економічна криза. Однак, Бродилів-Купчинці встануть на ноги, піднімуться з руїн занепаду, адже не має права село з такою глибокою історією зникнути з лиця землі, як це відбувається зараз з його присілкою Драгоманівкою.

Дзвіниця церкви та пам'ятник «Братства тверезості», зведений 7 липня 1878 р.

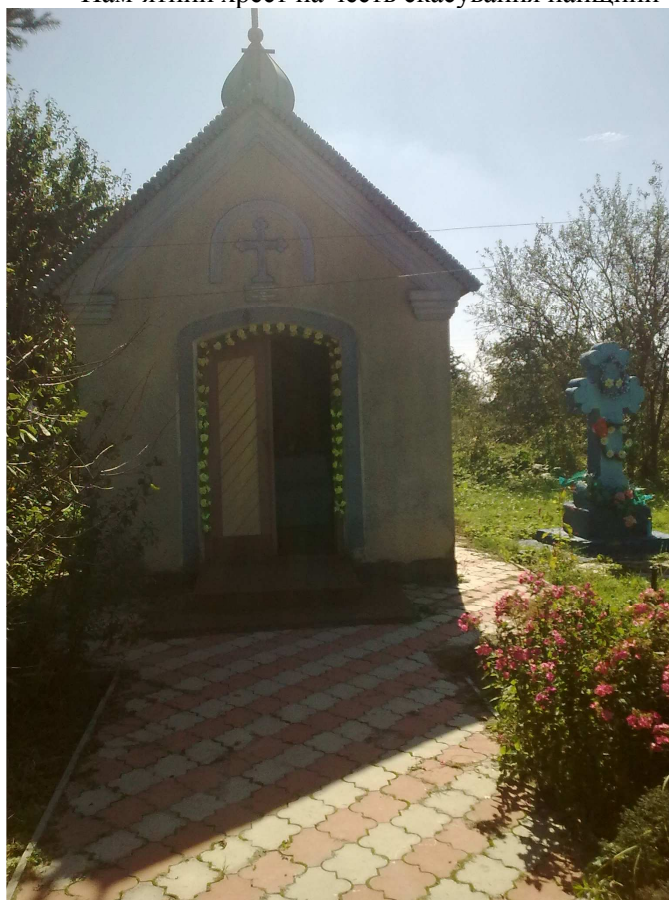
Вид на церкву збоку

200 кілограмовий дзвін, віднайдений у 2007 р. після «захоронення».

Пам'ятний хрест на честь скасування панщини

Сільська каплиця та пам'ятний хрест на честь скасування панщини (справа).

Символічна могила героям, що впали в борні за волю України (1991 р.).

Погруддя народному поету Павлу Думці (1999 р.)

Погруддя Іванові Франку (1971 р.)

Степан Качунь, вояк УГА (прадід автора статті Бай О. Б.)

Список використаних джерел

1. Білинський П. Місто Тернопіль та його околиці. Тернопіль, 1895.
2. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: В 11 томах. Париж-Нью-Йорк, 1955–1984. Т. 2.
3. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська

область. К., 1973. 4. Гуцал П. Берестецька битва 1651 // Тернопільський енциклопедичний словник. Тернопіль: видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004–2010. Том 1. 2004. 5. Думка Павло Андрійович // Тернопільський енциклопедичний словник / Ред. кол. Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та інш. Т., 2004. Т. 1: А–Й. С. 544–545. 6. Шляхами Золотого Поділля. Регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини. Т. 1–3. 2-ге видання комітету «Тернопільщина», Філадельфія, ПА, 1983. 7. Хома В. Старовинні Купчинці. Історико-краєзнавче дослідження. Тернопіль, 2000. 232 с. 8. Над Стрипою / Путівник по туристському маршруту. Л., Каменяр, 1981. 94 с. 9. Козова та околиці в спогадах емігрантів. Тернопіль, 1992.

Богдан Гринюка

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ТОВАРИСТВ У СЕЛІ КРОГУЛЕЦЬ

У першій половині ХХ ст. важливим елементом формування української національної ідентичності в умовах бездержавності були громадські, культурно-просвітні, спортивні та економічні товариства. До таких організацій належали «Просвіта», «Рідна Школа», «Сокол», «Луг», «Союз українок», «Сільський господар» та ін., які сприяли консолідації українського населення західноукраїнських земель. Саме тому на сучасному етапі розвитку історичної науки актуальним є комплексне дослідження становлення та діяльності товариств у с. Крогулець.

Історія заснування і діяльності українських товариств у с. Крогулець ще мало висвітлена науковцями. Із праць, які у певній мірі висвітлюють вказану проблему, можна назвати дослідження Б. Савки [25] та Б. Гринюки [5–6]. Джерельну базу роботи складають матеріали Державного архіву Тернопільської області [7–12] та архівно-кримінальна справа Архіву Служби Безпеки України в Тернопільській області [1]. Також важливу інформацію отримано зі спогадів Теодозія Волошина [2] й Ольги Савки [22].

Метою статті є дослідження заснування та діяльності українських товариств, кооперативи «Щастя» і молочарні на території с. Крогулець у першій половині ХХ ст.

Одним із перших культурно-просвітніх організацій с. Крогулець було «Товариство ім. М. Качковського», засноване отцем Ісидором Кисілевським (1848–1926 рр.). Будучи парохом села, він належав до москвофілів. На початку ХХ ст. за ініціативою священика громада відкрила читальню «Товариства ім. М. Качковського», яка знаходилася у власному будинку на «Горі» (тепер це подвір'я пані Марії Ялової), неподалік церкви св. Параскеви [18, с. 360]. До речі, для побудови читальні, Роман Колюк (дід М. Ялової) надав частину власного подвір'я [22]. Як зауважили М. Білан і Т. Кушнір, в с. Крогулець «існувала ворожнеча між москвофілами, які перед першою війною становили приблизно 80 % населення, і молодшими свідомими українцями» [18, с. 360].

З початку Першої світової війни та окупації села російською армією кардинально змінилася ситуація. У цей час найбільш активних москвофілів арештувала австрійська влада, а українців – російська. Після цього перестали діяти «Товариство ім. М. Качковського» та читальня. Також однією із причин закриття стало й те, що з відступом російської армії о. І. Кисілевський виїхав у м. Ростов-на-Дону, де відчув на собі антирелігійну кампанію радянської влади. Стосовно цього М. Білан і Т. Кушнір записали: «під час війни о. Ісидор перебув Телергоф, а бачачи наші змагання з Польщею та Москвою за українську державність, в останніх літах свого життя змінив остаточно свої політичні погляди...» [18, с. 361].

Варто відзначити, що в першій половині ХХ ст. у с. Крогулець проживало переважно українське населення. Станом на 1935 р. національний склад села виглядав наступним чином: 1297 греко-католиків, 21 римо-католик, 1 єврей [28, с. 53], але мовою спілкування була українська. Тому за Польщі в селі не діяла жодна польська організація [18, с. 361]. Також сприяв заснуванню українських товариств у с. Крогулець, в міжвоєнний період, наступний парох села – о. Нестор, син о. І. Кисілевського [6; 22].

Після завершення Першої світової війни «...старі москвофіли притихли, а молоді свідомі українці заснували читальню «Просвіти» і примістили її в домі колишньої читальні ім. М. Качковського...». Читальня «Просвіти» мала власну бібліотеку та випувала газету «Народна справа» [18, с. 361] і часопис «Золотий колос» [22]. В 1933 р. будинок читальні «Просвіти» оцінювався в 7 тис. злотих [8, арк. 18]. У той же час, 29 січня 1933 р. відбулися вибори та головою читальні став Дмитро Рога, заступник – Василь Холявка, секретар – Гринюка Савка, а скарбником обрали Ізидора Білана [9, арк. 1]. Загалом до організації належали 151 особа [8, арк. 18]. До речі, всі члени організації були прихильниками партії Української народно-демократичної організації (далі – «УНДО»), яка виступала за конституційну демократію та незалежність України [9].

Члени товариства відвідували і брали активну участь в театральному (Фото 1), самоосвітньому і драматичному гуртках (Фото 2) [18, с. 361]. Також діяв просвітянський хор (Фото 3–5), яким керував пан Марак з м. Копичинці [22]. В міжвоєнний період члени товариства «Просвіта» с. Крогулець були присутніми на більшості культурно-просвітніх заходів у селах Копичинецького повіту Тернопільського воєводства та фінансово підтримували українські організації. Так, в 1932 р. крогулецька читальня «Просвіти» надала 10 злотих позики для «санування товариств» [20, с. 6]. Також члени товариства «Просвіти» с. Крогулець відвідували заходи (концерти, фестини тощо) у навколишніх і віддалених селах Копичинецького повіту. Зокрема, 1 вересня 1935 р. в с. Чабарівка святкували «35-ліття існування читальні «Просвіти». На цьому святі серед запрошених гостей були присутні члени крогулецького осередку та парох о. Н. Кисілевський [14, с. 7]. Пізніше, 27 червня 1937 р. на подвір'ї Миколи Титора в с. Майдан відбувалися фестини з метою «допомогти місцевій читальні для організації фондів і літератури, оскільки 1/3 становили лише греко-католики, а інші поляки» [16, с. 9]. Серед гостей свята були присутні жителі навколишніх поселень в т. ч. й с. Крогулець.

Наступну інформацію отримуємо зі звіту за 1938–1939 рр. з якого дізнаємося про склад членів товариства «Просвіти». У ньому йдеться, що Ізидор Білан був президент, Іван Парастюк – заступник, Антон Рудавський – секретар, Іван Білан – скарбник. Там само вказано окремих членів організації с. Крогулець, до яких належали: Іван Савка, Зеновій Колодніцький, Деонізій Савка і Василь Білан. Загалом до крогулецької читальні входило 120–130 осіб. Окремо зазначимо, що в читальні знаходилася радіостанція [9, арк. 2]. З встановленням радянської влади, читальню товариства «Просвіти» закрито. Уже в час німецької окупації вона відновила свою діяльність та активно діяв драматичний гурток під назвою «Сяйво» (Фото 6). [22]. Однак з поверненням радянської влади товариство «Просвіта» остаточно ліквідували.

Окремо відзначимо, що перед Першою світовою війною в с. Крогулець діяв союз «Добровільної пожежної охорони». Осередок знаходився в другій половині громадського дому (тепер двір Зиновія Тимчишина), поруч з гміною і жандармерією. До пожежної сторожі входили на добровільній основі чоловіки з вказаного населеного пункту. Пожежники були забезпечені пожежною машиною і всім знаряддям для гасіння вогню [18, с. 361]. Детальних відомостей про керівництво і членів «Добровільної пожежної охорони» не збереглося. Відомо лише, що станом на 9 квітня 1935 р. президентом союзу «Добровільної пожежної охорони» с. Крогулець був Микола Рога. До складу пожежної сторожі також входили Андрій Савка, Іван Стойка, Антін Сухоставський, Василь Бутер, Онуфрій Дембіцький, Антін Стефанець, Дмитро Пелехатий, Дмитро Чорній, Василь Лицар, Василь Мороз, Антін Родич, Микола Кушнір, Василь Пастернак та Гринько Яловий [10, арк. 1].

Варто відзначити, що в міжвоєнний період на території Копичинецького повіту активно діяло освітньо-виховне товариство «Рідна Школа». Однак, в с. Крогулець організація не діяла, через відмову в реєстрації польською владою. Тому діти отримували освіту в школі м. Копичинці. Про навчання Т. Волошин згадував: «Тоді у Копичинцях існувало дві школи: державна польська і так звана «Рідна школа», побудована і утримувана українцями, зокрема, батьками дітей, які навчались у ній. Викладали нам українською мовою. Польська мова була як окремий предмет – на вимогу Міністерства освіти Польщі. Діти польських колоністів вчилися, звичайно, у польській державній школі, а ми, українці, у «Рідній школі», де треба було платити великі гроші. Однак батькам не дозволяла національна гордість посилати дітей у польську школу, хоча як би тяжко не було. Багато людей не раз продавали частину своєї землі, щоби їхня дитина була вихована у «Рідній школі»...» [2, с. 21].

Основною метою «Рідної Школи» було вирішення проблеми навчання українського населення з рідною мовою викладання. Незважаючи на відсутність власної організації, жителі с. Крогулець в 1929 р. зібрали «на коляду для каси «Рідної Школи» в м. Копичинці» 92 злотих 95 гроша [3, с. 6], а у 1930 р. – 68, 75 злотих [4, с. 6]. Вважаємо, що таким чином відбувалася взаємодія і підтримка членами українських національних організацій с. Крогулець товариства «Рідна Школа» (Фото 7). Пізніше, в травні 1936 р. 27 сільських кружків на території Копичинецького повіту намагалися у своїх громадах заснувати українські дитячі садки. Однак польська влада надала дозвіл лише 14 населеним пунктам на відкриття дитячих садків, які з 1 червня розпочали роботу. Натомість в інших селах, у т.ч. і с. Крогулець відкрили «громадський садок», де діти української та польської національності навчалися разом, мовою навчання була польська. Оплата становила 1 злотий, а решту коштів надавала громада [15,

с. 6]. Дійсно, у 1936 р. польська влада відкрила в селі дитячий садок, який знаходився в хаті Стефана Савки (тепер двір Андрія Цвика) (Фото 8) [24].

У с. Крогулець також діяла жіноча організація «Союз українок». З наявної інформації відомо, що станом на 22 грудня 1932 р. головою товариства була Марія Рудницька, а секретарем Олена Швидак. Також до організації належали Наталія Кисілевська (дружина о. Н. Кисілевського), Палагна Волошин, Маланка Парастюк, Анна Рудавська, Юстина Козак, Марія Савка, Ольга Білан, Параска Рога, Марія Колісник, Антоніна Швидак [11, арк. 1]. Пізніше, в 1939 р. керівником товариства була Ольга Білан (28 р., одружена, 2 класи школи), Оксана Савка – заступник, Параска Савка – секретар, Параска Білан – скарбник, а також належали Параска Барановська і Палагна Бурбило (Фото 9). Відзначимо, що всі члени організації «Союз українок» належали до партії «УНДО» [11, арк. 5]. За час німецької окупації головою товариства була Параска Білан, а з встановленням радянської влади організація припинила діяльність [22].

У міжвоєнний період в с. Крогулець діяли також товариства «Сільський господар» і «Луг», але документальні відомості відсутні. Відомо, лише що головою споживчого товариства «Сільський господар» був Іван Старенький [2, с. 87]. До організації також належали Дмитро Дарованець, Антін Ангелюк, Іван Конопка, Дмитро Чорній, Дмитро Рога, Василь Ангелюк, Григорій Білан, Василь Волошин, Ілько Антонюк, Іван Білан та Михайло Савка (Фото 10) [23]. Одночасно діяла й інша організація – рахунково-пожарне товариство «Луг». Підтвердженням цього є фотографія, датована 18 липнем 1943 р. на якій, зображено впрями крогулецького «Лугу» під час фестин у с. Коцюбинці. В першому ряді на фото знаходилися Зеновія Комарницька і Марія Рога (Фото 11) [23]. Відомо, що наприкінці 30-х рр. ХХ ст. головою крогулецького осередку «Луг» був Іван Процишин [17, с. 1]. З встановленням радянської влади і до 1941 р. вказані організації не діяли, а під час німецької окупації вони відновили свою діяльність.

Одночасно із діяльністю українських товариств у с. Крогулець діяла кооператива. З інформації, яку подали М. Білан і Т. Кушнір в праці «Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики» дізнаємося, що після завершення Першої світової війни у приміщенні громадського уряду, в якому знаходилася гміна і жандармерія, розміщувалася «споживча кооператива» [18, с. 361]. На жаль, документальних даних про дату заснування, склад керівництва і членів організації не виявлено. Відомо лише, що Михайло Колодницький – громадський діяч, вчитель школи с. Крогулець в міжвоєнний період належав до сільськогосподарської кооперативи [13, с. 4].

У 1928 р. відбулася важлива подія у житті кооперативного руху Копичинецького повіту. Так, упродовж 21–23 вересня 1928 р. в м. Копичинці відбувалася виставка присвячена «5-літтю існування Повітового Союзу Кооператив». На виставці представлено сільськогосподарську продукцію та відбулося нагородження окремих учасників похвальними листами в т. ч. мешканців с. Крогулець. Зокрема, відзнаку «за виріб господарських машин, а саме млинків та крупарок» отримали Антон Савка та Гринько Савка [26, с. 2]. Одночасно у великій залі Народного дому м. Копичинці, в якій виставляли рослинну продукцію, позитивно відзначено виروضений льон Анни Білан [27, с. 3].

У 1933 р. вперше в офіційних документах повідомляється, що у с. Крогулець діяла споживча кооператива під назвою «Щастя». Головою кооперативи був Олекса Савка, його заступниками Василь Савка (син Івана) та Василь Савка (син Андрія). До кооперативи належало 236 осіб. До речі, власний капітал крогулецької кооперативи «Щастя» становив 5561 злотий 22 гроша [8, арк. 35]. Представники вказаної вище кооперативи брали активну участь в економічному житті села і Копичинецького повіту, а також відвідували різні курси. Так, в 1934 р. на курсах крамарів у м. Копичинці були присутні Іван Савка та Антін Рудавський (Фото 12). Згодом, в 1935 р. Василь Чорній брав участь в з'їзді кооператорів Копичинецького повіту (Фото 13). Також упродовж жовтня 1938 – червня 1939 рр. Теодозій Нечесний відвідував «Заочний Кооперативний Курс для книговодів молочарських кооператив», а 27 липня 1939 р. отримав свідоцтво про навчання [1, арк. 245].

Зі збільшенням членів кооперативи і капіталу вирішено побудувати в центрі села, на роздоріжжі трьох доріг, новий будинок. Отримавши дозвіл від польської влади крогулецька громада перенесла хрест на честь 50-річчя скасування панщини ближче до центральної дороги, а позаду пам'ятника побудувала на вулиці Качерівка одноповерхову муровану будівлю. Споруда була збудована навесні 1939 р. та мала 2 кімнати (Фото 14). У більшому приміщенні знаходилася гміна, а в другому, меншому – кооператива, яка мала під будівлею великий льох.

Для будівництва будинку кооперативи, громада с. Крогулець збирала кошти всім селом, а також провела 3 вистави і 2 фестини. «...Кожен господар повинен був відробити на будові кілька днів. Будівництвом кооперативи керував будівничий, а всі інші роботи виконували сільські люди. Їм ніхто зарплати не платив» [22]. До речі, будівля кооперативи збереглася, а в радянський час її використовували як продуктовий і промисловий магазин. На сьогодні, всі приміщення будівлі використовують під магазин.

У міжвоєнний період с. Крогулець стало центром «Районової молочарні» до якої належали біля 7–10 молочарських станиць із навколишніх сіл [18, с. 361]. На молочарню люди здавали молоко, яке потім переробляли на сметану і масло (Фото 16) та з того отримували прибуток. Відомо, що 1931 р. – дата заснування крогулецької молочарні [7, 1 арк.]. Однак, лише 30 червня 1932 р. рішенням «Дирекції Ревізійного Союзу Українських Кооператив» офіційно зареєстровано молочарню в с. Крогулець під назвою «Районова Молочарня» [21, с. 5]. Керівником був обраний Стефан Рога, а заступниками – Василь Савка (син Івана) та Василь Савка (син Андрія). У той час до організації входило 96 осіб, а капітал кооперативи становив 2400 злотих [8, арк. 39].

Будівля «Районової молочарні» знаходилася у центрі с. Крогулець, навпроти сільської гміни. Для потреб молочарні викопано всередині споруди криницю, а біля будинку знаходилася глибока яма-льодовня. В ямі знаходився лід, накритий соломом, який використовували для охолодження молочної продукції. Щозими лід різали і привозили з місцевого ставку та використовували його аж до початку зими (листопад-грудень). Цікаво про молочарню згадувала О. Савка: «від будівлі молочарні, попід мурованку, центральну дорогу Гусятин – Копичинці, була прокладена труба, яку використовували для зливання у ставок залишків молочної продукції. Хоча сироватку і маслянку віддавали особам, які пропорційно здавали молоко та використовували відходи як корм для телят, корів, поросят, свиней і птиці» [22].

Доречно відзначити, що станом на 1935 р. в Копичинецькому повіті одночасно діяли українські та польські молочарні та маслосоюзи. Так, до польських кооперацій належали молочарні в с. Яблунів (1927 р. заснування) і с. Оришківці (1925 р.), а українські знаходилися в с. Чорнокінці Великі (1931 р.), м. Хоростків (1933 р.), с. Оришківці (1929 р.), також до них належала й крогулецька (1931 р.). Серед українських молочарень вона була найбільша за чисельністю – 1661 особа та мала вже 10 філій (тобто входили 10 навколишніх сіл в т. ч. м. Гримайлів). Цікаво, що в 1935 р. до молочарні с. Крогулець доставлено 1030334, 5 літер молока (жирність молока складала 3, 89 %) та виготовлено 41592, 96 кг масла. Там само зазначено, що сиру продукцію не виготовляли. У той же час, «Районова Молочарня» продала на території Копичинецького повіту 28876,79 кг масла [7, 1 арк.]. Окрему інформацію отримуємо за 1936 р., де йдеться, що крогулецька молочарня виділила 10 злотих «на викуп решти паїв «Українського Городу» [19, с. 8]. Вважаємо, що ці кошти надали пані Домбровській за оплату за город під будову нової церкви в центрі села [6, с. 368].

Під час Другої світової війни «Районова молочарня» с. Крогулець працювала, але документальні відомості не збереглися. Зі звітів Тернопільського обласного тресту «Маслопрому» за 9 липня 1944 р. – 11 січня 1945 р. відомо, що в межах сучасного Гусятинського району діяло 2 заводи – Копичинський і Крогулецький, а напрям їх роботи був «маслоцель». Тип крогулецького заводу – ручний, а не електричний, як в м. Копичинці. Завантаженість складала 3000 літер молока. Директор районного заводського управління обох підприємств був В. Ф. Рудников, а майстер – Я. Д. Сагайдак [12, арк. 2]. Згодом, їх звільнено з вказаних посад через відсутність продажу молочної продукції та діяльність заводу під час німецької окупації [12, арк. 15]. Наступна інформація про кількість отриманого молока, виготовлення і реалізацію молочних продуктів на крогулецькому заводі за 1 і 2 декаду червня 1944 р. відсутня, а лише записано «нет сводки» [12, арк. 2, 9]. Натомість за 3 декаду червня 1944 р. вказано, що від колгоспу не поступало молоко, лише з окремих дворів та виготовлено 766 кг масла і 1830 кг товстого сиру. Однак продати продукцію не вдалося [12, арк. 11]. Пізніше, 5 листопада 1944 р. крогулецька молочарня отримала 35044 літер молока («Без переходу на встановлену жирність») та 20145 літер («З переходом на встановлену жирність»). З цього вироблено 889 кг масла і 2122 кг товстого сиру – казеїну (1 сир важив близько 7–10 кг) та вдалося продати 506 кг масла й 2002 кг сиру. Залишок відповідно становив 370 кг масла і 120 кг сиру [12, арк. 16]. Відзначимо, що й іншим молочним підприємствам на території Тернопільської області не вдалося у повній мірі реалізувати продукцію.

У повоєнний час діяльність крогулецької молочарні (Фото 15) була обмежена, а наприкінці 60-х рр. ХХ ст. вона припинила свою діяльність. Згодом будівлю розібрали, а льодовню засипали. Одна частина території з криницею відійшла до подвір'я Миколи Білана (тепер належить Михайлу Бабію), а на другій побудували автобусну зупинку з площею для стоянки машин. На сьогодні, згадкою про існування молочарні в с. Крогулець є лише криниця.

Таким чином, у першій половині ХХ ст. в с. Крогулець діяли низка українських товариств: «Товариство ім. М. Качковського», «Просвіта», «Сільський господар», «Луг», «Союз українок», «Добровільна пожежна охорона», а також кооператива «Щастя» та «Районова молочарня». Завдяки діяльності організацій значно підвищився культурно-просвітній та економічний рівень мешканців села. Вказані товариства припинили свою діяльність після приєднання Західної України до складу УРСР та їх заборони радянською владою.

Список використаних джерел

1. Архів Служби Безпеки України в Тернопільській області, а. к. с. № 23023, Том 2, 384 арк.
2. Волошин Т. Спогади. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2010. 96 с.
3. Виказ датків // Діло. № 83. 14.04.1929. С. 5–9.
4. Виказ датків // Діло. № 84. 16.04.1930. С. 5–9.
5. Гринюка Б. Окремі нотатки з історії храму святої Великомучениці Параскеви та греко-католицької громади села Крогулець (XVIII – кінець ХХ ст.) // Українська Греко-Католицька Церква у сучасних процесах розвитку українського суспільства (до 420-ліття укладення Берестейської унії. 70-ліття Львівського «псевдособору» 1946 р.): Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 21–22 квітня 2016 р.). Тернопіль, 2016. С. 59–65.
6. Гринюка Б. Історія храму св. Володимира Великого у с. Крогулець на Тернопільщині // Історія релігій в Україні: науковий збірник пам'яті Ярослава Дашкевича (1926–2010). Частина 2: Філософія, соціологія, політологія релігії; Частина 3: Сакральні пам'ятки. Львів, 2016. С. 367–382.
7. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. 13. Оп. 1. Спр. 5, 1 арк.
8. Держархів Тернопільської обл. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 2020. 56 арк.
9. Там само. Спр. 707. 2 арк.
10. Там само. Спр. 1719. 4 арк.
11. Там само. Спр. 5231. 5 арк.
12. Там само. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 192. 31 арк.
13. Дописи. Копичинеччина // Діло. 11 лютого 1928. С. 4.
14. Дописи. Гусятинщина. Ювілейне просвітянське свято в Чабарівці // Діло. 18 вересня 1935. С. 7.
15. Дописи // Діло. 16 червня 1936. С. 6.
16. Дописи. Фестини у Майдані // Діло. 10 липня 1937. С. 9.
17. Іван Процишин // Воля. Орган Окружної Управи в Копичинцях. Ч. 2. 3 серпня 1941. С. 1.
18. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики / За заг. ред. О. Соневицька, Б. Стефанович, Р. Дrajньювський. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1974. 926 с.
19. На викуп решти паїв «Українського Городу» // Діло. № 223. 04.10.1936. С. 8.
20. На санування Товариства «Просвіта» // Діло. 12 січня 1932. С. 6.
21. Новинки // Діло. 31 липня 1932. С. 5.
22. Приватний архів Б. Гринюки. Інтерв'ю від О. В. Савки (19 травня 2017).
23. Приватний архів О. Савки. Фотографії товариств с. Крогулець (30–40-і рр. ХХ ст.).
24. Приватний архів М. Ядловської. Фотографія дітей із крогулецького садка (1936 р.).
25. Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла. Тернопіль: Джура, 2003. 332 с.
26. Храпливий Є. На господарському фронті. Повітова сільсько-господарська вистава в Копичинцях. I // Діло. 29 серпня 1928. С. 2.
27. Храпливий Є. На господарському фронті. Повітова сільсько-господарська вистава в Копичинцях. II // Діло. 30 серпня 1928. С. 3.
28. Шематизм всего клира греко-католицької єпархії Станиславівської на рік Божий 1935. Станиславів, 1935. 210 с.

Фото 1. Вистава у читальні «Просвіта» (керівник аматорського гуртка Іван Савка)

Фото 2. Драматичний гурток (28 квітня 1939 р.).

Фото 3. Хор товариства «Просвіта» (1933 р.).

Фото 4. Хор товариства «Просвіта» (1942 р.).

Фото 5. Співочий гурток товариства «Просвіта» (1943 р.).

Фото 6. Драматичний гурток «Сяйво» під час святкування Воскресіння Ісуса Христа (27 квітня 1943 р.).

Фото 7. Курс опікунів Копичинецького повіту (22–27 грудня 1936 р.).

Фото 8. Діти крогулецького садка (1936 р.).

Фото 9. Товариство «Союз українок» с. Крогулець. Перший ряд з ліва: Ольга Білан і Оксана Савка, а другий ряд – Парасковія Барановська, Парасковія Білан, Ганна Савка (1939 р.).

Фото 10. Товариство «Сільський господар».

Фото 11. Виступ крогулецького товариства «Луг» в с. Коцюбинці (18 липня 1942 р.).

Фото 12. Курс крамарів в м. Копичинці (17 червня 1934 р.).

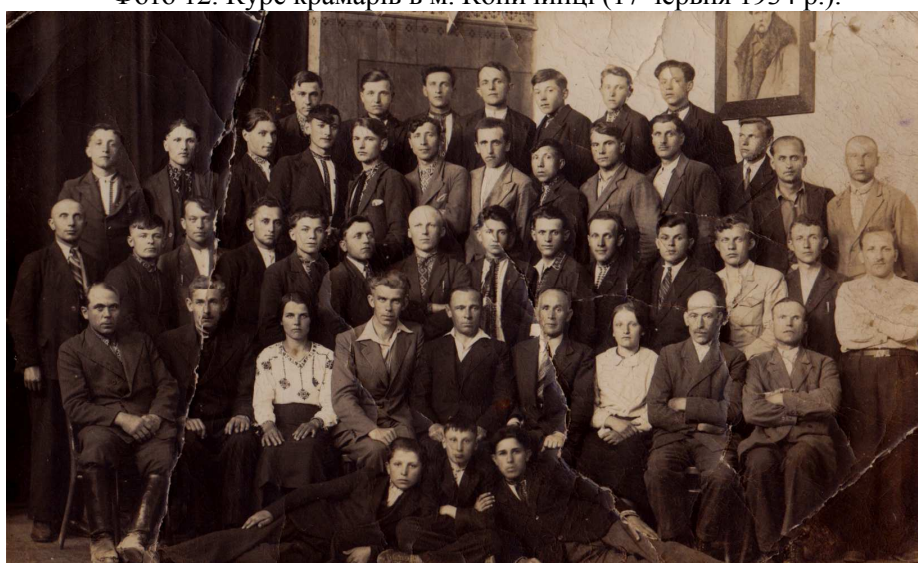

Фото 13. З'їзд кооператорів Копичинецького повіту (1935 р.).

Фото 14. Будівництво кооперативи с. Крогулець (весна 1939 р.).

Фото 15. Західна сторона «Районової молочарні» з подвір'я Михайла Білана.

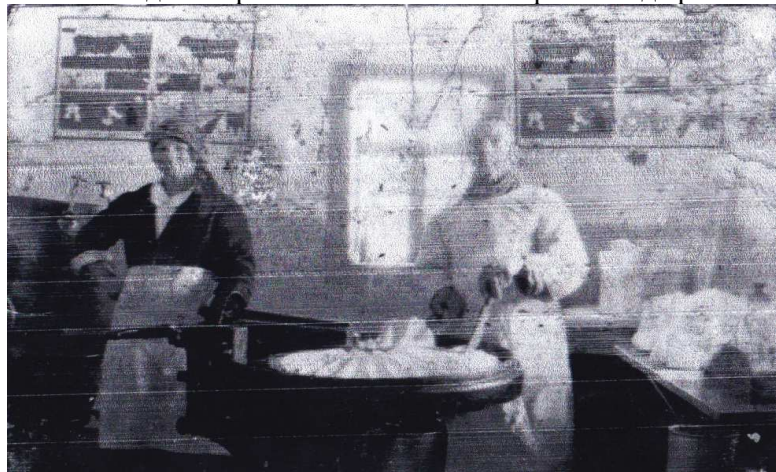

Фото 16. Працівники крогулецької молочарні: Іван Савка і Ганна Козак.

Микола Москалюк

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КРЕМЕНЕЦЬКОГО ПОВІТУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Реформа 1861 р. сприяла утвердженню ринкової економіки в Україні. Але після реформи ще зберігалися пережитки кріпосництва. Реформа відкрила широкі можливості для розвитку ринку. У пореформені десятиріччя здійснювалися такі економічні перетворення, які в деяких країнах Європи займали цілі століття. Це було цілком закономірно, тому що в Росії використовувалися результати технічного прогресу, готові організаційні форми виробництва, іноземний капітал.

Головним рушієм усіх перемін, що відбувалися у пореформену добу в народному господарстві, стала велика промисловість і залізничний транспорт, що розвивалися з дивовижною швидкістю. Створена мережа залізниць – принципово нового засобу сполучення порівняно з традиційними для доби феодалізму – дала потужний поштовх зростанню промисловості, консолідувала економічно розрізнені райони в єдиний економічний простір, енергійно втягувала в ринковий процес найглухіші і найвіддаленіші закутки імперії. Залізниця, будучи самі породженням ринкової епохи, впевнено лідирували у народному господарстві, значно прискоривши розвиток цілого ряду галузей промисловості України.

Економіка Волинської губернії, у тому числі і Кременецького повіту, мала аграрний характер. У сільському господарстві зайнято 60 % населення (з врахуванням членів сімей – понад 80 %), тоді як у промисловості та ремеслах лише 10,7 %. Основою сільського господарства було землеробство, особливо вирощування зернових та цукрових буряків. Промисловість, представлена переважно дрібними підприємствами з менше ніж 10 зайнятими та оборотом менше 1 тис. крб., спеціалізувалася на переробці місцевої сировини, – сільськогосподарської.

Головними продуктами землеробства були: озиме жито (середній збір за 1900–1904 рр.: 32,7 млн пудів), озима пшениця (16,8 млн пудів), ячмінь (7,2 млн пудів), овес (19,4 млн пудів), гречка (3,6 млн пудів), просо (2,3 млн пудів), горох (2 млн пудів), картопля (53 млн пудів), цукровий буряк для цукрових заводів близько 2 млн берківців. Вирощувалися також тютюн та хміль. На півдні губернії було розвинене садівництво: персики, абрикоси і виноград. У лісистих місцевостях селяни займалися бджільництвом (вуликів – 182 тисячі, виробництво меду – 35 тис. пудів, воску – 4 тис. пудів).

Промисловість Волинської губернії, у тому числі Кременецького повіту, характеризувалася низьким рівнем розвитку. У 1889 р. налічувалося 218 середніх та крупних фабрик та заводів з виробництвом продукції на 9,9 млн крб. і 4816 робітниками (серед яких 89 % чоловіків і 11 % жінок). У дрібних фабриках (з річним оборотом менше 1 тис. крб.), яких було у 1889 р. 1189 штук, працювало 8661 робітників, із загальним виробництвом на 2,8 млн крб.

Основними галузями промисловості були цукрова промисловість та винокуріння, на які припадало приблизно 3/4 всієї промисловості губернії. Серед інших галузей важливе місце посідали деревообробна промисловість (у 1889 р. – 36 лісопильних заводів з оборотом 608 тис. крб.), шкіряна промисловість (447 підприємств з оборотом у 211,5 тис. крб.), скляна промисловість (25 підприємств з оборотом 198 тис. крб.), виробництво черепиці (143 підприємств, 154 тис. крб.), порцеляни та фаянсу (8 підприємств, 178 тис. крб.). Існувало також 3 машинобудівні заводи з оборотом у 142 тис. крб.

У 1893 р. у Волинській губернії нараховувалося 1672 великих і малих промислових підприємств. Домінуюче місце тут займали цукрові і винокурні заводи та фабрики [1, с. 312].

Станом на 1911 р. у губернії налічувалося кілька сотень промислових підприємств з обсягом виробництва у десятки млн крб. Більшість з них були дрібними, з річним обсягом виробництва менше 20 тис. крб. і кількістю робітників менше 30. На третині підприємств зайнято менше 10 робітників. В той час існували і великі підприємства з сотнями робітників і значними обсягами виробництва. Переважно це були цукрові заводи (серед 12 найбільших підприємств губернії їх було 10), деякі з них мали обсяги виробництва понад 1 млн крб.

Цукрова промисловість була найважливішою галуззю промисловості Волинської губернії. У другій половині ХІХ ст. вона швидко розвивалася завдяки дешевизні робочої сили, близькості до сировини, здешевленню транспортних перевезень внаслідок будівництва залізниць, а також завдяки державному протекціонізму і кредитуванню. Значна частка продукції цукрової промисловості відправлялася на експорт у Європу (Велика Британія, Італія) та Азію (Хіва, Бухара, Персія, Афганістан, Китай).

У 1907 р. у губернії були повіти, які домінували по виробництву цукру: Житомирський, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Заславський, Острозький, Дубенський, Рівненський і Кременецький [4, с. 34].

Винокурна промисловість в Україні у дореформений період повністю перебувала у руках дворян (купці були позбавлені права займатися гуральництвом) і була тісно пов'язана із господарством маєтку. Більш вільні умови для приватного гуральництва в Україні, ніж у Російській імперії, сприяли влаштуванню у маєтках дрібних винокурень, що не вимагало значних капіталовкладень; цьому сприяла монополія дворян на право виключного продажу горілки у власному маєтку (через що він міг її зразу ж збувати). Введення системи чарочних відкупів привело до того, що дворяни-власники гуралень керувалися не потребами вільного ринку, а запитами чарочних відкупників, за підрядами яких здійснювали виробництво. Тим самим відкупи гальмували розвиток комерційного гуральництва і не створювали для поміщиків стимулів для вдосконалення виробництва. Вузькість внутрішнього ринку, відсутність шляхів сполучення приводили до нагромадження залишків хліба у дворян, до його дешевизни, тобто гуральництво для дворян Волинської губернії і Кременецького повіту було основним засобом реалізації хлібних залишків і тим самим підвищувало товарність дворянського маєтку. Все це сприяло тому, що в Україні в останні передреформені десятиліття налічувалася велика кількість дворянських гуралень, а винокурна промисловість, за кількістю закладів та вартістю продукції, вийшла на перше місце у промисловій структурі кріпосної України.

Початок Волинського хмелярства започатковано чехами. Перша плантація була закладена в селах Піддурків і Глинськ Дубенського повіту наприкінці 60-х років XIX ст. У Волинській губернії на початку XX ст. було біля 2500 десятин хмелевих плантацій із виробництвом від 100 тис. до 150 тис. пудів на рік [2, с. 22–24].

Винокуріння було другою за значенням галуззю промисловості губернії. У 1875 р. на Волині діяло 150 винокурних заводів, які випускали продукції на 1882923 крб. Процес розорення дрібних винокурних підприємств, технічне переоснащення у галузі призводили до того, що кількість заводів зменшувалася (наприкінці 1870-х рр. до 108), але загальний обсяг виробленої продукції збільшувався (до 3464990 крб. у 1879 р.). У 1911 р. діяло 128 винокурних та ректифікаційних підприємств із загальним обсягом виробництва 6,32 млн крб. Майже 2/3 виробництва припадало на Луцький та Рівненський повіти, де знаходилися найкрупніші підприємства галузі (зокрема, найбільший у губернії Рівненський ректифікаційний завод з річним обсягом виробництва 1,25 млн крб.). В 1911 р. у Кременецькому повіті нараховувалося 10 винокурних та ректифікаційних заводів з обсягом виробництва 159,9 тис. крб.

Стан цієї галузі залежав від економічної політики уряду і погодних умов. Скорочення виробництва під час неврожайів (1891 р.) чергувалося з періодичними кризами перевиробництва (1894 р.). Але галузь продовжувала розвиватися і надходження від реалізації алкогольних виробів було одним з найважливіших джерел прибутків держави і важливою статтею експорту краю – у 1900 р. на Волинську губернію припадало більше половини загальноросійського експорту спирту.

Тютюнова промисловість також розвивалася у Волинській губернії. Тютюн кращих сортів у губернії в 1878 р. розводився досить успішно у Дубенському повіті. Проте простий тютюн селяни розводили в деяких повітах губернії, але дана галузь господарства не становила значного промислу. Всього у цьому році тютюну посаджено 111 десятин, з яких зібрано продукції 125 тис. пудів. Він вирощувався тільки в Новоград-Волинську, Кременецькому і Ковельському повітах губернії. В 1893 р. у губернії тютюну засівали в усіх повітах. Загальна кількість плантацій цього року досягала 134955. Зібрано тютюну вищого гатунку із турецького насіння 203 пуди, із американського насіння – 88 пудів і нижчого гатунку – 52426 пудів [1, с. 311].

Внутрішня торгівля Волинської губернії та Кременецького повіту була представлена базарами та ярмарками, яких наприкінці 1880-х років було близько 730, із загальним оборотом 600 тис. крб.

Зовнішня торгівля характеризувалася переважанням експорту товарів над імпортом. Так, з 1879–1883 рр. з губернії вивезено товарів на 16,1 млн крб., а ввезено тільки на 8,1 млн. Основними статтями експорту були спирт, зерно (25 %), овеча шерсть (15 %), ліс. Зернові продукти відправлялися переважно залізницею у порти Прибалтики та Царство Польське (за 1879–1883 рр. вивезено з губернії 3,8 млн пудів зерна), товарний ліс експортувався за кордон, до Німеччини та Великої Британії (5–7 млн пудів щорічно). Серед імпорту переважала

продукція важкої промисловості (вироби з металу, машини та сільськогосподарське знаряддя). Зовнішня торгівля проводилася через Волочиську, Радивилівську та Дружкопільську митниці, через 2 митні застави (Збараську і Мервинську), а також через 2 перехідних пункти.

Таким чином, загальна картина соціально-економічного розвитку Російської імперії, включаючи українські губернії, в першому десятиріччі XX ст. характеризується тим, що криза, яка почалася наприкінці 1899 р., змінилася в 1904 р. невеликим піднесенням, зумовленим російсько-японською війною. Проте вже наприкінці того ж року, у зв'язку з руйнівним впливом війни і неврожаїв, які мали місце в ряді губерній, піднесення змінилося депресією – все це негативно відбилося на розвитку промисловості, сприяючи поглибленню депресії і кризи. Лише в 1907 р. почалося нове, але дуже короткочасне, піднесення промислового виробництва. Наприкінці 1907 р. виникла нова промислова криза з наступною депресією, яка тривала до кінця 1909 р.

Зростання виробництва в 1906–1907 рр. в одних галузях промисловості поєднувалося із застоєм в інших. Проте вже наприкінці 1907 р. торгово-промислова кон'юнктура почала погіршуватися. А в 1908–1909 рр. з'явилися ознаки чергової економічної кризи в легкій промисловості. Її особливістю було те, що їй не передувало загальне піднесення промисловості. Разом з тим ця криза не відзначалася великим масштабом: скорочення виробництва в більшості галузей промисловості було незначним. Наприкінці 1909 р. намітилося пожвавлення в промисловості, а вже в 1910 р. почалося промислове піднесення. Воно зумовлене рядом врожайних років. Приплив вільних капіталів в промисловість сприяв збільшенню основних капіталів приватних акціонерних товариств.

Промислове піднесення пов'язане також з підготовкою до назріваючої Першої світової війни. Царський уряд асигнував великі кошти на підготовку до війни, на побудову військових заводів і т. д. Упродовж тільки 1909–1910 рр. на саме лише будівництво військово-морського флоту і стратегічних залізниць асигновано понад 375 млн крб. [3, с. 110–111].

Упродовж 1900–1913 рр. Російська імперія, в тому числі й Україна, піднялася на більш високий щабель індустріального розвитку: промислова продукція в країні зросла у 2 рази, а кількість робітників у промисловості – в 1,5 рази. Однак для докорінних змін в економіці країни цього було недостатньо. Російська імперія, як і раніше, залишалася аграрною країною. У 1913 р. в імперії у загальному обсязі продукції промисловості і сільського господарства на частку промисловості припадало 40%. Стосовно України цей показник був дещо кращим – 48,2 %.

Промислове піднесення в 1910–1913 рр. було перерване Першою світовою війною. Війна внесла певні зміни в структуру і динаміку промислового виробництва. В ряді галузей, особливо тих, що виконували військові замовлення, зазнала змін номенклатура продукції, виникли нові виробництва, в них помітно почало зростати виробництво продукції для фронту. У зв'язку з перебудовою роботи промисловості на військовий лад значно скоротилося виробництво машин і обладнання.

Отже, промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці не тільки України, а й Російської імперії в цілому. Його формування розпочалося ще в дореформений період, але свого розквіту воно досягло уже після скасування кріпацтва. Спеціалізація диктувалася, в першу чергу, природно-кліматичними умовами. Фабрично-заводська промисловість у більшості регіонів України розвивалася слабо, натомість потужний розвиток одержала обробна промисловість: цукрова, винокурна, тютюнова, борошномельна. Тому на правобережжі поширеним було цукроваріння та винокуріння. Промислова переробка сільськогосподарських культур була представлена винокурінням та борошномельством. Саме промислова продукція давала підприємцям найбільші прибутки. Фабрично-заводська промисловість підкоряла собі селянські промисли, витісняла міське ремесло. Вона стала визначальним фактором порайонної промислової спеціалізації. Наведені дані переконливо свідчать про велику і значну роль українських губерній в промисловому виробництві Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Т. 2, 1897. 3399 с. 2. Засухин И. О положении хмелеводства на Волыни и мерах к его улучшению и развитию // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. 1910. №2. С. 22–40. 3. Нестеренко О. О. Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине в конце XIX и на початку XX ст. К.: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с. 4. Памятная книжка Волынской губернии на 1909 год. Житомир, 1909. 44 с.

Микола Бармак

ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАХОДІВ ІЗ ПРОТИПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Для забезпечення необхідних умов проживання населення вкрай важливим є налагоджена робота органів протипожежної безпеки. Пожежі завжди були одними з найбільших бід, які переслідували людей. Загроза значних збитків змушувала органи міського самоврядування організувати пожежну охорону. Це було актуальним і для Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст., зокрема для Волинської губернії, де пожежі завдавали величезних матеріальних і людських втрат. Оскільки на той час державної пожежної охорони як такої не існувало, то весь тягар організації цієї справи лягав на органи місцевого самоврядування [10, с. 77].

В цілому, згідно зі статистичними даними, в Російській імперії за період з 1860 – до 1909 рр. виникло понад 2 млн пожеж, які знищили понад 6,5 млн дворів зі збитками декілька млрд. золотих карбованців. Так останні чотири роки ХІХ ст. у Волинській губернії сталося 977 пожеж, Подільській – 959, Київській – 1379, Херсонській – 1920, Полтавській – 1521, Харківській – 1405, Катеринославській – 1083, Чернігівській – 1048, Таврійській – 736 [13, с. 128]. Згідно офіційного аналізу пожеж за 1895 – 1909 рр., 33 % з них виникали внаслідок необережного поводження з вогнем – паління, пияцтва, невмілого поводження з газовими лампами тощо, 15 % – від зіпсованих печей, біля 12 % – від підпалів і 3 % – від блискавки [9, с. 121].

Більшість пожеж у Волинській губернії виникала внаслідок щільної забудови міст дерев'яними будівлями, покритими соломною, наявність на подвір'ї копиць сіна та соломи. Звичайно, що за таких умов будь-яка необережність з вогнем могла призвести до пожежі і найменше загорання дерев'яного будинку, покритого соломною, миттєво перекидалось на сусідню солом'яну стріху. Так, у 1888 р. в Житомирському повіті офіційно задокументовано 26 міських пожеж та 132 пожежі у сільській місцевості, якими знищено відповідно 17 та 445 будинків, збитки від яких склали у містах – 240 805 крб., селах – 452 901 крб. [11, с. 50].

Волинські містечка, де переважало єврейське населення, були перенаселені. Складність отримання дозволів на будівництво та бідність населення змушувала міщан просто будувати дерев'яні прибудови до вже наявних будинків. Так утворювалася густа, брудна та хаотична забудова. Ось як описував польський письменник Ю. Крашевський Луцьк в середині ХІХ століття: «мізерні дерев'яні будиночки, закопчені єврейські корчми, похилені хатки, нові будівлі без віри в майбутнє, немов на один день збиті, старі, що валяться і підперті, серед них обгорілі стовпи спалених будинків» [11, с. 53].

Часті пожежі у єврейських кварталах створили певний міський феномен. Всередині тих кварталів не було вулиць, а лише тимчасові вузькі проходи. В будинках часто виникали пожежі, замість них будували нові. Спроби органів міського управління впорядкувати ситуацію були марними. «Наказано усім поліцейстерам і городничим, щоб за жодних обставин не дозволяти нікому з мешканців робити добудови без погодження проектів з будівельною комісією під загрозою суворої відповідальності», – йшлося в одному з розпоряджень Луцької міської думи [10, с. 79].

До повноважень органів міського управління входив обов'язок встановлення правил протипожежної безпеки для населення та здійснення контролю за їх дотриманням. Серед повноважень муніципальних органів було видання обов'язкових постанов з питань протипожежної безпеки. У кожній садибі мала бути дерев'яна драбина, яка сягала даху будинку та водовозні діжки, заповнені водою. Заборонялося паління тютюну у приміщеннях із швидкозаймистими матеріалами й речовинами. Вказувався порядок дій для населення під час пожежі. У такому випадку всі мешканці міста, які мали коней та діжки для води, були зобов'язані надсилати їх на місце пожежі, а чоловіки тієї частини населеного пункту, у якому вона виникла, повинні, з можливості, дістатися туди і допомагати гасінню займання, виконуючи вказівки поліції [5, арк. 4].

Незадовільний стан водозабезпечення волинських міст призводив до значних збитків від пожеж. У випадку пожежі міським водовозам наказувалося прибути на пожежу і безкоштовно доставляти воду до абсолютного припинення горіння. Деякі міста призначали винагороду водовозам за участь у гасінні. Згідно із розпорядження Луцької міської думи водовози за доставку води на пожежу отримували з міської скарбниці хоч незначну, але плату, яку у 1911 р. збільшено за кожен пожежний виїзд. Так, за доставку води на пожежу в межах міста оплачували 10 крб., а на околиці – 15 крб. Намагаючись отримати додаткові кошти, водовози

хитрували і виїжджали навіть на незначні пожежі, що викликало заперечення міських урядників [13, с. 152].

Для запобігання пожежам Новоград-Волинська міська дума у 1902 р. заборонила тримати під дахом будинків дрова та інші легкозаймисті матеріали і влаштовувати сховища зерна, смоли, спирту, льону у відкритих приміщеннях. Також наказано перенести за межі міста склади лісових матеріалів. Міські органи управління визначали й матеріал для покрівлі дахів будинків. Зазвичай, у кварталах із кам'яними будівлями дахи мали бути покриті матеріалами, які не піддавалися горінню. Заборонялося дерев'яні будинки накривати соломною [13, с. 148].

Таким чином, міські думи намагалися покращити протипожежну безпеку в містах, спираючись на дотримання населенням норм і правил при зведенні будівель, організацію і утримання в належному стані протипожежного реманенту на місцях, а також покладаючись на допомогу громадян під час пожеж. Останнє було особливо актуальним у невеликих волинських містах, де органи міського управління не мали коштів на утримання достатньої кількості пожежних службовців. Але населення міських населених пунктів, переважно бідні верстви, далеко не завжди дотримувалося цих правил частково через відсутність грошей, а іноді й через недбалість мешканців до протипожежної безпеки.

Гасіння пожеж у волинських містах упродовж століть проводилось жителями у вигляді взаємодопомоги, а пізніше в порядку натуральної пожежної повинності. При пожежі мешканці з особистим інвентарем направлялися до місця загорання, однак без навичок пожежогасіння часто були безпорадні [9, с. 129]. Перші професійні пожежні команди з'явилися в українських землях ще на початку XIX ст., проте поширення набувають лише в його другій половині [13, с. 161].

Пожежні команди у містах були двох типів – громадськими або перебували під керівництвом поліції. Головними ознаками визначення характеру пожежних команд були їхнє походження та повноваження органів самоврядування. Так, громадські команди утворювалися після відповідного дозволу МВС, а їх особовим складом та обозом завідувало міське управління. У поліцейських командах все ведення справ зосереджувалося виключно у руках поліції, у тому числі найм та звільнення службовців [11, с. 49].

Штатні норми пожежних команд були встановлені МВС у 1853 р. За ними, кількість службовців, коней та предметів обозу визначалася в залежності від кількості міських жителів. Водночас в разі потреби міським думам дозволялося збільшувати склад пожежних команд [9, с. 115].

У газеті «Волинські губернські відомості» у статті «Про пожежну частину в Житомирі» зазначається, що згідно з розпорядження волинського губернатора від 30 червня 1872 р. «Про облаштування правильно організованих громадських пожежних команд», у Житомирі створено пожежну охорону, приписану при двох поліцейських частинах у віданні брандмейстера, яка нараховувала 52 пожежники, яких спочатку набирали із числа непридатних для стрійової служби чоловіків, згодом із вільнонайманих осіб [7]. Утримання пожежного відділку коштувало місту 9380 крб. щорічно, що складало не менше половини всіх міських прибутків Житомира. Витрати на потреби пожежної команди розподілялися наступним чином: заробітна плата брандмейстера – 207 крб., кошти для пожежних службовців – 1026 крб., на продукти харчування – 1240 крб., на обмундирування – 2236 крб., на фуражі для 44 коней – 3964 крб., а залишок 706 крб. – для ремонтних потреб [7]. У 70-х рр. XIX ст. Житомирська пожежна команда мала 46 коней, 16 рукавів, 7 труб, 6 драбин, 14 діжок, 30 відер, 12 багрів, 38 сокир [9, с. 132]. Також, пожежна частина була влаштована і в Новограді-Волинському [11, с. 59].

Оскільки утримання команд входило до обов'язків місцевого самоврядування, стан пожежних частин у містах залежав від економічного потенціалу органів міського громадського управління. Тому, загалом, саме бідність останніх зумовлювала відсутність розвитку пожежної охорони. Брак коштів завжди давав про себе знати. Пожежні команди з року в рік не могли покращити матеріальний стан, не було змоги збільшити кількість службовців тощо. Їхня заробітна плата залишала бажати кращого. Так, у м. Овручі чиновники констатували наявність лише підручних засобів пожежогасіння [5, арк. 2].

Житомирський поліцейський у своєму проханні про фінансування від 19 квітня 1883 р. описуючи важке життя житомирських пожежників, зазначав, що заробітна плата становила всього 12 крб., а трудовий день розпочинався з 5 години ранку і тривав 15–16 год. Пожежні мешкали у сирій переповненій казармі в антисанітарних умовах, маючи змогу лише раз на тиждень відлучитись на 3 години з частини, щоб помитись в бані. Не маючи змінного одягу,

пожежники часто, повернувшись з пожежі в мокрому одязі, знову виїжджали гасити пожежу. Крім того, пожежників могли залучати до різних робіт – чистити вулиці від сміття та снігу, вилловлювати бродячих собак та кішок тощо, а за найменшу провину карали несенням вахти на каланчі по 12 год. з ранцем вагою до 16 кг [9, с. 101]. Так, у 1913 р. переважна більшість пожежних Житомира отримували малу платню, яка не перевищував 300 крб., в той час коли брандмейстери мали платню 900 крб. на рік [10, с. 78].

Від згубних наслідків пожеж інколи потерпали й самі пожежні [11, с. 51]. Знаючи про таку ситуацію, МВС для покращення становища пожежних частин у червні 1909 р. затвердило правила організації міських пожежних команд, які мали замінити поліцейські. Вони надавали органам міського громадського управління право утримання команд у складі брандмейстера, його помічника та службовців, розподілення особистого складу та обозу за частинами та визначення місцезнаходження цих частин. Міське управління могло також збільшувати, в разі необхідності, кількість пожежних та їхній оклад. Брандмейстер та його помічник призначалися і звільнялися міською управою, а службовці – управою або брандмейстером. Окремим пунктом зазначалося, що пожежна команда, коні та обоз не можуть використовуватися на жодних сторонніх роботах. За управою залишалося право контролю за господарством пожежної частини. На пожежах службовці мали виконувати накази брандмейстера, проте загальне керівництво здійснював поліцеймейстер. Нарешті, міські думи могли встановлювати кількість коней та пожежного устаткування, затверджувати форму службовців, пожежну сигналізацію тощо [5, арк. 5, 5зв.]. Тобто, органи міського громадського управління мали не лише господарський, а й адміністративний контроль над пожежними частинами. Вони могли самі встановлювати призначення коштів, які виділялися на утримання команд. Крім цього, важливішою ставала роль брандмейстера. Усе це сприяло покращенню організації пожежної охорони в містах, проте вагомі результати реформа дала лише у тих населених пунктах, де органи місцевої влади відповідально підходили до вирішення проблем протипожежного захисту.

У деяких випадках в разі нестачі коштів на пожежну справу на допомогу органам міського громадського управління приходили самі мешканці міст. У серпні 1897 р. зібрання домовласників в Острозі вирішило встановити спеціальний податок у 1200 крб. з тих, хто володіє нерухомим майном, на утримання пожежного обозу. Крім цього, вони постановили утримувати пожежну частину у складі брандмейстера, 6 службовців та 12 коней [6, арк. 32 зв.].

Іншим кроком у намаганні покращити ситуацію була передача пожежних команд у контрактне підпорядкування. Зокрема, наприкінці XIX ст. так було в Острозі. Місцева бригада знаходилася на утриманні за контрактом у двох підрядників. Останні отримували по 100 крб. в місяць від міського управління. До їх обов'язків входило стежити за справністю обозу, доглядати коней та виплачувати платню чотирьом службовцям [6, арк. 9 зв.].

Подібний до острозького договір уклала на початку 90-х рр. XIX ст. Новоград-Волинська міська дума з місцевим торговцем І. Блунштейном. Головною метою таких угод було позбавлення органів самоврядування турбот про витрати на пожежні команди. Але це також не сприяло покращенню пожежної охорони, бо приватні особи турбувалися передусім про власні інтереси і використовували обозне майно та коней у своїх цілях. Така ж ситуація була і в згаданому випадку у Новограді-Волинському [3, арк. 2 зв.]. Таким чином, приватна ініціатива суттєво не покращувала сферу пожежної безпеки у містах. Органи міського громадського управління були змушені розраховувати переважно на власні сили у даній сфері.

На допомогу пожежним командам з метою покращення пожежної безпеки міст починає розвиватися приватна ініціатива з організації добровільних пожежних товариств і дружин. Вони не підпорядковувалися органам міського громадського управління, але останні могли допомагати їм як фінансово, так і клопотаннями перед урядом з приводу різних питань. Крім безпосередньо утримання команд, органи міського громадського управління стосовно них виконували ще низку обов'язків. Зокрема, вони відраховували щорічні внески на страхування пожежних у товариство «Блакитний хрест» (утворене у червні 1897 р.) з метою забезпечення пожежним та їхнім сім'ям винагороди у випадку нещасних випадків у робочий час. Крім цього, у разі каліцтва службовців під час виконання своїх обов'язків, міські думи могли призначати їм прижиттєве утримання. У разі загибелі пожежних ці гроші отримували їхні родини [9, с. 124]. У Житомирі при гасінні пожеж команда могла використовувати водогінну воду безкоштовно, також службовці не платили за проїзд трамваем під час виконання службових обов'язків [13, с. 141].

Таким чином, пожежна охорона у містах Волині була недостатньою. Органи міського управління Волині брали активну участь в організації протипожежного захисту. До їх обов'язків входили утримання пожежних команд, забезпечення їх приміщеннями з опаленням та освітленням, провіантом і лікуванням, а також матеріальна допомога в разі каліцтва під час виконання службових обов'язків. Водночас вони у деяких містах не мали змоги здійснювати адміністративний контроль над частинами, які перебували у підпорядкуванні поліції, обмежуючись лише господарськими питаннями. Крім цього, суттєвим гальмом у розвитку пожежної справи була відсутність необхідних для цього коштів. Загальна бідність міських бюджетів зумовлювала незадовільний стан пожежних частин.

Також до повноважень органів міського управління входив обов'язок встановлення правил протипожежної безпеки та здійснення контролю за їх дотриманням. Міські думи намагалися покращити протипожежну безпеку в містах, спираючись на дотримання населенням норм і правил при зведенні будівель, організацію і утримання в належному стані протипожежного реманенту, а також покладаючись на допомогу громадян під час пожеж, що було особливо актуальним у невеликих волинських містах, де органи міського управління не мали коштів на утримання достатньої кількості пожежних службовців.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 108. Спр. 130. 60 арк. 2. Там само. Оп. 627. Спр. 65. 38 арк. 3. Там само. Оп. 645. Спр. 81, 21 арк. 4. Державний архів Житомирської області. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1120. 64 арк. 5. Там само. Спр. 1247. 17 арк. 6. Державний архів Рівненської області. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 3. 54 арк. 7. О пожарной части в г. Житомире // Волинские губернские ведомости. № 25 від 28 березня 1873 р. 8. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII–XIX ст.). Тернопіль, 2016. 392 с. 9. Бородин Д. Пожарное дело в царствование Дома Романовых. СПб.: Издание императорского Российского пожарного общества, 1913. 155 с. 10. Прищепя О. П. Протипожежне забезпечення губернского Житомира та повітових міст Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.: порівняльний аспект // Житомиру – 1120 (884–2004) / [гол. ред. М. Ю. Костриця]. Житомир: Косенко, 2004. С. 76–79. (Науковий збірник «Велика Волинь»: праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині; вип. 31). 11. Седляр А. В. Заходи органів міського громадського управління Волині та Поділля у сфері пожежної охорони наприкінці XIX – на початку XX ст. // Часопис української історії / [за ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура.]. К., 2007. Вип. 8. С. 44–49. 12. Іващенко І. Я. Діяльність Київської міської думи (1917–1919 рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К., 2012. 16 с. 13. Томіленко А. Г. Пожежна справа на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Черкаси, 2000. 20 с.

Надія Шкільнюк

ВПОРЯДКУВАННЯ ВУЛИЦЬ ВОЛИНСЬКИХ МІСТ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. – ПОЧАТКУ XX СТ.

Прискорення урбанізаційного процесу в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. зумовило розвиток міського господарства Волині. Міські органи самоврядування, згідно з міськими положеннями 1870 р. і 1892 р., отримали право вести загальноміські господарські справи, утримуючи «в належному стані і влаштовуючи ... вулиці, площі, мостові, ... тротуари, громадські сади, бульвари, водопроводи..., а також освітлення міських поселень» [13, с. 823; 14, с. 433].

Першочерговим завданням органів міського самоврядування стало впорядкування вулиць, їх заощення твердим покриттям, адже більшість волинських міст мали переважно ґрунтові дороги, які вже не могли забезпечити якісний проїзд навіть кінним транспортом. Міста другої половини XIX ст. розросталися й потребували нових шляхів.

Наслідком постійної нестачі коштів в міських скарбницях стало незначне фінансувалися на благоустрій. Так, у 1860-і рр. виділені на це кошти в середньому не перевищували 0,4 % бюджетних витрат міст Волині, а у приватних містах на це не витрачалось жодної копійки [19, с. 79].

Упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. у містах Волинської губернії, як і всієї тодішньої Російської імперії, на низькому рівні перебували шляхи сполучення. Станом на 1 січня 1913 р. загальна довжина доріг Волинської губернії складала 5368,7 верст, з них більшість – 4225 верст, були ґрунтові дороги [17, с. 43–45]. У цілому, такий стан доріг був характерний для всієї Російської імперії, де з усіх 707628,1 верст доріг 97,5 % становили ґрунтові дороги, з яких частково заощені або просто укріплені гравієм чи піском становили всього 4,8 %, а дороги з кам'яним покриттям займали 2,8 % [17, с. 43–45].

Описуючи Старокостянтинів у 1880-і рр. М. Зуц зазначав, що більшість території міста так і залишалися у бруді і болоті, не зважаючи на спроби влаштування дерев'яних тротуарів та спеціальних переходів через вулиці із дощок [20, с. 21]. У серпні 1896 р. волинський губернатор Ф. Трепов з інспекторською перевіркою відвідав повітові міста губернії і в своїх дорожніх нотатках відмічав неохайність Рівного та незабрукованість доріг в Дубно [11, арк. 24, 27 зв.]. Описуючи Заславль, сучасник зазначав, що найбруднішою частиною міста без тротуарів і незабрукована є його центральна частина [18, с. 67].

У другій половині XIX ст. в містах Волинської губернії розпочалися роботи із брукування шляхів, впорядкування вулиць та бульварів та їх освітлення. Згідно з «Міським положенням» на органи самоврядної влади міст покладался обов'язок дбати про їх благоустрій, влаштовувати й утримувати в належному технічному і санітарному стані вулиці, площі та тротуари [13, с. 103].

Органи міського самоврядування більшості міст Волині перекладали обов'язок впорядкування вулиць на домовласників. Думи визначали роль міських мешканців у вирішенні цієї проблеми. Вони перекладали обов'язок утримання вулиць у належному стані на домовласників у вигляді натуральної повинності – цей варіант співпраці був властивий невеликим містам. Його недоліками була відсутність координації у діях приватних осіб, що призводило до використання ними різних будівельних матеріалів на одних і тих самих вулицях, а також до неповного замощення доріг, на яких лишалися незабруковані ділянки [13, с. 103].

Компромiсним варіантом було введення думою окремого грошового збору для утримання вулиць, площ та бульварів з домовласників за взаємною з ними домовленістю. У такому разі останні платили спеціальний податок. Його розмір визначався для кожного з домовласників пропорційно вартості їх нерухомості та залежав від загальної суми, яку потребувало місто на ремонт доріг. У Житомирі тривалий час діяла постанова думи про догляд за тротуарами й дорогами біля приватних приміщень їх власниками [4, арк. 73]. У 1908 р. ця натуральна повинність перетворена на грошову. Громадське управління найняло для подібних робіт групу робітників, та, відповідно, призначило їм за це платню [5, арк. 517 зв.]. Причиною таких змін було вкрай недбале дотримання домовласниками своїх обов'язків, наслідком чого був незадовільний стан вулиць.

Деякі органи громадського самоврядування для постійного нагляду за міським благоустроєм створювали спеціальні виконавчі комісії. У Луцьку в 1900 р. існували мостова (для завідування бруківками) та санітарна (для догляду за чистотою в місті) комісії [9, арк. 5, 5 зв.; 23, с. 131].

Власне, у приватних містах, де земля під вулицями і площами належала власнику міста, натуральна повинність домовласників стосовно підтримання в належному санітарному стані вулиць, тротуарів і мостових проіснувала довше. Зокрема, Острозьке спрощене міське громадське управління у 1897 р. зазначало, що губернська адміністрація не задовольнила їх прохання про утримання міських тротуарів за рахунок міських коштів або грошового збору з домовласників, тому через брак коштів на ці потреби нічого не передбачалося [12, арк. 95].

Представники вищої російської влади Південно-західного краю неодноразово звертали увагу міського управління на незадовільний стан міських вулиць і площ. У 1904 р. генерал-губернатор наказав міському самоврядуванню розробити загальний план робіт, скерованих на покращення благоустрою міських поселень. У цьому муніципальним органам мала сприяти губернська адміністрація [4, арк. 32]. У 1913 р. губернатор Волині вказував на абсолютну невідповідність благоустрою Житомира статусу губернського центру [6, арк. 2].

Думи на своїх засіданнях обговорили цю пропозицію. Однак вони, визнаючи скрутне становище міських доріг, змушені були констатувати, що самотужки не в змозі вирішити всі проблеми. Головною причиною була відсутність вільних міських коштів та суттєвої допомоги від держави.

У зв'язку постійною нестачею коштів влада більшості волинських міст була не в змозі забрукувати всі вулиці та утримувати їх в належному стані. Так, Ковельська міська дума у 1886 р. виділила на потреби утримання вулиць лише 100 крб., що було вдвічі менше від коштів на освітлення міста [10, арк. 38]. Тому органи міського самоврядування намагалися фінансувати хоча б капітальні роботи в облаштування вулиць, тротуарів, площ тощо або зверталися за допомогою до уряду.

На державне фінансування з впорядкування вулиць можна було розраховувати у випадку, коли міські вулиці виконували важливі військово-стратегічні функції. Так, Луцька міська дума

у 1900 р. зверталася до МВС виділити фінансування з державної скарбниці кошти для заощення стратегічної Староковельської вулиці, по якій «проходить дорога до провіантських магазинів, військових казарм і табірної поля» [9, арк. 13 зв.].

У 1857 р. побудовано Києво-Брестське шосе, яке проходило через Житомир, Новоград-Волинський, Рівне, Луцьк і Ковель. Впорядкуванням його відрізків в межах міських поселень займалося державне відомство – МШС [13, с. 838]. У 1878 р. МШС взяло на себе витрати на перебудову відрізків шляхів сполучення в межах трьох міст – Житомира, Рівного і Ковеля [7, арк. 1–4], хоча з відкриттям у 70-і рр. XIX ст. руху поїздів Києво-Брестською залізницею цей шлях почав втрачати своє значення головної транспортної артерії Волинської губернії.

Думи, зазвичай, зосереджувалися над впорядкуванням спочатку центру міста, а на окраїнах довгий час не було шляхів з твердим покриттям. Станом на 1910 р. у містах Волині забруковано всього 40 % всіх вулиць. Найкращими показники були у Житомира та Рівного (забруковано близько 80 % всіх вулиць і тротуарів), найгіршими – Овруч, де лише 11 % вулиць мали тверде покриття [23, с. 131].

Отже, проблеми із упорядкуванням доріг та тротуарів постійно супроводжували практично усі волинські міста. Причинами такої ситуації була відсутність коштів у міській влади на забрукування та освітлення міста та недотримання санітарних норм населенням, яке забруднювало відходами вулиці. Деякі з міських населених пунктів взагалі не мали бруківки.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 105. Спр. 157, 18 арк. 2. Там само. Оп. 576. Спр. 76. 70 арк. 3. Там само. Оп. 627. Спр. 65. 38 арк. 4. Там само. Оп. 657. Спр. 66. 136 арк. 5. Там само. Оп. 666. Спр. 140. 719 арк. 6. Там само. Оп. 666. Спр. 191. 7 арк. 7. Там само. Ф. 692. Оп. 11. Спр. 12. 82 арк. 8. Державний архів Волинської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 160. 140 арк. 9. Там само. Спр. 395. 10. Державний архів Житомирської області. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1120. 64 арк. 11. Там само. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 543, 32 арк. 12. Державний архів Рівненської області. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 3. 54 арк. 13. Высочайше утвержденные Городовое положение. 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. СПб., 1874. Т.45. Отд. первое. № 48498. С. 821–839. 14. Высочайше утвержденные Городовое положение. 11 июня 1892 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Т.12. СПб., 1895. Отд. первое. № 8708. С. 430–457. 15. По вопросу порядка выборов в гласные городских дум лиц нехристианского вероисповедания. 5 марта 1885 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. СПб., 1887. Т.6. Отд. первое. № 2794 а. С. 88–89. 16. Обзор Волынской губернии за 1896 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1897. 39 с. 17. Обзор Волынской губернии за 1913 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1914. 97 с. 18. Андреев П. Юго-Западные дороги. Историко-экономический очерк. К., 1896. 133 с. 19. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. К., 1869. Ч. 1. 140 с. 20. Зуц Н. И. Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884). Староконстантинов, 1884. 85 с. 21. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII–XIX ст.). Тернопіль, 2016. 392 с. 22. Іващенко І. Я. Діяльність Київської міської думи (1917–1919 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К., 2012. 16 с. 23. Прищеп О. П. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Рівне, 2003. 22 с.

Світлана Орлик

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТУ МІСТА ТЕРНОПОЛЯ ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В ЧАСИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Будь-які війни завжди несли смерті людей, руйнування і знищення цілих міст. Під час Першої світової війни місто Тернопіль знаходилося в скрутному становищі, адже майже три роки – з 23 серпня 1914 р. до 22 липня 1917 р. знаходилося під окупацією російських військ. У роки російської окупації місцевій владі міста необхідно самостійно вирішувати всі фінансово-господарчі проблеми міського господарства, оскільки російська окупаційна влада не переймалася проблемами утримання міста, а лише використовувала його ресурси. Особливих збитків зазнало місто під час відступу російських військ у 1917 р. За даними Тернопільського магістрату, збитки міста сягали 16 млн корон [3]. У складні воєнні часи магістрату міста необхідно було піклуватися за все місцеве населення, створювати їм необхідні умови життєдіяльності: підтримувати санітарний стан (чищення міста, вивезення сміття, чищення та утримання міських колодязів, слідкування за епідеміологічною ситуацією та ін.), утримувати поліцію та пожежну стражу, утримувати водопроводи та електричні заводи, освітлювати місто, створювати умови для підприємницької діяльності, яка б сприяла забезпеченню містян продовольчими і промисловими товарами, вирішувати інші нагальні питання. Проблеми формування бюджетів міст періоду Першої світової війни тісно пов'язані з питаннями соціально-економічного стану населення, а тому є важливим напрямком сучасних досліджень

економічної історії, які дозволять комплексно оцінити стан та способи вирішення фінансових проблем, які неминуче виникають у містах в умовах війни.

Вивчення проблеми економічної історії періоду Першої світової війни у частині соціально-економічного становища Галичини і Буковини знайшло відображення в наукових дослідженнях українських учених, таких як: І. Берест, В. Великочий, В. Глизнер, І. Ільницький, В. Клапчук, І. Кучер, І. Лозинська, В. Любченко, О. Мазур, О. Реєнт та ін. Проте фінансові проблеми міст, у т.ч. формування бюджетів та організація місцевого оподаткування на окупованих територіях Галичини, залишалися переважно поза увагою дослідників або розглядалися побіжно.

Під час Першої світової війни фінансове положення міст Галичини перебувало у критичному стані. Багато міст і містечок зруйновано війною і потребували відбудови, російські війська, які дислокувалися у містах знищували благоустрій, руйнували парки та міські сади, військовими чинами не здійснювалася плата за використану воду і електроенергію, поширювалися пограбування та крадіжки залишеного власниками майна або його примусове відбирання у місцевих жителів та ін.

Під час першого вторгнення російських військ на західноукраїнські підавстрійські землі, окупаційна влада вирішила провести «інвентаризацію» фінансового стану кошторисів міст захоплених територій. Військовий генерал-губернатор Г. Бобринський своїм розпорядженням від 7 березня 1915 р. зобов'язав губернаторів зібрати з даного приводу необхідні дані від усіх губернських та повітових міст [4, арк. 235]. Тож, до кінця березня 1915 р. у канцелярію Військового генерал-губернатора надходили пояснювальні записки і рапорти щодо виконання бюджету за 1914 р., а також проекти бюджету міст на 1915 р.

Оскільки кошториси всіх міст за 1914р., до часу вторгнення російських військ, включали в дохідну частину додатки до існуючих в Австро-Угорській імперії державних податків і збори від продажу алкогольних напоїв (шинкові плати, збори з продажу горілки і пива та ін.), то саме ці доходи були бюджетоформуючими в усіх містах і гмінах Галичини і Буковини. Саме тому бюджети за 1914 р. відрізнялися за своєю структурою дохідної частини від бюджетів за 1915 р.

З кошторису доходів і витрат міста Тернополя за 1914 р. (див. таблиця 1) видно, що в складі доходів гмінні додатки до державних податків, які стягувалися протягом восьми місяців 1914 р. при австрійській владі, склали 29598 крб. 56 коп. або 20,3 % від загальної суми доходів, а збори з продажу алкогольних напоїв та пива склали 47432 крб. 94 коп. – це 32,5 %. Разом ці доходи становили більше половини доходів бюджету за 1914 р. (77031 крб. 50 коп. або 52,8 % від загальної суми доходів). У бюджеті на 1915 р. цих податків уже не очікувалося. Відсутніми стали і доходи від активних капіталів – 5668 крб. 27 коп., які включали в себе: «1) відсотки від розміщення коштів у державних позиках на 4700 кор., що використовувалися для забезпечення опалення народного училища – 188 кор.; 2) відсотки від Крайової облігації на 13300 кор., які забезпечували бюджету міста в попередніх роках біля 528 кор. і використовувалися для покриття застави консумційного (споживчого) збору з м'яса; 3) відсотки від облігації Крайового фонду винного відкupu, номінальною вартістю 942600 кор., які забезпечували до дохідної частини бюджету міста щорічно біля 37777 кор.» [4, арк. 237].

Крім того, по тих статтях доходів, які залишилися у бюджеті 1915 р., спостерігалось різке зменшення доходів – у цілому на суму 94742 крб. 60 коп. порівняно з 1914 р. Значно скоротилася стаття доходів «Від будівель» – на суму 8755 крб. 30 коп. У 1914 р. ця стаття доходів включала в себе плату за оренду міських будівель під казарми, військові магазини, конюшні та австро-угорської армії, яка сплачувала місту значні кошти – біля 44882 корон в рік. Тоді як російська армія, захопивши ці будівлі, не сплачувала ніяких сум [4, арк. 235–236].

Втрата та скорочення статей доходів, що залишилися в останньому кварталі 1914 р. та у 1915 р., призвели бюджет м. Тернополя до критичного дефіциту. Тому проект кошторису міста на 1915 р. планувався з дефіцитом у розмірі 228689 крб. Загальні доходи міста на 1915 р. планувалися лише в сумі 51129 крб. 72 коп., що складало лише 35 % доходів 1914 р. Перед магістратом міста постала проблема пошуку інших об'єктів оподаткування, одночасно скорочуючи витратну частину кошторису на звітний рік. Так, у 1915 р. планувалося збільшити доходи за такими статтями: «Від міських підприємств, скотобійні» на суму 1349,78 порівняно з 1914 р.; за статтею «Інші доходи від наданих прав і преференцій», які включали в себе ринкові та ярмаркові збори на суму 368 крб. 36 коп.; найбільший приріст надходжень очікувався за статтею «Від лінійного акцизу в містах», тобто за ввезені в місто товари та худобу на суму 12871 крб. 82 коп. Запроваджено збір з власників собак, який у рік мав дати 100 крб. і була надія на сплату недоїмок і боргів за попередні роки на суму 2700 крб. Зазначені

резерви, на загальну суму 17389 крб.96 коп., були мізерними з кошторисними втратами, які склали майже 95 тис. крб. доходів, порівняно з 1914 р.

Що стосується видаткової частини бюджету міста Тернополя, то витрати збільшилися майже у двічі – на загальну суму 133946 крб.70 коп. та склали 279819 крб., тоді як у 1914 р вони становили лише 145872 крб. 28 коп. Звичайно, у зв'язку з дорожчею витрати зростали в кількісній величині, але зменшувалися у платіжному виразі. Лише за деякими несуттєвими статтями бюджету на 1915 р. не передбачалися суми витрат, такими як: «Чищення вигрібних ям», «Витрати на утримання міських будівель», «Стипендії та фінансування з міського фонду», «На організацію продажу кухонної солі», «На військові цілі». У супровідному листі, який додавався до бюджету міста за 1914 р. та його проекту на 1915 р., бургомістр міста Тернополя «мав честь просити (Військового генерал-губернатора Галичини – С.О.) допомоги..., без якої подальше господарство гміни зовсім зупиниться» [4, арк. 218–219]. Можливо, магістрат Тернополя, збільшивши витрати у проекті бюджету на 1915 р. майже вдвічі, мав надію на отримання дотацій та субсидій від окупаційної влади або на те, що російські війська почнуть платити за комунальні послуги та використання міської власності? Але у будь-якому разі очікування не справдилися.

Як демонструє практика – дефіцит бюджету міста так чи інакше призводив до скорочення фактичних витрат і приведенню їх у відповідність до суми фактичних доходів. Вже у проекті бюджету м. Тернопіль на 1917 р. значилася більш збалансована сума витрат – 123664 крб., відповідно до доходів міського бюджету – 123703 крб. [5, арк.153]. Та й ця сума, на думку окружного фінансового інспектора 1-го округу Тернопільської губернії, була достатньо «оптимістичною, оскільки не прийнято до уваги постійного росту цін робітничої праці, фуражу, яким потрібно годувати десять пар міських коней, опалення і т.п., далі – передбачено у цьому проекті надходження недоїмок ... попередніх років, що було дуже сумнівним, при відсутності в розпорядженні Магістрату будь-яких реальних мір щодо їх стягнення...» [5, арк.153–153 зв]. Що стосується витрат за проектом бюджету на 1917 р., то в ньому зазначено вкрай незначні суми на утримання місцевих шкіл і надання допомоги бідним; зовсім відсутні витрати на амортизацію міських будівель, призначені на їхній ремонт [5, арк.153 зв].

Слід відмітити, що тенденція зменшення доходів міських і гмінних бюджетів спостерігалася по всій окупованій території. Звичайно, стягнення податків з вимушеної війною населення – це головна проблема. Поряд з тим зменшення надходжень до дохідної частини міських бюджетів були зумовлені й іншими обставинами, такими як припинення стягнення двох бюджетоутворюючих джерел його поповнення: 1) відрахувань від продажу алкогольних напоїв і пива, через заборону окупаційною владою їхнього продажу; 2) відсутність додатків до державних податків, які зараховувалися до місцевих бюджетів під час австрійської влади. Позбувшись вищезазначених джерел доходів місцевих бюджетів, російська влада не могла запровадити на окупованих територіях російське податкове законодавство, а мала дотримуватися вимог IV Гаазької конвенції «Про закони і звичаї суходільної війни» прийнятої 18.10.1907 року, статті XLVIII, у якій зазначалося: «якщо неприятель стягує на зайнятій ним території встановлені на користь Держави податки, мита і грошові збори, то він зобов'язаний здійснювати це, за можливістю, відповідно до існуючих правил оподаткування та розкладки їх, при цьому на нього покладався наступний з цього обов'язок нести витрати на управління зайнятою територією в розмірах, в яких мав обов'язок до цього законний Уряд» [2]. Навіть у Тимчасовому положенні «Про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими за правом війни» від 3 липня 1916 р. у п.13 передбачено – «податки і повинності стягуються з населення на встановлених місцевими законами підставах» [1], пізніше в Тимчасовому положенні «Про стягнення податків і зборів та про устрій управління фінансовими справами при Військового Генерал-Губернаторстві областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни» від 6 лютого 1917 р. відмічено, що «крайові, міські і повітові збори, податки і повинності стягуються на підставах, встановлених місцевими законами, причому крайові збори належить зараховувати в дохід казни» [7, арк.46 зв]. Тобто, на окупованих територіях місцеві податки і збори мали стягуватися за австрійським законодавством, яке діяло до війни. Основними джерелами надходжень до доходів місцевих бюджетів міст і гмін Галичини й Буковини, за австрійським законодавством, були додаткові збори до державних майнових податків, таких як: поземельний податок, подомово-класний податок, ідеальний подомово-класний податок, подомово-чиншевий податок та ідеальний подомово-чиншевий податок. На суми нарахованих цих державних майнових податків нараховувалися додаткові місцеві збори у таких розмірах [6, арк. 183]: 46 % до окладу на користь крайового фонду; 50 %

до окладу на користь крайового шкільного фонду; 30 % до окладу на користь повітового дорожнього фонду; додаткові гмінні збори, в т.ч. 100 % надбавка гміни до консумційного збору з вина, 100 % надбавка гміни до консумційного збору з м'яса, інші гмінні додатки до державних податків.

Нерухоме майно у вигляді будівель і землі – як об'єкт оподаткування, потребувало ретельного пооб'єктного обліку. В умовах війни і нестабільності часу і можливостей в окупаційній владі для проведення інвентаризації всього наявного вцілілого нерухомого майна і землі не було. Крім того, прибутковий принцип оподаткування нерухомого майна передбачав те, що базою для оподаткування нерухомого майна (як будівель, так і землі) був дохід, отриманий від використання цього майна, розрахований за спеціальною методикою. Для нарахування суми вищезазначених майнових податків окупаційній владі необхідно було на основі розробленої австрійським законодавством методики визначити базу оподаткування конкретно для кожного об'єкта нерухомості (в т.ч. земельної ділянки), яке знаходилося у власності кожного платника податків. Розбиратися у складній математиці австро-угорського законодавства у російській владі бажання, умов і часу не було, до того ж списки платників були відсутні, а тому місцеві бюджети залишалися без грошей і міські господарства доходили до критичного стану.

Вихід у міських магістратів був один: своїми рішеннями розширювати практику стягнення податків, які були раніше не пріоритетними, або запроваджувати якісь податкові аналогії з австрійським законодавством, це такі збори, як: з базарної торгівлі, з ввезених у місто товарів, з продажу худоби, з м'ясників (з кількості наданого для продажу парного м'яса), за ветеринарний огляд м'яса, з квартирної плати, за собак, за переведення права власності майна, лінійний акциз (рогатковий збір), за огляд тіл покійників, з готелів, постійних дворів і більярдів, з театральних білетів та білетів інших розважальних закладів та ін. Російською владою вирішено «не обмежувати окремі групи міст у відношенні встановлення тих чи інших дрібних зборів, які стягувалися за місцевими законами, а надати міським поселенням краю можливість стягувати всі без виключення збори, які існували у привілейованих містах, що мало значно покращити фінансовий стан невеликих міст» [5, арк. 141]. Тобто, надати магістратам повну свободу ініціативи запровадження на підвідомчій території тих чи інших податків і зборів «під наглядом повітової влади та окружних фінансових інспекторів, але із затвердженням Генерал-Губернатора» [5, арк. 9].

Саме магістрат Тернополя у 1916 р. запровадив практику стягнення міського збору з торгівельно-промислових закладів у розмірі 1 % з обороту. На засіданні особливої наради з приводу пошуку нових джерел міських доходів, 16 грудня 1916 р. цивільна окупаційна влада рекомендувала поширити практику стягнення цього збору і на інші окуповані міста [5, арк. 18].

У подальшому окупаційна влада планувала розпочати оподаткування нерухомого майна, у т.ч. землі. У зруйнованих містах і містечках краю даний вид оподаткування визнано тимчасово недоцільним. У містах, які частково постраждали від військових дій, в т.ч. і м. Тернопіль, рекомендовано розпочати роботу по відновленню списків об'єктів оподаткування за платниками податків та розпочати нарахування всіх різновидів державного податку з нерухомого майна (в т.ч. землі), які існували при австрійській владі та нараховувати додаткові на них місцеві збори, з початковим відліком нарахування з 1 жовтня 1916 р. [5, арк. 9 зв. –10, 19].

Тож після «творчого» підходу в місцевому оподаткуванні у кошторисі м. Тернопіль на 1916 та 1917 рр. з'явилися нові статті доходів. На прикладі виконання міського бюджету за січень-квітень 1917 р. (див. табл. 2.) бачимо, що на відміну від статей доходів 1914 та 1915 рр., наведених вище (див. табл. 1), з'явилися нові міські збори: лінійний акциз (або рогатковий збір, який стягувався за ввезення/провезення через місто товарів, вантажів, крім військового призначення) з усіх товарів за встановленими таксами, 1 % з обігу торгівельно-промислових підприємств, орендна плата за міські крамниці, за користування міської скотобійні, за користування міськими вагами, за ветеринарний огляд худоби, гмінний податок з продажу м'яса. Гмінний податок з нерухомого майна, станом на червень знаходився на стадії обліку визначення об'єктів оподаткування та розробки методики оцінки нерухомості, тому надходжень до міського бюджету не було. Звичайно, такі новації в місцевому оподаткуванні не вирішували соціально-економічні проблеми міста, але хоч мінімально забезпечували життєдіяльність міського господарства. Тож виживання міста Тернополя у скрутні воєнні часи Великої війни, в умовах російської окупації, повністю лягало на плечі містян як у моральному, так і у фінансовому відношенні.

Таблиця 1

Кошторис доходів і витрат м. Тернопіль за 1914 – 1915 рр. (крб. коп.)

№ з/п	ДОХОДИ	1914р. (крб. коп.)	1915р. (крб. коп.)	Відхилення (+/-), (крб. коп.)
1.	Від міських земель.	764,43	469,72	-294,71
2.	Від здачі в оренду будівель міської власності.	10375,30	1620,00	-8755,30
3.	Від міських підприємств (електрична станція, водопровідне підприємство, та ін.) та скотобійні.	9550,22	10900,00	+1349,78
4.	Від чищення вигрібних ям.	144,30	-	-144,30
5.	Від оренди консумційного (споживчого) збору з м'яса (огляд перед забоем, зважування, надання відповідних паспортів та ін.).	14511,24	840,00	-13671,20
6.	Частина належна гміні від шинкової плати (до 31.08.14 р.).	19974,00	-	-19974,00
7.	Від платежів за наданий в оренду гмінний збір з горілки і пива.	27006,24	-	-27006,20
8.	100 % надбавка гміні до консумційного (споживчого) збору з м'яса.	14419,96	9000,00	-5419,96
9.	100 % надбавка гміні до консумційного (споживчого) збору з вина, станом на 1 липня 1914 р.	452,70	-	-452,70
10.	Інші доходи від наданих прав і преференцій (ринкові та ярмаркові збори, за місця на торжищі худобою, за право ловить рибу та ін.)	4131,64	4500,00	+368,36
11.	Від активних капіталів (% від основного майна)	5668,27	-	-5668,27
12.	Гмінні додатки до державних податків, за 9 міс. 1914 р.	29598,56	-	-29598,60
13.	Від лінійного акцизу в містах (за ввезення в місто товарів).	8128,18	21000,00	+12871,82
14.	Від продажу кухонної солі.	1147,24	-	-1147,24
15.	Збір за собак.	-	100,00	+100,00
16.	Поступлення боргів, в т.ч. податкових.	-	2700,00	+2700,00
ВСЬОГО		145872,28	51129,72	-94742,60
ВИТРАТИ		1914 р. (крб.коп.)	1915 р. (крб.коп.)	Відхилення (+/-), (крб.коп.)
1.	Утримання правління міста.	3276,98	5100,00	1823,02
2.	Оплата праці чиновників Магістрату та ін.	16521,69	15593,00	-928,69
3.	Вклади на пенсії, пенсії вдовам та ін.	5814,27	9130,00	+3315,73
4.	Гонорари і одноразові допомоги .	1606,34	1582,00	-24,34
5.	Витрати на канцелярію/друк, меблі, опалення приміщень, та ін.	2141,75	14000,00	+11858,25
6.	Витрати на утримання міських будівель.	3055,60	-	-3055,60
7.	Державні збори та ін. законні патенти.	656,55	4000,00	+3343,45
8.	Утримання міської поліції, доставка й харчування арештантів.	14150,38	25300,00	+11149,62
9.	Утримання пожежної стражі та їх страхування.	5686,62	9816,00	+4129,38
10.	Утримання кучерів та міських коней, та господарчого майна, в т.ч. освітлення	5692,97	23285,00	+17592,03

**Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу
(від найдавніших часів до сьогодення)»**

	міста			
11.	Санітарні витрати, в т.ч. утримання лікарів, акушерок та ін.	4644,32	12545,00	+7900,68
12.	Утримання каналів та громадських вибиралень.	898,26	3350,00	+2451,74
13.	Утримання міської бійні, торжища скота й базарів.	7776,37	17090,00	+9313,63
14.	Утримання міських колодязів і басейнів, парків.	7251,46	7800,00	+548,54
15.	Утримання квартир: для військових, релігійних та військових потреб.	9678,06	15490,0	+5811,94
16.	Стипендії та фінансування з міського фонду.	540,00	-	-540,00
17.	Допомога бідним жителям міста, благодійні пожертви.	8550,50	8000,00	-550,50
18.	Організація прибирання міста та чищення вигрібних ям.	2444,58	6300,00	+3855,42
19.	На утримання консумційного збору з м'яса.	9669,63	2270,00	-7399,63
20.	Погашення боргів, відсотків та зобов'язань гміни.	23451,43	63448,00	+39996,57
21.	Внески у дорожній фонд.	6387,90	22000,00	+15612,10
22.	На військові цілі.	797,86	-	-797,86
23.	На адміністрування лінійного акцизу.	1992,92	7120,00	+5127,08
24.	На організацію продажу кухонної солі.	87,50	-	-87,50
25.	Непередбачувані, незвичайні та дрібні витрати.	2554,15	6600,00	+4045,85
26.	Залишок грошей в касі на кінець року.	544,19	-	-544,19
	Всього витрат	145872,28	279819,00	+133946,70
	Дефіцит бюджету	0	228689,00	

Складено автором за матеріалами (розрахунки власні): [4, арк. 229–232, 233–247].

Таблиця 2

Кошторис доходів і витрат м. Тернопіль за січень-квітень 1917 р. (крб. коп.)

№ з/п	ДОХОДИ	Підстави стягнення	З якого часу стягується	Сума (крб. коп.)
1.	Лінійний акциз (за ввезення в місто товарів).	Розпорядження Тернопільського губернатора	З початку війни	7794,11
2.	1 % торгівельно-промисловий податок.	Дозвіл особливої комісії магістрату	З 1 січня 1916 р.	3134,62
3.	Гмінний податок з нерухомого майна.	Дозвіл Ради упр. міста від 21.03. 1916 р.	З 1 січня 1916 р.	-
4.	Пеня за прострочення платежів.	Дозвіл Ради упр. міста від 19.05. 1916 р.	З 1 січня 1916 р.	-
5.	Орендна плата за міські крамниці.	Раніше існували	З початку війни	859,30
6.	За користування скотобійні.	Раніше існували	З початку війни	6822,46
7.	Від чищення вигрібних ям.	->-	->-	1988,50
8.	За місця на ринковій площі.	->-	->-	761,87
9.	За користування міськими вагами.	->-	->-	101,03
10.	За ветеринарний огляд.	->-	->-	373,46
11.	Гмінний податок на м'ясо.	->-	->-	4764,67
12.	Збір за собак.	->-	->-	81,00
	ВСЬОГО			26681,02

ВИТРАТИ		Сума (крб.коп.)
1.	Оплата праці чиновників магістрату міста та ін.	6210,03
2.	Витрати на канцелярію та ін.	549,87
3.	Утримання пожежної стражі.	1915,99
4.	Утримання міських коней та кучерів.	7652,08
5.	Санітарні витрати, в т.ч. утримання лікарів, акушерок та ін.	3030,44
6.	Утримання міської бійні.	1441,35
7.	Утримання міських колодязів.	1571,90
8.	Утримання торговиці.	940,27
9.	Утримання садів.	1931,36
10.	Утримання каналів та громадських вбиралень.	7312,97
11.	Справляння лінійного акцизу.	2905,25
12.	Прибирання міста і мостів.	3115,52
ВСЬОГО		38577,03
Дефіцит бюджету		11896,01

[5, арк. 154 зв. – 155].

Список використаних джерел

1. Временное положение об управлении областями Австро-Венгрии, занятыми по праву войны: Приказ Начальника Штаба Верховного Главнокомандующего от 3 июля 1916 г. // Россия. Штаб Верховного Главнокомандующего (1914–1917). Приказы начальника Штаба Верховного Главнокомандующего за 1916 год / Россия. Штаб Верховного Главнокомандующего (1914–1917). – [Б.м.], 1916. Ч. 1: № 889 (1 июля 1916 года). № 1072 (9 августа 1916 года). 2. Конвенція про закони і звичаї суходільної війни: IV Гаазька конвенція від 18.10.1907 // База даних Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_222 (дата звернення: 09.01.2017). 3. Мороз В. Тернопіль за «русских» – окупація у Першій світовій. URL: <https://te.20minut.ua/Podii/ternopil-za-russkih--okupatsiya-u-pershiy-svitoviy-10246950.html> (дата звернення 01.09.2017). 4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). Ф. 361. Оп.1. Спр.547. 5. ЦДАК України. Ф.377. Оп.1. Спр.86. 6. ЦДАК України. Ф.377. Оп.1. Спр.89. 7. Державний архів Чернівецької області. Ф. 923. Оп.1. Спр.185.

Ольга Ревуцька

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (СЕРПЕНЬ 1914 – ТРАВЕНЬ 1915 РР.)

У результаті Галицької операції 18 серпня – 25 вересня 1914 р. Східна та частково Західна Галичина, Північна Буковина були окуповані російськими військами. Зайняту територію включено до новоутвореної адміністративно-територіальної одиниці – Тимчасового воєнного генерал-губернаторство Галичини з центром у м. Львові [3, с. 8]. Тернопілля виділено в окремий адміністративно-територіальний підрозділ генерал-губернаторства – Тернопільську губернію з центром у м. Тернопіль. До її складу ввійшло 17 повітів: Тернопільський, Бережанський, Богородчанський, Борщівський, Бучацький, Гусятинський, Заліщицький, Збаразький, Зборівський, Калуський, Підгаєцький, Скалатський, Станіславівський, Терехівський, Тлумачський, Турківський, Чортківський [2; 9, арк. 10, 22, 32, 49, 65, 73, 82, 95, 104, 112, 118, 121, 130, 146, 150].

Економіка Тернопільської губернії в період російської окупації перебувала у складному становищі. У праці І. Крип'якевича наводяться свідчення «фінансового діяча» А. Лисяка, який говорить про економіку Галичини наступне: «Країна з фінансово-економічної сторони дуже молода, розвивала ся під впливом Австрії, яка старала ся виссати з неї як найбільше. Тим можна толкувати, що при великім населенню край має дуже слабо розвинений промисл...» [6, с. 40–41]. Водночас значна частина підприємств припинила свою діяльність під впливом військових дій та окупаційного режиму, що призвело до поглиблення кризового стану економіки.

На думку А. Лисяка, «... що край знаходить ся все таки в певнім добробуті, то завдяки богацтву нафти...» [6, с. 41]. На території Богородчанського та Станіславівського повітів Тернопільської губернії відкрито 45 нафтових свердловин поблизу сіл Битків, Манява та Кричка, 16 нафтових підприємств в с. Битків, 2 нафтоочисних заводи в селах Монастирчани та Микитниці та 1 нафтовий завод в м. Станіславів [13, арк. 26 зв. – 31, 246 зв. – 247].

І. Крипякевич наголошує на унікальності «нових жерел у Биткові», в яких «...знайдено нафту одиноку що її складу у цілім ствітї: у ній зовсім нема парафіни, скількість бензини доходить до 50 %...» [6, с. 42].

Навідміну від найбільшого в Галичині нафтопереробного заводу в Дрогобичі, що перебував у власності держави, на території Тернопільщини австрійському уряду (а з серпня – вересня 1914 р. – російському уряду, примітка автора) належала тільки одна свердловина неподалік с. Битківці Богородчанського повіту [1, с. 97; 13, арк. 27 зв. – 28].

Монополістами в нафтовій промисловості Тернопільської губернії були переважно іноземні компанії та власники [6, с. 41; 13, арк. 26 зв. – 31, 246 зв. – 247]. До найбільш прибуткових відносимо французьке товариство «Домброва», що володіло 40 нафтовими свердловинами з загальним прибутком 1791869 крон в рік та приватних власників братів Олександра та Бернарда Габерів, нафтовий завод яких розташовувався у м. Станіславів та приносив у рік до 600 000 рублів [13, арк. 26 зв. – 27, 246 зв. – 247].

Відновлення нафтової промисловості визначалось перспективним напрямком у діяльності російської окупаційної адміністрації [6, с. 41]. Проте взимку 1914 – 1915 рр. з 45 відкритих нафтових свердловин діяло 33, 16 нафтових підприємств – 1, 3 нафтових заводів – 1 [13, арк. 26 зв. – 31, 246 зв. – 247]. Виробництва не постраждали під час військових дій, але налагодити їх діяльність російській окупаційній адміністрації не вдалось [1, с. 97 – 99; 13, арк. 26 зв. – 31, 246 зв. – 247].

До провідних газуй промисловості Галичини відносимо лісопильну. Остання представлена 14 заводами на території Тернопільської губернії, 7 з яких розташовувались поблизу сіл Старі Богородчани, Манява, Старий Лисець, Яблунька, Пороги, Розсольне Богородчанського повіту [13, арк. 24 зв. – 27, 33 зв. – 35]. Решта рівномірно розподілені у Борщівському, Гусятинському, Станіславівському та Тлумацькому повітах [9, арк. 22 зв. – 23, 33, 65 зв., 112 зв., 146 – 146 зв.; 13, арк. 63, 122 – 123, 128 зв. – 129, 247 зв. – 248, 279 зв. – 281].

Найбільш прибуткові підприємства лісопильної промисловості розташовувались в с. Озеряни Борщівського повіту річний дохід якого складав 45 тис. крон та в с. Нижній Угринів і колонії Княгиничі Станіславівського повіту з річним доходом 100 тис. та 150 тис. рублів відповідно [13, арк. 63, 247 зв. – 248].

Ліси Галичини в цілому та Тернопілля зокрема, становили державну власність [1, с. 99]. Проте первинною обробкою лісової сировини займались приватні власники, переважно поляки та євреї за походженням [13, арк. 24 зв. – 27, 33 зв. – 35, 63, 122 – 123, 128 зв. – 129, 247 зв. – 248, 279 зв. – 281].

На відміну від нафтової промисловості краю, яка в період 1914–1915 рр. продовжувала діяти в півсилі, лісопильна галузь остаточно занепала. З 13 лісопильних заводів Тернопільської губернії діяв тільки 1 [13, арк. 34 зв. – 35]. Згідно із даними російської повітової адміністрації причиною тому стала відмова робочих та відсутність матеріалу [13, арк. 25 зв. – 27, 63, 279 зв. – 281]. Цікавий випадок констатуємо у с. Пороги Богородчанського повіту, лісопильний завод якого спалений російськими військовими в листопаді 1914 р., оскільки в його приміщенні переховувались польські стрільці [13, арк. 33 зв. – 34].

Серед провідних галузей промисловості Галичини А. Лисяк відзначає «... сіль і тютюн...» [6, с. 41]. Проте на території Тернопільської губернії ці напрямки слабо розвинені. Знаходимо відомості про 1 соляний завод розташований у Калушському повіті та 1 тютюнову фабрику відкрити поблизу сіл Нагорянка і Ягільниця Чортківського повітів [9, арк. 96 зв.; 150 зв.; 13, арк. 199 зв., 322 зв.].

Соляна та тютюнова промисловості перебували у монопольній власності Австро-Угорської держави [1, с. 97; 6, с. 41]. Після окупації території Галичини російськими військами і налагодження нової системи управління, згадані заводи конфісковані на користь російського уряду. Знаходимо відомості про відновлення діяльності соляного заводу взимку 1914–1915 рр. [13, арк. 199 зв., 322 зв.].

Низка підприємств краю орієнтувалась на переробку сільськогосподарської сировини та обслуговування місцевого населення [7, с. 15]. Взимку 1914–1915 рр. на території Тернопільської губернії нараховувалось 560 млинів, 305 винокурних, 19 пивоварних, 9 шкіряних, 28 цегляних заводів, 6 підприємств з виготовлення черепиці, 22 хлібопекарні, 8 маслобієнь, 3 миловарні тощо [9, 12 зв., арк. 22 зв. – 23, 33, 49 зв., 65 зв., 73 зв., 83, 96 зв., 105 зв., 112–112 зв., 118, 122–122 зв., 130 зв. – 131, 146–146 зв., 150 зв.; 13, арк. 22–36, 75–75 зв.; 11, арк. 87 зв.]. Власниками цих виробництв були поляки, євреї та русини (українців, примітка автора) за національністю [13].

Для більшості підприємств Галичини в цілому та Тернопілля зокрема, характерне примітивне технічне обладнання, високий показник кустарного та напівкустарного виробництва [5, с. 40]. До прикладу, із 102 млинів Бучацького повіту 99 були водяними і тільки 3 працювали на пару [9, арк. 49 зв.].

У період російської окупації краю в 1914–1915 рр. занепало винокуріння. Згідно із спогадами жителя міста і села Товсте Лонгина Горбачевського це спричинено заборону російській армії вживати алкоголь: «...ту заборону проведено особливо в окупаційнім терені, всякі знайдені запаси в шинках і гуральнях випускали просто на землю, а гуральні нищили...» [8, с. 803]. Приміщення та обладнання винокурних підприємства у с. Завадка, Калушського повіту повністю знищили, а спирт виляли російські військові [11, арк. 67]. Із 19 винокурних заводів Бережанського повіту на початок 1915 р. дієвим був тільки 1 [9, арк. 12 зв.; 11, арк. 67–67 зв.].

Вцілілі підприємства піддавались розкраданню. Згідно телеграми тернопільському губернатору № 2465 в Тербовлянському повіті на «...опечатаних складах спирту ... були випадки продажі, за що накладені штрафи...» (переклад автора) [11, арк. 89].

На початок ХХ ст. близько 94 % українців Галичини займалися сільським господарством [5, с. 40]. Дослідження ревизора Головного управління землеробства і землеустрою А. Кофода виявили, що на одного селянина в Галичині припадало не більше 30 десятин землі [1, с. 101]. Водночас, половина землі Галичини в цілому та Тернопілля зокрема, перебувала у власності поміщиків. У Борщівському повіті селяни обробляли 78488 моргів землі, а у приватному володінні поміщиків знаходилось – 73 511 [7, с. 15]. Високий показник селянського малоземелля і безземелля свідчить про нерентабельність більшості господарств краю.

На осінь 1914 р. спостерігаємо скорочення посівних площ в Тернопільській губернії. Згідно із даними про стан озимих посівів у Калушському повіті з 10108 моргів землі використано 8427 «...по причині воєнного часу та у зв'язку з відсутністю скота...» [10, арк. 105 – 106].

Кількість експортного та імпортного товару на території краю свідчить про колоніальний характер розвитку торгівлі в Галичині. 90 % галицького експорту становила сировина та напівфабрикати, водночас 72 % імпорту припадає на готову продукцію [5, с. 40]. Із вступом російських військ на територію Галичини у 1914–1915 рр.: «...замкнуто дорогу німецькому і австрійському промислови, утворио корисні услівя для російської торгівлі...» [6, с. 43].

За рахунок окупованих територій російська влада намагалась компенсувати недостачі у австрійському експорті на територію Російської імперії. Згідно із додатком № 14703 від 22 листопада 1914 р. до циркуляру № 2331 Департамент землеробства звертається до генерал-губернатора Галичини із проханням: «У зв'язку з припиненням привозу сільськогосподарських машин і знарядь з Австрії ... повідомити свідчення по наступним питанням: 1. чи наявні в межах Галицького Генерал-Губернаторства фабрики або майстерні кіс 2. чи працюють згадані підприємства...» (переклад автора) [12, арк. 3]. Проте на території Тернопільської губернії виробництва даного типу не були виявлені [12].

Військові дії призвели до порушень в фінансовій системі краю. У вересні 1914 р. австрійська влада вивезла з банків гроші призначені для державних виплат, а новій російській адміністрації «...діяльність тих філій представляєть ся ... небажаною...» [4, с. 45; 6, с. 45]. Затримувалось відкриття представництв російських банків в Галичині. Лиш в березні 1915 р. створено філію «Російсько-азіатського банку» у Львові [6, с. 44]. Нажаль, не маємо жодних даних про трансформації фінансової системи на території Тернопільської губернії.

Таким чином, в період серпня 1914 – травня 1915 рр. економічне становище Тернопільської губернії було важким. Це спричинено загальним характером економічної політики австрійського уряду, що намагався перетворити Галичину на внутрішню колонію, аграрно-сировинний придаток та ринок збуту промислової продукції. Водночас військові дії, неефективність окупаційної адміністрації в господарській сфері призвели до загострення економічної ситуації на території краю.

Список використаних джерел

1. Бахтурина А. Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. М.: «АИРО-XX», 2000. 264 с.
2. Глизнер В. Адміністративно-територіальний поділ Галичини та Буковини російською окупаційною владою в 1914–1918 рр. URL: <http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved> (дата звернення 01.09.2017).
3. Лозинська І. Г. Російські воєнні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: 20.02.22 (військова історія). Львів, 2010. 21 с.
4. Мазур О. Я., І. Г. Патер Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914–1915 рр.) // Вісник Національного університету «Львівська

політехніка». – Львів: 2007. № 584: Держава та армія. С. 44–52. 5. Папенко Н. До питання про становище українців в Австро-Угорщині в кінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2008. Вип. 94/95. С. 40–44. 6. Петрович І. [Крип'якевич І.] Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Львів, 1915. 116 с. 7. Скоцилас І. Борщівський повіт в роки Першої світової війни // Літопис Борщівщини. Борщів: 1993. Випуск четвертий. С. 14–31. 8. Соневицька О., Стефанович Б., Дразньовський Р. Історико-мемуарний збірник Чортківської округи. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1974. 181 с. 9. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. 322. Оп. 1. Спр. 2. 156 арк. 10. Держархів Тернопільської обл. Ф. 322. Оп. 1. Спр. 3, 189 арк. 11. Там само. Спр. 12. 90 арк. 12. Там само. Спр. 13. 21 арк. 13. Там само. Спр. 14. 372 арк.

Наталія Лубкович

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ В ХХ СТ.

У ХХ ст. територія Тернопільської області перебувала в складі Австро-Угорської імперії, Польської держави, Німеччини та СРСР.

Панівні режими цих країн запроваджували національний, культурний та політичний гніт проти українського народу. Незважаючи на переслідування, українці у ХХ ст. вели безперервну боротьбу за створення незалежної національної держави.

Перший етап репресій на Тернопільщині прокотився у період Першої світової війни (1914–1918 рр.) спочатку з боку Австро-Угорської імперії, а потім – царської Росії. Для нашого народу війна була братовбивчою, адже наддніпрянським і західним українцям довелося воювати один проти одного у складі чужих їм армій, за чужі для українського народу цілі. Це повною мірою стосувалося і мешканців Тернопілля, котрі змушені були нести армійську службу, дотримуючись даної ними присяги на вірність російському царю і австрійському цісарю[1, с.57].

Так, на початку війни австрійська армія всі свої військові невдачі приписувала зраді українського народу. Його винищували розстрілами, шибеницями, без розбору спалювали села та інтернували по таборах на території Австрії. Найвідомішим для західних українців став Талергоф – концентраційний табір в австрійському містечку. До війни ця місцевість в Альпах була нікому невідома, однак з осені 1914 р. сюди прибували перші ешелони арештантів, серед них були і тернополяни. З помсти австрійці палили українські церкви, грабували мирне населення. За твердженнями сотника австрійської армії О. Кузьми у книзі «Листопадові дні 1918 року» (Львів 1931 р.), Зборівщина була знищена до тла. Залишилось тільки десять сіл, а населення змушене було жити в землянках. «Це, мовляв, щоб російським військам затруднити шлях»[2, с. 2].

У пам'яті мешканців Тернопілля російська окупація краю 1914–1917 рр. увійшла під назвою «перші москалі» («другі» радянські – з 1939р.). Після перемоги у Галицькій битві 1914р, великий князь Микола Миколайович заявив у маніфесті, що «русский народ об'єднався» і що «завершена справа Івана Калити». Царський уряд вважав, що західноукраїнські землі приєднано до імперії назавжди, «навечно». Тому вже наприкінці 1914 р. тут сформовано Тернопільську губернію, що входила до військового генерал-губернаторства Галичини [1, с.58].

Окупаційна влада відразу стала переслідувати все українське: закрито україномовні газети, товариства, культурні заклади і школи. Надзвичайно ворожим було ставлення нової влади до української інтелігенції і греко-католицької церкви. Набула поширення практика депортації відомих людей у віддалені райони Росії. Так, зокрема, як австрійського підданого інтерновано на Урал художника М. Бойчука (родом із села Романівка Тербовлянського району). Як заручника вивезено в Росію відомого тернопільського священника В. Громницького і директора Народної Торгівлі М. Турина [3, с.52].

Другий етап репресій припадає на період перебування Східної Галичини у складі Польщі 1921-1939 рр.

28 червня 1919 р. польська армія під особистим командуванням Й. Пілсудського розпочала контрнаступ, у ході якого захоплено значну територію Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Польська влада вчинила люту розправу з українцями. Тисячі людей заарештовано і кинуто до в'язниць та концентраційних таборів. Лише в тернопільській в'язниці в середині серпня 1919 р. перебувало близько тисячі арештованих. Про розміри репресій свідчить таке: протягом одного дня 5 жовтня 1919 р. з Тернопільського повіту потрапило за ґрати дві тисячі селян.

У вересні 1920 р. Тернопільщина була окупована польськими військами. Польська влада охоче відкривала правду про злочини, які чинились впродовж двох місяців існування (липень-вересень 1920 р.) Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, її каральним органом – Галицькою надзвичайною комісією. Так, у Тернополі на кладовищі, городах і садах знайдено чимало трупів невинно замордованих жертв.

Однак політика нової влади швидко розчарувала місцеве населення. Вже в перші дні окупації краю нею проведено масові арешти серед тих, хто розбудовував ЗУНР, воював в УГА, був причетний до ГСРР. Репресії в першу чергу спрямовувалися проти старшин УГА та української інтелігенції. Заарештованих вивозили у Перемишль, де їх «судив» польовий суд. Багато хто з них після років, проведених у польських тюрмах, емігрував за кордон. 1 жовтня 1920 р. були заарештовані українські послы до польського сейму Д. Ладики і Л. Куницький. Наприкінці листопада у Тернополі заарештовано п'ятьох українських адвокатів. До кримінальної відповідальності притягувалися особи, котрі працювали в ревкомах ГСРР, арештовувалися навіть прибиральниці з радянських установ (подібне мало місце у Теребовлі та інших містах) [1, с. 67].

Польський уряд здійснив цілу систему жорстких каральних заходів у відповідь на зростання національної свідомості західних українців, посилення їх визвольних змагань. Одним із методів проведення репресій стала політика пацифікації. Безпосереднім приводом до якої була хвиля пожеж у господарствах польських поміщиків, колоністів та осадників, а також інші антидержавні протестаційні акції. За даними поліції на Тернопільщині зафіксовано 89 підпалів та інших актів [4, с. 32; 7, с. 111].

У 1932 р. в Тернополі відбулась судова розправа, на якій засуджено до смертної кари двох молодих селян із Скалатчини – П. Голяда і Я. Пришляка, членів Організації Українських Націоналістів (ОУН), за вбивство провокатора В. Затирки – поліцейського агента. 27 квітня 1932 р. їх стратили на шибениці в тернопільській тюрмі [5, с. 91].

У 1938 р. відбувся процес В. Охрімовича, С. Кутового та інших двадцяти осіб за приналежність до ОУН.

Нова хвиля репресій прокотилась Тернопільщиною в період Другої світової війни. Спочатку в ході окупації західноукраїнських земель радянськими військами (з 17 вересня 1939 р. по 22 червня 1941 р.), а потім в ході німецького окупаційного режиму (липень 1941 р. – липень 1944 р.) [4].

17 вересня 1939 р. більшовики перейшли Збруч і зайняли Тернопіль. Відразу почалися арешти, вивози, допити, терор. До міста прибули органи НКВС, що розмістилися в будинку тернопільської в'язниці. Вдень і вночі туди приводили людей, яких заарештовували з різних причин або викликали «на розмову». Тут їх залякували, наказували підписувати заяви, що зобов'язували до співпраці, тобто до доносів.

Взимку 1939–1940 рр. органи НКВС «запрацювали» на повну силу. Репресіям піддавалися представники усіх верств населення незалежно від національної приналежності: службовці, діячі політичних партій та організацій, підприємці, інтелігенція, заможні селяни усі, кому приклеювали ярлик «ворога народу». Особливу увагу каральних органів привернуло націоналістичне підпілля та ті, хто йому допомагав або співчував. Масовими стали депортації до Сибіру та інших віддалених районів, арешти, катування та розстріли. Місцеві тюрми переповнювалися в'язнями (так, на 23 червня 1941 р. у тернопільській тюрмі перебувало 1790 осіб). За різними даними, жертвами репресій (вбитими та ув'язненими) в Західній Україні стало від 10 – до 20 % населення. Тільки за одну ніч з 12 на 13 квітня 1940 р. з Тернополя вивезено дві тисячі осіб.

Зі спогадів Р. Острозького: «У ніч з 21 на 22 червня 1941 р. НКВС проводило останню «чистку» неблагонадійних.

...2 липня 1941 р. німецькі війська зайняли Тернопіль. Люди вітали їх як визволителів, покладаючи на них великі надії... Перші дні липня були погожі та гарячі. В місті не було жодної цивільної влади, лише німецьке військово «ортскомандо»... По місті, а найбільше із судового будинку і в'язниці, де за більшовицьких часів було обласне НКВС, почав розноситися щораз сильніший гнилий сморід. Щоб збагнути його причину, вирішено обшукати судовий будинок. Входові двері і велика залізна брама, що вела на в'язничне подвір'я, були замкнені на ключ. Партерові вікна й віконця до підвалу були заграбовані та закриті дерев'яними віконницями.

На партері і поверхах, крім списку «сексотів» (псевдоніми без дійсних прізвищ), жодних важливих речей або документів не знайдено, йдучи за гнилим запахом, зайшли у підвал. Там

панувала повна темінь. Через брак кисню і сильний сморід було неможливо віддихати. Ми боялися засвітити сірник, щоб не спричинити вибуху. Ми повідчиняли всі двері, повибивали вікна і залізним дрючком поламали віконниці. Годину пізніше, коли повітря прорідилося, ми почали пошуки в підвалі. Земля була м'яка, волога та блискуча, і булькотіла малими й більшими бульками, видаючи характерний шум. Під тонкою верствою землі щось інтенсивно розкладалося й ферментувало. Після зрушення землі дрючком, на глибині 30 см появилися частини людських тіл. У підвалі НКВС було багато людських трупів, прикритих тонкою верствою землі. Стан їх розкладу виявляв, що вони були помордовані й закопані щонайменше перед двома тижнями... їх поховано у спільній могилі на цвинтарі. Цю могилу радянська влада знищила, коли повернулася по трьох роках» [5, с. 115; 6, с. 541].

Однак окупація Тернопільщини німецькими військами принесла й масу нещастя, яких не могли навіть передбачити жителі. До середини липня окуповано всю область, одразу ж запровадивши режим кривавого терору і свавілля. У містах і селах створили концентраційні табори і гетто, куди звозили непокірних та політично неблагонадійних осіб різних національностей, жорстоко катували і потім розстрілювали. Такі катівні закладено уже в перші дні окупації в Бережанах, Березовиці, Великих Бірках, Великому Глибочку Тернопільського району, у Тернополі та Чорткові, інших населених пунктах.

З небаченою жорстокістю нацисти відносилися до євреїв. Вивозили у так звані трудові табори, знущалися над ними і безжально вбивали [5, с. 95]. У Петриківському і Янівському лісах поблизу Тернополя вороги закатували тисячі громадян різних національностей. За даними Надзвичайної державної комісії з розслідування воєнних злочинів, тільки в Тернополі німецькою владою замордовано 28 тисяч чоловік, а всього по області – понад 256 тисяч мирних жителів і майже 23 тисячі військовополонених [4, с. 85].

Значну частину молоді Тернопільської області вивезли на роботу до Німеччини. Циркуляром від 9 червня 1942 р. губернатор «дистрикту Галичина», який дислокувався у Львові й управляв також Тернопільщиною та Станіславщиною (тепер Івано-Франківська область), суворо і безапеляційно вимагав протягом року поставити до «фатерлянду» ще 25 тисяч тернополян. І хоча багато людей утікали, переховуючись у лісах, вступаючи в партизанські загони, все ж тисячі з них опинилися у фашистській неволі, поповнивши ряди «остарбайтерів». Чимало страждань випало й на долю тих, хто залишився на окупованій території. Нацисти забирали від них останнє, знищували награбоване добро або відправляли до Німеччини.

У результаті проведення Проскурівсько-Чернівецької і Львівсько-Сандомирівської воєнних операцій навесні та влітку 1944 р. проходило визволення Західної України. 15 квітня 1944 р. дорогою ціною радянськими військами був здобутий Тернопіль. Здавалося, що після звільнення рідної землі від німецьких окупантів нарешті настане спокій. Однак тернополян, як і всіх жителів Західної України, спіткало нове лихо. У краї розгорнулася насильницька колективізація селянських господарств, більшовики повели масований наступ на права і свободи громадян, переслідуючи кожного, хто посмів мати власну думку, жити за своїми смаками й уподобаннями, кому дорогі були національні звичаї і традиції [4, с. 98].

У містах і селах області розпочалися масові арешти: репресивна машина НКВС запрацювала на всю потужність, безжалісно перемелюючи еліту української нації. За найменші прояви вільнодумства і непокори розплачувалися свободою, а часто й життям кращі сини і дочки України. Тисячі представників інтелігенції і робітництва були безпідставно ув'язнені, закатовані або ж відправленні у тюрми й концтабори.

Тяжкі, небачені ще випробування випали на долю селян. За неприйняття колективізації майно конфісковували, а самих тих нещасних бранців цілими родинами в товарняках відправляли на каторжні роботи до Сибіру. Масові депортації населення стали однією з головних складових сталінського режиму в Західній Україні. Під час однієї з таких акцій 26 жовтня 1947 р. з області виселено 5001 сім'ю або 13508 осіб. Протягом 1944–1950 рр., в області засуджено і виселено 110694 особи [6, с. 580].

Масштабного характеру набувало вербування західноукраїнської молоді для роботи на сході і півдні України. Тільки в березні 1949 р. на шахті Донбасу відправлено з Тернополя 600 юнаків. У зворотному напрямку їхали керівні партійні радянські працівники, російськомовні робітники, вчителі, котрі мали сприяти русифікації краю.

Непоправних втрат зазнала Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія тільки за те, що, виборюючи Українську незалежну державу, намагалися захистити своїх співвітчизників від безправ'я й сваволі [4, с. 110]!

Величезне незадоволення викликала й ліквідація Греко-Католицької Церкви (квітень 1946 р.). Хоча офіційно вважалося, що після Львівського псевдо собору (8-10 березня 1946 р.) вона не існує, по всьому краю свою духовну діяльність у підпіллі продовжували її священики, котрі не перейшли на православний обряд. Тих, хто не перейшов на православ'я, влада переслідувала, висилала, кидала по тюрмах і концтаборах. В дію вступали органи МВС, викликаючи на переслухання всіх «непоправних». Кількість заарештованих священиків сягала 800 осіб в 1946 р., і однієї тільки ночі з в'язниць Тернополя до таборів вивезено понад 150 арештованих священиків. Основною з причин заборони УГКЦ була її співпраця з націоналістичним підпіллям.

Проти націоналістів кидалися сили регулярної армії, підрозділи НКВС і МДБ. У районних центрах і більших селах для боротьби з «банд-формуваннями» створювалися «истребительные батальоны» (в народі їх прозвали «стрибками», «ястребками»). Криваву діяльність під виглядом вояків УПА продовжували підрозділи НКВС і МДБ. Звірства спецгруп (жорстокі вбивства, катування, гвалтування, грабежі мирного населення) занепокоїли навіть саму владу. Про це йшлося у «Доповідній записці про факти грубого порушення Радянської законності 8 діяльності так званих спецгруп МДБ», відправленій у лютому 1949 р. прокурором військ МВС секретарю ЦККП(б)У М. Хрущову [1, с. 82].

На території Тернопільщини населення теж підтримувало УПА. Тисячі мешканців Тернопілля поповнювали ряди повстанців. Вони здійснювали бойові операції проти частин НКВС та МДБ, армії, органів влади, радянських активістів. У 1947 р. зафіксовано 204 акції, а в 1948 р. вже 282 збройні і збройно-політичні акції повстанців у Тернопільській області. Операції проти УПА ставали все масштабнішими. У 1947 р. поблизу сіл Драганівка Тернопільського та Ішків Козівського районів заплановано нараду провідників УПА Вінницької, Хмельницької та Тернопільської областей. Для їх знищення кинуто великі сили. Під час бою полягли окружний провідний Я. Бабій (псевдо «Шах»), бойовий провідник Я. Дідик, та інші герої. У нерівному бою поблизу сіл Маловоди (Теребовлянського району) та Вівся (Козівського району) влітку 1947 р. загинув командир військової округи «Лисоня» В. Якубовський (псевдо «Бондаренко»). Попавши в оточення, повстанці билися до останнього набою, а потім йшли на самогубство, щоб не попасти в руки катів. 22 травня 1952 р. у селі Чернихів на Зборівщині в бою із загонами НКВС геройськи загинув член головного проводу ОУН В. Бей (псевдо «Улас», родом із села Литвинів на Підгаєччині) [4].

Масові репресії проводились і проти цілих родин, котрі були запідозрені у співпраці з бандерівцями. Так, влітку 1948 р. наказом НКВС/КДБ за зв'язок з бандерівським підпіллям була заарештована Є. Карп'як на 10 років ув'язнення. А цілу її родину, як бандерівську 3 березня 1950 р. виселено в місто Нижнеудинськ Іркутської області на тяжкі фізичні роботи. До відновлення незалежності Української держави вони знаходились під постійним наглядом КДБ.

Ще одна хвиля репресій прокотилась нашим краєм у другій половині 60-70-х рр. в період Брежнєвського правління. Керівництво компартії України ініціює новий етап боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». У рамках боротьби з дисидентами та правозахисниками у 60–70-х рр. XX ст., продовжувалися пошуки «антирадянських елементів». Серед них було чимало представників з Тернопільської області. Так, у 1961 р. за спробу організувати в с. Золотники Тернопільської області Українську національну партію, ініціатором створення якої був Є. Богусь, колишній «остарбайтер», вояк дивізії СС «Галичина», засуджено всіх учасників групи до максимального терміну ув'язнення.

У серпні 1965 р. під час відрядження в Одесі заарештовано відомого краєзнавця, історика І. Герету, також заарештовано і випускника Тернопільського музичного училища М. Чубатого. У лютому 1966 р. закритий суд засудив їх на 5 і 4 роки (умовно) за «антирадянську пропаганду та агітацію». У березні 1967 р. тернополянин Б.Штойко позбавлений волі терміном на один рік за складене ним продовження до відомої пісні «Черемшина» (вирішено, що «пародія проникнута буржуазно-націоналістичним духом і містить заклик до боротьби з радянською владою»). У 1972 р. Україною прокотилася лавина нових арештів, тоді ж заарештовано уродженку Тернопілля, художницю С. Шабатуру.

Незважаючи на переслідування, опір тоталітарному режиму продовжувався. В 1969 р. органи КДБ викрили у Теребовлі нелегальну групу, що складалася з учнів СШ № 1. Їх звинувачували у поширенні листівок антирадянського змісту, приурочених до 30-ї річниці так званого «золотого вересня» (возз'єднання західноукраїнських земель в УРСР). Через малий вік «антирадянщиків» не посадили у в'язницю. Починаючи з 1972 р., навіть святкування ювілею

«революційно-демократичного» поета Т. Шевченка перебувало під пильним контролем органів КДБ (особливо в місцях біля пам'ятників поетові) [8, с.120–121].

22 січня 1973 р. над містом Чортковом замайорили синьо-жовті прапори. Піднесли їх юнаки (Володимир Мармус, Микола Мармус, Петро Винничук, Володимир Сеньків, Микола Лисий, Микола Слободян, Андрій Кравець, Степан Сапеляк) із села Росохач, котрі об'єднувалися в національно-патріотичну організацію, щоб продовжити боротьбу за незалежність України. Крім чотирьох прапорів, ними вивішено дев'ятнадцять листівок, що нагадували знеможеному тривалою боротьбою та приспаному облудною ідеологією народові, що 55 років тому Центральна Рада Четвертим Універсалом проголосила Україну незалежною державою, а також висунули протест проти чергової хвилі арештів української інтелігенції. Після того, як мужні герої вивісили синьо-жовті прапори, їхні долі сильно змінились. Розпочалися арешти, допити, обшуки, заслання. Всі вони опинились у Тернопільському управлінні КДБ. У вересні відбувся суд над усіма затриманими, їм присудили різні терміни ув'язнення та відправили у політичні табори Уралу і Мордовії [4, с. 180].

Остаточне припинення політичних репресій на Тернопіллі припадає на другу половину 80-х років ХХ століття, в період Горбачовської перебудови та розпаду СРСР.

Список використаних джерел

1. Букавин І. Історія Тернопілля: наш край з найдавніших часів до наших днів. Тернопіль; Астон, 2005. 104 с. 2. Загородний Р. Початок бойових дій у Східній Галичині: (Перша світова війна) // Вільне життя. 7 жовтня 2003.
3. Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. Тернопіль, 1992. 204 с. 4. Бармак М., Бармак О. Наш край – Тернопільщина. Друге видання доповнене і перероблене. Тернопіль: ТДПУ ім. В. Гнатюка, 1998. 160 с. 5. Шляхами золотого Поділля. Філядельфія. Регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини, 1983. Т.3. 846 с. 6. Книга Пам'яті України. Тернопільська область / голов. ред. І. О. Герасимов [та ін.]. Львів: Каменяр, 1995. Т.2. 614 с. 7. Шляхами золотого Поділля. Філядельфія. Регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини, 1970. Т.2. 282 с. 8. Тернопіль. Історичні нариси. – Тернопіль: Джура, 2016. 192 с.

Іван Янюк

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СХІДНОГАЛИЦЬКОГО СЕЛА У КІНЦІ ХІХ СТ. – 1939 Р.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Наукові дослідження соціально-економічного розвитку Східної Галичини упродовж кінця ХІХ ст.–1939 р. доцільно розділити на кілька тематичних груп у залежності від часу та умов за яких вони здійснювалися. У цьому виступі ми зосередимось на публікаціях активних учасників українського суспільного життя та, зокрема, кооперативного руху зазначеного часового проміжку.

Публіцистика учасників подій характеризується практичністю цих робіт. Діячі кооперативного руху прагнули виробити дієві концепції розвитку української кооперації, тому їхні публікації часто були інструкціями-порадниками для кооператорів у їх повсякденній діяльності. До таких належать роботи В. Будзиновського[1], та К. Левицького[2–3]. Інший тип цих робіт це аналіз соціально-економічної ситуації, яка склалася у цей період із висновками, що вказували, яким способом найкраще розвиватися економічним структурам українців Східної Галичини. Такими є публікації Т. Войнаровського [4–6], С. Даниловича [7], Є. Олесницького [8], К. Коберського [9–10], Є. Храпливого [11] та О. Луцького [12].

У брошурі В. Будзиновського «Грунтовий податок» описано основні тарифи Грунтового податку, що діяв на території Австро-Угорщини у період публікації брошури. Розкрито особливості його стягнення, різновиди, та інші аспекти існування цього виду податку. А також, особливості взаємодії між сільськими господарствами та державною владою, щодо функціонування приватних земельних ділянок [1].

Книга К. Левицького «Про нові спілки господарські «є посібником, для реєстрації нових господарських спілок. Автор надав рекомендації щодо процесу їх заснування, правил реєстрації, організації роботи та ідеологічних цілей їх існування. Для зразку він надав статут «Руського народного дому» [2]. К. Левицький у нарисі «Ідеї масової ощадності та її національне значення» намагався обґрунтувати ідеї ощадності серед населення західноукраїнських земель. У якості аргументів навів історичні паралелі, досвід діяльності організацій, а також окремі приклади ощадних вкладів із його сучасності. Як підсумок, він зазначив, що неможливим є існування сильного народу і суспільства без належного на те економічного підґрунтя[3].

У промові на засіданні палати депутатів 19 червня 1908 р. Т. Войнаровський проаналізував основні віхи світової історії селянства та аграрного промислу. Наводив аналогії між

давньоримським, середньовічним періодом та іншими реаліями розвитку та функціонування аграрного середовища і, сучасним йому, станом східногалицького села. На основі зроблених висновків із цих процесів, Т. Войнаровський формував свою парадигму розвитку аграрного сектору українців Австро-Угорщини, яка, за його словами, мала базуватися на дрібних та середніх селянських господарствах. Основні тези цієї промови записані і видані у «Народній друкарні» під назвою «Віддовжене селянської посілості» [4].

Т. Войнаровський у брошурі «Вплив Польщі на економічний розвій України-Русі. Історично-економічна розвідка» спробував проаналізувати історію українсько-польських відносин у контексті економічних відносин, зокрема земельної власності. На основі історичних паралель автор дійшов власних висновків, щодо ролі та мети проведення парцеляції великоземельної власності та способу подальшого економічного укладу українців [5]. В іншій праці «Суспільне значення охорони селянської власності» Т. Войнаровський, на основі економічної теорії, ідеологічно обґрунтував існування окремих малих земельних господарств, неможливість розвитку тогочасного села за правилами організації капіталістичних господарств. Як аргументацію своїх гіпотез він наводив тенденції розвитку аграрних культур із світової історії [6].

С. Данилович у праці «В справі аграрних реформ» намагався критикувати Т. Войнаровського за його нереалістичну програму аграрних реформ. Автор вважав недоцільним будь-яке порівняння тодішньої ситуації на західноукраїнських землях із ситуацією у попередніх епохах, бо тоді не було капіталізму. У своїй праці автор подав визначення основним економічним поняттям та висловив своє бачення правильних перетворень в українському селі (за проектом української радикальної партії) [7].

У виступі на засіданні товариства «Сільський господар» Є. Олесницький окреслив проблеми функціонування аграрного середовища українців. Серед головних причин слабого розвитку сільського господарства він вважав погане технічне оснащення українських селян та відсутність у них сильного політичного лобі у вищих державних колах Австро-Угорщини. Основні тези його виступу видано у друкарні І. Айхильбергера під назвою «Яка має бути наша рільнича організація?» [8].

К. Коберський досліджував особливості економічних процесів на українських землях, що входили до складу Польщі. У праці «Економіка українських земель під Польщею» він здійснив аналіз розвитку економіки українських земель, що входили до складу II Речіпосполитої у 20-ті рр. ХХ ст. Проведено дослідження галузевої структури господарства українських земель. Проаналізовано статистичні дані. У контексті аналізу процесів економіки західноукраїнських земель в цілому, автор торкнувся і земельного питання [9, с. 13–16]. У роботі «Економіка українських земель під Польщею», аналізуючи основні тенденції розвитку сільського господарства, К. Коберський вивів теорію розвитку української економіки. Він називав українців «сільською нацією» і вважав, що розвиток українського господарства має базуватися на громадах та селянських спілках [10].

Є. Храпливий у науковій роботі «Сільське господарство Галицько-Волинських земель», надав детальну характеристику території сучасних західноукраїнських земель (до яких входить територія Східної Галичини). У цій праці проаналізовано природні умови, етнографічний фактор, суспільний поділ праці та господарський поділ, що зумовили саме таке, а не інше становище сільського господарства на західноукраїнських землях упродовж віків. Автором розкрито спеціалізацію українського сільського господарства, та детально проаналізовано галузеву структуру та особливості функціонування кожної галузі. Проводячи аналіз земельного устрою західноукраїнських земель автор навів статистичні дані, щодо кількості і площі господарств у різних воєводствах, станом на 1921 р. [11, с. 325], а також зведені дані по цих показниках по усій території західноукраїнських земель [11, с. 328] та по різних країнах Європи [11, с. 329].

О. Луцький у розвідці «Сільськогосподарський кредит» здійснював аналіз призначення та найбільш вигідні для українського аграрного сектору міжвоєнного періоду можливості впровадження сільськогосподарського кредиту. Як аргументація, наведено важливість ефективного розвитку сільського господарства для українського народу, та важкість у його функціонуванні без належного кредитування. Хоча у вступній частині (де подано історія світового кредитування) вказується про «грішну природу кредитування», автор дійшов висновку, що без якісної та системної кредитної політики українському аграрному сектору не вижити. Також у кінці праці подано таблицю розмірів та особливостей діяльності українських кооперативів [12, с. 45].

Таким чином, публіцистичні праці учасників та сучасників кооперативного руху є важливим джерелом інформації про певні особливості процесів, які відбувалися у соціально-економічному аспекті життя Східної Галичини означеного періоду. Їхнім недоліком є ненаукове, а публіцистичне подання матеріалу, відсутність повноти відомостей щодо цієї проблематики, відповідно доволі суб'єктивні висновки, чому також сприяла безпосередня участь авторів у тих процесах, які вони висвітлювали. Також, через публіцистичний стиль їхніх робіт, у них подано мало статистичного та фактологічного матеріалу.

Список використаних джерел

1. Будзиновський В. Грунтовий податок. Чернівці: Накладом Д. Лукіяновича і В. Будзиновського, 1897. 52 с.
2. Левицький К. Про нові спілки господарські. Львів: 3 друкарні НТШ, 1904. 37 с.
3. Левицький К. Ідеї масової ощадності та її національне значення. 7 с.
4. Войнаровський Т. Віддовжене селянської посілості. Львів: Друкарня народна, 1908. 63 с.
5. Войнаровський Т. Вплив Польщі на економічний розвій України-Русі. Історично-економічна розвідка. Львів: Друкарня НТШ, 1910. 60 с.
6. Войнаровський Т. Суспільне значення охорони селянської власності. Львів: 3 друкарні НТШ, 1911. 45 с.
7. Данилович С. В справі аграрних реформ. Львів: Дім «Просвіти», 1909. 140 с.
8. Олесницький Є. Яка має бути наша рільнича організація? Львів: Друкарня І. Айхильбергера, 1910. 13 с.
9. Коберський К. Економіка українських земель під Польщею. Львів: Друкарня видавництва «Діло», 1928. 35 с.
10. Коберський К. Економіка українських земель під Польщею. Львів: «Самоосвіта», 1935. 40 с.
11. Храпливий Є. Сільське господарство Галицько-волинських земель. Львів: «Учітеся брати мої», 1936. 348 с.
12. Луцький О. Сільськогосподарський кредит. Львів: Ревізійний союз українських кооператив, 1939. 46 с.

Валентин Терещенко

ВПЛИВ УРЯДОВОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ НА СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Традиційно велика роль сільського господарства в Східній Європі зумовлювала гостроту так званого «земельного питання» в регіоні у першій половині ХХ ст. Існування величезних, але не завжди продуктивних поміщицьких маєтків спричиняло земельних голод і, відповідно, низьку агрокультуру селянських господарств. Уряди різних країн вирішували цю проблему різними шляхами.

Аграрна реформа була одним з найважливіших напрямків урядової економічної політики. З перших днів існування II Річ Посполита зіткнулася з давньою і гострою східноєвропейською проблемою – з земельним питанням. Для його вже в 1919 р. розпочалася аграрна реформа. Реформування повинно досягнути одночасно декілька цілей в соціально-економічній сфері. По-перше, потрібно було здійснити хоча б частковий перерозподіл земельної власності на користь селянства для послаблення земельного голоду. Збільшення селянського землеволодіння повинно створити передумови для розвитку агрокультури селянських господарств. Для цієї мети потрібно подолати основні недоліки землеволодіння та землекористування – ліквідувати черезсмужжя, дальоземелля та сервітути, провести меліораційні роботи. Від успішної реалізації цих робіт залежали темпи розвитку сільськогосподарського виробництва.

Аграрна реформа також була покликана зменшити соціальну напругу в суспільстві, а також зміцнити соціальну базу уряду в східних регіонах. Міністр аграрних реформ Польщі В. Станевич підкреслював, що «заможне, задоволене селянство на сході буде найліпшим оборонним валом, що захищає Польщу, а разом з нею і всю Західну Європу від гасел, проголошених на Сході» [5, с. 20].

Одночасно аграрне реформування мало етно-політичні мотиви. Польський уряд не довіряв українським селянам Галичини і Волині. Це посилювало національну мотивацію реформи на західноукраїнських землях. З цього приводу прем'єр-міністр Польщі В. Вітос заявляв: «Земельну реформу ми розглядаємо не тільки як соціально-економічну, але й як державну і національну проблему, полагодження якої розширить кордони нашої Вітчизни» [12, с. 226]. Представник організації заможного селянства – Польської народної партії «Пяст» Я. Домбський у виступі на засіданні сейму 7 липня 1919 р. наголосив, що «власне на кресах велика власність повинна бути якнайшвидше розparcelьована між польськими селянами... Якщо сьогодні маємо Україну і т. п., причина цього в тому, що сьогодні деякі не розуміють національного значення сільськогосподарської реформи» [6, с. 147].

До середини 1920-х рр. реформа просувалася повільними темпами. Основним каталізатором у процесі реформування аграрного сектора став новий закон про аграрну реформу, який набрав чинності з 28 грудня 1925 р. й отримав назву «Про виконання аграрної

реформи». Основні положення закону передбачали обмеження максимальної норми землеволодіння. Для приміських та промислових районів найбільша норма землеволодіння становила 60 га, для сільськогосподарських – 80 га. Для західноукраїнських земель ця норма збільшена до 300 га., що було поступкою місцевим поміщикам. Земельні володіння понад норму, церковні, державні землі, нерентабельні господарства підлягали парцеляції. [11, s., 12] Під поняттям парцеляції польське земельне законодавство розуміло викуп землі у приватних власників понад встановлену законом земельну норму і подальший її продаж ділянками (парцелями) дрібним власникам [5, с. 20]. Землевласник мав право визначити, які ґрунти з його володіння вилучались, а які залишались. За вилучені землі держава встановлювала певну плату. [7, с. 79–80].

Парцеляція в такому вигляді була спробою компромісного вирішення гострого земельного питання. З одного боку у селян з'являлась можливість для збільшення землеволодіння, з іншого – поміщики зберігали достатньої земель для ведення великотоварного господарства.

Залежно від того, хто проводив парцеляцію, офіційна статистика розрізняла три її види: державна, банківська і приватна. Якщо проаналізувати співвідношення трьох видів парцеляції, то виявляється, що від 1919 р. до 1935 р. у Галичині розпарцельовано землі державою 835 га, сільськогосподарським банком – 1046 га і приватними особами – 313 685 га. Звідси випливає, що основну частку землі продавали способом приватної парцеляції самі землевласники [5, с. 20].

Парцеляцію проводили також відповідні спілки та банки під наглядом земельних управлінь. Продажем і парцеляцією займалися товариство «Земля», Галицький поміщицький кредитний банк (створив у Львові «Відділ парцеляційний»), Аграрно-осадницьке товариство, Польське бюро парцеляційне, Дисконтний банк, товариство «Польська Глеба», спілка «Парцеля», акційне товариство в Ланцуті з філіями, Народна парцеляційна спілка, Бюро обробітку землі й інші. [9 с. 32]

З 1923 р. загальне керівництво й контроль за здійсненням земельної політики покладалися на Міністерство аграрної реформи, на місцях – на окружні, повітові земельні управління та комісії [10, с. 64]. Кредитуванням земельної реформи займався створений в 1919 р. Державний сільськогосподарський банк, через який переказувалися спеціальні кошти, відпущені урядом. [10, с. 63].

Сучасні вітчизняні дослідники звертають увагу на недоліки проведення парцеляції. Головною проблемою для селянства був зв'язок парцеляції з колонізаторською політикою, коли осадники мали перевагу при купівлі парцельованої землі. Про дискримінаційний підхід щодо українських селян свідчить пересічний розмір набутих ділянок. У середньому земельна площа одного польського колоніста дорівнювала 2,59 га, тоді як пересічний український селянин спромігся придбати у власність лише 1,19 га. Найбільші ділянки придбали покупці єврейської національності – в середньому по 5 га землі на двір. [5, с. 23]. У цей час спостерігалися гарячкова спекуляція землею і хабарництво під прикриттям парцеляційних товариств, керівників політичних партій, представників влади, депутатів сейму. Великі землевласники парцельовали найгірші землі з тим, щоб отримати прибутки для налагодження роботи у своїх фільварках [10, с. 66]. Відповідно загальні результати парцеляції були неоднозначними.

Найвищий пік парцеляції в Галичині за весь міжвоєнний період спостерігався в 1923 р., коли розпарцельовано 53287 га землі, в 1927 р., відповідно, – 24 тисячі га, 1932 р. – 17316 га, 1935 р. – 7840 га [9, с. 32–33]. У результаті проведення «парцеляції» різко підвищилися ціни на землю в Галичині. Купити землю могли люди середнього достатку або поляки, які отримували державний кредит зі значними знижками [10, с. 64-65].

Проведення парцеляції започаткувало процес перерозподілу земельної власності між різними категоріями господарств. Проте темпи парцеляції відставали від потреб малоземельних та безземельних селян. Ціни на землю були високими і проблема земельного дефіциту в 20–30-х рр. залишалась невирішеною [8, с. 9].

Іншим важливим напрямом реформи була реорганізація землекористування. Основним її компонентом була комасація – об'єднання роздроблених земельних ділянок в один наділ і створення на ньому самостійного селянського господарства. Передбачалося, що при комасації будуть проводитися й інші роботи з врегулювання земельного устрою: ліквідація сервітутів, поділ обштинних земель, випростання кордонів адміністративних одиниць, виділення місць на цілі громадського використання, меліорація тощо [7, с. 80].

Традиційне черезсмужжя, коли селянське господарство складалось з дрібних віддалених один від одного клаптиків ріллі, робило неможливим запровадження нових агротехнологій.

Згідно із законодавством, комасація проводилась тоді, коли ґрунти були роздроблені або коли їх довжина перевищувала більше як у 15 разів ширину. Комасування наділів поклато початок процесу ліквідації черезсмужжя та вузькосмужжя [8, с. 9]

До 1938 р. включно на Волині скомасовано 779 832 га землі в 149 198 господарствах, що становило 1/7 частину всіх скомасованих земель Польщі й половину того, що заплановано взагалі на теренах Волинського воєводства. На цей час сервітутні права на пасовиська і збирання паливного матеріалу скасовано в 402 об'єктах. Завдяки меліорації понад 100 000 га землі залучено до господарського використання, що позитивно вплинуло на загальну продуктивність сільськогосподарського виробництва краю. Ліквідація черезсмужжя та сервітутів, меліорація створювали умови для більш раціонального та ефективного ведення господарства, сприяли загальному піднесенню продуктивності сільськогосподарського виробництва. [7, с. 80].

За допомогою аграрної реформи польський уряд намагався впливати на національну структуру регіону. Тому з самого початку парцеляція тісно пов'язувалась з колонізаційними заходами. В особах осадників уряд намагався створити соціальну та політичну опору польської влади на селі Західної України [8, с. 9-10].

Польська держава прагнула шляхом колонізації західноукраїнських земель усунення місцевого населення від участі в аграрній реформі вирішити земельне питання польського селянства. Акцент робився на першочерговій колонізації стратегічно важливих земель – прикордонних смуг, приміських зон, придорожніх територій, уздовж залізничних колій, вузлових станцій. [10, с. 82]. Крім економічних мотивів, подальше зміцнення осадників на цих територіях мало б паралізувати розвиток національно-визвольного руху на західноукраїнських землях [5, с. 22]. Осадники мали сприяти ополяченню українців й у разі потреби виконувати каральні функції. [13, с. 237]. Також польські осадники мали посилити оборону східних кордонів II Речі Посполитої, стати соціальною та політичною опорою польської влади на західноукраїнських землях [8, с. 8].

При аналізі колонізаційної політики потрібно розрізняти військове і цивільне осадництво. Військові колоністи перебували в найпривілейованішому стані. Крім безкоштовних земельних наділів, вони мали право на отримання безповоротної позики від держави, а також користувалися пільговими короткотерміновими й довготерміновими кредитами. Відставні офіцери і унтер-офіцери направлялись з метою колонізації етнографічно непольських земель і виконання поліцейських функцій. Вони отримували безкоштовно або за невеликою ціною земельні ділянки по 15–45 га і на пільгових умовах довготривалі кредити на облаштування господарством, за державний рахунок будували житлові приміщення [14, с. 60]. До кінця 1922 р. у східних воєводствах виділено 111,8 тис. га земельної площі для 8732 військових осадників, які отримали найкращі землі під невеликі державні субсидії та дешеві кредити. За даними Центрального союзу військових осадників на початок 1923 р. вони також отримали безкоштовну державну допомогу в розмірі 2022 тис. доларів для створення фермерських господарств. У звітах Міністерства сільськогосподарства за 1933 р. відзначалося, що на західноукраїнських землях налічувалося 7828 дворів військових осадників. На відміну від інших східних воєводств, на Західній Волині військові поселенці забезпечувалися землею найкраще, кожен із них отримав у середньому по 31,5 га [5, с. 21].

Крім військових осадників, упродовж усього міжвоєнного періоду систематично проводилася сільська цивільна колонізація. Цивільні осадники вербувалися з польських селян і набували землі на загальних підставах, тим самим загострюючи земельну проблему українських селян, особливо в південно-східних воєводствах. На відміну від воєнних осадників, яких землею забезпечувала держава, цивільні колоністи купували земельні ділянки за ринковими цінами. За даними Малопольського сільськогосподарського товариства, на 1926 р. у 37 повітах Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств створено 10 037 господарств польських цивільних осадників, що прибули сюди з Центральної Польщі. Кожен з них у середньому придбав 7,6 га орної землі, пасовищ, лісів [5, с. 21].

Унаслідок інтенсивного проведення сільської й міської колонізації на західноукраїнських землях зросла кількість населення католицького віросповідання. Так, частка католиків на 1931 р. у Станіславському воєводстві становила 16,6 %, у Львівському і Тернопільському – 43 % загальної кількості населення краю. Однак такі темпи приросту польського населення не задовольняли державних чиновників. [5, с. 22].

Збільшення кількості польського населення у воєводствах Східної Галичини щонайбільше на 5 % (Тернопільщина з 31,3 % в 1921 р. до 36,6 % в 1931 р.) не могло мати суттєвого значення для зміцнення оборони країни, не беручи до уваги економічні фактори – значні кошти на їх систематичну підтримку. [10, с. 82].

Заходи керівництва Польщі в аграрному секторі істотно не вплинули на зміну соціальної структури східногалицького села. Якщо в 1921 р. група господарств із володіннями до 2-х га становила 48,7 %, то в 1931 – 37,3 %, до 5 га – відповідно 32,8 % та 39,5 %, до 10 га – 14 % та 18,2 %, до 20 га – 3,8 % та 4 %, а до 50 га – 0,7 % та 0,6 %. Але власне остання група господарств займала в 1931 р. 52,6 % всіх сільськогосподарських угідь [12, с. 227]. Урядова політика в Галичині не вирішила одвічної проблеми аграрного перенаселення і, головним чином, була спрямована на створення міцної опори влади через проведення осадницької колонізації, що спричинило загострення міжнаціональних відносин. [10, с. 381–382]. Разом з тим парцеляція і комасація закладали умови певної для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Підвищення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва, розвиток кооперації сприяли збільшенню кількості промислових підприємств, що орієнтувалися на переробку сільськогосподарської продукції. [7, с.81–82].

Отже, результати реформи виявились суперечливими. Польський уряд намагався знайти компроміс між інтересами поміщиків і селянства. Парцеляція започаткувала процес перерозподілу земельної власності на користь селянства. Разом з тим вона стимулювала підняття цін. Комасація в більшості випадків знаходила схвалення громадськості, її потребу у тій чи іншій мірі визнавали опозиційні кола. Головною проблемою комасації були повільні темпи робіт і недоліки її реалізації на місцях. Реформування відбувалось поступово, протягом усього міжвоєнного періоду. Можна стверджувати що реформа не була остаточно завершена у наслідок початку Другої світової війни.

Оцінюючи аграрну політику потрібно чітко розрізняти її економічну та національно-політичну складову. Економічну потребу проведення парцеляції та комасації важко заперечити. Одночасно соціально-економічна доцільність осадництва є доволі сумнівною. Колонізація послаблювала земельний голод в центральних і західних районах Польщі, але посилювала його в Галичині і на Волині. Це дозволяє зробити висновок про переважання національно-політичних мотивів урядової підтримки осадництва. Мова йде про намагання збільшити частку польського населення на західноукраїнських землях, з метою зміцнити тут урядову соціальну базу і послабити український національно-визвольний рух. Ця суперечливість завдань реформування неминуче послабила її загальну ефективність.

Список використаних джерел

1. Васюта І. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. Львів: Видавництво Львівського університету, 1971. 222 с.
2. Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1919–1939). Львів: Видавництво Львівського університету, 1978. 157 с.
3. Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). К.: Наукова думка, 1985. 271 с.
4. Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. К.: Наукова думка, 1973. 255 с.
5. Виздрік В. С. Аграрна політика Польщі на західноукраїнських землях у міжвоєнний період // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2012. № 10. С. 19–23.
6. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України // Вісник Львівського університету. Серія історична. 1998. Вип. 33. С. 146–153.
7. Шабала Я. Вплив аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Волинського воєводства в 1920–1930-х рр. // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2009. Вип. 1. С. 78–83.
8. Шабала Я. М. Аграрна політика Польщі на Волині у 1921–1939 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. Львів, 1997. 16с.
9. Смолей В. Польське цивільне і військово аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919–1939 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 112 с.
10. Коростіль Н.Ж. Економічна та соціокультурна сфера українського села у Східній Галичині (1919–1939 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Черкаський національний ун-т ім. Б.Хмельницького. Черкаси, 2007. 208 с.
11. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1926. 1714 s.
12. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.) К.: Наук. думка, 2006. Т.2. 653 с.
13. Савченко О. Регіональна політика польської влади стосовно західноукраїнських земель у 20–30-х рр. ХХ ст. та її наслідки для соціально-економічного становища краю // Південний архів. Історичні науки. Видавництво ХДУ 2010. Випуск XXXI–XXXII. С. 236–242.
14. Щерблюк С.Г. Соціально-економічне становище Волині у 1919–1939 рр – передумова формування профспілкового руху // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. К., 2012. Випуск 56 (1). С. 54–62.

Леонід Кравчук

**ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ
(ВЕРЕСЕНЬ 1939 Р.)**

Серед проблем новітньої української історії періоду Другої світової війни особливо важливе місце займають процеси та події, пов'язані із вторгненням у Західну Україну Червоної армії у вересні 1939 р. та встановлення радянського окупаційного режиму. Цей період мав свій трагічний фінал у червні-липні 1941 року у зв'язку з панічним відступом більшовиків під ударами гітлерівської військової машини. Основна характеристика цього фіналу – безпрецедентний за жорстокістю та цинізмом масовий кремлівсько-комуністичний терор [4, с. 9].

Західна Україна була простором вільної української думки навіть в той період, коли комуністична ідеологія і більшовицька практика опанували центральними і східними українськими територіями. Захопивши після змови з Гітлером західноукраїнські землі, Москва поставила головною метою знищення цього плацдарму національної свободи та самостійної державності: «Уже з осені 1939 року розпочалися репресії проти української еліти та свідомого українського громадянства. Спочатку поволі, а потім із наростаючою у кінці 1940 р. і далі у першій половині 1941 р. швидкістю розкручувався маховик терору, який в кінцевому підсумку мав привести західноукраїнські терени до східноукраїнського стандарту безликих заляканих рабів нової Російської імперії» [4, с. 10].

Як і належить окупаційній владі, новий правопорядок встановлювався військовими силами – політуправліннями Червоної армії, руками спеціально призваних до війська політпрацівників, які реалізовували заходи зі створення тимчасових управлінь як перехідних органів влади. У зверненні командування Українського фронту до трудящих Західної України зазначалося, що починається нове життя без гніту і насильства, а політичною основою такого життя стають тимчасові управління в містах і селянські комітети у повітах і селах. Селян переконували, що селянські комітети – це їх влада, і створюється вона самим народом на демократичних засадах для забезпечення селян землею, відібраною від поміщиків. Так радянська влада прагнула заручитися підтримкою селян, які складали абсолютну більшість західноукраїнського населення.

До формування тимчасових управлінь особливо уважно відносились партійні органи. Під їх контролем до складу цих структур обов'язково включались один армійський політпрацівник, один працівник НКВС і двоє спеціально підібраних представників місцевої (міської) громади. Селянські комітети створювались із незаможних селян і середняків. Формування місцевої влади повсюдно здійснювалося політорганами Червоної армії під керівництвом і за сценарієм партійних органів. Усі структури тимчасової влади на окупованих територіях очолили надіслані зі сходу працівники [5, с. 11–13].

Радянські історики давали високу оцінку діяльності тимчасових управлінь і комітетів. За їх твердженням, створені упродовж кількох днів після приходу Червоної армії тимчасові управління у повітових центрах і селянські комітети в селах «за своїм класовим характером, своєю політичною суттю і методами діяльності були революційними органами нової демократичної влади робітників і трудящих селян. Керівну роль у цих органах відіграв робітничий клас на чолі з комуністами» [3, с. 21]. Хоча в цьому плані про керівну роль робітничого класу не було підстав навіть згадувати, бо в складі тимчасових управлінь перебували лише поодинокі представники місцевих трудівників (і не завжди з робітничого середовища), які не мали ніякого впливу на прийняття рішень.

Військова рада Українського фронту безпосередньо створила тимчасові управління у Львові, Станіславі, Луцьку, Тернополі і призначила вибори до Народних Зборів Західної України на 22 жовтня, а день скликання цих Зборів – на 26 жовтня 1939 року. Львівське тимчасове управління звернулося до інших воєводських управлінь регіону із закликом організовано провести вибори до Народних Зборів. Безпосереднє керівництво підготовкою до виборів здійснювали центральні партійні і державні органи. За рішенням ЦК ВКП(б) на Західну Україну направили 1000 комуністів і 500 комсомольців, до яких ЦК КП(б)У долучив ще 2000 комуністів і комсомольців. Своїх представників направляли різні владні структури. В результаті у підготовці до виборів брали участь більше 1000 відряджених зі Сходу агітаторів та ще 7350 осіб з них працювали у виборчих комісіях [6, с. 48–49].

Таким чином, підготовка до виборів у Народні Збори Західної України стала однією з найголовніших функцій тимчасових управлінь. На Тернопільщині створили 330 виборчих округів. У роботі округних і дільничних виборчих комісій брали участь понад 10 тис. осіб.

Серед членів окружних виборчих комісій нараховувалось 328 робітників, 1342 селян, 138 вчителів, 17 лікарів. В цих комісіях працювали 204 жінки, 1809 українців, 145 поляків, а також представники інших національностей [1, с. 90]. У виборах брали участь 4млн 433 тис. (92,83 %) всіх виборців регіону. Найвищий показник явки на вибори показала Станіславська область (96,13 %), а найнижчий – Тернопільська (88,03 %). За висунутих кандидатів проголосували 4 млн 32 тис. (90, 93 %) виборців. По Тернопільській області цей показник склав 92,53 %. З висунутих 1495 кандидатів обрано 1484 депутати. По 11 округах (8 – Волинська область, 3 – Львівська), де кандидати не набрали більшості голосів, були призначені нові вибори [1, с. 97–98]. Депутатами Народних Зборів від Тернопільщини обрали 330 представників [3, с. 22].

Вибори відбувалися за радянським сценарієм: у присутності військових частин Червоної армії та спеціальних військових підрозділів, під контролем партійних і державних органів, з голосуванням за одного кандидата (альтернативні кандидатури не допускалися), із визначенням підсумків за сталінською статистичною методологією. Скликані Народні Збори 27 жовтня 1939 року ухвалили Декларацію про встановлення радянської влади на західноукраїнських землях і Декларацію про возз'єднання Західної України з УРСР, а 28 жовтня – Декларацію про націоналізацію банків і великої промисловості, про конфіскацію земель поміщиків, монастирів і державних чиновників. 1 листопада 1939 року Позачергова сесія Верховної Ради СРСР включила Західну Україну до складу СРСР з возз'єднанням її з УРСР, а Позачергова сесія Верховної Ради УРСР 15 листопада 1939 р. постановила прийняти Західну Україну до Складу УРСР [6, с. 50–51].

Дослідники історії партії дають таку оцінку приєднанню Західної України до УРСР: «Цей історичний акт став яскравим виявом торжества ленінської національної політики, ідей дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму... Під керівництвом Комуністичної партії трудящі західних областей України стали на шлях будівництва нового соціалістичного життя» [3, с. 23].

Проте політична складова трансформації життя західноукраїнського регіону включала комплекс антидемократичних репресивних заходів, насамперед ліквідацію всіх раніше існуючих політичних партій і громадських організацій, як правило, шляхом «саморозпуску» і встановлення однопартійної політичної системи з монополією більшовицької партії та підпорядкуванням їй громадських структур, в тому числі і профспілок. Відразу виявилися характерні риси цієї системи: надання каральним органам надзвичайних повноважень, не обмежених ні Конституцією, ні нормами інших законів. Територіально-адміністративна структура органів влади і структура партійних органів були ідентичними для забезпечення повного контролю других над першими. З причини недовіри до місцевих кадрів зі Сходу надіслали десятки тисяч «фахівців», з яких лише кілька відсотків мали вишу, а більше половини не мали навіть середньої освіти. «Східними» кадрами наповнювались місцеві структури НКВС (обласні, міські, районні управління, відділи та відділення). Додатково створили 19 в'язниць. Українізація регіону фактично стала деполонізацією зі спрямованістю на русифікацію через наповнення всіх заходів не українським, а радянським, тобто російським, змістом. Для прикладу, україномовні книги та газети, що публікувалися взамін польських, мали виключно радянський зміст, а їх тираж дуже швидко став перебиватися надісланою зі Сходу радянською літературою та пресою. Аналогічною була картина в освіті: з 6,9 тис. наявних у регіоні шкіл 6 тис. мали статус україномовних, навчальний процес в яких був повністю зрадянзованим (пропаганда комуністичних ідей, возвеличення ролі партії більшовиків і великого російського народу, таврування націоналізму та релігії), а з 3 січня 1940 року введено обов'язкове посилене вивчення російської мови. Основними завданнями в соціально-економічному житті стала конфіскація земель з прицілом на колективізацію сільсько-господарства і націоналізація промисловості для її переведення на планові соціалістичні рейки [2, с 41–42].

На приєднаних територіях встановлювався новий адміністративно-територіальний поділ. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. утворено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Станіславську і Тернопільську області у складі УРСР. За цим Указом, до Волинської області відійшло 6 повітів, до Дрогобицької – 10, Львівської – 13, Ровенської – 5, Станіславської – 10, до Тернопільської – 13 повітів. З часом повіти реорганізовано в райони. Створили 202 сільських райони: у Волинській, Дрогобицькій і Ровенській – по 30, Львівській і Станіславській – по 37, у Тернопільській – 38 районів. Адміністративно-територіальний поділ Західної України завершився створенням місцевих рад: в 1940 році тут діяли 83 міських, 199

районних, 89 містечкових і 4944 сільських рад. У 1940 році проведені вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР та місцевих рад. До Верховної Ради СРСР обрали 33 депутати, до Верховної Ради УРСР – 80 депутатів, до місцевих рад – понад 79 тис. депутатів. Так була завершена перебудова державного апарату і формально легалізована сталінсько-радянська політична система.

Список використаних джерел

1. Бабій Б.М. Воз'єднання Західної України з Українською РСР. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 193 с.2. Друга світова війна в історичній пам'яті України. За матеріалами Українського інституту національної пам'яті / Відп. ред. Ігор Юхновський. Київ-Ніжин: Видав. ПП Лисенко Н.М., 2010. 247 с. 3. Нариси з історії Тернопільської обласної партійної організації. Львів: Каменяр, 1980. 288 с.4. Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія. 1941. Третє видання. Львів: НТШ, 2008. 428 с.5. Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го. К.: Укр. Видавн. Спілка, 1999. 128 с. 6. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-і роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. 175 с. 7. Лучаківська І. Радянські депортаційно-переселенські акції 1939–1941 рр. // Наукові записки ТНПУ ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. Випуск 2. Тернопіль: Видавництво ТНУ ім. В.Гнатюка, 2011. С. 62–65.

Юлія Боднарчук

ВПЛИВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА НАЦІОНАЛЬНУ ТА ГОСПОДАРСЬКУ СТРУКТУРУ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (1939–1946 РР.)

За період Другої світової війни відбулися значні зміни у національній та господарській сферах Тернопільської області. Змінився зовнішній вигляд області як адміністративно-територіальної одиниці. Наслідки війни виявилися в зміні населення області на 75 %. Глибина перетворень посилила тенденції, які існували впродовж усього міжвоєнного періоду: зменшення міських жителів і укріплення аграрних позицій у краї. У той самий час завдяки вагомому потенціалу працездатного населення серед переселенців, до певної міри, поповнився трудовий потенціал втрачений під час війни.

Значний кількісний потенціал польського населення в області формувалася впродовж усього міжвоєнного періоду. Тернопільщина як колишня прикордонна межа II Речі Посполитої була, за висловом професора В. Кубійовича, «просіяна польським елементом» [1, с. 18], що на тлі решти західноукраїнських земель дало підстави назвати її «польським подільським півостровом» [1, с. 310]. Це відбувалося з ініціативи та під натиском польської державної політики впродовж усього міжвоєнного періоду. Для ополячення «східних кресів» й асиміляції українського населення, польський уряд, як відомо, застосував аграрну реформу, започатковану в 1920-х рр.

Родючі землі Поділля ніби притягували польських колоністів. Тому саме на Тернопільщині відсоток поляків був значно вищим, аніж у цілому в Галичині. І навіть високий рівень польської еміграції в 1926–1938 рр., коли за межі Тернопільщини виїхали 66,5 тис. осіб, не змінив загальної ситуації у краї [2, с. 20]. Так, присутність поляків у воєводстві збільшилася від 23,17 % (за даними перепису 1921 р.) [3, с. 15] до 49 % (за переписом 1931 р.) [4, арк. 45, 50, 145, 241]. Водночас у повітах, що утворили в 1939 р. Тернопільську область, без Бродівського, Кам'янка-Струмилівського, Радехівського, Золочівського, що відійшли до Львівської області, та північних волинських повітів Шумщини й Лановеччини, польське населення становило ще більший відсоток – 54,28 % [4, арк. 50].

Після початку Другої світової війни та приєднання західноукраїнських територій до УРСР пріоритети у національному питанні змінилися: розпочалося масове виселення осіб польської національності. Упродовж 1939–1941 рр. зі західноукраїнських областей у радянський полон відправили 200 тис. польських офіцерів і солдатів, т. зв. «політично підозрілі прошарки населення» заарештували й ув'язнили в таборах НКВС, значну частину решти населення польської національності примусово переселили у внутрішні області СРСР [5, арк. 55]. Найбільше арештів і переміщень зазнали польські жителі міст та містечок. Зокрема, за станом на 1941 р. в області залишилося 44 % поляків, із яких 115,2 тис. осіб (43,9 %) мешкали в містах і 582,6 тис. осіб (44,1%) – у селах [5, арк. 44–45].

Виселення поляків із західних областей радянський уряд припинив після початку війни у 1941 р. Водночас нацисти розпочали фізичне винищення жителів окупованих областей. Це стосувалося переважно євреїв, але поряд із ними значних втрат зазнали українці та поляки. За період війни Тернопільщина втратила загалом близько 35 % усього населення.

Незважаючи на значні втрати під час війни, радянські урядові кола бажали закінчити виселення поляків із західних областей. Цьому сприяла вже згадана Угода підписана 9 вересня

1944 р. в місті Любліні між ПКНВ та урядом Української РСР про евакуацію українців із Польщі, а поляків та євреїв, які перебували в польському громадянстві до 1939 р., – зі західних областей УРСР.

Попередньо встановили 66 533 польські родини (210 201 особа), які підлягали евакуації [6, с. 161]. Їхню кількість визначили неточно, тому до 1 жовтня 1945 р. були зареєстровані й отримали евакуаційні документи для виїзду в Польщу 76 177 сімей (226 952 особи), що значно перевищило кількість поляків порівняно з іншими західними областями. Загалом із області під час евакуації виселили 227 305 поляків [7, арк. 1–2; 8, арк. 15; 9, арк. 1–2].

Окрім поляків, виселенню до Польщі підлягали євреї, котрі за станом на 1939 р. перебували у польському громадянстві. На Тернопільщині, після геноциду євреїв під час Другої світової війни, вони становили мізерну кількість, розсіяну в різних населених пунктах. Зокрема, у Чортківському евакуаційному представництві був зареєстрований 2051 євреї, із них виїхали в Польщу 1999 осіб, у Тернопільському представництві зареєстрували 1681 особу, з них виїхали 1435 осіб, на Кременеччині – 67 осіб [7, арк. 1–2; 8, арк. 15; 9, арк. 1–2].

Одночасно з початком виселення родин польської та єврейської національностей формувалася механізм розміщення українців, депортованих із Польщі. Рішенням РНК УРСР від 23 вересня 1944 р. № 1261 створено управління при РНК УРСР у справах евакуації та розселення польського й українського населення [10, с. 87]

Як наслідок, села області залишалися незаселеними, хати набували непридатного для проживання стану, посівні площі ніхто не обробляв. Провівши реєстрацію мешканців області Виконавчий комітет Тернопільської облради, повідомив Бюро з обліку і розподілу робочої сили при РНК УРСР про кількість населення області за станом на 1 червня 1945 р. Так, від кількості мешканців, котрі залишилися після війни, відняли зареєстрованих громадян польської національності, які виїжджали до Польщі, – 240 122 особи і мобілізованих на підставі постанови про трудову мобілізацію – 16868 осіб. У підсумку констатували про зменшення населення на 266990 осіб. В той самий час із Польщі прибули в область лише 1729 сімей українців (6213 осіб). Відтак, на Тернопільщині залишилося після виїзду поляків 649188 осіб місцевого населення [11, арк. 18 зв.]. Загалом втрати у народонаселенні внаслідок війни і незбалансованої політики щодо виселення поляків та євреїв відповідно до Люблінської угоди становили в області близько 48 % від довоєнної кількості жителів.

Враховуючи складний демографічний та економічний стан на Тернопільщині, облвиконком, акумулювавши дані за районами про кількість вільних будівель, підготував звіт із обґрунтуванням зустрічної пропозиції Управлінню з евакуації при РНК УРСР із наступним розглядом його в уряді. В цьому звіті голова облвиконкому Я. Артюшенко подав клопотання до Голови РНК УРСР М. Хрущову про скерування в область «...щонайменше 20–25 тис. українських родин, евакуйованих із Польщі» [12, арк. 45].

Основна маса депортованого люду впродовж останнього четвертого періоду – від березня до червня 1946 р. із Польщі прибула на Тернопільщину. Загалом їхня кількість за останній період становила 22037 родин (95777 осіб). Загалом в область прибуло 158494 особи. Поетапне збільшення плану розселення певною мірою компенсувало значні втрати у народонаселенні області внаслідок війни та виселення осіб польської й єврейської національностей.

Розселення депортованих на Тернопільщині в нових суспільно-політичних і соціально-економічних умовах виявило низку особливостей, що були щільно пов'язані з баченням із боку влади їхнього місця в радянському суспільстві, специфікою соціального статусу переселенців на попередньому місці проживання, а також із аграрним розвитком господарства області. Соціально-економічні особливості й закономірності, що виникали при розміщенні переселенців, в наступному мали значний вплив як на соціально-економічну адаптацію, так і на формування народногосподарських рис краю в цілому.

В основу причин, які заклали базу для розвитку Тернопільщини в означений період, були покладені сильні аграрні тенденції, що домінували на західноукраїнських землях в міжвоєнний період. Своєю чергою вони мали безпосередній вплив на соціальну структуру та низьку урбанізацію області. Так, на 1921 р. питома вага міського населення в краї становила 233802 особи (18,88 %) [1, с. 13]. У зв'язку з недостатністю промислово-виробничої бази і малої кількості промислових працівників відсоток міського населення був низьким. Невисокий рівень урбанізації в повітах Тернопільщини залишався наслідком малого поступу соціально-економічного розвитку міських поселень. Відсутність робочих місць у містах через повільні темпи зростання фабрично-заводської промисловості негативно позначалася на зростанні чисельності міського населення. Так, на 1 січня 1939 р. міські мешканці становили лише 14 %

[13, с. 67; 1, с. 13]. Таким чином, до 1939 р. співвідношення міських і сільських жителів змінилося на користь останніх. Питома вага міщан у краї зменшилася до 204 тис. осіб, а селяни, відповідно, збільшили свою кількість до 1209 тис. осіб [14, с. 64–65].

У подальшому зовнішньополітичні обставини стали приводом для поглиблення сільськогосподарського розвитку як західноукраїнського регіону в цілому, так і Тернопільщини зокрема. Друга світова війна завдала значних людських втрат переважно жителям міст. У 1943 р., коли Галичина перебувала під німецько-нацистською окупацією, на її території провели перепис населення. Дані перепису, порівняно з 1939 р., засвідчили, що населення краю зменшилось у середньому на 22 %, у т. ч. міське населення втратило 32 %, а сільське – 18 % [15, с. 154]. Зокрема, Тернопільщина залишилася за станом на 1943 р. із 138720 (12,3 %) міських жителів та 991380 (87,7 %) – сільських (підраховано автором) [15, с. 157].

Наприкінці війни соціальна картина Тернопільської області зазнала ще глибших змін, спричинених проходженням фронту, переселенням населення з прифронтової смуги й вивезенням його до Німеччини. Згідно з «Короткою економічною характеристикою звільнених областей УРСР» за травень 1944 р. у двох із трьох міст обласного підпорядкування й у 29 районних центрах, звільнених на цей час від нацистів, залишилося 27,1 % населення від довоєнної його кількості, водночас сільське населення збереглося на 73 % [16, арк. 7]. Після закінчення військових дій, за даними на 10 жовтня 1944 р., в області було 877 859 осіб сільських жителів та 36989 міських [17, арк. 9; 18, арк. 3]. Таким чином, упродовж тривалого часу на Тернопільщині за різних обставин відбувалося поступове зменшення міського соціального прошарку.

Наступні події у значній мірі спровокували поглиблення окресленої тенденції. Так, на час дії Угоди про евакуацію співвідношення міських та сільських мешканців становило відповідно 5,4 – до 94,6 %. Під час впровадження Люблінської угоди на теренах області виселення зазнала значна кількість поляків серед яких близько 30 % були мешканцями міст. Так, за станом на 1 січня 1945 р. кількість жителів міст обласного підпорядкування становила близько 40 тис. осіб. Упродовж переселення з них виїхало понад 20 тис. поляків. А на зміну їм прибула далеко не тотожна кількість переселенців – 493 особи. Людські втрати військового часу в поєднанні з виїздом польського населення внаслідок впровадження Люблінської угоди спричинили загострення негативної тенденції – зменшення жителів у містах Тернопільської області.

Найглибше втрата населення вразила міста обласного підпорядкування: Тернопіль, Чортків, Кременець. За станом на липень 1944 р. після остаточного визволення області від німецько-нацистських загарбників у місті Тернополі, де до початку війни було 50 тис. осіб, залишилося 18536 мешканців. Із цієї кількості виїхали в Польщу 9563 особи польської та єврейської національностей. Того самого часу в місто прибули 104 сім'ї переселенців (408 осіб). Отже, на кінець 1946 р. в місті залишилася 9381 особа.

Подібною була ситуація і в містах Чорткові та Кременці. Матеріали обліку населення Кременця виявили, що до початку війни в 1941 р., тут було 27 тис. жителів. За станом на 10 квітня 1944 р. залишилося 11 949 осіб, у т. ч. за національністю: 7072 українці, 3544 поляки, 484 росіяни, 122 чехи, 29 євреїв [19, арк. 35]. За період депортації кількість мешканців зменшилася на 3267 поляків, а прибули тільки 10 родин переселенців (27 осіб), що становило на кінець року 8709 осіб. У Чорткові після війни залишилося 10769 осіб, із них 6349 поляків, які згодом виїхали. На їх місце впродовж 1944–1946 рр. прибули 58 осіб (16 сімей) українців-переселенців [20, арк. 3]. Відтак, місто обласного підпорядкування нараховувало 4478 мешканців. Зменшення кількості міщан унаслідок малого числа прибулих негативно позначилося на соціальній структурі області, яка дуже постраждала під час війни.

Отже, на частку міського населення Тернопільщини припало близько 2,7 %, решту становили жителі райцентрів та сільської місцевості. Для порівняння в областях Західної України найменший відсоток міщан після війни був у Рівненській області – 9,4 %, а найбільший на Волині – 19,5 % [16, арк. 7].

Знелюднення головних міст області, враховуючи їхню адміністративну функцію, якими були Чортків (1944–1946 рр.) і надалі Тернопіль, не могло залишатися непомітним для органів центральної влади. Незважаючи на це, від першого і в усіх наступних додаткових планах розселення, збільшуючи кількість переселенців, не змінювали їхнього соціального статусу за розміщенням. У зв'язку з руйнуванням, завданих містам області під час війни, та несумісного соціального статусу – депортовані тут виявилися небажаними, що досить чітко видно на прикладі міст обласного підпорядкування.

Для такої позиції радянська влада мала, крім врахованих соціальних особливостей переселенців політичні мотиви. Міста для будь-якої влади відігравали роль адміністративних центрів, у яких акумулювались ідеологічні, інтелектуальні та економічні ресурси. У 1938 р. професор В. Кубійович підмітив одну закономірність у розвитку міст на етнічно українських землях у складі іноземних держав: такі міста репрезентували керівний прошарок неавтохтонного походження [15, с. 305]. Ця тенденція проявлялась як у період польського панування, так і за радянської влади. Тому соціальний і національний статуси мешканців міст були обернено пропорційними до національного та соціального складу периферії.

Відтак, після фашистського загарбання у краї встановили радянську владу, для функціонування котрої лише від квітня 1944 р. до січня 1945 р. на Тернопільщину прибули 5935 працівників зі східних областей УРСР, Червоної армії і партизанських загонів [21, арк. 11]. Надалі їхня кількість збільшувалася для роботи на керівних посадах партійних, радянських, господарських, культурних та інших закладів, розміщених переважно у містах і районних центрах для проживання цим кадрам надавали нечисленні вцілілі приміщення.

Командно-адміністративна система потребувала негайного формування ієрархічного кадрового корпусу. Вже станом на 10 квітня 1945 р. в західні області прибули 49 тис. осіб, у т. ч. 22,4 тис. комуністів. А до середини 1946 р. сюди зі східних областей Української РСР та з інших республік переїхали понад 86 тис. партійних, радянських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, системи народної освіти, охорони здоров'я, культурно-освітніх закладів тощо [22, с. 6]. В таких умовах для розміщення в містах депортованих був лише один шлях – поселення несанкціоноване владою. Саме тому, з мізерної кількості переселенців, які тут розмістилися, деяка їх частина оселилася самовільно, оскільки були мігрантами зі східних областей. Так, якщо в Чорткові з 16 сімей лише одна переїхала зі Запорізької області, то в Тернопіль таких прибуло 9 родин, а в Кременці всі 10 були реверсними мігрантами, тобто оселилися в місті самовільно [23 арк 2; 24 арк. 2–8; 20 арк. 3].

На західноукраїнських землях радянська влада, маючи серед корінного населення обмежене коло прихильників, прагнула залучити до своїх лав якомога ширше коло наслідувачів із місцевого населення. Ця проблема ще більше загострилася після від'їзду поляків, які були представлені у нижчих та середніх керівних ланках радянської виконавчої влади і партійних структурах. Так, члени компартії на районних звітно-виборчих партзборах зазначали, що більшу частину апаратів районних партійних закладів становили працівники з числа поляків, яким тепер доводилося виїжджати до Польщі, тим самим загострюючи проблему кадрів районних керівних установ [25, арк. 15]. Чимало поляків було у винищувальних загонах. Зокрема, відповідно до постанови обкому КП(б)У від 4 грудня 1944 р., при перевірці оперативно-службової діяльності винищувальних загонів при райвідділах НКВС Тернопільської області одним із перших визначали національний склад бійців. Наприклад, у Микулинецькому РВ НКВС Тернопільської області зареєстрували двох росіян, шість українців і 42 поляки [26, арк. 25]. Так було практично в усіх районах області. Таким чином, після виїзду поляків виникла гостра потреба як керівного складу, так і рядових службовців, працівників каральних органів, радянських установ, організацій і закладів, які були з'єднувальною ланкою між радянською владою та місцевим населенням.

Про заміщення вакансій ішлося у постанові ЦК КП(б)У від 10 липня 1945 р., що була продубльована на місцевому рівні на бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 25 липня 1945 р. «Про добір та висування кадрів із активу місцевого населення області» [27, с. 184–185]. Мета постанови – забезпечення масової підтримки радянської влади у західноукраїнських областях. У свою чергу, для залучення депортованих до участі в «радянському будівництві» у сільськогосподарській відділ ЦК КП(б)У скерували листи з рекомендацією щодо масової роботи серед переселенців та висування їх на низову господарську і радянську роботу з числа активістів, що до певної міри дискредитувало й притісняло права переселених українців. Наприклад, до липня 1945 р. з активу місцевого населення на керівну роботу висуното 8500 осіб, у т. ч. 4 тис. осіб на обласні й районні керівні посади [27, с. 5]. В той самий час за станом на грудень 1946 р. із середовища депортованих 19 осіб завідували відділами райвиконкомів, 92 працювали головами сільських рад, 113 – секретарями сільських рад, земельні товариства очолили 143 закерзонці.

Здавалося б, непідготовленому з точки зору політичної адаптації населенню, яке становило чверть від усього населення області, ця кількість є достатньою. Але незначне число осіб керівного складу нижчої ланки, призначеного зі середовища депортованих, викликає подив, оскільки вони, за значно меншої кількості порівняно з мешканцями області, внесли

вагомий вклад в її економічний потенціал завдяки значній кількості осіб працездатного віку. Адже, згідно з даними виконавчого комітету Тернопільської області після нацистської окупації, військових дій і виїзду польського населення серед місцевого населення залишилося 24 % (155885) осіб працездатного віку. В той самий час зі загальної кількості переселенців, скерованих на територію області, особи працездатного віку становили 60 % (102780 осіб), у т. ч. чоловіки – 46002, жінки – 56778 осіб. У залежності від густоти заселення районів переселенцями, останні стали основою трудового потенціалу області.

Таким способом формувалася кількісна складова в тому чи іншому районі. Так, якщо частка переселенців в області становила в середньому близько 25 %, то співвідношення переселенців до кількості мешканців районів мало амплітуду від 0,04 % в Почаївському районі до 75,8 % у Терехівському. Відповідно, співвідношення між працездатним місцевим населенням і переселенцями в цих районах було на користь останніх. У решті районів на північ від Тернополя і на південь від Чорткова відсоток переселенців хоч і був високим, але не перевищував 10–25 %. Але й тут вони були конкурентноздатним трудовим потенціалом.

Крім того, збільшенню ваги депортованих в області сприяла постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У про мобілізацію трудових резервів на відбудову народного господарства східних промислових областей. Як наслідок частина працездатного населення змушена була виїхати. В той самий час, влада оголосила мораторій на мобілізацію робочої сили серед переселенців на період їхнього господарського облаштування, тобто на два роки офіційно визначеного періоду адаптації, що автоматично збільшувало частку депортованих.

Працездатність закерзонців, які звикли до тяжкої сільськогосподарської праці, знаходила застосування в будь-якому соціальному середовищі.

Загалом, вагомий трудовий потенціал, що становили депортовані у поєднанні з їхньою соціальною специфікою, де 99 % були селянами, сприяло поглибленню аграрних тенденцій у господарстві області. Тому на кінець 1946 р. на Тернопільщині зареєстрували 9074 промислових робітники в т. ч. 474 переселенці [28, арк. 1]. У той самий час, для порівняння, робітників у Львівській області налічувалося 22567 осіб, Станіславській – 20531 особа [13, с. 67; 1, с. 13].

Під час війни спалено, зруйновано і пошкоджено значну кількість будівель у всіх населених пунктах області. У восьми районах, які серед перших звільнили від німецьких окупантів, у т. ч. містах Збараж і Кременець, спалено, за попередніми даними, близько 2700 житлових будинків. Так, дотла спалили села Осники, Молотків, Червона Лука, Грибова, Юськівці Лановецького району, два села Збараського району, села Смиківці та Романівка Великобіроківського району. У Козлівському районі з 9 тис. селянських господарств були повністю зруйновані 4 тис. Загалом знищено 200 сіл із 1103 та 9 із 11 містечок районного підпорядкування [27, с. 121, 182].

Найбільше постраждали міста обласного підпорядкування (Тернопіль, Кременець, Чортків) і районні центри. Зокрема, у Кременці знищено 512 житлових будинків. Тернопіль після звільнення мав вигляд купи руїн. Із загальної кількості 3918 споруд і будівель більше 1000 будинків були зруйновані вщент, решта 2900 будинків, що зазнали значних ушкоджень, потребували капітального ремонту.

Повністю був зруйнований районний центр Вишівець, лише півтора десятка напівзруйнованих будівель нагадували про раніше розвинуте містечко. Районні центри Золотий Потік, Золотники, Зборів – зруйновані більше ніж на половину. Через територію районів Золотниківського, Козівського, Золотопотіцького, Козлівського, Буцацького та інших пролягала лінія фронту – будинки розібрали під зведення оборонних споруд і облаштування бліндажів.

Таким чином, у період Другої світової війни Тернопільщина зазнала значних змін у господарській та національній сферах, що мало значний вплив на розвиток ряду суспільних галузей Тернопільщини у наступні роки. З огляду на значний відсоток депортованих українців, посилюлися тенденції, які існували впродовж усього міжвоєнного періоду: зменшення міських жителів і укріплення аграрних позицій у краї. В той самий час завдяки вагомому потенціалу працездатного населення серед переселенців, до певної міри, поповнився трудовий резерв втрачений під час війни. Проте навіть ці заходи не зуміли зупинити глибокі зміни в національному демографічному та соціально-економічному розвитку області.

Список використаних джерел

1. Кубійович В. Географія українських і сумежних земель. [Факс. перевид.]. К.: Обереги, 2005. Т 1.: Загальна географія / Опрац. і зред. В. Кубійович. 528 с. 2. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / О. Б. Бернштейн, Н. А. Зіневич та інші [за ред. В. І. Наулка]. К., 2001. 424 с. 3. Барна І. Етнічний склад

населення Тернопільської області на початку ХХ ст. // Наукові записки ТПУ ім. Гнатюка. Серія: Географія. Тернопіль, 2003. № 2. С. 12–20. 4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1420. 256 арк. 5. ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 48. 126 арк. 6. Сергійчук В. Депортація поляків з України. К., 1999. С. 192. 7. ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 2. Спр. 51. 59 арк. 8. ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 2. Спр. 55. 46 арк. 9. ЦДАВО України. Ф. 4959. Оп. 2. Спр. 40. 27 арк. 10. Воронков В. ПНР: Справочник. М., 1984. 124 с. 11. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. Р-1833. Оп. 5. Спр. 22. 26 арк. 12. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-1833. Оп. 5. Спр. 15. 38 арк. 13. Арсентьев Н. В. Процесс формирования советского промышленного рабочего класса в западных областях УССР (1946–1960) [Текст лекции]. Ужгород, 1972. 72 с. 14. Поділля: історико-етнографічне дослідження / Артюх Л. Ф., Балащук В. Г., Балтарович З. Є. К.: «Доля», 1994. 504 с. 15. Кубійович В. «Енциклопедія українознавства. Загальна частина» / [За ред. проф. Володимира Кубійовича]. К., 1994. Т. 1, 2. 400 с. 16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 30. Спр. 21. 66 арк. 17. Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 152. 9 арк. 18. Там само. Спр. 293. 58 арк. 19. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 790. 243 арк. 20. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2781. Оп. 1. Спр. 8. 136 арк. 21. Там само. Спр. 168. 35 арк. 22. Ткачук В. В. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Львів, 1998. 17 с. 23. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2781. Оп. 1. Спр. 3. 166 арк. 24. Там само. Ф. 2781. Оп. 1. Спр. 5. 188 арк. 25. Там само. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 278. 84 арк. 26. Там само. Спр. 379. 65 арк. 27. Радянська Тернопільщина (1939–1959). Документи і матеріали / [Упорядн. М. П. Глинський, М. М. Нестерець]. Львів: «Каменярь», 1971. 430 с. 28. Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-1833. Оп. 4. Спр. 83. 4 арк.

Володимир Кіцак

ПОЧАТОК ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ЗАКЕРЗОННЯ У 1944 Р.

Ще на Тегеранській конференції, на зустрічі лідерів держав-союзників Й.Сталіним, В.Черчиллем та Ф.Рузвельтом узгоджено питання проведення нового радянсько-польського кордону по лінії Керзона. Спроба М.Хрущова прилучити до УРСР території Грубешівського, Томашівського, Холмського, Замостівського та Ярославського повітів довоєнної Польщі не отримала підтримки радянського керівництва, оскільки ще в Тегерані Сталін пообіцяв залишити ці землі в Польщі. З метою усталення нового кордону Сталін вирішив провести величезні депортації населення [15, с. 378–380]. Варто відзначити, що в цьому зацікавлено й нове керівництво Польщі.

Саме тому 9 вересня 1944 р. у Любліні Головою РНК УРСР М.Хрущовим та керівником Польського комітету національного визволення Е. Осубка-Моравським підписано угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР [10, с. 287–293].

Строки взаємної депортації населення початково обмежувались терміном з 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р. [10, с. 287–293]. Проте депортація йшла надто повільно. Тому 27 листопада 1944 р. М. Хрущовим був направлений лист до Е. Осубки-Моравського з пропозицією перенести кінцевий термін реєстрації бажаючих переселитись на 15 січня 1945 р., а саму депортацію завершити до 1 березня 1945 р. [1, арк. 141]. З огляду на важку зиму, велику кількість бажаючих переїхати, неузгодженість дій радянської сторони у подачі та використанні залізничних вагонів, нищення комунікацій і переселенчих комісій загонами УПА, АК й ряд інших причин кінцевий строк переселення почали систематично продовжувати: спочатку до 1 травня, потім до 1 листопада 1945 р. Втретє термін закінчення реєстрації бажаючих переселитись був перенесений на 31 грудня 1945 р., але кінцева дата виселення не зазначалась. 24 листопада 1945 р. у Києві був підготований, а пізніше й схвалений постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У проект додаткового протоколу до угоди від 9 вересня 1944 р. Згідно з ним термін реєстрації продовжено до 31 грудня 1945 р., а датою остаточного закінчення процесу виселення призначено 15 червня 1946 р. [3, арк. 22–23, арк. 34]. Це було четверте й останнє перенесення термінів реєстрацій й депортації [13, с. 129–130].

Сам процес депортації став можливим після визволення Закерзоння, яке почалось в липні 1944 р. в результаті наступу південного крила I Білоруського фронту та I Українського фронту. 8 вересня розпочалась Східно-Карпатська операція, в якій брали участь війська I Українського та новоствореного IV Українського фронтів. На кінець вересня передові частини радянської армії вийшли до основного Карпатського хребта й у надзвичайно кровопролитних боях оволоділи Дуклянським перевалом. В кінці жовтня 1944 р. лінія фронту зупинилась на лінії Ясло – Свидник – західніше Команьчі [9, с. 304, 359–360].

Головним уповноваженим по евакуації на території Польщі був призначений заступник наркома харчової промисловості УРСР М. Підгорний, який для здійснення своїх функцій 18

вересня 1944 р. виїхав до Любліна [8, с. 205–209]. Заступником М. Підгорного нарком внутрішніх справ Української РСР В. Рясний призначив свого безпосереднього заступника – полковника державної безпеки Т. Кальненка. Працівниками НКВС були й багато інших працівників апарату головного й районних вповноважених, що свідчить про те, хто насправді керував депортацією [8, с. 205–209; 12, с. 103].

Оскільки опір підрозділів УПА переселенню був досить активним (частими були напади на вповноважених УРСР та їх співробітників) спеціальною постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У в листопаді 1944 р. в кожний із повітів, де діяли радянські уповноважені, був направлений взвод охорони, який мав забезпечувати охорону головного та районних уповноважених, а також українців, що виїжджали в УРСР [1, арк. 164–165].

Штат Головного уповноваженого представника УРСР в справах евакуації початково складався з 7 чоловік (окрім заступників). Штати кожного з районних вповноважених налічували п'ятеро працівників [1, арк. 26]. Пізніше апарат Головного вповноваженого доведено до 48 чоловік, а в кожному з повітів працювало по 23 службовці [10, с. 331].

Саме переселення офіційно тривало із 15 жовтня 1944 р. до 15 червня 1946 р. І хоча сам процес був практично безперервним, в ньому можна виділити певні етапи, пов'язані з ступенем добровільності переселення, обсягом задіяного у процесі адміністративного апарату, служб безпеки та війська, темпами переселення, що залежали від ряду суб'єктивних та об'єктивних причин тощо. Більшість дослідників (І. Білас, Ю. Сливка та ін.) виділяють два етапи: добровільний (з 15 жовтня 1944 р. до липня 1945 р.) і примусовий (з кінця липня 1945 р. до 15 червня 1946 р.) [8, с. 213–233; 10, с. 5-25].

Більш деталізованою й науково обґрунтованою, на нашу думку, є класифікація етапів переселення, подана Є. Місило у передмові до першого тому двотомного збірника документів «Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі в УРСР 1944–1946» [14, с. 10 – 14]. Автор виділяє чотири етапи депортації: перший етап тривав від 15 жовтня до кінця грудня 1944 р.; другий – з початку січня до кінця серпня 1945 р.; третій – з початку вересня до кінця грудня 1945 р.; четвертий – з 1 січня до 15 червня 1946 р.

На першому етапі депортація носила певний відбиток добровільності, проте із самого свого початку добровільність переселення була дуже сумнівною. Польські власті одразу ж почали продукувати укази й постанови, антиукраїнськість яких була очевидною й спрямовувалась на те, щоб змусити українців виїхати: закрили усі українські школи, звільнили українців з поліції й державних установ, церкви пересвячували на костьоли. Виселяли здебільшого мешканців Холмського, Грубешівського, Томашівського і Замостівського повітів, які весною і літом 1944 р. були «грунтовно» сплюндровані та спалені загонами Армії Крайової, Батальйонів хлопських й інших польських підпільних формувань. Зимою 1944–1945 рр. в Тернопільську область прибуло гужовим транспортом 648 сімей або 2516 українців Польщі. Сотні кілометрів засніжених доріг пройшли ці люди перш ніж осісти тут. На санях їхали матері з немовлятами, везли все те, що вихоплено з вогню пожеж та грабунків. Худобу гнали поруч із валкою. Чи багато старших людей та дітей змогло подолати цей шлях? Вже сам факт зимової мандрівки на схід заперечує думку про добровільність переселення [7, арк. 5–7].

Після того, як радянські уповноважені розгорнули агітаційну кампанію, українці поступово почали оформляти заяви на виїзд в УРСР. Обсяг поданих заяв спочатку був невеликий, проте із часом він почав наростати швидкими темпами. За інформацією М. Підгорного, спочатку була помітна чітка тенденція до зростання кількості поданих від господарств заяв за одиницю часу. Динаміка подачі заяв на виїзд в УРСР на першому етапі депортації подана у наступній таблиці [1, арк. 171 – 172, арк. 200 – 202; 10, с. 366, 390].

Динаміка подачі заяв на виїзд в УРСР на першому етапі депортації

№ з/п	Часові межі подачі заяв на виїзд в УРСР:	Кількість заяв, поданих від сімей за означений період:
1.	10.10.1944 р. – 20.10.1944 р.	4691
2.	20.10.1944 р. – 30.10.1944 р.	6086
3.	30.10.1944 р. – 10.11.1944 р.	7502
4.	10.11.1944 р. – 20.11.1944 р.	13609
5.	20.11.1944 р. – 30.11.1944 р.	4281
6.	30.11.1944 р. – 10.12.1944 р.	1296
7.	10.12.1944 р. – 26.12.1944 р.	418
Всього		37882

Із наближенням зими кількість заяв почала зменшуватись. З однієї сторони, це пов'язано із небажанням людей покидати теплі домівки у зимові холоди та їхати в товарних вагонах чи на відкритих платформах у невідомість. Інша причина полягала в тому, що ще не всі українські етнічні землі в Польщі були визвалені від фашистських загарбників, а на звільнених територіях потроху вичерпувалась кількість тих людей, яких недоля гнала у чужі краї. Ще однією причиною зменшення кількості заяв на виїзд була низька активність польського підпілля, яка в основному була спрямована проти українців і була домінантою в «заохоченні» українців на виїзд [2, арк. 3 – 5а]. В кінці 1944 р. фронт проходив по території Закерзоння і присутність військ Червоної Армії та вермахту робили широкомасштабні антиукраїнські дії АК надто ризикованими. В тилу радянських військ одразу ж почались масові операції проти АК [10, с. 395; 12, с. 146]. З огляду на це українсько-польський конфлікт на кінець 1944 р. дещо притих. Відповідно впала й кількість бажаючих покинути отчі землі. Всього до кінця року подали заяви на виїзд 37882 особи. Чисельність бажаючих переселитись в УРСР в розрізі повітів наочно проілюстровано в наступній таблиці [10, с. 390].

Кількість родин (людей), що подали заяви на виїзд в УРСР до 31 грудня 1944 р.

Повіт	Заяви на переселення в УРСР подали	
	сімей	людей
Білгорайський	3882	14893
Володавський	3129	10472
Грубешівський	9034	33486
Горлицький	–	–
Замостівський	1520	5396
Красноставський	654	2175
Ліський	416	1751
Любартівський	225	1045
Любачівський	194	764
Перемиський	71	300
Радинський	98	347
Сяноцький	2545	12000
Томашівський	7157	25061
Холмський	7880	30220
Ярославський	559	2246
Яслівський	518	2000
Новосанчський	–	–
Разом	37882	142167

Найбільш інтенсивно прийом заяв проходив у Білгорайському, Грубешівському, Холмському та Замостівському повітах, де виявило бажання евакуюватись 60–90 % українських родин. Мотиви, з яких люди погоджувались подати заяви на виїзд, були різними, проте домінуючим все ж було бажання зберегти своє життя та майно від терору польських збройних формувань. Точно людські втрати встановити практично неможливо, проте в майже в кожному з сіл було по-звірячому замордовано від кількох до сотень осіб. За даними М.Сівіцького, в с.Сагринь загинуло 600–800 людей, в с.Шиховичі – близько 200, в с.Ласків та с.Берестя – понад 200. І цей список далеко не повний. Загалом тільки за період з травня 1943 р. до травня 1944 р. загинуло близько 4000 українців лише Грубешівського повіту та спалено 52 села [18, с. 126]. Польські дослідники не відкидають факту масових вбивств, проте применшують кількість жертв польських нападів [15, с.363]. Найнижчі були темпи евакуації в Ліському, Любачівському, Перемиському, Сяноцькому та Ярославському повітах. Значні формування військової округи УПА «Сян» робили все можливе, щоб зірвати депортацію українців до УРСР, в тому числі й винищували переселенські комісії. З 10 жовтня 1944 р. до 26 лютого 1945 р. зроблено 20 замахів на працівників переселенчих органів, при чому 1 референт був убитий, 1 пропав безвісти, 3 поранено, вбито 55 солдат і офіцерів Червоної армії, що несли охорону [4, арк. 10]. Тому радянські вповноважені в селах району старались з'являлись якомога рідше. В основному агітація обмежувалась зборами в більших населених пунктах і розклеєнням оголошень по менших селах за допомогою місцевої адміністрації.

М. Підгорний пов'язував низькі темпи переселення з прямою контрпропагандою, що проводилась у цих районах українським підпіллям. Для виправлення становища М. Підгорний запропонував спрямовувати агітацію не на повіт в цілому, а по чергово на кожне конкретне село. В якості прикладу він наводив переселенчу акцію в селі Коштове, куди приїхала група радянських уповноважених та агітаторів. А оскільки це було неможливим без численної охорони, то в 113 українських господарств, які подали заяви на виїзд, скоріш за все не було вибору [1, арк. 202].

Малий відсоток українців, що подали заяви на виїзд, можна пояснити також наближеністю цих територій до Галичини, а отже набагато вищою національною свідомістю їх жителів. Це, а також компактність проживання українців творила впевненість, що даний регіон буде або прилучений до УРСР, або так і залишиться незмінним етнічно у межах Польщі.

Гальмувало депортацію також і те, що польська адміністрація вказаних повітів не виконувала інструкцій ПКНВ про сприяння у роботі радянським уповноваженим, не надала їм житло, автотранспорт, не забезпечила безкоштовним харчуванням. Тому на 4 листопада 1944 р. робота цих комісій була майже не розпочата [14, с. 70]. Через протидію УПА місцева польська адміністрація не контролювала всуціль заселений українцями терен, а з Любачівського повіту взагалі втекла в Люблін [10, с. 404].

За даними радянської статистики на 1 грудня 1944 р. взято на облік 97252 сімей (389232 чол.). З них заяви на виїзд в СРСР подало 31839 сімей (114629 чол.) і виїхало 1818 сімей (7005 чол.) [6, арк. 1]. За іншими даними їх було 3378 сімей (12931 чол.) (до кінця року – 7628 сімей (28589 чол.) [10, с. 368, 391]. Чисельність депортованих наведена в наступній таблиці [10, с. 380].

**Кількість господарств та людей, що реально були переселені в УРСР
станом на 7 грудня 1944 р. в розрізі повітів**

Район	Депортовано до 07.12.44.	
	господарств	людей
Білгорайський	270	1121
Грубешівський	646	2414
Замостівський	380	1224
Красноставський	217	834
Любачівський	20	82
Перемишльський	11	17
Томашівський	771	3005
Ярославський	267	1107
Разом	3748	14035

Велика різниця між кількістю заяв на виїзд та реальним числом переселених пояснюється рядом причин, але в найбільшій мірі повільний хід депортації українців Польщі пояснювався роботою залізничного транспорту, який був на той час основним засобом перевезення, а також небажанням виїжджати навіть тих людей, кого змусили написати заяви на виїзд.

Отже можна твердити, що навіть на першому етапі добровільного переселення не було. Основним стимулом для виїзду було бажання вирватись подальше із лабет польського терору. Виїжджали або ті, чиє майно знищене чи розграбоване, або ж ті, хто опір державним апаратам СРСР і Польщі та польському підпіллю вважав безперспективним. Такі висновки зроблені на основі архівних документів. Проте такі ж причини виїзду наводять всі очевидці подій, опитані автором. Жоден із них не сказав, що виїхав суто за власним бажанням, жоден не хотів покидати батьківської землі й переїжджати в УРСР.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф.1. Оп. 23. Спр. 790. 236 арк.
2. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 23. Спр. 915. 49 арк.
3. Там само. Спр. 1464. 39 арк.
4. Там само. Спр. 1465. 54 арк.
5. Там само. Спр. 1468. 369 арк.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні (далі – ЦДАВО України). Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 1. 3 арк.
7. Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-1833. Оп. 5. Спр. 7. Арк. 1–8.
8. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Київ: Либідь – Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с.
9. Всемирная история. В 24 томах. Т. 24. Итоги Второй мировой войны. Минск: «Литература», 1997. 592 с.
10. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939–1945 рр. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1996. 752 с.
11. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження. Чернівці: Букрек,

2011. 880 с.: іл. 12. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль: книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. 440 с. 13. Miśło E. Akcja «Wisła». Dokumenty. Warszawa: Archiwum Ukraińskie Zakład Wydawniczy «Tyrsa», 1993. 524 s. 14. Miśło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. T.1. Dokumenty 1944–1945. Warszawa: «Oficyna Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1996. 336 s. 15. Motyka Grz. Od rzezi wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947. Krakow: Wydawnictwo literackie, 2011. 523 s. 16. Partach C., Lada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. Toruń, 2003. 412 s. 17. Pisulinski J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947. Przeszow 2009. 588 s. 18. Siwicki M. Dzieje konfliktów Polsko-Ukraińskich. Tom trzeci. Warszawa, 1994. 439 s. 19. Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki. Kraków, 1998. 342 s.

Галина Чорній

ЖІНКИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ МІСТА ТЕРНОПОЛЯ (СЕРЕДИНА 1940-Х – ПОЧАТОК 1950-Х РР.)

У сучасному інформаційному суспільстві все більшого інтересу набувають гендерні дослідження. Незважаючи на значну кількість публікацій та розвідок, присвячених вивченню жіночого питання, актуальними залишаються теми, що стосуються регіональної історії. Доступ до раніше заборонених архівних документів та матеріалів відкриває перед науковцями можливість об'єктивного висвітлення історичного минулого, зокрема й того, що торкається дослідження політики тоталітарного режиму стосовно залучення жіноцтва до участі в суспільно-політичному житті західних областей України в перші повоєнні роки. Історичних доробок про суспільно-політичне становище жінок міста Тернополя впродовж 1940-х на – початку 1950-х рр. немає, саме тому актуальність теми обумовлена такою потребою.

В останні десятиріччя значно зросла кількість наукових праць присвячених дослідженню становища жінок радянської доби. Окремі аспекти участі жіноцтва в суспільно-політичному житті західноукраїнського регіону в перші повоєнні роки згадують у своїх публікаціях В. Галаган [1], Г. Стародубець [19], М. Смольницька [18] та ін. Політику радянської системи стосовно жінок вищевказаного періоду в регіональному аспекті розкривають Р. Попп [17] та Г. Чорній [20–21]. Зокрема, у своєму напрацюванні Р. Попп характеризує вплив тоталітарного режиму на жіноцтво Дрогобиччини в 1945–1953 рр., висвітлює участь жінок у державних органах влади та залучення їх до партійної роботи [17]. Аналіз політико-пропагандистської роботи радянської влади серед жінок Тернополя, а також діяльність жіночих осередків міста в 1947–1953 рр. подає Г. Чорній [21]. Джерельну базу дослідження становлять матеріали Державного архіву Тернопільської області, зокрема інформації, доповіді, протоколи жіночих засідань відділу з роботи серед жінок Тернопільського міськкому партії [2–14], а також статистичні звіти місцевих профспілкових організацій [15].

Мета статті – проаналізувати участь жінок у суспільно-політичному житті міста Тернополя в перші повоєнні роки; розкрити суть політики радянської влади відносно залучення жіноцтва до цього процесу.

З весни 1945 р. для здійснення контролю за жіночою частиною населення радянська влада започаткувала створення в західноукраїнському регіоні відділів з роботи серед жінок, які діяли при обласних, міських та районних осередках партії. У своїй діяльності регіональне керівництво спиралося на Постанову ЦК КП(б) У «Про розгортання масово-політичної роботи серед жіночого населення західних областей України» від 5 квітня 1945 р. На партійних з'їздах та обласних нарадах керівників жінвідділів систематично обговорювалися їхні завдання [20, с.199]. Такий жіночий відділ функціонував і при Тернопільському міськкомі партії.

Своєрідними жіночими формуваннями виступали жіночі ради та делегатські збори, які керувалися вказівками жіночих відділів та партійно-радянського керівництва. Організація цих жіночих об'єднань набула масового характеру. Вони утворювалися на всіх виробничих об'єктах: при промислових підприємствах, домоуправліннях, транспорті, зв'язку, будівництві та інших організаціях.

Одним із основним завдань жіночих рад було залучення якомога більшої кількості жіночого населення до господарського та суспільно-політичного життя Тернополя. Щомісяця голови жінрад отримували плани роботи, якою мали охопити жінок міста із чітким терміном виконання. Із протоколу обласного засідання жіночого активу Тернопільської області (1948 р.) дізнаємося про завдання жіночих рад: «Залучати широкі маси населення до відбудови міста; організувати на підприємствах та установах гуртки з підвищення кваліфікації та оволодіння новими професіями; щоденно слідкувати за роботою жінок на виробничих об'єктах міста з

метою виконання плану понад норму» [6, арк. 129]. Окрім цього, жіночі ради займалися проведенням агітаційно-пропагандистської роботи; шефством над дитячими садочками та медичними закладами; процесом ліквідації неписьменності та малописьменності у середовищі дорослого населення; допомогою дітям-сиротам, багатодітним матерям та сім'ям, годувальники яких загинули на війні тощо.

При жіночих радах функціонували різні секції, які створювалися з метою залучення жіноцтва міста до громадської активності. В основному діяли культурно-побутова, кооперативна, шкільна, санітарно-медична, виробнича, торговельна секції. Приміром, в січні 1948 р. на загальному жіночому зібранні Тернопільського міськвиконкому створено жіночу раду та 3 секції: культурно-побутову, торгіву та санітарну [3, арк. 24]. Із протоколу засідань жіночої ради Управління Міністерства внутрішніх справ в Тернопільській області від 5 січня 1952 р. дізнаємося про роботу шкільної та виробничої секцій [13, арк. 1]. В основному, секції комплектувалися за рахунок дієвого жіночого активу.

Одразу після прийняття рішення Центральних партійних органів від 5 квітня 1945 р. «Про розгортання масово-політичної роботи серед жіночого населення західних областей України» при Тернопільському міськкомі партії утворено 27 жіночих рад, 17 делегатських зборів, 298 жінок включено до активу міста, а також організовано 54 секції [21, с. 132]. У свою чергу, шляхом ідеологічної обробки місцевого жіноцтва, чисельність таких структур значно зростає. Показовим є 1949 р., де кількість жіночих рад збільшилася до 66, а різноманітних секцій – до 154 [8, арк. 6].

На підприємствах та установах Тернополя впродовж I кварталу 1947 р. проведено 86 делегатських зборів, які стосувалися участі жінок у підготовці виборів до Верховної Ради УРСР, відбудови сільського господарства у післявоєнний період, приведення міста до належного санітарного стану [2, арк. 4]. Постановою Центрального комітету партії та Ради міністрів УРСР «Про покращення політичної та господарської роботи в Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Рівненській, Волинській і Чернівецькій областях України» від 21 червня 1947 р., бюро Тернопільського міськкому партії зобов'язало парторганізації розширити масово-політичну роботу серед жінок, направити їх зусилля на виконання нової сталінської п'ятирічки.

Згідно даної постанови процес залучення жінок Тернополя до суспільно-політичного життя значно активізувався. Лише за серпень 1947 р. проведено 37 делегатських зібрань на підприємствах та установах, а також 42 засідання жіночих рад, на яких обговорювалися господарсько-політичні питання. В місті організовано 3 жіночі ради та в 10 проведено перевибори [2, арк. 31].

Впродовж 1945–1947 рр. у Тернопільському міськкомі партії проведено 29 зібрань з головами жіночих рад та керівниками секцій: в 1945 р. – 5, 1946 р. – 7, а в 1947 р. – 17. Теми зібрань зазвичай стосувалися відбудови міста, підготовки та проведення виборів до Верховної Ради СРСР та УРСР, Рад депутатів трудящих, реалізації державних позик, п'ятирічного плану відбудови та розвитку народного господарства СРСР в 1946–1950 рр., перевірки лікувальних закладів та дитячих садочків тощо [5, арк. 4].

Голови жіночих рад проводили активну пропагандистську роботу серед жінок, залучали їх до гуртків самодіяльності, партійної та комсомольської освіти, проводили лекції та бесіди на політичну тематику. Варто відмітити, що лише за I квартал 1947 р. агітаційно-пропагандистською роботою охоплено 16166 жителів міста (серед них 9800 жінок), які прослухали 563 доповіді та 56 лекцій. Досить часто жінки ставали штатними та позаштатними лекторами й агітаторами, проводили лекції, бесіди, читання газет на політичну, художню та наукову тематику. Зокрема, за I квартал 1947 р. до проведення лекцій та доповідей залучено 72 жінки, з них 9 місцевих [2, арк. 7]. Радянська влада взяла під контроль діяльність жіночих рад, оскільки вони виступали знаряддям в ідеологічній роботі серед широких мас населення.

Незважаючи на активну роботу партійного керівництва, спрямовану на залучення жіноцтва до лав партії, вони все ж таки становили її меншість. Дуже рідко жінки, а особливо з місцевого населення, обіймали керівні партійні посади. Відмітимо, що в 1947 р. у члени партії Тернопільського міськкому прийнято лише одну місцеву жінку [2, арк. 8]. Всього в 1949 р. по місту нараховувалося 287 членів партії та 88 кандидатів, з них лише 8 місцевих жінок [8, арк. 5].

Для здійснення контролю за молоддю діяли комсомольські організації. Вони залучали дівчат до участі в суспільно-політичному житті, керівній комсомольській роботі, займалися їх культурно-політичним зростанням. Статистичні дані свідчать про масову участь дівчат у

комсомолі. Так, у 1947 р. до комсомольських об'єднань Тернополя прийнято 62 дівчини (місцевих 18) [2, арк. 8]. У 1950 р. комсомольська організація міста вже налічувала 1938 членів ЛКСМУ, з них 1284 дівчини, в тому числі з місцевого населення 358. Лише за II півріччя 1950 р. прийнято до комсомолу 266 дівчат. Секретарями первинних комсомольських організацій працювали 50 жінок [11, арк. 15].

На середину 1940-х рр. юридичне закріплення принципу рівності чоловіків та жінок у публічному житті знайшло своє відображення у низці законодавчих актів та правових документів. До них можна віднести: Конституцію Української РСР, «Положення про вибори до Верховної Ради Української РСР», «Положення про вибори в обласні, окружні районні, міські, сільські та містечкові Ради депутатів трудящих Української РСР» тощо [18, с. 87].

Відповідно до них жінки отримали юридично рівні політичні права з чоловіками та брали участь у повоєнних виборах до Верховної Ради СРСР, УРСР та Рад депутатів трудящих на місцях. Зокрема, у Тернополі в 1948 р. членами окружних виборчих комісій працювали 252 жінки, міських комісій – 59, в обласній, окружній та міській комісіях – 15 жінок. Станом на 1 січня 1948 р. депутатами Тернопільської міської ради працювали 29 жінок. Серед жінок-депутатів не було випадкових людей. В основному це були активістки міста, біографія та родинні зв'язки яких детально перевірялися. Так, членами в депутати до міської ради Тернополя були стахановка Промкомбінату Вацик, артіль «Коопраця» Бондарець, голова жіночої ради Загребельна та ін. [5, арк. 5].

Під час проведення виборчих кампаній жінки Тернополя залучалися до них і в якості агітаторів. Зокрема, вони роз'яснювали виборцям окремі положення Конституції та закони про вибори, організували зустрічі з депутатами, а також мали забезпечити 100% явку виборців [6, арк. 50].

Насадження радянською владою ідеологічних поглядів відбувалося шляхом «політичного загартування» жіноцтва у партійних та політичних школах. Зазначимо, що в 1947 р. у місті працювали 108 гуртків різного політичного спрямування, в яких навчалися 1159 жінок [2, арк. 8]. Навчанням в політичних школах впродовж 1949–1950 навчального року охоплено 765 жінок міста [11, арк. 16]. В 1953 р. в гуртках партійної та комсомольської освіти навчалися 1667 жінок [14, арк. 51].

Партійне керівництво приділяло значну увагу навчанню комсомольської молоді. Із доповіді секретаря Тернопільського міського ЛКСМУ Толкачова дізнаємося, що в 1949 р. у Тернополі налічувалося 1457 комсомольців, з них 960 дівчат. Секретарями комсомольських організацій працювали 42 дівчини, керівниками гуртків – 17 (всього в місті діяло 46 гуртків). У гуртках комсомольців навчалися 968 осіб, із них 625 дівчат [8, арк. 38]. Варто зауважити, що з організації, яка працювала на громадських засадах, комсомол перетворився в масову державну структуру, яка здійснювала виховання та контроль за місцевою молоддю.

Ще однією формою впливу на жіноче населення Тернополя були профспілки. У політиці радянської влади післявоєнного періоду вони практично не виконували своїх прямих обов'язків щодо захисту прав жінок, а слугували знаряддям політичної пропаганди та контролю над робочим та особистим життям громадян. Не зважаючи на дані обставини, залучення жіночого населення до профспілкової діяльності відзначалося масовим характером. Зокрема, у 1950 р. увесь жіночий колектив шкіл міста входив до складу профспілок. Згідно статистичних даних, із загального числа жінок (191), які працювали в початкових та середніх школах Тернополя, всі були членами профспілкових організацій [15, арк. 344].

Зрівняння жінок у правах із чоловіками носило формальний характер та загалом стосувалося їх рівності у господарсько-виробничій сфері. Однак, ця рівноправність аж ніяк не торкалася їх участі у політичному житті держави. Жінок заохочували вступати до партії та комсомолу, працювати в управлінських структурах, однак вони становили мізерну частку на керівних партійних та державницьких посадах. Зокрема, в номенклатурі Тернопільського міськкому партії у 1947 р. налічувалося 55 жінок (8 місцевих). Посади секретарів первинних партійних та комсомольських організацій очолювали 62 жінки. У свою чергу, на керівних управлінських роботах працювали 34 жінки, з них 17 місцевих [5, арк. 8].

Швидкими темпами відбувався процес ліквідації неписьменності та малописьменності у середовищі місцевого жіноцтва. Під час однієї із нарад жіночого активу Тернополя (1948 р.) зазначалося: «Жінкам необхідно підвищувати свій ідейно-політичний рівень. Якщо серед нас не буде неграмотних та малограмотних, а також жінок, які не мають середньої освіти, тоді нам будуть більш зрозумілими завдання партії та правління» [6, арк. 113].

Вирішення цієї проблеми відбувалося шляхом створення широкої мережі гуртків та шкіл грамоти, а також індивідуального навчання. До організації процесу боротьби з неграмотністю в основному залучалися культармійці та вчителі. Впродовж 1945–1947 рр. навчанням охоплено 105 неграмотних та 75 малограмотних жінок. Станом на 1 січня 1948 р. у Тернополі налічувалося 132 неграмотних та 94 малограмотних жінки [5, арк. 8]. Кількість неписьменних та малописьменних жінок у 1950 р. значно зменшилась та становила 27 та 70 відповідно [11, арк. 17].

Таким чином, політика радянської влади стосовно жіноцтва Тернополя у перші повоєнні роки характеризувалася низкою ідеологічних заходів. Для контролю та впливу на місцевих жінок створювалася ціла система спеціальних організаційних структур, що займалися вирішенням конкретних завдань вищого партійно-радянського керівництва. Участь жінок у громадському житті міста була сприятливою для здійснення багатьох завдань, зокрема значна увага приділялася шефству над дитячими садочками, допомозі дітям-сиротам та багатодітним матерям, діяльності комсомольських організацій, а також ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення. Проте, залучення жіноцтва до політичної діяльності, а особливо з місцевого населення, було лише формальністю. З одного боку, отримавши рівні права з чоловіками, вони могли брати участь у виборах, обіймати партійні та державницькі посади, однак, тотальний контроль з боку партії гальмував процес залучення жінок до суспільно-політичного життя міста.

Список використаних джерел

1. Галаган В. Советская женщина: портрет в ретроспективе. К.: Знание, 1990. 48 с.
2. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Теннопільської обл.). Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 104. 35 арк.
3. Там само. Спр. 105. 34 арк.
4. Там само. Спр. 106. 55 арк.
5. Там само. Оп. 1. Спр. 142. 38 арк.
6. Там само. Спр. 143. 167 арк.
7. Там само. Спр. 173. 185 арк.
8. Там само. Спр. 174. 71 арк.
9. Там само. Спр. 175. 161 арк.
10. Там само. Спр. 209. 102 арк.
11. Там само. Спр. 210. 68 арк.
12. Там само. Спр. 211. 61 арк.
13. Там само. Спр. 275. 339 арк.
14. Там само. Спр. 325. 122 арк.
15. Там само. Ф. Р-1604. Оп. 1. Спр. 58. 436 арк.
16. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні: монографія / [за загальн. ред. Л. Смоляр]. Одеса: Астропринт, 1999. 440 с.
17. Попп Р. Політика радянської системи щодо жіноцтва Дрогобиччини у перші повоєнні роки(1944–1953) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск III. Дрогобич: Посвіт, 2017. С. 328–336.
18. Смольницька М. Гендерна політика в УРСР: правове закріплення та напрями реалізації (середина 1940-х–перша половина 1960-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. К: Інститут історії України, 2012. Вип. 17. С. 85–94.
19. Стародубець Г. Проблема легітимізації більшовицько-радянської влади в західноукраїнському регіоні у повоєнний період (1944–1946 рр.) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. 2013. Вип. 20. С. 49–53.
20. Чорній Г. Діяльність жіночих рад Львівщини в середині 1940-х – першій половині 1950-х років // Науковий журнал «Молодий вчений». Херсон: Гельветика, 2017. Вип. 3 (43). С. 199–203.
21. Чорній Г. Політико-пропагандистська робота радянської влади у середовищі жіноцтва міста Тернополя (1947–1953 рр.) // Історія України: сучасні виклики: матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. С. 129–138.

Галина Стародубець, Володимир Стародубець

ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКА НОМЕНКЛАТУРА ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1944–1946 РР. ПІДБІР ТА КОМПЛЕКТУВАННЯ ОБЛАСНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ

Російсько-українська війна, яка де-факто триває уже третій рік, де-юре, на жаль, не знайшла свого конкретного визначення як у національному, так і міжнародному правовому полі. Тим не менше, вона оголила на українському тілі рани, які колонізатори намагалися прикрити або грубою в'язничною роботою, або барвистою свитою запопадливого колаборанта. Новітні ідеологи «русского міра», за умов свідомого чи несвідомого потурання української влади та політичного істеблїшменту, зуміли нав'язати частині українського суспільства «паралельну віртуальну реальність», тим самим намагаючись фрагментувати його на внутрішнє протистояння.

З огляду на це, життєво необхідною умовою збереження української державності як такої, є не тільки забезпечення збройного захисту наших кордонів, але й, що не менш важливе, інтегрування громадян, уражених «вірусом руского міра» в українське суспільство. У глобальному історичному масштабі ця проблема не є унікальною. У той чи інший спосіб із нею зіткнулися держави, що пережили світовій війни, внутрішні військово-політичні конфлікти у формі революції чи громадянської війни. Україна має власний досвід вирішення проблеми включення окремого регіону загальнодержавну систему координат. Маємо на увазі процес радянзації західноукраїнських областей у 40-і рр. ХХ ст.

Відразу після звільнення регіону від німецьких окупантів, надзвичайно гостро постало кадрове питання, а саме: проблема підбору та розстановки партійно-радянських кадрів на ключові номенклатурні посади. Вирішення її в складних умовах збройного антирадянського руху Опору мало свої особливості. дослідження та вивчення яких крізь призму набутого досвіду, може в майбутньому допомогти українській владі уникнути багатьох помилок та прорахунків у процесі відновлення державних структур на тимчасово окупованих східних територіях України після їх визволення від окупантів.

Мета статті – охарактеризувати якісний склад партійно-радянських посадовців вищого рівня влади Тернопільської області, спосіб і критерії їх підбору та причини високого рівня плінності впродовж 1944–1946 рр.

Тернопіль визволено 15 квітня 1944 р. в період весняного наступу Червоної армії в ході Проскурівсько-Чернівецької операції. З метою встановлення (відновлення) радянської влади на визволених територіях, у другій половині 1943 р. створено оперативні групи партійно-радянського, комсомольського і господарського активу, формування яких відбувалося на підставі постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації» та спеціального розпорядження ЦК КП(б)У від 13 жовтня 1943 р. [1, с. 93]. Ці групи склали ядро майбутніх органів влади і управління західних областей.

Відновлення діяльності органів партійної та радянської влади на Тернопільщині відбувалося під керівництвом першого секретаря обкому КП(б)У І. Компанця відразу після визволення населених пунктів Червоною армією. Процес радянзації, зазвичай, розгортався у напрямку з районної периферії – до обласного центру. Оскільки центрами акумулювання усієї повноти владних повноважень виступали обласні, районні та міські комітети КП(б)У, котрим «відводилася роль провідників партійних рішень у роботу місцевих Рад, їхніх виконавчих комітетів, обласних управлінь республіканських і союзних міністерств та відомств тощо» [2, с.196], то у рейтингу пріоритетності призначення представників влади партійні посадовці перебували на першому місці.

В умовах повоєнного часу спостерігалось зростання їхнього функціонального навантаження, зумовлене не тільки необхідністю організації відбудовчих процесів у регіоні, але й мобілізації сил для збройної боротьби з національним рухом і формування відповідної сталінської системі ідеологічної атмосфери.

У результаті діяльності членів оперативної групи до «25 травня 1944 р. усі звільнені райони Тернопільської області були укомплектовані головами райвиконкомів і завершувався процес призначення там секретарів райкомів (перших і других) та секретарів по кадрах [3, арк. 88]. Станом на серпень 1944 р. «до складу області входило 38 сільських районів і 3 міста обласного підпорядкування: Тернопіль, Чортків і Кременець. Дев'ять районів області: Бережанський, Бучацький, Зборівський, Золотниківський, Золотопотіцький, Козівський, Корепецький, Монастириський, Підгаєцький були звільнені тільки наприкінці липня 1944 р.» [4, арк. 24].

Основним джерелом рекрутизації номенклатурних кадрів у західні області України загалом, та в Тернопільську область, зокрема, виступали відряджені за розпорядженням ЦК КП(б)У комуністи зі східних регіонів УРСР. У відповідності з архівними джерелами, до 1 липня 1944 р. таких спеціалістів у область прибуло 3023, з яких 176 були чиновниками партійної сфери і 110 – радянської [5, с. 231].

Серед новопризначених посадовців була частина тих, хто до війни працював у західноукраїнському регіоні, якщо не на партійній посаді, то, принаймні, керівником в іншому секторі державного управління. На відміну від своїх колег, котрі вперше зіткнулися із реаліями цього регіону, колишні працівники партійно-радянського чи господарського сегменту державного управління Західної України були вже знайомі з його особливостями, завдяки чому їм було простіше адаптуватися до складних військово-політичних умов. Частина з них добровільно поверталися на попереднє місце роботи, як-от перший секретар: «Лановецького райкому партії Гвалін, який до війни працював на посаді другого секретаря цього ж райкому; Велико-Бірківського РК КП(б)У Білоконь (до війни обіймав посаду голови райвиконкому); Вишнівецького райкому партії Агаєв, який раніше працював завідувачим райземвідділом у Лановецькому районі» [6, арк. 105–106].

Такі чиновники цінувалися надзвичайно високо, адже вони були обізнані зі специфікою роботи в умовах західних областей. Нехай не повною мірою, однак уявляли масштабність проблем, які треба було вирішувати відразу після війни. Не менш важливим було й те, що

місцевому населенню вони так само вже були знайомі. Переважна більшість з них поверталася на попереднє місце роботи з евакуації або фронту. В умовах повоєнного кадрового голоду ці спеціалісти склали ядро керівної партійної номенклатури регіону.

У перші повоєнні роки спостерігалася, нехай і повільна, але позитивна динаміка процесу відновлення радянської влади, що стало можливим завдяки широкому залученню для роботи в державних і партійних установах фахівців з немісцевою пропискою. Однак така політика в умовах тотального дефіциту власних управлінців, з одного боку, дозволила пришвидшити темпи відбудови зруйнованого війною господарства, інтегрувати регіон у республіканську та загальносоюзну систему, з іншого – сприяла поглибленню соціально-політичного конфлікту лінією розмежування на «своїх» та «чужих». Ідентифікація «чужих» здійснювалася за ознакою їх походження, мови спілкування, політичної орієнтації, зокрема, членства у лавах ВКП(б), перебування на номенклатурній посаді.

Номенклатурна система відразу напрацьовувала фільтраційну схему соціально-політичних обмежень щодо кандидатів на заміщення вакантних посад керівників, закладаючи тим самим основу для формування привілейованої соціальної страти як всередині західноукраїнського суспільства, так і партійно-державної номенклатури. У цьому контексті варто зауважити, що практика призначення на відповідальні посади, відряджених зі східних та південних регіонів УРСР спеціалістів, яка мала місце в перші повоєнні роки, збереглася до кінця сталінської епохи. У силу різних причин регіональні керівники неохоче ділилися владою із представниками місцевої еліти, надаючи перевагу «політично благонадійним».

Справедливим буде зазначити, що така кадрова політика викликала певне занепокоєння як з боку республіканської влади, так і окремих посадовців регіонального рівня. Зокрема, у конспекті доповіді секретаря з кадрів Тернопільського обкому КП(б)У про попередній підсумки підбору і розстановку кадрів за перше півріччя 1944 р. наголошується: «Багато обласних керівників, секретарів райкомів партії неправильно і шкідливо зрозуміли, що на керівну роботу потрібно ставити тільки людей зі східних областей, тільки привезених, так би мовити, імпортованих. По їхньому виходить так: прийшли німці – займають керівні пости німці, прийшла радянська влада – виходить, що повинні займати керівні пости вихідці зі східних областей, «варяги» повинні. Це не вірно розуміння, політично шкідливе і непотрібне» [7, арк. 94]. Зауважимо, що, по-перше, предметом критики партійного функціонера виступає не стільки спосіб підбору партійно-радянської номенклатури, скільки господарської. По-друге, він опосередковано позиціонує більшовицько-радянську владу як «чужу», порівнюючи схожість її кадрової політики зі здійснюваною німецькими окупантами. Але навіть незважаючи на очевидну помилковість та потенційну безперспективність такого способу підбору керівних кадрів для західних областей України впродовж 1944 р., він продовжував залишатися домінуючим та практично безальтернативним. І тільки наприкінці року, коли влада об'єктивно постала перед проблемою фізичного вичерпання кадрового потенціалу з інших регіонів УРСР, чи не вперше на найвищому рівні (в рішенні ЦК КП(б)У від 27 грудня 1944 р.) зафіксовано, що «укомплектування партійними кадрами, відряджуваними зі східних областей України, в основному має бути завершено в березні 1945 р.» [8, арк. 6]. Час показав очевидну поспішність озвучення таких висновків.

З весни 1945 р. актуалізується тема залучення до роботи в органи більшовицько-радянської влади місцевих активістів, що спонукає регіональних керівників до пошуку альтернативних джерел кадрового резерву на місцях. Однак це зовсім не означало, що посади партійно-радянських посадовців, або хоча б помітну частину їх, зайняли вихідці із місцевого населення.

Впродовж першого року після відновлення радянської влади у західних областях УРСР спостерігалася очевидне дистанціювання номенклатури від місцевого населення, внаслідок чого частка місцевих активістів у номенклатурному переліку партійних службовців Західної України була вкрай мізерною. «Висунення місцевих кадрів проводилося, головним чином, на низову роботу (голови сільрад, інструктори і агенти відділів райвиконкомів, зав. хатами читальнями) і абсолютно не достатньо на районну і особливо – на обласну керівну роботу» [9, арк. 27]. Причина такої кадрової диспропорції крилася, насамперед, в упереджено негативному ставленні партійно-державних чиновників до місцевого населення.

Керівництво держави і республіки, усвідомлюючи необхідність коренізації режиму, вимагало від регіональної партійної влади в обов'язковому порядку залучати західноукраїнських активістів до роботи в апарати управління, про що відділи кадрів відповідних партійних комітетів доповідали у своїх регулярних звітах, доповідних записках,

статистичних даних окремим рядком (абзацом). Намагаючись створити «потрібну інформаційну картинку» для Києва, автори таких документів часто використовували підміну понять, акцентуючи увагу на значному обсязі «проведеної великої роботи» з висунення кадрів на керівні посади з місцевого населення в радянсько-адміністративні, планові, фінансові і торгові органи. В результаті цього, лише на керівну обласну і районну роботу номенклатури Тернопільського обкому КП(б)У в першій половині 1944 р. висунуто з місцевого населення 142 осіб [10, арк. 26]. Часто при цьому не конкретизувалося, що лівова частка таких призначень стосувалася посад голів і секретарів сільрад, фінансових та заготівельних агентів, голів сільпо, які також входили до переліку районної номенклатури.

За наявності достатньої кількості кандидатів зі східних регіонів республіки, з великою неохотою призначали активістів із числа корінного населення на вищі партійно-радянські номенклатурні посади навіть районного рівня. Обласне партійне керівництво недооцінювало роботу з місцевими активістами і обмежувалося висуненням їх, за умов проведення ретельної перевірки «через органи НКВС» [11, арк. 9], хіба що на другорядні посади. Статистика засвідчує, що представники місцевого населення вкрай рідко обіймали керівні посади у 1944–1945 рр., незважаючи навіть на те, що «багато з них мали освіту і відповідний культурно-освітній рівень, були членами компартії і комсомолу, з належним ідейним рівнем» [12, с. 75]. Так, у першій половині 1945 р. серед очільників виконкомів райрад Тернопільської області місцевими були «тов. Бевський (Гусятинський район), депутат Верховної Ради УРСР та тов. Стоян (Велико-Дедеркальський район)» [13, арк. 105]. Схожою була ситуація й у решти західноукраїнських областей – за незначним винятком функції голови районного чи міського виконкому виконував приїжджий, а його заступника – виходець з місцевого населення.

З початку 1946 р. спостерігається зміна вектору кадрової політики – основний акцент ставиться на «висунення на керівну роботу і доукомплектування партійно-радянського і господарського апаратів головним чином за рахунок резерву обкому, міськкому і райкомів КП(б)У, а також відомчих організацій» [14, арк. 23]. Його основу складали особи, котрі впродовж попередніх років (1944–1945 рр.) працювали у системі Рад або очолювали окремі підрозділи культурно-освітніх, господарських, фінансових структур.

Наприкінці 1946 р. в Тернопільській області сформовано «резерв у кількості 849 осіб для висунення на керівну роботу, заміщення вакантних посад, а також для заміни тих працівників, які не виправдали себе на роботі» [5, с. 306]. З цією категорією потенційних посадовців проводилася відповідна робота, спрямована на формування у них «марксистсько-ленінського» світогляду та набору базових морально-етичних цінностей, необхідних для оволодіння характерною для тоталітарного режиму технологією управління та усталених норм поведінки «відповідального працівника». Зрозуміло, що вихідці із місцевого населення, окрім іншого, піддавалися дуже прискіпливій перевірці щодо їхньої «політичної благонадійності».

У екстремальних умовах тогочасної військово-політичної ситуації в західних областях України, відібрані до складу кадрового резерву, активно залучалися до агітаційно-пропагандистської роботи серед місцевого населення, до участі у різного роду антиповстанських акціях. У обов'язковому порядку вони відвідували заняття районних партійних та політшкіл.

Варто звернути увагу, що формування такого резерву, поміж іншого, стало можливим завдяки кількісному зростанню лав ВКП(б) у західних областях України. Оскільки основною опорою радянської конструкції політичної влади виступали комітети більшовицької партії – від первинних до обласних, то своє ключове завдання тут більшовики справедливо вбачали у розширенні організаційної мережі КП(б)У за рахунок наповнення її місцевими активістами. Статистичні дані засвідчують, що впродовж 1944–1946 рр. спостерігалася, хоч і повільна, але позитивна динаміка кількісного росту парторганізацій області. Так, на початок січня 1947 р. «у партійних організаціях трьох міст (Тернопіль, Чортків і Кременець. – примітка авторів) нараховувалося 2426 комуністів і у 38 районах – 2644» [5, с. 239]. Однак, за сухими цифрами прослідковується цікава особливість – основна кількість комуністів зосереджувалася в містах, тобто в партійно-державних установах, на залізницях, різних підприємствах тощо, там, де здебільшого працювали кадри, імпортовані в область з інших регіонів республіки. Тоді як у сільській місцевості практично не було осередків КП(б)У. Левову частку із загальної кількості комуністів районних центрів області складали працівники силових відомств – МДБ, МВС, судів і прокуратури. Тому більшовицька влада всілякими способами намагалася залучити до лав КП(б)У місцевих активістів, особливо з молодіжного середовища, роблячи ставку на розширення мережі осередків ВЛКСМУ. За умов домінування політичних підходів до методів

комплектування управлінців, активізація роботи місцевих партапаратів у напрямку стимулювання процесу розбудови регіональної мережі партійних структур видається цілком логічною. Власне, розгортання такої діяльності в означуваний нами період і варто розглядати під кутом зору кадрової політики КП(б)У.

Рівень функціональної відповідальності партійної номенклатури західного регіону УРСР в 1944–1946 рр. був достатньо високим, що очевидно не співвідносилось з властивими їй якісними характеристиками. Розуміння цієї невідповідності було настільки очевидним, що за кілька місяців після початку відновлення тут радянської влади з високих обласних трибун звучав заклик до керівників не просто «найближчим часом укомплектувати апарати своїх закладів чесними, відданими радянській владі людьми, сміло підбираючи на роботу з місцевого населення», а вимагалось «до 15 червня райкомам переглянути весь керівний склад районів, очиститися від політично сумнівних людей, жуликів і пройдисвітів» [15, арк. 63].

Нагальність вирішення кадрової проблеми в регіоні мала безсумнівний вплив на формування її якісної складової. Так, на середину червня 1944 р. Тернопільська область була забезпечена партійними та комсомольськими кадрами на 33 % (241 особа). Із загальної кількості призначених посадовців «вищу і незакінчену вищу освіту мали 52 особи, середню і незакінчену середню освіту – 163, початкову – 26. За досвідом керівної роботи керівний склад партійних і комсомольських органів молодий, тому що більшість з них висунуті на керівну роботу вперше. Із загальної кількості підібраних вперше і до одного року працювало 191, решта 50 мали досвід роботи від одного до п'яти років. За національним складом посадовці поділялися наступним чином: українців – 195 (81 %), росіян – 40 (17 %), інших національностей – 6 осіб (0,2 %). Такий результат національного зрізу партійно-комсомольських чиновників області дав обласному керівництву підстави для офіційного висновку про те, що «принцип комплектування за рахунок корінної національності в основному витриманий». Щодо рівня освіченості новопризначених посадовців, то він був оцінений на «хорошо» [16, арк. 20–21].

Поспіх призводив до того, що керівні посади обіймали не стільки професіонали, скільки особи «правильної» політичної орієнтації. Наслідком такої кадрової політики стало те, що «в 1945 р. кожен третій з числа номенклатури ЦК, що звільнився, був замінений через некомпетентність і компрометацію» [17, с. 424]. У Тернопільській області тільки за перше півріччя 1945 р. змінилося 18 других секретарів райкомів та міськкомів. Двоє з них були висунуті на вищу посаду і троє – направлені на навчання, восьмеро – звільнені як такі, що не справилися з роботою, один – скомпроментований, троє – за хворобою та сімейними обставинами, один – помер» [18, арк. 64].

Наприкінці 1946 р. ситуація принципово не змінилася, про що свідчить той факт, що за цей період тільки «по 29–ти номенклатурних посадах з 823 працівників замінено 347 – 42,1 %». Особливо значним рівень змінюваності кадрів спостерігався в «Лановецькому, Копичинецькому, Борщівському, Пробіжнянському і Товстенському районах» [5, с. 293, 295].

Особливо складною була ситуація у низових ланках, де вкрай низький рівень професіоналізму районних чиновників «накладався» на надзвичайно похмуре військово-політичне тло. Так, згідно з дослідженнями І. Терлюка, у більшості сучасників тих подій, котрі не були корінними мешканцями регіону, «про перші післявоєнні роки залишились у пам'яті збройна боротьба, похорони активістів... і страх за своє життя і життя сім'ї. Остання обставина змушувала навіть скерованих до праці високопоставлених чиновників шукати якісь причини, щоб повернутися на попереднє місце роботи» [19, с. 73]. Адже далеко не кожен міг витримати такий тягар фізичного та морально-психологічного тиску.

Часто кадрова ротація не призводила до підвищення якісного рівня чиновників, оскільки було «немало фактів, коли тих, хто себе скомпрометував чи не справився на попередній роботі, висували на інші керівні посади чи на таку саму посаду в іншому місці, де вони знову провалювали роботу» [20, арк. 10].

Спроби у 1944–1945 рр. встановлення запобіжних механізмів для «відсіювання» професійно непридатних, на кшталт відтермінування обов'язкової процедури затвердження кандидатури на бюро комітету КП(б)У, зумовлювалися не стільки потребою вивчення претендентів на посади (за офіційною версією місцевої влади), скільки намаганням секретарів з кадрів уникнути відповідальності за невдалий кадровий підбір.

Загалом, факт значної плинності кадрів у західноукраїнському регіоні у перші повоєнні роки є одним із виразних індикаторів формального підходу до організації там процесу заміщення вакантних керівних посад. Аналіз основних підстав для звільнення партійних

чиновників, зазначених в офіційних партійних документах, дозволив виокремити найбільш поширені з них: переведення на більш відповідальну ділянку роботи з метою її кадрового посилення (підвищення службовою драбиною), або ж на новостворені посади; звільнення у зв'язку з професійною непридатністю, що, зазвичай, мало наслідком переведення в інший район чи область на таку ж посаду; направлення на навчання, як правило, на курси партійно-пропагандистської освіти; за порушення радянської законності та аморальний спосіб життя; за станом здоров'я і сімейними обставинами; смерть чиновника, здебільшого, від рук повстанців.

Причини масового поширення плинності номенклатурних кадрів у 1944 – першій половині 1946 рр. були значно глибшими й носили універсальний характер. Насамперед, внаслідок війни країна зазнала значних людських втрат, що не могло не відобразитися на потенційних можливостях формування кадрового резерву державних управлінців. Незважаючи на очевидну «кадрову кризу», у повоєнний період відновлено сформовану в 1930-х рр. директивну практику комплектування номенклатури. Викликана екстремальними умовами військово-політичної ситуації в регіоні поспішність у роботі відділів кадрів різного рівня партійних комітетів призвела до формалізації процедури підбору та затвердження кандидатур на керівні посади. Як наслідок, до 80 % номенклатурних посадовців виявилися неспроможними виконувати покладені на них службові обов'язки або в силу низького рівня професійності, або за відсутності морально-психологічного стану готовності працювати в умовах потенційної загрози життю.

Отже, найважливішою складовою процесу відновлення радянської влади в західноукраїнському регіоні загалом та на Тернопільщині, зокрема, була кадрова політика. Швидкість та якість інтегрування області в загальносоюзну систему координат безпосередньо залежала від рівня професійності її високопосадовців. Особливістю західноукраїнської партійно-державної номенклатури перших повоєнних років було: низький професійний та загальноосвітній рівень; мізерна кількість серед високопосадовців вихідців з місцевого населення; високий рівень плинності кадрів, зумовлений як об'єктивними та і суб'єктивними причинами; абсолютна залежність від центру в прийнятті управлінських рішень у поєднанні з високим ступенем персональної відповідальності за сферу своїх повноважень.

Список використаних джерел

1. Петляк Ф.А. Партийное руководство Советами на Украине в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). К.: Вища школа, 1986. 182 с.
2. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ століття) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2002. Вип. 37/2. С. 190–204.
3. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 154. Арк. 88.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 46. Спр. 394. Арк. 24.
5. Стародубець Г. Місіонери червоної влади (партійно-радянська номенклатура західноукраїнських областей в 1944 – на поч. 1946 рр.). Житомир: «Полісся», 2016. 348 с.
6. Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 154. Арк. 105–106.
7. Там само. Спр. 154. Арк. 94.
8. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 61. Арк. 6.
9. Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 649. Арк. 27.
10. Там само. Спр. 154. Арк. 26.
11. Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 171. Арк. 9.
12. Лучаківська І. Етнонаціональні зміни у західних областях України у повоєнні роки (1945–1953 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2014. Вип. 2. Ч. 3.
13. Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 154. Арк. 105.
14. Державний архів Львівської області. Ф. П-3. Оп. 2. Спр. 107. Арк. 23.
15. Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 154. Арк. 63.
16. Там само, спр. 154, арк. 20–21.
17. Лисенко О., Першина Т. Відродження державного управління в УРСР (1943–1945 рр.) // Нариси державної служби в Україні / [О.Г.Гаркуша, Є.І.Бородін, С.В.Віднянський та ін.; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.; Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України]. К.: Ніка-Центр, 2008.
18. Держархів Тернопільської обл. Ф.П-1. Оп.1. Спр.369. Арк. 64.
19. Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1946): етносоціальне дослідження. Львів: Центр Європи, 1997. 175 с.
20. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 387. Арк. 10.

Віталій Левицький

ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАТ «ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ТЕКСТЕРНО»

У Тернопільській області у легкій галузі, питома вага якої майже 9 % в обласному обсязі виробництва, збільшення виробництва (+47,3 %) досягнуто, в основному, за рахунок ВАТ «Текстерно», Кременецької фабрики «Ватин», швейної фабрики «Текстерно», СП «Білербек-Україна» [6, с. 78].

Найбільшим підприємством галузі є ВАТ «Текстерно». Його будівництво підприємства розпочалося в 1965 р. з метою виробництва широкого асортименту бавовняних тканин. В 1968

р. запущено прядильну, потім ткацьку фабрики, в 1972 р. – обробну. В березні 2018 р. комбінату виповниться 50 років.

У 1992 р. проведено реконструкцію існуючого виробництва. З 1996 р. об'єднання «Текстерно» – відкрите акціонерне товариство Тернопільське об'єднання «Текстерно». За своєю потужністю відноситься до числа двох найбільших на Україні виробників бавовняних тканин. «Текстерно» – це комбінат по переробці бавовни, який складається з декількох підприємств, які можуть функціонувати не залежно один від одного. Комбінат працює безперервно в 3 зміни.

Сирові тканини після розбраковки в ткацькій фабриці в рулонах по 5–7 тис. метрів по монорельсу поступають в обробну фабрику на подальшу технологічну обробку. Відбілені і висушені тканини в залежності від артикулу і виправлення готових тканин (відбілені, гладко фарбовані чи набивні) направляються на фарбування, набивку чи заключну обробку. Набивка тканин малюнком проводиться як на білому (основна маса), так і по фарбованому фоні. Усі тканини в подальшому проходять заключну обробку в залежності від призначення. Після розбраковки готових тканин в куски (розмір кусків від 19 до 160 по погодженню із споживачем) куски маркуються, пресуються в кіпи по 300–500 м в залежності від артикулу та із супроводжуваними документами передаються на склад збуту.

На комбінаті також є допоміжні служби. Енергетична служба забезпечує виробництво водою, електроенергією, теплом. Підприємство має на своєму балансі котельню, а також, у зв'язку з специфікою виробництва, очисні споруди.

Транспортний відділ забезпечує обслуговування внутрішнього й зовнішнього транспорту підприємства. У власності є вантажні, легкові автомобілі, внутрішні кари, екскаватори, крани, трактори.

Центральні ремонтні майстерні займаються виготовленням, монтажем і ремонтом усіх установок, деталей необхідний для безперервної діяльності підприємства. Джерела надходження сировини і матеріалів: бавовна – Середня Азія; барвники – Швейцарія та Німеччина.

ВАТ «Текстерно» виробляє бавовняну тканину різних кольорових гам і структур, які відповідають останнім тенденціям і вимогам ринкового попиту. В жовтні 2002 р. компанія «Лоджистік Сервіс» (Київ) придбала на приватизаційному конкурсі 26,18 % пакету акцій ВАТ «ТО «Текстерно» і ще 30 % отримала в управління від інших акціонерів. З того часу почалося перетворення підприємства з потенційного банкрута в монополіста бавовняно-прядильного текстилю. З цього часу ВАТ «ТО «Текстерно» збільшила випуск тканин до 4,5 млн пог. м. в місяць. У 2002 р. на підприємстві вироблено 32,8 млн м² тканини. Річний оборот – 132 млн грн.

На модернізацію виробництва була виділена рекордна за українськими мірками сума – більше 10 млн грн. Морально застаріле устаткування на комбінаті повністю міняють на останні моделі хедлайнера галузі – австрійської компанії «Циммер». На закупівлю і встановлення її устаткування інвестовано 1,5 млн євро. Таким чином, ВАТ «Текстерно» в змозі випускати тканини шириною 190 см, а в перспективі й до 240 см. Крім того, тканини, випущені на європейському устаткуванні, автоматично піддаються сертифікації і відповідають всім світовим уявленням про гарантовану якість. Введена в дію нова обробна лінія, на якій обробляються тканини найпопулярнішої ширини – до 190 см. У даний час на жодному українському БПК немає устаткування, що б дозволяло випускати тканини такої ширини.

У боротьбі за завоювання вітчизняного ринку «Текстерно» робить ще декілька сміливих, але стратегічно виправданих капіталовкладень. Враховуючи важливість кадрової політики, основний акцент робиться на перекваліфікацію робітників і пошук талановитих молодих фахівців, зокрема, залучення групи талановитих дизайнерів і відкриття власної дизайнерської студії [5, с. 65].

Весь виробничий комплекс знаходиться на одній території, що дозволяє вільно проводити реконструкцію, автоматизацію і механізацію виробництв, впроваджувати новітні технології і нові виробництва. «Текстерно» працює на вітчизняних споживачів і випускає елітні тканини – з різноманітними малюнками, яскравою колористичною гамою, на різний смак та уподобання. Це вироби повсякчасного користування: оновлена дитяча група з яскравими сюжетними малюнками, гарна й приваблива рушнікова тканина, що користується великим попитом, з новими малюнками. Підприємство першим і єдиним в Україні перейшло на систему роботи на замовлення, що загальноприйнята у розвинутих країнах [2].

ВАТ «Тернопільське об'єднання «Текстерно» функціонує як єдиний виробничо-господарський комплекс, створений шляхом організаційного взаємозв'язку основного технологічного виробництва та допоміжних і обслуговуючих його підрозділів. До складу основного технологічного виробництва входять два виробництва: прядильно-ткацьке і обробне. Для забезпечення виробничої діяльності фабрик енергоресурсами, водопостачанням, ремонтно-технічним та транспортним обслуговуванням, створенні такі структурні підрозділи: відділ головного механіка, відділ головного енергетика, ремонтно-будівельна дільниця, транспортна дільниця. Для розробки сучасних видів тканин, було створено дизайн-студію, яка обладнана найсучаснішою комп'ютерною технікою. Для вивчення ринку збуту готової продукції та її продажу створено службу маркетингу. До складу об'єднання входять об'єкти соціальної сфери: житлово-комунальне управління, відділ громадського харчування. Згідно Статуту ВАТ, виконавчим органом товариства, який здійснює керівництво його поточною діяльністю є правління. Для виконання управлінських рішень на об'єднанні створені функціональні відділи [2].

Товариством створені дилерські відділення в містах Харків, Донецьк, Запоріжжя, що займаються рекламою і продажем готової продукції об'єднання по регіонах. Всю колекцію тканин та різноманітні вироби побутового призначення представлено у магазині «Текстиль Тернопілля» в Києві. Це вже третій магазин цієї торгової марки. Найближчим часом планується відкриття мережі магазинів у різних регіонах України, а також представництв в зарубіжних країнах.

Бухгалтерський облік на ВАТ «Текстерно» ведеться згідно Закону України від 16.07.1999 р. «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні» і відповідно до Положень (стандартів) бухгалтерського обліку. На підприємстві використовується така методика обліку: до основних засобів відносяться матеріальні активи, очікуваний період корисного використання (експлуатації) яких більше одного року, первісна вартість яких більше 1000 грн. Фактичні витрати на ремонт основних засобів включаються до складу витрат виробництва в розмірі 10 % ліміту. Перевищення 10 % ліміту відноситься до вартості основних засобів [2].

Нарахування амортизації здійснюється за податковим методом. Матеріальні активи, що використовуються не більше року, вважаються малоцінними і швидкозношуваними предметами, нарахування зносу по них здійснюється в розмірі 100 % балансової вартості при передачі зі складу в експлуатацію. Матеріальні активи (інші необоротні активи) списуються 50 % вартості при передачі в експлуатацію, а 50 % амортизуються.

Визнання та первісна оцінка запасів здійснюється згідно ПСБО 9 «Запаси». Для узагальнення інформації про витрати підприємства використовуються рахунки класу 9 «Витрати на виробництво».

Бухгалтерський облік в товаристві ведеться за журнально-ордерною формою рахівництва на основі діючих нормативних і інструктивних документів, зокрема: Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», Положень (стандартів) бухгалтерського обліку.

На підтвердження даних фінансової звітності станом на 1 листопада 2005 р. на підприємстві проведена інвентаризація активів і зобов'язань, результати якої відображені в бухгалтерському обліку.

У результаті експрес-аналізу структури балансу товариства на 31 грудня 2005 р. видно, що істотних структурних зрушень в активах ні в пасивах підприємства не відбулося.

Однак, слід відмітити наступне: необоротні активи переважають у загальних активах підприємства (на рівні 61,4 % від валюти балансу); грошові кошти становлять незначний відсоток (не більше 0,18 %) оборотних активів; зменшилася частка дебіторської заборгованості (з 11,6 % – до 10,1 % за рік); у структурі пасивів переважає залучений капітал, який складається із поточної заборгованості (57%), довгострокові зобов'язання (14 %), відповідно частка власного капіталу становить 29 %; за 2005 р. майно товариства (валюта балансу) збільшилось на 12514,0 тис. грн.

Аналізуючи показники ліквідності підприємства можна побачити, що станом на 31 грудня 2005 р. товариство спроможне погасити за рахунок усіх оборотних активів – 68 % поточних зобов'язань. Значення коефіцієнта покриття нижче меж оптимального інтервалу, значення коефіцієнта швидкої ліквідності не досягає оптимального значення. Нульове значення коефіцієнта абсолютної ліквідності свідчить про відсутність грошових коштів на рахунках для погашення термінових зобов'язань. Як впливає з проведених розрахунків, основні показники фінансової стійкості ВАТ «Текстерно» мають наступні значення. 1. Коефіцієнт автономії має

значення нижче нормативного і свідчить про те, що в кожних 100 грн. вкладених активів товариства 29 грн. власний капітал. 2. Коефіцієнт фінансової стабільності: на кожну гривню залучених коштів припадає 41 грн. власних. Цей показник нижчий оптимального значення, що свідчить про значне залучення зовнішніх джерел фінансування підприємства. 3. Відсутність коефіцієнта забезпечення власними оборотними коштами товариства свідчить про той факт, що сума поточних зобов'язань товариства більша від оборотних активів, що є негативним фактором. 4. Коефіцієнт структури капіталу є найбільш загальною оцінкою фінансової стійкості підприємства. Значення цього показника 2,45, означає, що на кожну 1 грн. власних коштів припадає 2,45 грн. позичених. 5. Коефіцієнт покриття зобов'язань власним капіталом є оберненим до показника структури капіталу і становить 0,41. Зменшення його значення свідчить про зниження фінансової стійкості підприємства.

Враховуючи вищенаведене видно, що товариство станом на 31 грудня 2005 р. має важкий фінансовий стан, хоча за результатами діяльності 2005 року у товариства є можливість та виробничий потенціал для розвитку діяльності та підвищення ефективності виробництва. Слід вважати, що фінансові звіти підготовлені відповідно до концептуальної основи П(С)БО, відображають достовірно у всіх суттєвих аспектах інформацію про діяльність товариства та відповідають вимогам законодавства і нормативних актів України.

У 2005 р. підприємство працювало з ТОВ «Торговий дім «Альтаір» (м. Київ) з переробки бавовняного волокна на умовах давальницької сировини. Упродовж року перероблено 2581,3 т бавовняного волокна. З переробленої сировини вироблено: прядива бавовняного 2426,3 т тканин сирових 9154,3 тис. погонних (далі – пог.) м, тканин готових 9174,7 тис. пог. м, в т.ч. набивних 3903,8 тис. пог. м, гладкофарбованих 419,7 тис. пог. м., вибілених 4762,1 тис. пог. м, сирових 89,1 тис. пог. м [3]

Обсяг виробництва продукції (наданих послуг) у порівняльних цінах склав 52746,1 тис. грн., темп росту до минулого року 144,2 % Крім того проведено оздоблення тканин сирових на умовах переробки давальницької сировини від ЗАТ фірми «Едельвіка» (м. Луцьк) і вироблено тканин готових платяно-костюмних 26,5 тис. пог. м.

У 2005 р. емітент значно розширив свої можливості за рахунок технічного переоснащення виробництва, впровадження прогресивних технологій, нових видів сировини і матеріалів, комп'ютеризації виробництва. За рекордно короткий термін комбінат став лідером у виробництві бавовняних тканин в Україні.

Заміну устаткування почали в обробному виробництві. Встановили для відбілювання тканин унікальну лінію німецької фірми «Голлер», для друку – перше в Європі устаткування лідера світової текстильної промисловості-австрійської фірми «Ціммер». Завдяки йому почали виготовляти набивні тканини шириною 220–240 см з нанесенням до 16 кольорів одночасно.

У прядильно-ткацькому виробництві встановлене обладнання німецьких фірм для очищення бавовни – «Трючлер», прядіння – «Аутокоро», ткацтва – широкоформатні СТБ.

Текстильного виробництва із таким новітнім обладнанням і повним технологічним циклом, що зараз є на «Текстерно», немає ні в країнах СНД, ні в Європі. Це єдиний виробник, який виготовляє 100-відсотково чисті бавовняні тканини високої якості. Продукція повністю сертифікована і відповідає міжнародним стандартам та екобезпеці. Виготовлена продукція повністю належить постачальнику сировини і відвантажується на його адресу. Планується відкриття на об'єднанні швейної фабрики, що дозволить переробляти у готові вироби тканини, що виготовляються на «Текстерно» [7, с. 68].

Для вивчення потреб ринку західного регіону проводились ціленаправленні виїзди маркетологів відділу на швейні фабрики, гуртовні західних областей. Сезонних робіт на об'єднанні не має і вони на хід виробництва не впливають. Негативний вплив на діяльність об'єднання в значній мірі має нестабільність у виробничій діяльності, викликана відсутністю попиту на продукцію через неналежний захист вітчизняного виробника.

Враховуючи майже 100 % фізичний та моральний знос обладнання та необхідність в підвищенні конкурентноздатності продукції, проведена реконструкція об'єднання з метою випуску тканин, шириною 150–240 см., покращеної якості, яка користується більшим попитом на ринку збуту. Ріст цін на теплоенергоносії має значний вплив на погіршення фінансового становища об'єднання. Істотною проблемою, що впливає на діяльність об'єднання є наявність високих податкових ставок та нарахувань на фонд оплати праці.

Джерелами фінансування діяльності емітента є власні і залучені кошти товариства та інвестиції співвласника. У 2005 р. освоєно капітальних інвестицій на суму 4634 тис. грн., в т.ч.: на придбання машин та обладнання – 3856 тис. грн.; на інші необоротні матеріальні активи –

40 тис. грн.; витрати, пов'язані з поліпшенням об'єкта (капітальний ремонт) – 468 тис. грн.; на БМВ – 270 тис. грн.

Станом на 31 грудня 2006 р. структура капіталу становила: власний капітал – 45446 тис. грн., поточні зобов'язання – 89500 тис. грн. У звітному році підприємство отримало 85 тис. грн. збитків. За 2005 р. дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) – 36614 тис. грн. Чистий дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) – 28041 тис. грн. Інші операційні доходи – 6602 тис. грн., фінансові доходи – 4,0, інші доходи – 8729 тис. грн. [8, с. 34].

Аналіз фінансових показників станом на 31 грудня 2005 р. показав, що вартість засобів що знаходяться в розпорядженні товариства складає – 62618 тис. грн., товариство має власний обіговий капітал в сумі 60623 тис. грн., що становить 38,6 % балансу підприємства. Результати аналізу особливостей структури акціонерного капіталу та її змін, що відбулися в післяприватизаційний період свідчить про глибоку ступінь приватизації ВАТ «Текстерно». Частка акцій, яка належить трудовому колективу та юридичним і фізичним особам України складає – 75 %, державі – 25 % + 1 акція.

Структура капіталу акціонерного товариства нестабільна. Спостерігається збільшення частки акцій вітчизняних юридичних осіб. Недостатність обігових коштів планується поповнити за рахунок зниження залишків товарів на складі готової продукції. Стратегія розвитку ВАТ «Текстерно» полягає у вдосконаленні виробництва, випуску високоякісної продукції, постійному оновленні асортименту та дизайну тканин, зниження їхньої собівартості та оптової ціни.

З цією метою проводиться переоснащення ткацьких верстатів СТБ новою технологічною оснасткою, яка надходить з Московського експериментального заводу та ЗАТ «Реміз» (м. Іваново, РФ). Проводиться заміна зношених деталей та механізмів, що веде до підвищення продуктивності ткацьких верстатів, покращення якості сирових тканин. Ведеться постійна робота над оновленням і розширенням асортименту, над вдосконаленням структур нових тканин: тіку, сатину, тканин мебельної групи. Розпочато випуск ситцю, шириною 150 см., в перспективі – 180, 200, 220 см. Постійний пошук нового і перспективного в асортименті тканин дає можливість випускати елітні тканини з різноматними малюнками, яскравою колористичною гамою. Це розширена і оновлена дитяча група з сюжетними малюнками. Гарна і приваблива рушнікова тканина з новими малюнками, легка в пошитті постільна білизна (немає зайвих швів) – бязь шириною 220 см. Для створення насиченості кольору, вишуканості дизайну використовуються хімікати і барвники передових хімічних фірм світу. Перевага надається лідеру фірми BASF [1].

Рациональне використання і економія енергоресурсів займає провідне місце в питанні зниження собівартості продукції. На території об'єднання ведуться роботи по розміщенню приміщення котельні, максимально наближеного до виробничого корпусу – основного споживача теплової енергії, що скорочує затрати на її транспортування. На даний час встановлений один паровий жаротрубний котел фірми «AVOGADRO» (Італія) з повною автоматизацією всіх виробничих процесів і обліку виробленої теплової енергії.

ВАТ «Текстерно» випускає тканини побутового призначення. Для більш повного забезпечення потреб споживачів на звільнених площах планується відкрити швейне виробництво. Тканини ВАТ «Текстерно» – 100 % чисті бавовняні тканини. Продукція повністю сертифікована і відповідає міжнародним стандартам та екобезпеці, про що свідчать чисельні нагороди, відзнаки, відгуки споживачів.

Негативний вплив на діяльність об'єднання в значній мірі має нестабільність у виробничій діяльності, через незадовільний збут готової продукції. Для підвищення конкурентноздатності продукції проводиться реконструкція прядильно-ткацького та обробного виробництва з метою випуску тканин шириною до 240 см покращеної якості. Планується створення швейної фабрики, що дасть можливість із виготовленої тканини пошивати швейні вироби, що користуються більшим попитом.

Текстильний комплекс «Текстерно» складається з трьох фабрик – прядильної, ткацької і обробної. У 2005 році на підприємстві проведена повна реконструкція і технічне переозброєння всіх виробничих потужностей сучасним високотехнологічним обладнанням провідних машинобудівних фірм Європи. Текстерно виробляє щомісяця 9 млн кв. м. екологічно чистої тканини із 100 % бавовни з різними видами обробки. Пряжа підприємства (трикотажна і ткацька) має сертифікат якості Belcogo (2005 р.), а продукція тм «Текстерно» сертифікована за стандартом ISO 9001 (2005 р.) й відповідає міжнародним стандартам [1].

Продукція і менеджмент підприємства були відзначені кількома престижними вітчизняними і міжнародними званнями і нагородами. Золота медаль «Кращий вітчизняний товар року» і диплом «За кращу якість і дизайн продукції» (2004 р.); Міжнародний приз «За якість у текстильній та швейній промисловості» Приз нового тисячоліття і Золота нагорода «Управління глобальною якістю» Клубу лідерів торгівлі (2005 р., м. Мадрид); звання «Краще підприємство України» у номінації «Текстиль» (2005 р.); Золота Європейська Нагорода за Якість (Приз Нового Тисячоліття) Клубу Лідерів Світової Торгівлі (м. Париж, червень, 2006 р.).

Таким чином, ВАТ «Тернопільське об'єднання «Текстерно» з часу утворення (1968 р.) і до цього часу було і залишається лідером вітчизняної промисловості у виробництві бавовняних тканин. До складу об'єднання входять три фабрики: прядильна, ткацька та обробна, що забезпечує повний технологічний цикл переробки бавовни-волокна в готові тканини в рамках єдиного виробничого комплексу. Новітнє обладнання дозволяє підприємству виробляти тканини високої якості, які відповідають світовим стандартам. Крім того, на підприємстві функціонує швейне виробництво з пошиву різноманітних готових виробів з тканин: білизна постільна та кухонна, костюми робочі та жіночі, сорочки нічні, халати, сарафани, робочі рукавиці.

Фінансово-економічний аналіз діяльності ВАТ «Текстерно» у 2013–2015 рр. довів, що 2014 р. був найскладнішим в діяльності підприємства на протязі аналізованого періоду, у 2015 р. ефективність господарської діяльності трохи покращилася, але рівня 2013 р. не досягла. Підприємство протягом цих років є нерентабельним, ліквідність балансу не є абсолютною, спостерігається збільшення залежності підприємства від зовнішніх джерел фінансування. Фінансовий стан ВАТ «Текстерно» оцінено як незадовільний. В той же час, відбулося покращення ділової активності підприємства, про що свідчить зростання швидкості оборотності активів, дебіторської та кредиторської заборгованості, матеріальних запасів, оборотних засобів. Але майже усі показники ділової активності є нижче нормативного значення [4].

Виявлені негативні тенденції розвитку ринку легкої промисловості (зростання частки імпортних дешевих товарів на ринку України, які ввозяться контрабандою, а також товари секонд-хенду; зростання імпорту давальницької сировини із країн-партнерів), а також зниження купівельної спроможності населення на фоні погіршення економічної ситуації в країні, скорочення попиту на тканини, і як наслідок, збільшення залишків готової продукції на складах підприємства та зниження ефективності господарської діяльності вимагали прийняття рішення щодо подальшого функціонування ВАТ «Текстерно». Виходом з цієї ситуації може бути здійснення прямої вертикальної диверсифікації шляхом створення Інтернет-магазину, що дозволить значно розширити цільову аудиторію споживачів, підтримуючи основне виробництво підприємства, враховуючи значний потенціал розвитку ринку товарів легкої промисловості. Можливі наступні організаційні аспекти створення Інтернет-магазину: внесення змін в Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, формування асортименту товарів Інтернет-магазину, вибір компанії-розробника web-сайту Інтернет-магазину та укладання договору щодо його розробки, пошук приміщення, підбір персоналу, укладання договору з банком-еквайєром на обслуговування Інтернет-транзакцій.

Список використаних джерел

1. ВАТ «Текстерно». URL: <http://www.texterno.com/ru/29658/29659/> (дата звернення 01.09.2017).
2. ВАТ «Тернопільське об'єднання «Текстерно». URL: <http://tables.finance.ua/ua/emitents/show/-/00306650/2005/4> (дата звернення 01.09.2017).
3. Звіт з переддипломної практики на Відкритому акціонерному товаристві «ГО «Текстерно». URL: <http://studcon.org/zvit-z-pereddyplomnoyi-praktyky-na-vidkrytomu-akcionernomu-tovarystvi-ternopil'ske-obyednannya> (дата звернення 01.09.2017).
4. Звіт про власний капітал за 12 місяців 2015 р. – ВАТ «Текстерно». URL: www.texterno.com.ua/report-y-2015.html.
5. Легка промисловість України: реалії та перспективи розвитку. Експертно-аналітична доповідь / [Грищенко І. М., Ізовіт В. А., Ізовіт Т. Л. та ін.]; за ред. І. М. Грищенка. К.: КНУТД, 2015. 82 с.
6. Методичні засади переходу до нової архітектури легкої промисловості України на базі моделей сталого економічного розвитку: монографія / за ред. Ю. В. Гончарова. К.: КНУТД, 2012. 394 с.
7. Тарасенко І. О. Сталий розвиток підприємств легкої промисловості: теорія, методологія, практика: монографія. К.: КНУТД, 2010. 390 с.
8. Устименко К. О. Економічне обґрунтування диверсифікації діяльності підприємства» (на прикладі ВАТ «Тернопільське об'єднання «Текстерно»): дипломна робота ... магістра зі спеціальності «Економіка підприємства (за видами економічної діяльності)» за магістерською програмою «Економіка, планування та управління бізнесом». Одеса: Одеський національний економічний університет, 2017. 146 с.

Оксана Ятищук

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ

Давно минули ті часи, коли з усіх засобів масової інформації звучала фраза «Нас 52 мільйони». На 1 березня 2004 р., згідно із даними Міністерства праці та соціальної політики в Україні проживало 47548, 7 тис. осіб [1]. Однією із основних причин зменшення кількості населення є скорочення народжуваності і перевищення смертності над народжуваністю. Саме із цієї причини із цієї причини за перші 16 років незалежності Україна втратила майже 6 млн людей [2]. Для того, щоб відтворити кількість населення станом на 1991 рік (52, 1 млн) народжуваність має бути 2,2 – 2,3 дитини на двох батьків. На сьогоднішній день цей показник – 1,1 дитини на одну сім'ю [2].

Статистичні порівняння з іншими країнами свідчать, що у демографічному відношенні Україна стала однією з найгірших країн світу.

Основні демографічні показники у деяких країнах Європи у 2001 р.

Країни	Загальний коефіцієнт народжуваності	Загальний коефіцієнт смертності	Коефіцієнт дитячої смертності (на 1000 народжених)
Італія	9,2	9,6	
Латвія	8,3	14,0	11,0
Німеччина	8,9	10	4,5
Російська Федерація	9,1	15,6	14,6
Велика Британія	11,2	10,1	5,5
Україна	7,7	15,3	11,3
Франція	13,1	8,9	
Швейцарія	10,2	8,5	4,9

[3].

Якщо така тенденція буде зберігатися й надалі, то існує загроза, що до 2025 р. населення України зменшиться до 25–30 млн [4].

Як вказує Шаміль Рамазанов у статті «Демографічна ситуація в Україні: причини та наслідки» причина гострої кризи «несприятливі зміни не тільки у кількості, а й у здоров'ї населення. Сучасну демографічну ситуацію можна визначити як кризову саме тому, що депопуляція супроводжується істотним погіршенням здоров'я людей, що виявляється у зниженні середньої тривалості життя» [2]. Поширення хвороб серед населення України протягом останніх 10 років зросла на 38 %.

Для сучасної демографічної ситуації в Україні характерні: різке зменшування народжуваності, збільшення смертності, відсутність природного приросту; старіння населення, збільшення навантаження на працездатну його частину; скорочення тривалості життя чоловіків та жінок; погіршення здоров'я нації; інтенсифікація міграційних процесів [3].

Демографічна ситуація на Тернопільщині віддзеркалює загальний стан на Україні. Чисельність населення нашої області зменшується починаючи з 1994 р. (у цілому по Україні – з 1993 р.) Щорічно область втрачала від 2,3 тисяч осіб.

Якщо у 1990 р. чисельність наявного населення області становила 1171,5 тис., то у 2016 – 1065, 7 тис. У тому числі міського 487, 5 та сільського – 684 (1990 р.), та міського 475,2 і 590,5 сільського у 2016 р. [5, с.13].

Чисельність наявного населення у Тернопільській області, за оцінкою, на 1 лютого 2017р. становила 1058,4 тис. осіб, у тому числі в міських поселеннях – 473,5 тис. осіб та в сільській місцевості – 584,9 тис. осіб. Упродовж січня 2017р. чисельність населення зменшилася на 761 особу.

**Чисельність населення (за оцінкою) на 1 вересня 2017 р.
та середня чисельність у січні-серпні 2017 р. (осіб)**

	Наявне населення		Постійне населення	
	на 1 вересня 2017 року	середня чисельність у січні-серпні 2017 року	на 1 вересня 2017 року	середня чисельність у січні-серпні 2017 року
Тернопільська область	1054354	1056773	1051103	1053522
м.Тернопіль	217521	217693	216039	216211
м.Бережани (міськрада)	19609	19650	19163	19204
м.Кременець	21232	21310	21075	21153
м.Чортків	29039	29104	28887	28952
Райони Тернопільської області				
Бережанський	20954	21054	21107	21207
Борщівський	66746	66895	66786	66935
Бучацький	63302	63418	63412	63528
Гусятинський	59610	59783	59377	59550
Заліщицький	46300	46469	45766	45935
Збараський	57322	57465	57401	57544
Зборівський	41207	41346	41184	41323
Козівський	37692	37807	37710	37825
Кременецький	46741	46833	46699	46791
Лановецький	29492	29535	29609	29652
Монастирський	27422	27624	27421	27623
Підволочиський	42039	42176	42160	42297
Підгаєцький	18222	18295	18194	18267
Теребовлянський	65093	65296	64373	64576
Тернопільський	67041	67136	66878	66973
Чортківський	44266	44442	44394	44570
Шумський	33504	33442	33468	33406

[6].

Основним чинником, що впливає на скорочення чисельності населення є режим його відтворення, який характеризується тенденціями зростання депопуляції (смертність перевищує народжуваність), що не забезпечує навіть простого заміщення поколінь.

Продовжує зростати смертність чоловіків працездатного віку, перевершуючи майже втричі-вчетверо смертність жінок відповідного віку. Відбувається зростання смертності від інфекційних та паразитичних хвороб, швидко збільшуються масштаби смертності населення внаслідок неприродних причин смерті. Нещасні випадки, отруєння, травми, самогубства посідають друге місце у летальних випадках осіб чоловічої статі та четверте – жіночої, особливо це помітно в містах. Зростає смертність від факторів спричинених соціальною напруженістю [3].

Проведемо невелике порівняння демографічної ситуації нашої області станом на 1 січня 2016 року та першої половини 2017 року: наявне населення області на 1 січня 2016 р. 1065,7 тис. осіб, у тому числі: міське – 475,2 тис. осіб (44,6 %); сільське – 590,5 тис. осіб (55,4 %). Постійне населення – 1062,5 тис. осіб. Чоловіки – 496,1 тис. осіб (46,7 %); жінки – 566,4 тис. осіб (53,3 %).

Розподіл постійного населення за віковими групами станом на 1 січня 2016 р. Із загальної кількості населення у віці, років: 0 – 14 – 168 769 осіб (15,9 %); 15–64 – 730 264 осіб (68,7 %);

65 і старшому – 163 443 осіб (15,4 %); Кількість пенсіонерів – 300 тис. осіб. З них: за віком – 235,0 тис. осіб; за інвалідністю – 36,0 тис. осіб; за вислугу років – 12 тис. осіб; соціальні пенсії – 3,0 тис. осіб; у разі втрати годувальника – 14,0 тис. осіб.

У сільській місцевості на 1 січня 2016 р. проживало 158,5 тис. пенсіонерів або 54,3% з кількості тих, які перебували на обліку в органах Пенсійного фонду. В обласному центрі на 1 січня 2016 року проживало 218 228 осіб. Кількість живонароджених, померлих та природний приріст (скорочення) населення Кількість живонароджених – 10776 осіб. у міських поселеннях – 4867 осіб; у сільській місцевості – 5909 осіб. Кількість померлих – 15 253 осіб; у міських поселеннях – 4835 осіб; у сільській місцевості – 10418 осіб.

Загальні коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту (скорочення) населення Кількість живонароджених (на 1000 осіб наявного населення): усього – 10,1; у міських поселеннях – 10,2; у сільській місцевості – 10,0. Кількість померлих (на 1000 осіб наявного населення): усього – 14,3; у міських поселеннях – 10,2; у сільській місцевості – 17,6.

Природний приріст населення (на 1000 наявного населення) – 4,2; у міських поселеннях – 0,0; у сільській місцевості –7,6. Середня очікувана тривалість життя –73,35, у тому числі: чоловіки – 68,43; жінки – 78,12 [7].

**Основні демографічні показники у Тернопільській області
за перше півріччя 2017 року**

	Січень- липень 2017	Довідково: Січень- липень 2016
Чисельність наявного населення (за оцінкою) на 1 серпня.	1054919	1062516
Середня чисельність наявного населення у січні-липні.	1057056	1064113
Чисельність постійного населення (за оцінкою) на 1 серпня.	1051668	1059265
Середня чисельність постійного населення у січні-липні.	1053805	1060862
Загальний приріст, скорочення (–) населення	–4273	–3193
Природний приріст, скорочення (–) населення.	–3265	–3059
Кількість живо народжених.	5499	5713
Кількість померлих.	8764	8772
Кількість померлих дітей у віці до 1 року.	40	26
Міграційний приріст, скорочення (–) населення.	–1008	–134

[6].

Чисельність наявного населення в області, за оцінкою, на 1 квітня 2017 року становила 1057,3 тис. осіб, у тому числі в міських поселеннях – 473, 3 тис. осіб та в сільській місцевості – 584 тис. осіб. Упродовж січня-березня 2017 р. чисельність населення зменшилося на 1863 особи. Природний рух населення в січні-березні 2017 року у порівнянні з відповідним періодом

минулого року характеризувався зменшенням кількості народжених на 57 дітей та збільшенням кількості померлих на 44 особи.

Ситуація, що склалася з природним відтворенням та міграцією населення негативно впливає на вікову структуру, поступово зростає частка осіб непрацездатного віку. Дані за розподілом постійного населення міста за віковими групами: 66,2 % – працездатного віку; 17,5% – старше працездатного віку; 16,6 % – молодшому за працездатний вік. [8].

Проаналізувавши дані останніх років, впевнено можна сказати, що демографічна ситуація на Тернопільщині, як і в Україні в цілому, перетворилася на суцільну проблему. З метою її поліпшення необхідно спрямувати соціально-економічну політику на розв'язання найгостріших проблем сім'ї: стимулювати народжуваність, підвищити медичне обслуговування, посилити охорони та оплату праці, поліпшити побутові умови, створити широкі мережі державних та недержавних служб соціальної допомоги та багато інших.

Стан сучасної демографічної ситуації у нашій країні можна кваліфікувати як кризовий не лише тому, що депопуляція поєднується із значним погіршенням здоров'я населення та його якісних характеристик, а й тому, що за певних умов криза може перетворитися на демографічну катастрофу [1].

Список використаних джерел

1. Демографічна ситуація. URL: <http://myukraine.info/uk/country/people/demography/> (дата звернення 01.09.2017).
2. Рамазанов Ш. Демографічна ситуація в Україні: причини та наслідки. URL: <http://vuzlib.com/content/view/1832/103/> (дата звернення 01.09.2017).
3. Аналіз сучасної демографічної ситуації в Україні та перспективи її розвитку. URL: <http://buklib.net/books/27382/> (дата звернення 01.09.2017).
4. Вовканич С. Й., Цапок С. О. Регіональний розвиток: тенденції та парадокси // Україна в ХХ ст.: концепції та моделі економічного розвитку: Матеріали доповідей V Міжнарод. конгресу економістів. Львів, 2000. З. 2. С. 62.
5. Чисельність наявного населення Тернопільської області на 1 січня 2016р. Статистичний збірник. За редакцією Н.Дідунік. Тернопіль, 2016. 17с.
6. Чисельність населення (за оцінкою) на 1 вересня 2017 року та середня чисельність у січні–серпні 2017 року. URL: <http://www.te.ukrstat.gov.ua/files/DS/DS1.htm>. (дата звернення 01.09.2017).
7. Демографічна ситуація Тернопільській області. URL: <http://irp.te.ua/demografichna-sy-tuatsiya-ternopil-s-kij-oblasti/> (дата звернення 01.09.2017).
8. Демографічний паспорт – Тернопільська область. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/statfile1_c_files/pasport.files/pasport/61_uk.htm#0301 (дата звернення 01.09.2017).

РЕЗОЛЮЦІЇ
III МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«ТЕРНОПІЛЬ І ТЕРНОПІЛЛЯ В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ І СВІТУ
(ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ – ДО СЬОГОДЕННЯ)»

13–15 вересня 2017 р. відбулася III Міжнародна науково-практична конференція «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів – до сьогодення)».

Організаторами конференції виступили Міністерство освіти і науки України; Тернопільський національний педагогічний університеті імені Володимира Гнатюка; Тернопільська обласна державна адміністрація; Тернопільська обласна рада; Тернопільська міська рада; Тернопільський обласний краєзнавчий музей; Державний архів Тернопільської області; молодіжне науково-пошукове товариство «Обереги Тернопільщини».

У роботі конференції взяли участь понад 100 учасників, серед яких – представники вищих навчальних закладів із різних регіонів України, наукових установ, гості зі США та Чеської Республіки. Під час роботи конференції обговорено доповіді учасників наукового зібрання, присвячені різним аспектам задекларованої проблематики.

Під час конференції відбулося пленарне засідання, організована робота чотирьох секцій, презентації монографії і документального фільму.

Конференція присвячена обговоренню найактуальніших питань краєзнавчого характеру. Конференцією відзначено, що в останні роки спостерігається активна взаємодія науковців, архівістів, краєзнавців і учителів у вирішенні питань, які виникають під час їх практичної діяльності. Зазначено, що обговорювані проблеми існують в інформаційному суспільстві, яке активно розвивається під впливом новітніх технологій.

Усі учасники конференції, підкреслюючи важливість виявлення, опрацювання матеріалів з історії рідного краю та їх ролі у системі освіти загалом, засвідчили надзвичайну актуальність питань, розглянутих на науковому зібранні.

Відзначаючи важливість напрацювань конференції щодо вирішення актуальних проблем наукової комунікації, поширення результатів наукових досліджень в освітній простір задля розвитку науки та освіти в Україні та інтеграції української наукової спільноти до світової, учасники конференції вважають за необхідне. Заслухавши і обговоривши виступи, учасники конференції за результатами своєї роботи прийняли наступні рекомендації:

Рекомендувати організаторам конференції в подальшому проводити щорічні науково-практичні конференції з проблем історико-краєзнавчого характеру.

З метою популяризації знань про історію рідного краю рекомендувати Вченій раді Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка утворити на базі історичного факультету Центр краєзнавчих історико-археологічних досліджень.

Науковій спільноті практикувати дискусії з проблем історії рідного краю у форматах «круглих столів», семінарів, конференцій тощо.

Вважати за доцільне рекомендувати вищим і загальноосвітнім закладам використовувати матеріали науково-практичних конференцій в навчально-освітньому процесі.

Популяризувати серед наукової, викладацької і учительської спільноти, студентської і учнівської молоді сайт Центру духовної культури (керівник – д.і.н., проф. Бистрицька Е. В.), створеного на базі кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Звернути особливу увагу на розвиток і зміцнення міжнародної співпраці між науковими і навчальними закладами у сфері реалізації спільних історико-краєзнавчих проектів, наукової, дослідницької і освітньої діяльності, обміну науковцями, викладачами і студентами, учителями і учнями.

Вважати за необхідне надавати методичну та консультаційну допомогу викладачам і учителям навчальних закладів з проблем історії рідного краю.

Рекомендувати оргкомітету тези заслуханих доповідей опублікувати в окремому збірнику матеріалів конференції.

*Організаційний комітет
м. Тернопіль, 13–15 вересня 2017 р.*

НАШІ АВТОРИ

Бай Оксана, учитель Тернопільської Української гімназії імені Івана Франка.

Бармак Микола, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Бистрицька Елла, доктор історичних наук, професор кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Білик Надія, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Боднарчук Юлія, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету

Бондаренко Сергій, кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.

Гомотюк Оксана, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Гринюка Богдан, кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-дослідного відділу «Адміністрації історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ», учитель історії Тернопільської загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів № 22 (м. Тернопіль).

Гулик Оксана, старший науковий співробітник відділу науково-просвітницької роботи Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Гулик Сергій, кандидат географічних наук, викладач кафедри географії та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Гуцал Петро, кандидат історичних наук, доцент кафедри журналістики Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Данилейко Володимир, науковий співробітник науково-дослідницького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Зінчук Ліля, директор Бережанського міського музею книги.

Зуляк Галина, учитель Тернопільської Української гімназії імені Івана Франка.

Зуляк Іван, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ігнатенко Наталія, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кіцак Володимир, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кліш Андрій, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Костюк Леся, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кравчук Леонід, кандидат історичних наук, викладач Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.

Ляхманюк Тетяна, кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Лехнюк Роман, асистент кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

Лубкович Наталія, кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін Галицького коледжу імені В'ячеслава Чорновола.

Лучаківська Іванна, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Мельник Віра, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

Мельник Роман, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та етнокомунікацій Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка».

Москалюк Микола, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Орлик Світлана, кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Петровський Олександр, кандидат історичних наук, доцент, директор Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти.

Пилипишин Олег, кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.

Полковський Валерій, президент компанії «Східноєвропейські можливості» (м. Сейнт-Альберт, Канада), доктор філософії, директор Центру канадознавства Національного університету «Острозька академія».

Райківський Ігор, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Ревуцька Ольга, аспірант Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, старший науковий співробітник відділу фондів Тернопільського обласного краєзнавчого музею.

Ревуцький Михайло, кандидат філософських наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Саламаха Ігор, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України.

Салук Володимир, старший науковий співробітник Тернопільського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини.

Сампара Оксана, учитель Тернопільської Української гімназії імені Івана Франка.

Секо Ярослав, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Скакальська Ірина, доктор історичних наук, доцент кафедри української філології та суспільних дисциплін Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка.

Стародубець Володимир, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Стародубець Галина, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Терещенко Валентин, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Угрин Аліна, студентка Тернопільського національного економічного університету.

Хома Іван, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та етнокомунікацій Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка».

Чорній Галина, аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Чуловський Богдан, кандидат філологічних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Шкільнюк Надія, кандидат історичних наук, викладач Галицького коледжу імені В'ячеслава Чорновола (м. Тернопіль).

Янюк Іван, здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, методист Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти.

Ятищук Оксана, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ	3
Володимир Данилейко СЕЛО КРИВЧЕ ТА ЗАМОК КОНТСЬКИХ У БОРЩІВСЬКОМУ РАЙОНІ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (НА ПІДСТАВІ НОВИХ АРХІВНИХ ТА ІКОНОГРАФІЧНИХ ДАНИХ)	3
Сергій Гулик, Оксана Гулик КАДАСТРОВІ КАРТИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (НА ОСНОВІ ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	11
Ігор Саламаха «КОЛО КОНСЕРВАТОРІВ ТА КОРЕСПОНДЕНТІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ» ТА ЙОГО РОЛЬ У ЗБЕРЕЖЕННІ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	16
Олександр Петровський ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІДЕЙНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНИЦТВА НА ТЕРЕНАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ЧАС	18
Володимир Салук УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ДЕПОРТАЦІЙ УКРАЇНЦІВ В 1944–1947 РР. НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ.....	21
ОСВІТА І НАУКА КРАЮ	25
Іванна Лучаківська НАУКОВА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТЕРНОПІЛЛЯ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	25
Михайло Ревуцький ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ТА СТАН ОСВІТИ В ТЕРНОПОЛІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)	29
Наталія Ігнатенко ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ТА МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (1900–1939 РР.)	31
Оксана Сампара ЛАНДШАФТ ПАМ'ЯТІ ТА ГЕОГРАФІЧНИЙ ОБРАЗ – НЕВІД'ЄМНІ СКЛАДОВІ ІМАЖИНАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ.....	34
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ	36
Петро Гуцал ЛИСТОПАДОВИЙ ЧИН У ТЕРНОПОЛІ.....	36
Роман Мельник, Віра Мельник ВІЙСЬКОВІ ДІЇ УГА НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ	40
Іван Зуляк СЛІДЧА І АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА РОБОТА НКВС НА ТЕРНОПІЛЛІ У 1939 Р.	42
Ярослав Секо ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ПАРТІЇ.....	45
МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ КРАЮ.....	51
Надія Білик, Аліна Угрин ВНЕСОК ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ В ПОПУЛЯРИЗАЦІЮ ТВОРЧОСТІ І.-Г. ПІНЗЕЛЯ.....	51
Галина Зуляк ЛЕСЬ КУРБАС І ТЕРНОПІЛЛЯ	53
Богдан Черномаз УКРАЇНСЬКІ САМОЦВІТИ	55
ВИЗНАЧНІ ДІЯЧІ НАУКИ, КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ І ТЕХНІКИ.....	62
Елла Бистрицька АРСЕН РІЧИНСЬКИЙ ПРО ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКИХ ВІДНОСИН.....	62
Роман Лехнюк ДИЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО КОНСЕРВАТОРА – ПРИКЛАД.....	67
ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО.....	67

Андрій Кліш	
ОЛЕКСАНДР БАРВІНСЬКИЙ І СУСПІЛЬНО-ХРИСТІЯНСЬКИЙ РУХ В ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (ДО 170-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДІЯЧА).....	73
Олег Пилипишин, Сергій Бондаренко	
КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЮЛІАНА РОМАНЧУКА.....	78
Надія Білик	
СПОГАДИ ЗЕНОНА КУЗЕЛІ ЯК ІСТОРИЧНИЙ ДОКУМЕНТ.....	81
Леся Костюк	
ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ О. КАНДИБОЮ-ОЛЬЖИЧЕМ НА ТЕРНОПІЛЛІ.....	87
Ліля Зінчук	
ФРАНЦ КОКОВСЬКИЙ У ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ БЕРЕЖАНЩИНИ КІНЦЯ XIX–XX СТ.....	90
Тетяна Лахманюк	
РОЛЬ ІВАНА ГОРБАЧЕВСЬКОГО У ТАЄМНОМУ ТОВАРИСТВІ «ГРОМАДА» У ТЕРНОПОЛІ.....	96
Іван Хома	
ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ ВОСЕНИ 1917 Р.....	98
Богдан Чуловський, Олег Пилипишин	
РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА У НІМЕЦЬКОМОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ БОГДАНОМ ЛЕПКИМ.....	100
Ірина Скакальська	
ДЕРЖАВОТВОРЧА ТА ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ БОРИСА КОЗУБСЬКОГО.....	103
Ігор Райківський	
УРОДЖЕНЕЦЬ ТЕРНОПІЛЛЯ АНТІН ЧЕРНЕЦЬКИЙ – УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ, КУЛЬТУРНО-ОСВІТНИЙ І ПРОФСПІЛКОВИЙ ДІЯЧ У ГАЛИЧИНІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1918–1939 РР.).....	107
Ірина Марчук	
ЯРОСЛАВ СТЕЦЬКО – УРОДЖЕНЕЦЬ ВЕЛИКОГО ГЛИБОЧКА.....	116
Валерій Полковський	
ПЕТРО САВАРИН – БУДІВНИЧИЙ УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ В КАНАДІ.....	118
Оксана Гомотюк	
ВЕЛИКИЙ УКРАЇНЕЦЬ ТА ВЕЛИКИЙ ВЧЕНИЙ У РОЗБУДОВІ НАЦІОНАЛЬНОГО ОСВІТНО-НАУКОВОГО ПРОСТОРУ (ДО 80-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА Я.С.КАЛАКУРИ ТА 55-РІЧЧЯ ЙОГО НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ).....	121
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ	
ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТИ ЖИТТЯ КРАЮ.....	127
Наталія Морська	
МІСТО КОПИЧИНЦІ: ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ ПОЧАТКУ XX СТ.....	127
Оксана Бай	
ІСТОРІЯ СЕЛА КУПЧИНЦІ.....	129
Богдан Гринюка	
ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ТОВАРИСТВ У СЕЛІ КРОГУЛЕЦЬ.....	139
Микола Москалюк	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КРЕМЕНЕЦЬКОГО ПОВІТУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.....	149
Микола Бармак	
ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАХОДІВ ІЗ ПРОТИПОЖЕЖНОЇ БЕЗПЕКИ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.....	152
Надія Шкільнюк	
ВПОРЯДКУВАННЯ ВУЛИЦЬ ВОЛИНСЬКИХ МІСТ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. – ПОЧАТКУ XX СТ.....	155
Світлана Орлик	
ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТУ МІСТА ТЕРНОПОЛЯ ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В ЧАСИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	157
Ольга Ревуцька	
ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІІ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (СЕРПЕНЬ 1914 – ТРАВЕНЬ 1915 РР.).....	163
Наталія Лубкович	
ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ В XX СТ.....	166

Іван Янюк	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК СХІДНОГАЛИЦЬКОГО СЕЛА У КІНЦІ ХІХ СТ. – 1939 Р.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	170
Валентин Терещенко	
ВПЛИВ УРЯДОВОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ НА СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	172
Леонід Кравчук	
ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 Р.).....	176
Юлія Боднарчук	
ВПЛИВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА НАЦІОНАЛЬНУ ТА ГОСПОДАРСЬКУ СТРУКТУРУ ТЕРНОПІЛЬЩИНІ (1939–1946 РР.).....	178
Володимир Кіцак	
ПОЧАТОК ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ЗАКЕРЗОННЯ У 1944 Р.	183
Галина Чорній	
ЖІНКИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ МІСТА ТЕРНОПОЛЯ (СЕРЕДИНА 1940-Х – ПОЧАТОК 1950-Х РР.)	187
Галина Стародубець, Володимир Стародубець	
ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКА НОМЕНКЛАТУРА ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1944–1946 РР. ПІДБІР ТА КОМПЛЕКТУВАННЯ ОБЛАСНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ.....	190
Віталій Левицький	
ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАТ «ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ТЕКСТЕРНО»	195
Оксана Ятищук	
ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ.....	201
РЕЗОЛЮЦІЇ ІІІ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ТЕРНОПІЛЬ І ТЕРНОПІЛЛЯ В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ І СВІТУ (ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ – ДО СЬОГОДЕННЯ)»	205
НАШІ АВТОРИ	206

**УДК 93
ББК 63**

**Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції
«Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від
найдавніших часів до – сьогодення)» / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка.
Тернопіль: «Вектор», 2017. 212 с.**

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 26.10.2017 р. Підписано до друку 27.10.2017 р. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 21.
Замовлення 294. Тираж 300 прим.